JAARBOEK

Oud-Utrecht 1997

VERENIGING OUD-UTRECHT

JAARBOEK 1997

Oud-Utrecht

vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht

vereniging
Oud·Utrecht

redactie:

Mw drs R. van der Eerden, dr P. D. 't Hart, drs T. J. Hoekstra, mw drs A. L. Jordens, drs H. L. Ph. Leeuwenberg en drs A. Pietersma

colofon:

Vormgeving: Hans Lodewijkx, Tilburg

Opmaak, lithografie en druk: Casparie, Utrecht

Omslagfoto's Romeinen: Explorama, Utrecht

© **Vereniging Oud-Utrecht**

Deze uitgave is tot stand gekomen mede dankzij financiële steun van de Provincie Utrecht en de sector Monumenten van de gemeente Utrecht.

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 - ... - Utrecht: Vereniging Oud-Utrecht.

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek 1997/ [red. R. van der Eerden ... et al.]

ISBN 90-71108-15-5

SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)

Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

inhoudsopgave

Mr D. H. Kok

5 **Woord vooraf**

E. J. van Ginkel

7 **UTRECHT ANNO 47**

Verkenning van een donker tijdvak

J. K. Haalebos

35 **VAN NIJMEGEN NAAR UTRECHT**

De limes in Nederland

J. K. Haalebos

67 **EEN ROMEINS GRAANSCHIP IN WOERDEN**

C. J. C. Broer & M. W. J. de Bruijn

97 **ANTONINA, WILTENBURG, TRAIECTUM**

De kennis van het Romeinse verleden van Utrecht door de eeuwen heen

T. J. Hoekstra & S. L. Wynia

125 **'DAN ZULLEN VELEN JUICHEN'**

Geschiedenis van twintig jaar conflicten over het archeologisch onderzoek op het Domplein te Utrecht (1929-1949)

J. J. van Moolenbroek

169 **Servatius en Johannes**

Over de vroegste geschiedenis van het Utrechtse vrouwenklooster van St. Servaas

Kees van Strien

205 **Britse studenten in Utrecht omstreeks 1660-1710**

Th. M. Wijntjes & D. J. Noordam

231 **Het bemoeilijken van het kwaad**

De prostitutie in Amersfoort tussen 1856 en 1911: van regulering tot bordeelverbod

Jelmer Prins

261 **Stijlkamers in Utrecht: tussen oudheidkamer en kunstnijverheidsopstelling**

Ontstaan en ontwikkeling van de stijlkamers in het Stedelijk Museum van Oudheden en het Centraal Museum

mw C. A. C. Geijskes

287 **Kroniek over het jaar 1996**

De Vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en telt momenteel 1800 leden.
Doel: verbreiding van de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht.
De leden ontvangen een Tijdschrift en in december het Jaarboek en de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht.
De vereniging organiseert lezingen en excursies en houdt zich actief bezig met het bewaken van het historisch erfgoed.

De contributie bedraagt
- voor leden *f* 54 (in het buitenland *f* 90)
- voor leden ouder dan 65 jaar *f* 44
- voor leden t/m 26 jaar *f* 30
- voor instellingen zonder winstooogmerk *f* 80
- voor bedrijven *f* 100
- voor sponsors minimaal *f* 250

Inlichtingen:
Secretaris Vereniging Oud-Utrecht
p/a Alexander Numankade 201
3572 KW Utrecht

WOORD VOORAF

47 • 1997

1950 JAAR ROMEINEN IN UTRECHT

Mr D. H. Kok

lid van Gedeputeerde Staten

Woord vooraf

Het Romeins verleden van de provincie Utrecht is bijna 2000 jaar oud. Toch vieren we dit jaar een 1950-jarig jubileum. De verklaring voor deze discrepantie ligt in het feit dat weliswaar omstreeks 4 n. Chr. het fort te Vechten (Fectio) gesticht is door de noordwaarts oprukkende Romeinen, maar dat in 47 n. Chr. de Romeinse macht geconsolideerd werd door de aanleg van de *limes*, de verdedigbare grens. In de huidige provincie Utrecht werden daartoe vier nieuwe forten of *castella* gebouwd, namelijk te Wijk bij Duurstede (Levefanum), Utrecht (Traiectum), De Meern (Romeinse naam onbekend) en Woerden (Laurum). Samen met Vechten telde de provincie dus vijf Romeinse forten, waarvan dat van Wijk bij Duurstede door de rivier verzwolgen is.

Om het jubileum van de *limes* naar behoren te kunnen herdenken heeft de provincie Utrecht 1997 uitgeroepen tot Romeinenjaar. Talloze activiteiten hebben in dat kader plaatsgevonden. Een daarvan ligt voor u: de provincie heeft een bedrag beschikbaar gesteld aan de Vereniging Oud-Utrecht om een aantal artikelen over de Romeinen en Utrecht te laten schrijven, en in het *Jaarboek Oud-Utrecht* van 1997 te publiceren. Het is een interessante en gevarieerde verzameling geworden.

Wie had echter kunnen verwachten dat er, toen de artikelen al bijna ter perse waren, bij opgravingen in Vleuten/De Meern in het kader van de ontwikkeling van Leidsche Rijn zulke spectaculaire vondsten gedaan zouden worden? Voor het eerst in Nederland is er een zeer groot stuk van de weg die de *castella* verbond, gevonden. Eveneens van Europees belang is de ontdekking van een vrijwel gaaf Romeins vrachtschip. Onze kennis over de Romeinse aanwezigheid in de provincie Utrecht is daarmee in één keer enorm verrijkt. Het valt te verwachten dat het hier niet bij zal blijven, want de opgravingen in Vleuten/De Meern en Utrecht, en ook in Houten zijn in feite nog maar net begonnen. We hopen er te zijner tijd in de *Archeologische Kroniek van de Provincie Utrecht* en in het *Jaarboek Oud-Utrecht* over te kunnen lezen. De provincie Utrecht zal zich bij het veiligstellen en het onder de aandacht van het publiek brengen van dit historisch erfgoed niet onbetuigd laten.

mr D.H.Kok
lid van Gedeputeerde Staten

UTRECHT ANNO 47

Verkenning van een donker tijdvak

E. J. van Ginkel

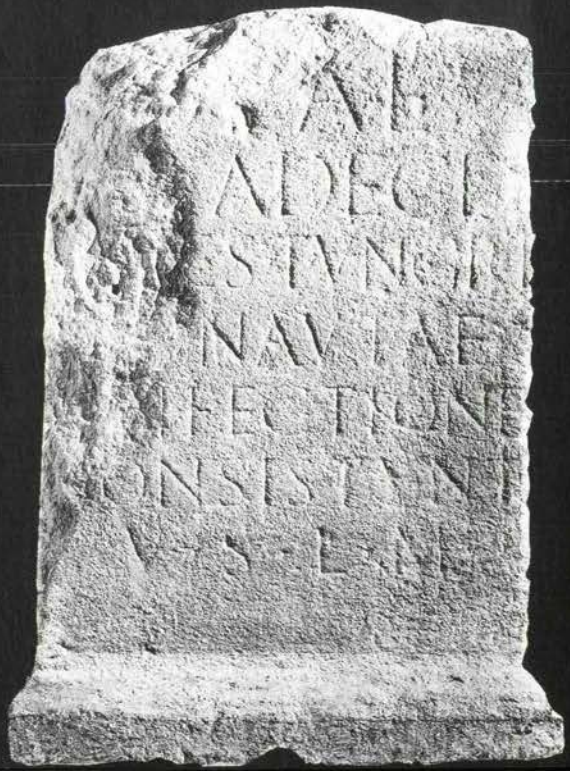

'Utrecht anno 47' behandelt het landschap, de bevolking en de invloed van het Romeinse (militaire) bestuur in de provincie Utrecht aan het eind van de Late IJzertijd en het begin van de Romeinse tijd. Daarbij komen onder meer de bewoningsmogelijkheden in de verschillende landschapstypen, het onderzoek naar inheemse nederzettingen in het Kromme-Rijngebied en het fort bij Vechten aan de orde.

Evert van Ginkel (1955) studeerde klassieke taal- en letterkunde en culturele prehistorie in Leiden. Hij is zelfstandig werkzaam als auteur en organisator/vormgever van (archeologische) tentoonstellingen. Van zijn hand verschenen de afgelopen jaren verschillende publicaties over Nederlandse archeologie voor een breder publiek, zoals *De onderkant van Nederland*, *De hunebedden*, *Archeologie onder water* (met Th.J. Maarleveld) en *Romeins Nederland* (met S.G. van Dockum).

Een beschrijving van de provincie Utrecht in het jaar 47 is een hachelijke, misschien zelfs onverantwoorde onderneming. Dat klinkt vreemd tegen de achtergrond van dit Utrecht-Romeinenjaar, waarin wordt 'herdacht' dat 1950 jaar geleden de Romeinse legioenen zich definitief achter de Rijn terugtrokken en die rivier als gefortificeerde grenslinie inrichtten. Een van de steunpunten die zij aanlegden was het fort waarvan de resten onder het Domplein zijn aangetroffen en onderzocht. Zo'n gebeurtenis, die op grote schaal is gevierd en ter gelegenheid waarvan het thema voor dit Jaarboek is gekozen, moet toch ingrijpend genoeg zijn geweest om er een overzichtsartikel op te baseren?

Schijnbaar wel, maar als we naar de feiten kijken is die basis, helaas, nogal zwak. Want wat gebeurde er nu eigenlijk in dat roemruchte jaar 47, waarin de Romeinen het 800-jarig bestaan van hun Stad herdachten? We weten uit Romeinse bronnen - de *Annalen* van Tacitus en de *Romeinse Geschiedenis* van de minder bekende Cassius Dio[1] - dat in dat jaar de veldheer Cnaeus Domitius Corbulo met een grote strijdmacht optrad tegen Germaanse *raiders* die de Gallische kust bestookten. Hij stelde met zijn leger en een vloot orde op zaken, trok Friesland en Noord-Duitsland binnen, organiseerde in het Friese gebied (dat zich een kleine twintig jaar eerder aan een kortstondige Romeinse overheersing had ontworsteld) een militaire bezetting en een burgerlijk bestuur, waarna hij zich uiteindelijk op bevel van keizer Claudius op de zuidelijke Rijnoever moest terugtrekken. Daar lagen al vanaf het begin van de Romeinse aanwezigheid in ons land enkele militaire steunpunten.

Ook voor een bekwaam en daadkrachtig man als Corbulo moet het echter wat veel zijn geweest om in één jaar tijd al deze acties te ondernemen en dan ook nog eens een stel forten te laten bouwen, nog afgezien van het beroemde kanaal dat hij liet graven. Het is wel zeker dat de Romeinen het Nederlandse ge-

In de zomer van het Romeinenjaar 1997 verzamelden zich nog eenmaal tientallen legionairs in Utrecht. 'Re-enactmentgroepen' uit verschillende landen presenteerden zich in volle uitrusting bij Bunnik, niet ver van het vroegere fort Vechten. Corbulo's opmars in 47 moet een vergelijkbaar schouwspel hebben opgeleverd. Foto Explorama, Utrecht.

deelte van hun Rijngrens niet lang na 47 hebben ingericht, maar de suggestie dat Corbulo in dat jaar in hoogsteigen persoon een serie forten langs de Rijn - inclusief Utrecht - heeft doen verrijzen, gaat wat ver. Of '47' als 'Utrechts Romeinenjaar' mag gelden is, kortom, zeer twijfelachtig[2].

Dat geldt a fortiori voor de *provincie* Utrecht, waar dit artikel over gaat. Hoe oud de grenzen van die provincie ook zijn, tot in de Romeinse tijd gaan ze niet terug. De huidige, historisch gegroeide bestuurseenheid vormde in het begin van de jaartelling niet meer dan een lappendeken van uiteenlopende landschappen, bewoond door mensen die noch demografisch, noch economisch, noch cultureel veel gewicht in de schaal legden. Er was geen sprake van een eenheid, sterker nog: er liepen oeroude grenzen dwars door deze landschappen heen. Heuvelrug en Vecht vormden een barrière tussen oost en west, en al duizenden jaren voordat de Romeinen de Rijn tot de noordwestelijke grens van hun rijk maakten, was deze rivier een culturele en mogelijk zelfs etnische grens tussen noord en zuid. Voor de inheemse bevolking waren de huidige provinciegrenzen al even betekenisloos als voor de Romeinen. Utrecht was geen 'provincia'.

Dat neemt niet weg, dat zich in 47 wel degelijk Romeinen op Utrechtse bodem bevonden, en wel in het fort bij Vechten dat toen al meer dan 40 jaar functioneerde. Het geldt in de Nederlandse archeologische literatuur als een centrale uitvalsbasis van waaruit militaire expedities langs de Vecht naar Friesland en Noord-Duitsland plaatsvonden, maar daar worden de laatste jaren wel wat kanttekeningen bij geplaatst[3]. Er wàs in 47 een versterking bij Vechten, en er wàren soldaten gelegerd - maar wat deden die daar precies?

Tenslotte waren er de eerste-eeuwse inheemse bewoners van 'Utrecht'. Van hen weten we nog veel minder dan van de Romeinen die te Vechten lagen of die in Corbulo's legioenen dienden. De enigen die enigszins in beeld komen zijn zij, die min of meer in de schaduw van het Vechtense fort leefden: de bewoners van het Kromme-Rijngebied, de driehoek Wijk-bij-Duurstede - Vechten - IJsselstein. De lieden die ten noorden van de Nederrijn, Kromme Rijn en Oude Rijn woonden, blijven echter grote onbekenden voor ons. Op het eerste gezicht lijkt het of ze er rond 47 helemaal niet zijn, zo pover is het archeologisch materiaal. En daarvan moeten we het hebben, want puur historisch gezien is er over Utrecht in de eerste eeuw in het geheel niets bekend, noch over de plaatselijke bevolking, noch over de Romeinse bezetting. Zo simpel is het.

Kortom: een hachelijke onderneming, die echter ook als uitdaging kan worden opgevat. Vandaar dat we in dit artikel toch een overzicht proberen te geven van wat er over 'Utrecht anno 47' bekend is, wat er op grond daarvan wordt verondersteld, en wat daarvan onwaarschijnlijk dan wel mogelijk is. Voor zover dat overzicht op historische gegevens berust, levert dat een reconstructie op die erg algemeen is (specifieke Utrechtse gegevens ontbreken immers) en vanuit een Romeins perspec-

tief samengesteld. De inheemse bevolking heeft ons helaas geen geschreven bronnen nagelaten en wordt daardoor in dit artikel stiefmoederlijker behandeld dan zij verdient. Het geografische en archeologische gedeelte van de reconstructie levert wèl een echt Utrechts verhaal op, dat echter erg fragmentarisch is. De conclusie kunnen we hier wel verklappen: verdere studie over dit onderwerp is zeker gewenst.

Utrecht in 47 vóór Christus

Om een goed begrip te hebben van de situatie in het jaar 47, heeft het zin om dit overzicht zo'n honderd jaar eerder te laten beginnen. Per slot van rekening vormde het optreden van Corbulo niet alleen het begin van een nieuwe periode, maar vooral ook een afsluiting van de 'kennismakingsperiode' tussen de inheemse bevolking en de Romeinen.

In 47 vóór Christus, om dat jaar maar te nemen, lag de allereerste kennismaking met die Romeinen nog vers in het geheugen. Tussen 57 en 51 v.Chr. had Gaius Julius Caesar zijn befaamde serie militaire operaties in Gallië gevoerd. Wat als machtsvertoon aan de rand van 'zijn' Zuidfranse provincie was begonnen, was uitgelopen op een totale veroveringsoorlog, die - ook naar zijn eigen grimmige getuigenis - desastreuze gevolgen voor land en bevolking had gehad. Dat gold in ieder geval voor de noordelijkste van zijn tegenstanders, de stam der Eburonen. Hun woongebied, dat vroeger in de Ardennen en in de Belgische Kempen werd gelocaliseerd, is sindsdien naar het noorden opgeschoven. Ons eigen Noord-Brabant wordt tegenwoordig als belangrijk Eburoons gebied gezien [4], en de Eburonen zouden zelfs in het oostelijk rivierengebied kunnen hebben gezeten [5]. Of ze ook 'Utrecht' bewoonden, komt hieronder nog ter sprake.

Ambiorix, de leider van de stam der Eburonen die het aanvankelijk met succes tegen Caesar opnam, is in brons vereeuwigd te Tongeren. Mogelijk was het Kromme-Rijngebied de noordelijkste regio van het Eburoonse stamgebied. Foto M. Dolmans, Leiden.

Wie hier ook woonden, Caesar is waarschijnlijk niet verder noordelijk opgemarcheerd dan de Waal en bloed zal er dan ook niet zijn gevloeid in Utrecht. Wel mogen we gevoeglijk aannemen dat Caesars optreden op zijn minst een onderwerp van gesprek was onder de in het Utrechtse levende groepen, en mogelijk grotere conse-

quenties heeft gehad in de vorm van sociale en politieke instabiliteit. Voor het westen van ons land, waar na 50 v.Chr. sprake lijkt te zijn van een hiaat in de bewoning, wordt zo'n sociaal schokeffect wel aangenomen[6]. Daarvan is in 'Utrecht' niet veel te merken; het gebied blijft bewoond, al is er wel sprake van een zekere verandering op materieel- cultureel vlak[7]. De Late IJzertijd, zoals deze fase van de prehistorie wordt genoemd, ging hier gewoon door, terwijl men verder zuidelijk al door de Romeinen de geschiedenis was ingesleurd.

Eigenlijk verandert dat ook nog niet in 12 v.Chr., als 'officieel' de Romeinse Tijd in ons land begint en er een merkwaardig exact einde komt aan de Late IJzertijd[8]. In dat jaar werd er een belangrijke militaire campagne gevoerd door de Romeinse veldheer Drusus tegen de Germanen, de stammen benoorden de Rijn. Augustus, Caesars adoptiefzoon en Drusus' stiefvader, zag hen als een voortdurende bedreiging van de Romeinse beschaving en (met enige reden) als verstoorders van de rust en orde in het zojuist veroverde Gallische gebied. Hij was de instigator van de Elbeoorlogen, verwoede pogingen om de Romeinse rijksgrens diep in Duitsland vast te leggen. In het kader daarvan werd 'Nederland' tegen wil en dank een frontzone, en later voor een paar eeuwen een grensgebied. Hier stroomde immers de Rijn, die niet alleen een vitale verkeersader was, maar ook een basislijn voor een offensief en een formidabele defensieve linie. Zonder de Rijn en de strategische betekenis van die rivier had geen Romein zich voor ons land en zijn bewoners geïnteresseerd. Want wat stelden die nu helemaal voor?

Friezen? Germanen?

Doordat de stammen die in Utrecht leefden Caesars dodendans zijn ontsprongen, is het niet bekend onder welke naam zij bij de Romeinen bekend stonden. Wel werden en worden er de nodige suggesties gedaan - historici en archeologen schuiven graag met stamnamen[9]. Voor het Kromme-Rijngebied wordt (voorzichtig) de naam van de Menapiërs genoemd, een eveneens door Caesar bestreden stam waarvan het kerngebied in Zeeland lag[10]. Zelfs is recentelijk de naam van de Eburonen gevallen[11]. Het hangt er een beetje vanaf welk tijdstip men kiest. De archeologie suggereert echter dat de bewoners vóór Caesars optreden contacten hadden met (of zelfs verwant waren aan) met groepen in zuid- en zuidwest-Nederland, gezien de overeenkomsten van het aardewerk. Zowel de 'Zeeuwse' Menapiërs als de 'Brabantse' Eburonen komen dan in aanmerking. Het in het Kromme-Rijngebied gevonden aardewerk uit de late 1ste eeuw v.Chr. vertoont echter meer overeenkomsten met producten die uit het noordwestelijk kustgebied bekend zijn. Na Caesar is, met andere woorden, een 'Friese' invloed merkbaar. Of diens veldtochten hiermee in verband staan, en of het verschijnen van ander aardewerk duidt op ingrijpende veranderingen in de 'Utrechtse' samenleving, blijft de vraag. De bewo-

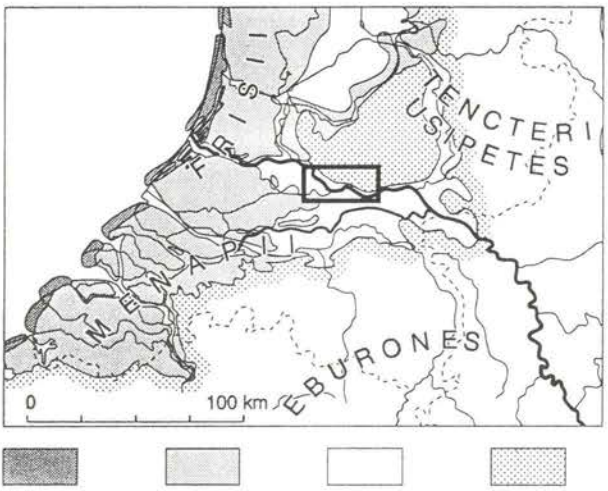

Stammen op Nederlands grondgebied ten tijde van Caesar (ca. 55 v.Chr). Aan de provincie Utrecht is geen stamnaam toegekend. Uit: Van Es en Hessing, 1994.

ning lijkt, zoals hierboven werd gesteld, niet onderbroken te zijn geweest.

Al met al heeft niemand nog een stevig etnisch stempel op de bewoners van het gebied durven drukken, en al helemaal niet op de bewoners van de Heuvelrug[12]. De befaamde Bataven komen in Utrecht pas na 47 in zicht en spelen geen rol in dit overzicht[13].

We gaan hier nog even dieper in op de steeds weer gestelde, maar moeilijk te beantwoorden vraag of stammen als de Menapiërs 'Keltisch (Gallisch)' dan wel 'Germaans' moeten worden genoemd. Sinds Caesar geldt de Rijn als 'cultuurgrens' tussen deze twee bevolkingsgroepen, en op grond daarvan zouden de mensen in Utrecht deels een Keltische, deels een Germaanse achtergrond hebben. Dat de Rijn al in de prehistorie groepen met een verschillende materiële cultuur scheidde, is op archeologische grond wel aan te nemen. Het hierboven genoemde aardewerk uit het Kromme-Rijngebied onderscheidt zich ook van dat, wat aan de overkant van de rivier wordt gevonden, waarover later meer. Of dat ook inhoudt dat de Rijn in Caesars tijd als Kelto-Germaanse scheidslijn heeft gefungeerd, blijft echter de vraag[14].

Op taalkundige gronden (maar het taalkundige pad is zo mogelijk nog glibberiger te bewandelen dan het archeologische) lijken er vóór het begin van de jaartelling juist overeenkomsten te zijn tussen de groepen die het gebied tussen de Somme, de Noordzee en de Wezer leefden (het 'Noordwestblok'). Zij zouden een gemeenschappelijke Indo-Europese herkomst hebben en geleidelijk zijn 'gegermaniseerd'

Zilveren Keltische munt van het zgn. triquetrum-type, gevonden bij Cothen. De productie van deze munten, die in de tweede helft van de 1ste eeuw v.Chr. in het Oostelijk rivierengebied zijn geslagen, was in handen van de daar wonende Bataven. Men neemt aan dat deze stam niet vóór 47 zijn invloed in het Kromme-Rijngebied deed gelden. Deze munt weerspiegelt dan ook hoogstens het onderhouden van diplomatieke of economische betrekkingen. Foto Martin van Thiel, Utrecht.

dan wel 'gekeltificeerd'. Hun taal zou bewaard zijn gebleven in zeer oude waternamen en in plaatsnamen die van een waternaam zijn afgeleid, of die een onverklaarbare, korte vorm hebben. Voor Utrecht zijn Rijn, Lek, Vecht en Eem voorbeelden van dit soort waternamen. Namen als Vleuten, Vechten en (mogelijk) Rhenen zijn van waternamen afgeleid, zij het langs verschillende taalkundige wegen. Ook voor Leusden en zelfs Dorestad wordt een prehistorische afkomst vermoed [15]. Zeist geldt, door het achtervoegsel -st, als voorbeeld van een éénlettergrepige prehistorische naam uit het genoemde taalgebied [16].

Behoorden de bewoners van Utrecht nu tot de Germanen, de Kelten, een groep daartussenin of tot het mysterieuze prehistorische 'Noordwestblok'? Het is nauwelijks meer na te gaan. Kenmerkend is in ieder geval hun lage graad van sociale en politieke organisatie, die hen onderscheidt van de groepen die in het Duitse en Franse kernland woonden [17]. Steden of zelfs maar grotere nederzettingen, strategisch gelegen versterkingen en belangrijke politieke of economische centra ontbraken hier. Het Nederlandse gebied was een randzone.

Zo komen we terug op de vraag: wat viel er hier, in de beginperiode althans, voor de Romeinen te halen? Niet heel veel. Hoe ze ook mochten heten en waar ze ook mochten wonen, de bewoners van Nederland leefden vrijwel allemaal van de opbrengsten van kleine, gemengde boerenbedrijven. Dat wil overigens allerminst zeggen dat ze een achterlijk en geïsoleerd bestaan temidden van de moerassen leidden. In de natte gebieden speelde de veeteelt bijvoorbeeld een belangrijke rol, zozeer zelfs dat het Romeinse leger al snel gebruik maakte van de inheemse koeien

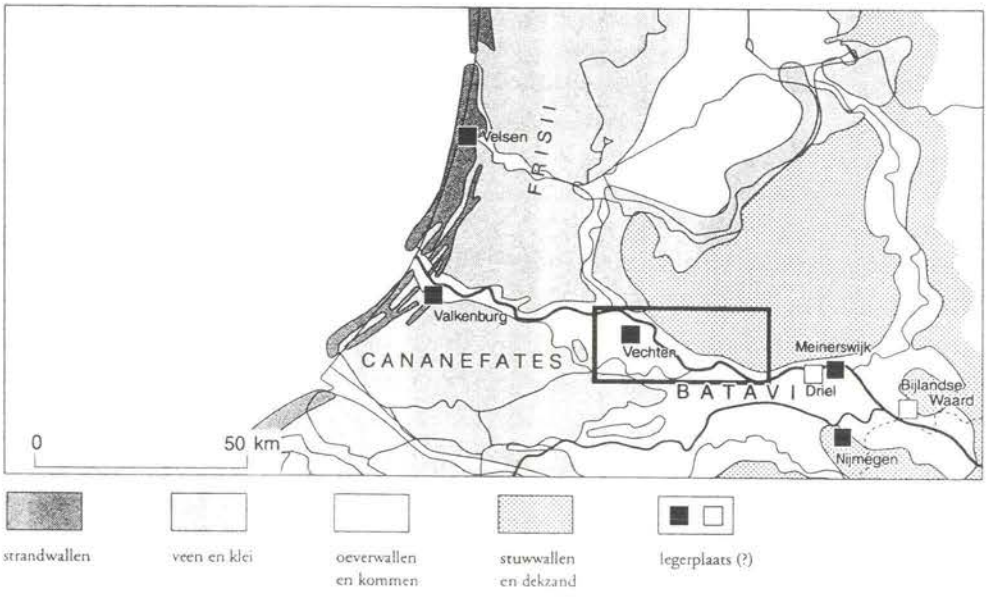

De stammen ten tijde van Corbulo en de vroegste Romeinse militaire versterkingen. Uit: Van Es en Hessing, 1994.

en paarden. Zo liet Drusus de Friezen belasting betalen in de vorm van runderhuiden, en toen zij in het jaar 28 in opstand kwamen omdat er huiden van uitzonderlijke grootte werden geëist, zetten de Romeinen Cananefaatse cavalerie tegen hen in [18]. Later zou onder invloed van de militaire aanwezigheid de betekenis van de inheemse landbouw veel groter worden, voor zowel het leger als voor de bevolking zelf.

Naast landbouwproducten leverde het land zeezout, dat aan de kust werd gedistilleerd en een gewaardeerd product moet zijn geweest. De moerassen en beekdalen leverden wat ijzer op. Daarmee was het wel gezegd. Alleen de Rijn, die overigens meer een psychologische grens dan een onoverkomelijke barrière vormde, had voor de Romeinen enorme betekenis, en die bepaalde hun aanwezigheid hier.

Van de bevolking langs die Rijn verlangden de Romeinen in eerste instantie onderwerping, en vervolgens medewerking aan de strijd tegen de noorderburen. De onderwerping vormde geen probleem, zeker niet in vergelijking tot Caesars bloedige inspanningen. De daaropvolgende medewerking werd kennelijk graag verleend en door de Romeinen meestal hogelijk gewaardeerd [19]. Dat zal ook wel hebben gegolden voor de bewoners van het Kromme-Rijngebied, waar al snel Romeinse troepen verschenen, ongetwijfeld westwaarts oprukkend langs de linker Rijnoever. Op zijn laatst gebeurde dat in 4 n.Chr., toen Drusus' broer Tiberius zijn eerste grote campagne in Germanië voerde. Het zal in het kader van die veldtocht zijn geweest dat het leger een militair steunpunt inrichtte aan de Rijn, bij het huidige gehucht Vechten. We komen er later op terug.

Laten we aannemen dat dit inderdaad het eerste optreden van de Romeinen in Utrecht was, en ons verplaatsen in de persoon van een Romeinse officier, die met een troep ruiters vanuit Vechten de Rijn overtrekt en een paar dagen lang het terrein gaat verkennen waarlangs een deel van Tiberius' legioenen noordwaarts zal trekken. Wat voor land trof hij hier aan?

De Utrechtse landschappen in het jaar 4

Zoals Gallië volgens Caesar in drie delen te verdelen was, zo kan men het grondgebied van Utrecht in de eerste eeuw onderverdelen in vier verschillende landschapstypen:

- de stroomgebieden van de Rijn en de Vecht, met hoge oeverwallen direct langs de rivieren en een brede zone van stroomruggen en komgronden tussen Kromme Rijn en Lek [20];
- de veengebieden ten noorden en zuiden van de (Oude) Rijn en ten oosten en westen van de Vecht [21];
- het dekzandgebied op en om de stuwwal van de Utrechtse Heuvelrug [22], en
- het dal van de Eem en de veenzone langs het toenmalige Flevomeer.

De genoemde Romeinse officier had, na de Rijn te hebben overgestoken en van

De grens tussen laag en hoog Utrecht: de Grebbeberg bij Rhenen, gezien vanaf de uiterwaarden van de Nederrijn. Foto: Iris Toussaint, Leiden.

daaruit de rivier stroomafwaarts volgend, de volgende indruk van deze landschappen opgedaan.

Het landschap langs de Oude Rijn en de Vecht kende hij al uit de omgeving van zijn basis. Deze rivieren zelf waren veel breder dan de vriendelijke stroompjes die vandaag door laag-Utrecht kronkelen. De huidige hoofdstroom, de Lek, was daarentegen nog maar een jong en onbetekenend riviertje, dat vanaf het begin van de jaartelling een weg naar het westen zocht.

In plaats van door dijken werden de rivieren begrensd door 'ooibossen', die in het voorjaar grotendeels onder water kwamen te staan. Daarnaast lagen de oeverwallen, pakketten zand en klei die de rivieren zelf hadden afgezet en waardoor de stroom werd ingeperkt. Op deze hoger gelegen stroken groeide loofbos - voor zover het niet was gekapt, want in het overwegend natte land waren dit bij uitstek de terreinen waar zich van oudsher mensen vestigden. Dat gold ook voor hun fossiele voorgangers, de stroomruggen van vroegere rivierlopen. De Rijn en zijn vertakkingen (waartoe we ook de Vecht moeten rekenen) had zijn bedding steeds verlegd. De oude oeverwallen en de met kleïig zand opgevulde beddingen bleven als kilometers brede, hoge banen in het land liggen en trokken door hun hoogte en hun droge, maar vruchtbare bodem menselijke bewoning aan. Vooral de ondergrond van het Kromme-Rijngebied was gevormd door deze zich steeds weer verleggende rivierbeddingen.

De stroomgordels van actieve en fossiele rivieren werden afgewisseld door komgronden, laag gelegen en slecht ontwaterde gebieden die overeenkomsten vertoonden met het veenlandschap. Ook hier lagen stukken open water, rietmoerassen en elzenbroekbossen. Op de droogste gedeelten konden echter graslanden en loofbossen ontstaan. Natuurlijk leenden die drogere terreinen zich het best voor exploitatie door de mens, en dan vooral als weidegrond.

Als onze officier de Vecht was overgestoken, had hij naar de grens van het grote westelijke veengebied kunnen gaan, het oostelijk deel van een 30 tot 45 km brede groene strook die van Texel tot in Vlaanderen liep. Het was duizenden jaren eerder ontstaan uit een binnenmeer tussen de stuwwal van de Utrechtse Heuvelrug en de aaneengesloten rij strandwallen langs de huidige Noordzeekust. Nu zag het eruit als één reusachtig Naardermeer, maar dan zonder de sporen van een mislukte ontginning die dat natuurgebied nog draagt. Verlandende plassen met rietkragen, elzen-

broekbossen, hoogveenkussens en kreken maakten van dit gebied een nauwelijks begaanbare oerwildernis. Het waren landschappen als dit, die op Romeinse bezoekers als Plinius de Oudere zo'n deprimerende indruk maakten en door Tacitus in huiveringwekkende termen werden beschreven.

Vanaf de oostelijke oever van de Vecht hoefde de Romeinse verkenner niet ver te rijden voordat hij de stuwwal van de Heuvelrug zag opdoemen, 50 km lang van de oevers van het Flevomeer tot aan de Rijn bij de Grebbeberg, met in het zuidoostelijk gedeelte enkele 'toppen' van ruim 50 m (Zuilensteinse Kop, Grebbeberg) tot bijna 70 m hoog (Amerongse Berg). De hoogste delen waren dicht begroeid met gemengd eikenbos, waar al sinds de Middeleeuwen niets meer van over is. Zo nat als de hierboven besproken landschappen waren, zo droog waren de heuvels; alle water zakte er meteen weg in het zand. Op de lager gelegen dekzandstrook die de westelijke begrenzing van de eigenlijke stuwwal vormde, zat het grondwater echter dicht onder het maaiveld. Ook deze strook zal met loofbos bedekt zijn geweest. Tussen die bossen zal de voorzichtige Romein zijn vijand vermoed hebben: onberekenbare Germanen, klaar om vanuit een hinderlaag plotseling aan te vallen en zich dan terug te trekken naar hun schuilplaatsen in het woud. Of zijn vermoeden juist was, zullen we nog behandelen.

De oostelijke 'provinciegrens' werd gevormd door venige gebieden in het dal van de Eem en de daarop afwaterende beken. In het zuidoosten liep een soortgelijk moerassig dal, richting Rijn. De vegetatie zal vergelijkbaar zijn geweest met het westelijk veengebied, en de verkenner zal zeker een negatief rapport over dit gebied hebben uitgebracht. Al met al moet hij opgelucht zijn geweest toen hij ongedeerd de poort van het fort bij Vechten weer binnenreed[23].

Was het veen bewoond?

Tot zover het landschap; nu de bewoners ervan. We kunnen ons achtereenvolgens afvragen: in welke van deze gebieden woonden in het jaar 47 mensen? Wat voor mensen waren dat? Hoeveel waren het er, en hoe hadden ze hun nederzettingen ingericht? Om met de eerste vraag te beginnen: in de beschrijving die hierboven werd gegeven, werd alleen expliciet melding gemaakt van bewoning in het rivierengebied, en werd er wat voorzichtiger gerept van menselijke activiteit langs de Heuvelrug. Dat beeld is ontleend aan de archeologische verspreidingskaart voor de Late IJzertijd en de Vroeg-Romeinse tijd[24]. Op die kaart wemelt het langs de Kromme en Oude Rijn van de stippen, die vindplaatsen aangeven welke uit de genoemde periode(n) dateren. Ook op en langs de Heuvelrug staan stippen, die echter geconcentreerd zijn in de westelijke voet van het zuidoostelijk deel van de rug. Verder noordelijk en op de hogere delen komen nauwelijks stippen voor, en in het veen ontbreken ze geheel en al.

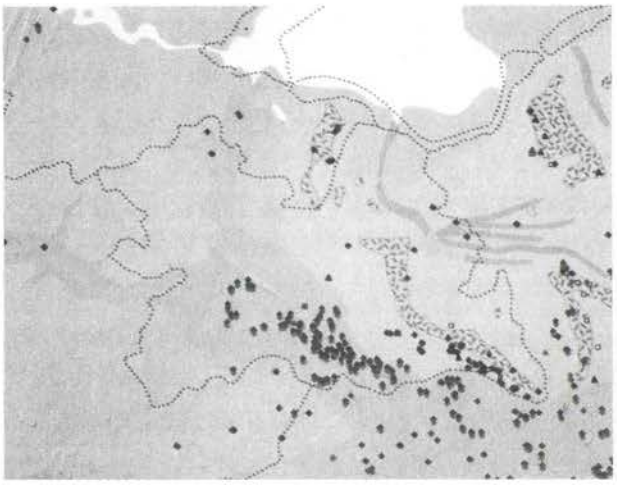

Verspreiding van vindplaatsen in Utrecht uit de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse tijd. Uit: Van Es e.a., 1988.

Op grond van het hierboven beschreven karakter van de verschillende landschappen is deze onevenwichtige verspreiding goed verklaarbaar. Het veen was een natte wildernis, de stuwwal een droog oerbos. De ideale combinatie van droge voeten, drinkwater en gemakkelijk te bewerken en vruchtbaar akkerland lag op de oeverwallen en fossiele stroomruggen van het rivierengebied en aan de voet van de heuvels. Dat komt dus goed overeen met het kaartbeeld.

Dat beeld is echter sterk vertekend. Archeologische verspreidingskaarten zijn nu eenmaal niet evenwichtig samengesteld. Een gemeente met een eigen archeologische dienst, een regio met een actieve groep amateur-archeologen, een bodemkundige kartering of een door archeologen begeleide ruilverkaveling kunnen het aantal stippen drastisch doen toenemen. Een goed voorbeeld is de archeologische inventarisatie in het kader van de plannen voor de nieuwe stad 'Leidsche Rijn', waarbij tientallen tot dan toe onbekende vindplaatsen werden opgespoord[25]. Daarentegen blijft de kaart van een streek waar niemand op- of omkijkt als er een bouwput wordt gegraven, van een gebied waar nauwelijks wordt gebouwd, of een streek waar in het verleden juist heel veel op de schop is gegaan, grotendeels vrij van stippen. Hoogstens brengt een toevalsvondst het tot vermelding op de kaart.

Iets soortgelijks doet zich voor op de Utrechtse verspreidingskaart. Het Kromme-Rijngebied mag zich al vele jaren lang verheugen in een grote belangstelling van archeologische zijde. De nabijheid van de archeologische paradepaardjes Wijk bij Duurstede/ Dorestad en Vechten hebben gezorgd voor voortdurende aanwezigheid van archeologen, zowel beroepsmensen als amateurs. Het aantal ontdekte en goed beschreven vindplaatsen is navenant[26]. De vrij recente

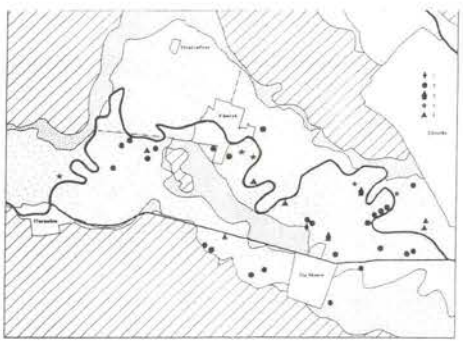

Geïnventariseerde vindplaatsen op de stroomrug van de Oude Rijn tussen Harmelen en Utrecht, het gebied waar Leidsche Rijn zal verrijzen. Het veen is gearceerd, de zandige oeverafzettingen en de zware klei zijn met een grof resp. fijn raster aangegeven. Verklaring symbolen: 1) Midden- en Late Bronstijd (1800-800 v.Chr.) 2) Late IJzertijd t/m midden-Romeinse tijd (250 v.Chr.- 270 n.Chr); 3) castellum en daarmee in verband staande (?) Romeinse nederzetting (1ste-4de eeuw n. Chr); 4) Vroege Middeleeuwen (5de-9de eeuw); 5) Late Middeleeuwen (11de-13de eeuw). Uit: Graafstal, 1996.

Het Kromme-Rijngebied is, wat de archeologie betreft, een van de meest intensief onderzochte regio's van Nederland. Foto: ROB Amersfoort.

ontwikkeling van satellietsteden ten zuiden van Utrecht - Houten, Nieuwegein, IJsselstein - heeft ook nog eens sterk bijgedragen aan de detailkennis van die vindplaatsen.

De omstandigheden in het westelijk veengebied zijn geheel anders. Aan weerszijden van de Vecht valt er met de beste wil van de wereld weinig meer te vinden: daar is het veen al lang geleden voor het grootste deel vergraven, in een tijd dat er nog niet zoiets als archeologie bestond. De Vinkeveense en Loosdrechtse Plassen zullen daarom voor eeuwig witte vlekken blijven op iedere archeologische kaart. Dat wil niet zeggen dat er in de prehistorie niet in dat veengebied is gewoond, want de onbewoonbaarheid van die natte bodems is niet absoluut. Gedetaileerde archeologische verkenningen in Noord- en Zuid-Holland hebben aangetoond dat er in de IJzertijd en Romeinse tijd wel degelijk in het veen gewoond werd, en wel op die plaatsen die voldoende ontwaterd waren [27]. Niet alle veen is moeras.

Voor het westelijke Utrechtse veengebied werd dat aangetoond door vondsten, rond 1970 gedaan bij Baambrugge en Abcoude. Daar is omstreeks 200 v.Chr. wel degelijk gewoond op wat hoger gelegen oeverwallen. De mensen lijken er echter al vrij snel weer te zijn vertrokken, hoogstwaarschijnlijk doordat het toch te nat werd. Voor latere bewoning in de IJzertijd zijn overigens geen aanwijzingen gevonden [28]. Ook in het zuidwestelijk gedeelte van het veengebied, de Lopikerwaard, hebben recente inventarisaties duidelijk gemaakt dat er op smalle ruggen in het veen werd gewoond [29].

We mogen de zaak nu ook weer niet omdraaien. Het kàn zijn dat allerlei bewoningssporen uit het begin van de jaartelling in het Utrechtse veen nog op ontdekking wachten, maar het is ook mogelijk dat ze er nooit zijn geweest, omdat de leefomstandigheden er in die tijd te ongunstig waren. Alleen een intensieve verkenning kan hier uitsluitsel bieden. Dat is bijvoorbeeld gebeurd in het veengebied van de Gelderse Vallei, waar recentelijk is aangetoond dat dit gebied inderdaad werd gemeden [30]. Een voorlopige en voorzichtige conclusie luidt dan ook dat, hoewel toekomstige ontdekkingen van woonplaatsen in het veen uit de periode 100 v.Chr-100 n.Chr niet uit te sluiten zijn, we daarvan geen hooggespannen verwachtingen hoeven te hebben.

Waar zijn de bewoners van de Heuvelrug?

Vertekening van een andere orde doet zich voor in het geval van de Heuvelrug. Op het eerste gezicht lijkt de zuidwestelijke voet even dicht bewoond te zijn als het Kromme-Rijngebied. Als we de kaart echter meer kritisch bekijken, valt ons het een en ander op. Ten eerste hebben de stippen in het rivierengebied een ander karakter dan die op de Heuvelrug. De eerste, grote groep wordt redelijk scherp gedateerd: Late IJzertijd (250-12 v.Chr), en die vindplaatsen zijn ook altijd bewoond tot in de Vroeg-Romeinse tijd (12 v.Chr-50 n.Chr.) De 'Heuvelruggroep' wordt veel globaler gedateerd, en wel in de 'IJzertijd'. Het verspreidingsbeeld blijkt dan ook geheel overeen te komen met dat van de Vroege Ijzertijd (800 - 600 v.Chr.) en de Midden-IJzertijd (600-250 v.Chr). Met andere woorden: de Heuvelrug kan gedurende de hele periode bewoond zijn geweest, maar in theorie kan het ook zijn dat zich daar in het jaar 47 niemand bevond! Hoe is dat te verklaren?

In het algemeen kan men zeggen, dat de Late IJzertijd een problematische periode is voor de archeoloog, in ieder geval in grote delen van ons land. De provincie Utrecht is geen uitzondering. Woonplaatsen en grafvelden zijn moeilijk te herkennen en lijken alleen al daardoor zeldzaam[31]. Het late-ijzertijdaardewerk, het traditionele archeologische 'gidsfossiel', is erg eenvormig en laat zich slecht dateren. Zeker als het aan het oppervlak wordt verzameld, bij toeval of tijdens een gerichte verkenning, is er weinig van te zeggen: het bevindt zich dan altijd in erg fragmentarische en afgesleten staat.

De late ijzertijdbewoners van de oostelijke helft van de provincie hebben het ons op dit punt niet gemakkelijker gemaakt. Het aardewerk dat zij fabriceerden is van een opvallende onopvallendheid: onversierd en met eenvoudige vormen die weinig variatie vertonen. Dit simpele product van huisvlijt heeft een buitengewoon grote verspreiding gekend, tot diep in Duitsland toe; de Heuvelrug vormt in feite de westelijke begrenzing van het verspreidingsgebied. Bovendien werd het eeuwen lang in min of meer dezelfde kwaliteit gemaakt; enige typologische ontwikkeling van belang lijkt het niet te hebben doorgemaakt. Naar de Duitse archeoloog Von Uslar, die dit aardewerk onderzocht, wordt het wel 'Uslarien' genoemd - een fraaie benaming voor een saai ogend materiaal, dat niet preciezer te dateren valt dan 'Einde Late IJzertijd-Romeinse Tijd'[32]. Dat brengt ons niet veel verder als we iets willen zeggen over de bewoning van de Heuvelrug in 47. De welgeteld drie plaatsen op de Rug waar een nietig stukje dateerbaar vroeg-Romeins materiaal is gevonden (alle drie bij Rhenen: twee fragmenten van mantelspelden en 'een splintertje (vroege) Terra Sigillata'[33] laten we voor wat ze zijn[34]. Ook de suggestie dat op de Grebbeberg een 'hill-fort' gelegen zou kunnen hebben - een (inheemse) versterking uit 'de eeuwen rond het begin van onze jaartelling'[35] is, hoe prikkelend ook, te vaag om ons aan vast te klampen zolang daar geen nader onderzoek naar is gedaan. Een afweging van de mogelijkheden en waarschijnlijkheden is wellicht vruchtbaarder.

In de bossen op het zuidoostelijk deel van de Heuvelrug zijn verschillende concentraties prehistorische grafheuvels te vinden. Ze leiden er over het algemeen een onopvallend bestaan, zoals dit groepje bij Elst. Foto: Iris Toussaint, Leiden.

Wat we weten is, dat de heuvelrug in een eerdere fase van de prehistorie over de hele lengte intensief werd gebruikt. Tientallen grafheuvels, daterend uit de laatste fase van de Jonge Steentijd, de Bronstijd en de (Vroege en Midden-)IJzertijd (2850-250 v.Chr.), gelegen op de hogere delen van de Rug, getuigen daarvan [36]. De omgeving van de Grebbeberg heeft resten van rijke graven uit de IJzertijd opgeleverd, en de Rijn bij Amerongen een zwaard uit die periode [37]. Hoewel de bijbehorende nederzettingen niet zijn gelocaliseerd, mogen we aannemen dat die aan de beter bewoonbare randen hebben gelegen. We kennen ook enkele lokaties van prehistorische akkercomplexen, zogenaamde *celtic fields*, die in ieder geval uit de Midden- of Late IJzertijd dateren. We mogen wel voorzichtig concluderen, dat het gebied als zodanig door de prehistorische mens wel degelijk werd gewaardeerd als woonplaats. Er is geen reden om aan te nemen, dat dit in de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse tijd anders was.

Deze redenering volgden ook de onderzoekers die in 1995 op het 'Parmentiersland' bij Zeist de grondsporen van een boerderij uit de Late IJzertijd opgroeven. De datering ontleenden zij aan de hand van enkele grote aardewerkfragmenten die in een kuil werden aangetroffen, en die meer verraden over vorm en versiering dan de karige, afgesleten fragmentjes die doorgaans worden gevonden [38].

De plek ligt op de overgangszone van zandig heuvelland naar de oever van de Kromme Rijn en beantwoordt daarmee aan de verwachtingen die we van de lokatiekeuze van de prehistorische mens hebben. Voorafgaand aan het onderzoek waren overigens geen sporen van bewoning aan het oppervlak gevonden, ook niet bij een kartering. Op deze plaats ligt echter een dik 'esdek', een sinds de Middeleeuwen gevormd pakket van vroegere bemestingslagen. Onder deze 'engen', zoals de Utrechtse term luidt, zijn eventuele voor- en vroeg-historische bewoningssporen dus al vele eeuwen verzegeld. Veel van deze terreinen zijn al verdwenen onder de nieuwbouw; een groot deel van de bewaard gebleven engen ligt precies daar, waar we ook de sporen van de Heuvelrugbewoners zouden verwachten: aan de westelijke rand van de rug, en dan met name in het zuidoosten. De opgraving in Zeist heeft aangetoond dat veel informatie over deze mensen schuil kan gaan onder de engen. Natuurlijk is één ontdekking geen garantie voor opzienbarende vondsten in de toekomst, maar houdt wel een zekere belofte in [39].

Op grond van het bovenstaande wagen wij ons aan de hypothese, dat de flanken van de Heuvelrug altijd een gunstige plaats van vestiging hebben gevormd, dat ze in de Late IJzertijd en in de Vroeg-Romeinse tijd bewoond zijn geweest, en dat resten

van die bewoning voor een deel nog schuilgaan onder de engen. Er zal echter nog het een en ander moeten gebeuren voordat we de Heuvelrug in het overzicht 'Utrecht anno 47' wat concreter kunnen opnemen.

Tussen Kromme Rijn en Lek

Voor het Kromme-Rijngebied ligt de situatie, zoals al gezegd, veel gunstiger. Om te beginnen was dit het beste gebied om te wonen (op de stroomruggen), akkers te bebouwen (idem) en vee te weiden (in de komgebieden). Het was door de ligging aan de Rijn bovendien gunstig ten opzichte van stroomop- en stroomafwaarts gelegen gebieden. Dat men van die mogelijkheden inderdaad gebruik heeft gemaakt, lijdt geen enkele twijfel: het frequente en intensieve archeologische onderzoek in deze streek heeft de dichtheid van de bewoning keer op keer aangetoond. Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn hier zoveel gegevens boven de grond gekomen, dat het in archeologisch opzicht een van de best onderzochte stukjes Nederland is. Mede daardoor hebben we hier een veel beter inzicht in de aard van de Late IJzertijd- en Vroeg-Romeinse bewoning dan voor oostelijk Utrecht, en kunnen we de vindplaatsen ook beter dateren [40].

Dat danken we vooral aan het feit dat het inheemse aardewerk hier en daar samen is gevonden met vroeg Romeins materiaal. Heel veel is dat overigens niet. Toen Tiberius' troepen hier verschenen, drong het aardewerk dat zij gebruikten nog maar nauwelijks in de inheemse nederzettingen door, en in Corbulo's tijd was dat nog niet heel anders. Pas na 47 nam het aantal Romeinse producten in de civiele nederzettingen snel toe, een een eeuw later werd het eigen aardewerk nog maar mondjesmaat gebruikt. Overigens komt het 'Romeinse aardewerk' dat in ons land wordt gevonden, maar heel zelden uit Italië, laat staan uit Rome zelf. Meestal komt het uit Frankrijk, België of het Rijnland, al is het wel op Romeinse wijze geproduceerd, dat wil zeggen: in zeer grote hoeveelheden, in een aantal standaardvormen en op de pottenbakkersschijf gedraaid. Daarnaast kan de ouderdom ervan vaak tot op een kwart eeuw of minder worden vastgesteld, al is dat niet de opzet of de verdienste van de pottenbakkers. Belangrijk is in dat verband het onderzoek in Jutphaas, nu een deel van Nieuwegein. Daar werd tussen 1974 en 1976 in de vulling van een oude rivierbedding een grote hoeveelheid bewoningsafval gevonden in stratigrafisch verband; dat wil zeggen dat scherven uit opeenvolgende perioden niet door elkaar, maar laagsgewijs op elkaar werden aangetroffen. De bovenste lagen bevatten Romeins aardewerk uit de periode 25-125 n.Chr [41].

Het bood de mogelijkheid om het inheemse, 'geboetseerde' aardewerk dat in de lagen daaronder werd gevonden, bij benadering te dateren. Men neemt aan dat deze vindplaats 'ergens in de late IJzertijd' bewoond is geraakt en gebleven tot in de 2de eeuw n.Chr. [42]

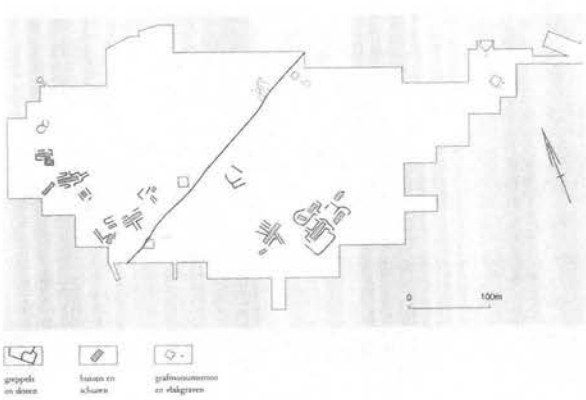

Opgravingsplattegrond van de nederzetting op 'De Horden' bij Wijk bij Duurstede, met twee van elkaar afgescheiden erven waarbinnen enkele boerderijen en schuren liggen; afgebeeld is de fase 50 v.Chr - 25 n.Chr. Uit: Van Es en Hessing, 1994.

De overgang van Late IJzertijd naar Romeinse Tijd is ook elders in het Kromme-Rijngebied vastgesteld. Daarbij neemt de vindplaats 'De Horden' bij Wijk bij Duurstede een uitzonderingspositie in, omdat daar een groot gedeelte van een complete nederzetting kon worden opgegraven. Daardoor hebben we enig inzicht in de vorm en opzet van de huizen en het 'dorp' zelf. De onderzoekers hebben daarover een beeld geschetst dat goed overeenkomt met de beschrijving die we hierboven gaven van de toenmalige inheemse maatschappij: 'klein en eenvoudig van structuur'[43]. Er lagen aan het einde van de Late IJzertijd twee erven naast elkaar, van elkaar gescheiden door een greppel; op ieder erf lagen enkele boerderijen en bijgebouwen, van waaruit een gemengd agrarisch bedrijf werd gerund. Hoeveel van die gebouwen er tegelijkertijd hebben gestaan is niet te zeggen. Ze werden na afbraak (een dergelijk huis ging niet langer mee dan zo'n 30 jaar) elders opgebouwd; soms in de directe omgeving, maar ook kon de hele nederzetting zich honderden meters verplaatsen. De andere nederzettingen in dit gebied zullen van een vergelijkbare aard en grootte zijn geweest, al kunnen we dat alleen maar aannemen omdat bewijzen voor het tegendeel tot nu toe ontbreken.

Er werd tussen het aardewerk van die laatste ijzertijdfase maar heel weinig Romeins aardewerk gevonden - een paar scherven - maar dat was dan wel 'echt' Romeins aardewerk, dat uit het prilste begin van de Romeinse periode in ons land dateert. Daarmee was de hele vindplaats veel scherper te dateren dan die bij Jutphaas, namelijk tussen ca. 50 vóór en 25 ná Christus. Het is een intrigerende periode, want juist de laatste halve eeuw voor het begin van de jaartelling is voor ons land nog buitengewoon duister, zoals we hierboven zagen. Het onderzoek op 'de Horden' heeft echter geen fel licht in die duisternis laten schijnen; bijzondere of afwijkende gegevens heeft het eigenlijk niet opgeleverd, of het moest zijn dat de nederzetting een positieve aanwijzing is voor bewoning in de tijd die direct op Caesars optreden volgt[44].

Ook voor de daaropvolgende bewoningsfase geldt, dat er weinig schokkends voorgevallen lijkt te zijn. Er veranderde wel iets binnen de kleine nederzetting; zo ontstond er onderscheid in omvang en ruimtelijke indeling tussen de twee boerderijen, die in de eerste fase gelijkwaardig moeten zijn geweest. Tussen 25 en 70 werd een

Munt (denarius) met het portret van Caesar, gevonden op de Horden. De munt is ongetwijfeld pas tientallen jaren na Caesar hier beland. Foto: Martin van Thiel, Utrecht.

opvallend slotensysteem om de westelijk gelegen boerderij gegraven, die zich later tot het belangrijkste element van de nederzetting ontwikkelt. Ook worden in die periode de contacten met de Romeinen wat beter zichtbaar, niet alleen in de vorm van aardewerk maar ook van munten. De conclusie van de onderzoekers is, dat de aanwezigheid van het Romeinse leger de sociale verhoudingen binnen de inheemse samenleving heeft beïnvloed, waarbij macht en rijkdom minder gelijkmatig werden verdeeld dan voorheen. Zij denken echter ook dat die veranderingen zich heel geleidelijk hebben voorgedaan in de loop van de eerste eeuw, en als wij hun voorzichtige betoog volgen, vermoeden wij dat er tot Corbulo's komst nog weinig van verandering te merken was[45]. Er waren ongetwijfeld contacten tussen het leger en de plaatselijke bevolking, maar hoe intensief die in 47 waren, laat zich alleen maar raden. Als we afgaan op de schriftelijke bronnen, moet de bevolking al in deze tijd belasting of recruten aan de Romeinse bezetter (die term mogen we voor deze periode nog wel gebruiken) hebben geleverd. De Bataven, de toenmalige bevolking van het oostelijk rivierengebied, zouden rond 50 niet minder dan 5000 man aan het leger hebben geleverd, de Cananefaten in Zuid-Holland nog eens 1000[46]. Dat wijst op een vergaande inmenging van de Romeinse overheid in inheemse zaken, om niet te spreken van een zware last. De totale bevolking van Utrecht kan in deze periode niet veel meer dan enkele duizenden mensen hebben bedragen[47]. Als we echter op het (spaarzame) archeologische materiaal van de vindplaats 'de Horden' afgaan, lijkt het of de Romeinen niet veel druk op de bevolking hebben uitgeoefend en die bevolking zich weinig heeft aangetrokken van wat er verderop, in het fort bij Vechten, werd geregeld.

Hoewel, Vechten: mogen we in 47 al van 'Fectio' spreken?

Vechten: een klassiek fort

Vechten is niet alleen de meest informatieve van alle vindplaatsen die we tot nu toe in het kader van 'Utrecht anno 47'; hebben behandeld; het is ook een van de befaamdste lokaties uit de hele Nederlandse archeologie. Al in de 18de eeuw trok-

Impressie van het fort en het kampdorp (de vicus) bij Vechten, vanaf het noorden gezien op een winterdag omstreeks het jaar 200. Aquarel door Martin Valkhoff, Schiedam.

ken verzamelaars naar de buurtschap bij Bunnik om scherfjes en muntjes van de akkers te rapen; in de 19de eeuw werd duidelijk dat hier een Romeins fort had gelegen, en vanaf het begin van de 20ste eeuw hebben archeologen als Holwerda, Braat en Van Giffen (om enkele oude bekenden te noemen [48]) zich met de vindplaats bezig gehouden. Het onderzoek gaat nog steeds voort en levert bijna jaarlijks nieuwe resultaten op. Doordat het grootste gedeelte van de vindplaats nog onder de grond zit (slechts 2 % is tot nu toe onderzocht; zo'n 10% is in vroeger jaren verwoest bij de aanleg van fort Vechten en de A12 [49]), laat het zich aanzien dat we nog minstens een eeuw met Vechten vooruit kunnen. Ook al moet het complete verhaal nog worden geschreven, er staat al heel wat over Vechten op papier [50]. Wat 'Utrecht 47' betreft citeren we een recente samenvatting:

'Het eerste castellum dat op deze plek gebouwd is, dateert van omstreeks het begin van de jaartelling. De gebouwen in dit fort waren van hout, de wallen eromheen van aarde. Van een inscriptie op een altaarsteen (...) kennen

De bodem van Vechten levert nog steeds vondsten op, zoals deze selectie die werd getoond op een bezoekersdag tijdens de opgravingscampagne in 1995. Een belangwekkende vondst was een aan de Moedergodinnen gewijd altaartje. Foto auteur.

wij zijn latijnse naam: Fectio. Beide namen - Vechten en Fectio - zijn afgeleid van de riviernaam Vecht. Het fort speelde een rol in de veroveringstochten van de Romeinen in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland. Van Vechten uit kon men namelijk via de Vecht en het Oer-IJ naar de Noordzee varen. Vechten verloor zijn offensieve functie in 47 na Chr. en werd toen opgenomen in de verdedigingslinie langs de Romeinse Rijksgrens: het werd een limes-castellum (grensfort) als vele andere'[51].

In grote lijnen wordt deze opvatting algemeen aangehangen[52]. In de details zijn er echter subtiele verschillen van benadering te herkennen. In het onderstaande willen we iets nader op die verschillen en verschuivingen ingaan; niet om het bestaande beeld (dat op goede gronden is samengesteld) met haarkloverijen af te breken, wèl om te laten zien dat de vroeg-historische archeologie haar eigen onzekerheden kent, en dat een paar geschreven teksten evenveel vragen oproepen als oplossingen bieden.

Nu lijkt de datering bij benadering wel vast te staan, gelet op het vroegste aardewerk dat in de oudste aangetroffen bouwfase van het fort is gevonden[53]. Dat houdt in dat het fort niet tijdens de Drusus-campagnes maar tijdens die van zijn broer Tiberius gebouwd zal zijn, rond het jaar 4. De constructie van hout en aarde had het gemeen met alle vroege forten in deze streken.

What's in a name?

Een beroemder altaar is dit in 1869 gevonden exemplaar, door de 'Tongerse' burgers en schippers die te Fectio gevestigd zijn gewijd aan de inheemse godin Viradecdis. Foto RMO Leiden.

Maar dan de naam. De naam *Fectio* komt in die spelling maar éénmaal voor, en wel op de in het citaat genoemde altaarsteen, die in 1869 in Vechten is gevonden. Die rept van 'Tongerse burgers en schippers die te Fectio gevestigd zijn'[54]. Sindsdien is er een discussie gaande over de vermelding van een plaats *Fletio(ne)* op de 'Peutinger kaart', de beroemde middeleeuwse kopie van een 4de-eeuwse Romeinse schematische routekaart. 'Een verschrijving van Fectio' luidt de gangbare opvatting sinds de ontdekking van het altaar. 'Nee: de oude naam voor Vleuten', meent een minderheid, doelend op het fort bij Vleuten-De Meern waarover nog minder bekend is dan over Vechten. Nog onlangs is een lans gebroken

Fragment van de 16de-eeuwse editie van de Peutinger Kaart, met daarop de vermelding Fletione. XVI.; sinds de vondst van het aan Viradecdis gewijde altaar geldt dit als een verschrijving van Fectione. Foto: Provinciaal Museum G.M. Kam, Nijmegen.

voor de authenticiteit van *Fletio*, op basis van discrepanties in de op de Peutinger kaart vermelde afstanden [55]. De oplossing lijkt geboden te worden door de 'Ravennas Anonymus', een 8ste-eeuwse onbekende die namen van bestaande landkaarten overschreef en onder meer van *Fictione* rept. Dit maakt het plausibel dat zowel Fictio als Fletio Fectio als gemeenschappelijke voorouder hebben. De meeste archeologen beschouwen de discussie dan ook als afgedaan [56]. Al met al is het opmerkelijk dat men in de Vroege Middeleeuwen zoveel moeite had met de correcte spelling van een betrekkelijk eenvoudige naam.

Als we aannemen dat tenminste de plaats waar het altaar is gevonden, Fectio heette, blijven er enkele vragen over. Bijvoorbeeld: was Fectio wel de naam van het fort? Of sloeg die naam vooral op de nabijgelegen burgerlijke nederzetting, de *vicus*? De altaarsteen van *burgers* en schippers doet in ieder geval dat laatste vermoeden. De vermelding op de Peutinger Kaart (gesteld dat Fletio = Fectio) geeft feitelijk geen uitsluitsel; van geen der op die kaart genoemde namen is zeker of het een fort betreft, van sommige wèl, dat het om een stad gaat (Forum Hadriani, Noviomagus). Toch wordt in iedere publicatie de fortenrij langs de *limes* aangeduid met de rozenkrans van namen van de Peutinger Kaart. Het is de vraag in hoeverre dat terecht is. Het is natuurlijk goed mogelijk dat, net als in onze tijd, fort en nabijgelegen stad of dorp dezelfde naam droegen.

Een andere vraag luidt: heette Fectio, fort of dorp, al zo in Tiberius' of Corbulo's

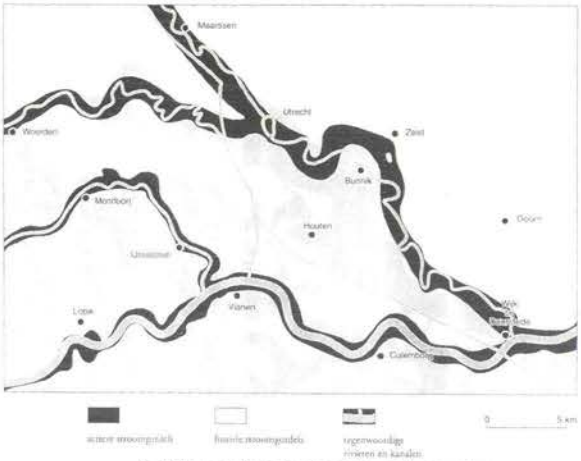

Romeinse en vroeg-Middeleeuwse rivierlopen in het Kromme-Rijngebied. Uit: Van Es en Hessing, 1994.

tijd? Het is mogelijk, maar de altaarsteen dateert uit de late 2de eeuw, en het is duidelijk dat noch de 4de-eeuwse Peutinger Kaart, noch de achtste-eeuwse Anonymus ons hier veel verder helpen. Het is aan de andere kant ook mogelijk dat de Romeinen een bestaande inheemse naam hebben gelatiniseerd. In dat geval zou er nog wel eens een prehistorisch 'Fectio' uit de bodem kunnen oprijzen.

Dat brengt ons op een nieuwe vraag: werd Fectio inderdaad naar de Vecht genoemd? Taalkundigen nemen aan van wel, al volstaat men met de vermelding 'afleiding van de waternaam Vecht' zonder veel etymologische analyse [57]. Tegenwoordig ligt Vechten niet aan de Vecht en het is de vraag, of dat in de Romeinse tijd wel zo was. Recente publicaties spreken van 'nabij de toenmalige splitsing van Rijn en Vecht' [58], 'tegenover (...) de Vecht' [59], 'dicht bij de splitsing van (...) de Rijn en de Vecht' [60], 'De splitsing van Rijn en Vecht lag destijds waarschijnlijk in de directe omgeving (...)' [61]. Het probleem is, dat die afsplitsing nu minstens 3 kilometer verder noordoostelijk ligt, en dat de plaats waar de Vecht in de Romeinse tijd van de Rijn aftakte, niet meer te achterhalen is [62]. Ook al nemen we aan dat die plaats in de loop der tijd naar het noordwesten is opgeschoven doordat de rivieren hun bedding steeds verlegden [63], heeft het fort in ieder geval niet aan, maar hoogstens tegenover de splitsing Rijn-Vecht gelegen.

Het zal duidelijk zijn: een geschreven vermelding is lang niet altijd de oplossing voor de problemen die het gebrekkige archeologische materiaal stelt.

Uitvalsbasis of buitenpost?

Over de rol die het fort bij Vechten in de Romeinse strategie heeft gespeeld zijn noch harde historische, noch archeologische gegevens voor handen. Toch is daar wel het een en ander over gezegd, op basis van een combinatie van een aantal zekere en minder zekere gegevens te combineren. Het militaire karakter staat vast, de begindatering ook. Dat geldt niet voor gegevens die een belangrijk aandeel in de beeldvorming hebben gehad en die leken te wijzen op de functie van Vechten als vroeg-Romeinse (oorlogs)haven ('vlootstation' in Holwerda's woorden). Resten van schepen, een eeuw geleden gevonden, en van houten constructies die als ha-

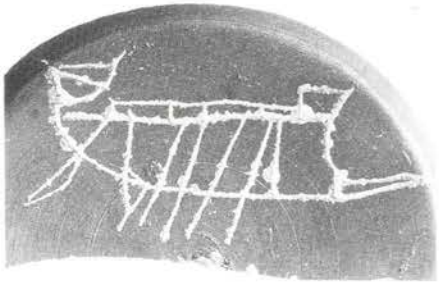

Het befaamde graffito van een Romeins scheepje op de bodem van een terra-sigillata-kommetje uit Vechten. Het heeft de vermeende status van Vechten als 'vlootstation' mede bepaald. Uit: Bechert en Willems, 1995.

venwerken werden geïnterpreteerd, droegen daartoe bij. Dan waren er nog de inscripties van de reeds genoemde 'schippers te Fectio' en van de marinekapitein Caius Iulius Bio die hier een altaar aan Jupiter wijdde. Een prachtig, op een scherf ingekrast tekeningetje van een oorlogsschip werkte hoogst suggestief [64]. Tenslotte was er de nabijheid van de Vecht, en de door velen gedeelde opvatting dat de legendarische 'Drususgracht' niets anders was dan een onder Drusus aangelegde verbetering van de Rijn-Vecht-verbinding [65]. Al deze gegevens leken elkaar te versterken en bepaalden voor lange tijd het beeld van het fort. 'Vechten was een zeehaven en een marinebasis', werd nog niet zo lang geleden met beslistheid gesteld [66]. Van daaruit zouden door Tiberius en Germanicus (en ook, zo werd tot ca. 1970 gedacht, door Drusus) grote, semi-amfibische operaties tegen Noord-Duitsland zijn uitgevoerd, zoals die onder meer door Tacitus zijn beschreven [67]. Via Vecht, Flevomeer en Noordzee voer men volgens die reconstructie naar de Eemsmond en vandaar Germanië binnen. De latere ontdekking van een fort bij Velsen, dat aan het Oer-IJ lag en een duidelijk maritieme signatuur had in de vorm van een haven en scheepshuizen, paste goed in dit beeld.

Aan dat beeld is de laatste jaren wel wat geknaagd. De schepen lijken, voor zover daar iets over te zeggen valt, niet uit de vroege maar uit de late 1ste eeuw te dateren. De 'havenwerken' bleken later ook bij 'gewoner' forten voor te komen en niets anders te zijn dan verstevigingen van de Rijnoever. De altaarsteen van de 'schippers' dateert uit de tweede helft van de 2de eeuw, die van kapitein Bio is niet goed te dateren. Het aandoenlijke graffito van het oorlogsschip dateert van na de grote operaties in Germanië, en suggereert meer dan het bewijst. De 'Drususgracht', zo wordt nu algemeen aangenomen, verbond niet de Rijn met de Vecht bij Vechten maar de Rijn met de IJssel bij Arnhem [68]. En het is langs die route dat men tegenwoordig de voornaamste opmarsroute naar het noorden denkt: Vechten is gedegradeerd tot 'tweede keus' [69]. Geen 'zeehaven of marinebasis', maar een 'steunpunt' [70], 'misschien ook wel (...) bevoorradingsdepot' [71] of zelfs 'waarschijnlijk een bevoorradingspunt' [72]. Toch zit men met de ontluistering van Vechten in zijn maag, want tegelijkertijd wordt er toch ook nog geopperd dat het fort 'mogelijk één van de uitvalsbases voor de verovering van het vrije Germanië' was [73], of 'in ieder geval de functie van uitvalsbasis had' [74], en 'dit alles neemt niet weg dat Vechten klaarblijkelijk een belangrijke rol heeft gespeeld in de Romeinse militaire strategie' [75]. Al is het idee van een machtige vlootbasis aan de Drususgracht achterhaald,

men ziet de glorie van de vertrouwde versterking niet graag teloorgaan. Toch kan deze auteur zich goed voorstellen dat het eerste fort bij Vechten een hoogst nuttige, maar in strategisch opzicht betrekkelijk secundaire buitenpost is geweest langs een vaarroute door nauwelijks gepacificeerd gebied. Dat hoeft overigens een tijdelijke functie als logistiek of zelfs operationeel steunpunt in hectischer tijden niet uit te sluiten, maar of dat voor zeer omvangrijke operaties het geval zal zijn geweest, blijft de vraag (zie boven, noot 59).

Men is er, kortom, nog niet uit, en de minst bevredigende maar beste conclusie van het geheel is wel, dat 'het niet goed mogelijk (is) de betekenis van het oudste kamp te bepalen'[76] zolang niet bekend is hoe groot dat kamp is geweest. Men schat het op 4,5 ha - inderdaad niet indrukwekkend en zeker te klein voor een 'uitvalsbasis' - maar zeker is dat niet. En het ziet er niet naar uit dat de geciteerde auteurs, de auteur van dit artikel of iemand van zijn lezers de definitieve oplossing zullen meemaken.

Nog eenmaal: Utrecht anno 47

Na zoveel onzekerheden, vage gegevens en tegenstrijdige conclusies willen wij ter afsluiting terugvallen op pure fictie. We stellen ons dan voor, hoe op een stormachtige dag in het late najaar van het roerige jaar 47 Cnaeus Domitius Corbulo op de voorplecht van een licht oorlogsschip staat. Vroeger, zo peinst hij, hadden generaals het gemakkelijker. Tot vanmorgen zwaaide hij nog de scepter in het land van de Friezen. Hij had die zomer het onbetrouwbare en vijandige volk onderworpen, had gijzelaars van ze genomen en ze in ruil een senaat, een bestuur en wetten gegeven. In de traditie van Caesar had hij zich niet alleen als krijgsman, maar ook als staatsman bewezen.

Toen kwam in oktober het keizerlijk bevel: terugtocht. De Friezen bleven gemelijk in hun ellendige huizen zitten toen zijn troepen door de mist afmarcheerden, zich stellig verkneukelend over het vertrek van de tiran en zich verheugend op de komende chaos en onrust. Zelf had hij zich die ochtend als laatste ingescheept, met zijn staf. Ze waren de woelige binnenzee overgestoken en de rivier opgevaren. Rechts strekte zich

Een ander vermoed 'vlootstation' lag 55 kilometer westelijker: Forum Hadriani bij Voorburg. Hier staat het ruiterstandbeeld van Corbulo; al ging hier evenmin een vloot voor anker als bij Vechten, het kanaal van Corbulo liep wel langs Voorburg. Voor bewoners van de stad Utrecht zal het beeld bekende trekken vertonen; het is dan ook gemaakt door Albert Termote, die ook het (sterk gelijkende) ruiterstandbeeld van Willibrord in Utrecht vervaardigde. Foto auteur.

onder de jagende wolken de onafzienbare moerasvlakte uit; ver naar links, rezen de beboste heuvels op, de voorposten van Germanië. Over een uur zou het schip de splitsing bereiken en de Rijn opvaren. Daar was weer wat menselijke bewoning; dan was ook het fort niet ver meer. Die avond zou hij aan tafel zitten in het hoofdkwartier van de commandant - beklagenswaardig man, zijn tijd beidend in deze uithoek, een schijn van discipline ophoudend onder de verveelde soldaten.

De generaal glimlachte. Hij had een nieuwe taak. Hij zou een eind maken aan leegloop en lethargie. De mannen zouden wat beleven, nog deze winter! De plannen lagen al klaar.

Literatuur

Bechert en Willems, 1995 ▸ T. Bechert en W.J.H. Willems, *De Romeinse Rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht, 1995.

Berendsen en Wynia, 1993 ▸ H.J.A. Berendsen en S.L. Wynia, 'Oude rivierlopen rond het fort te Vechten', *Tijdschrift voor de geschiedenis van het Kromme-Rijngebied*, 27 (1993) nr 3.

Beuker e.a., 1993 ▸ J.R. Beuker, W.A.B. van der Sanden en V.T. van Vilsteren, *Wonen en werken. Honderdduizend jaar dagelijks leven in Drenthe*, Assen, 1993.

Dockum, Van, en Van Ginkel, 1993 ▸ S.G. van Dockum en E.J. van Ginkel, *Romeins Nederland. Archeologie en geschiedenis van een grensgebied*, Utrecht, 1993.

Dockum, Van, en Van Rooijen, 1996 ▸ S.G. van Dockum en A. van Rooijen, 'Een huis uit de IJzertijd onder de es van Parmentiersland, gemeente Zeist', *Westerheem*, XLV (1996) nr 1.

Engen, 1996 ▸ *Engen en bodembeschermingsgebieden in de provincie Utrecht. Inventarisatie, bedreiging en bescherming van oude landbouwgronden met archeologische waarde.* RAAP-rapport 117, Amsterdam, 1996.

Es, Van, 1981 ▸ W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland*, Haarlem, 1981 (3).

Es, Van, e.a., 1988 ▸ W.A. van Es, H. Sarfatij en P.J. Woltering, *Archeologie in Nederland. De rijkdom van het bodemarchief*, Amsterdam, 1988.

Es, Van, en Hessing, 1994 ▸ W.A. van Es en W.A.M. Hessing, red., *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland, van Traiectum tot Dorestad 50 v.C-900 n.C*, Utrecht/Amersfoort, 1994.

Es, Van, en Hessing, 1997 ▸ W.A. van Es en W.A.M. Hessing, 'De Romeinen in Utrecht', in: *De geschiedenis van Utrecht*, Utrecht, 1997.

Ginkel, Van, en Waasdorp, 1992 ▸ E.J. van Ginkel en J.A. Waasdorp, *De archeologie van Den Haag, deel 2: de Romeinse tijd*, Den Haag, 1992.

Graafstal, 1996 ▸ E.P. Graafstal, 'Een oud landschap onder Vleuten', *Westerheem*, XLV (1996) nr 1.

Gysseling en Blok, 1959 ▸ M. Gysseling en D.P. Blok, *Studies over de oudste plaatsnamen van Holland en Utrecht*. Lezingen gehouden voor de naamkundecommissie der KNAW op 23 mei 1959, Amsterdam, 1959.

Hegener, 1995 ▸ M. Hegener, *Archeologie van het landschap. Langs de aarden monumenten van Nederland*, 1995.

Hendrikx, 1992 ▸ J.A. Hendrikx, samenst., *Plaats- en waternamen, hun betekenis voor de bestudering van de geschiedenis van het landschap*, in: Studiereeks Bouwen aan een levend landschap 22, Utrecht, 1992.

Hessing e.a., 1997 ▸ W.A.M. Hessing, M. Polak, W.K. Vos en S.L. Wynia, red., *Romeinen langs de snelweg. Bouwstenen voor Vechtens verleden*, Abcoude/Amersfoort, 1997.

Joosten, 1996 ▸ J.H.J. Joosten, 'Op zoek naar Fletione', *Tijdschrift Historische vereniging Vleuten/De Meern/Haarzuilens*, 16 (1996) nr 3.

Künzel e.a., 1988 ▸ R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam, 1988.

Louwe Kooijmans, 1985 ▸ L.P. Louwe Kooijmans, *Sporen in het land. De Nederlandse delta in de prehistorie*, Amsterdam, 1985.

Meijer, 1994 ▸ W. Meijer, *De bossen van de Utrechtse heuvelrug*, Utrecht, 1994.

Ozinga e.a., 1989 ▸ L.R.P. Ozinga, T.J. Hoekstra, M.D. de Weerd en S.L. Wynia, samenst., *Het Romeinse castellum te Utrecht*, Utrecht, 1989.

Polak en Wynia, 1991 ▸ M. Polak en S.L. Wynia: 'The Roman forts at Vechten, a survey of the excavations 1829-1989', *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, 71 (1991).

Polak, 1995 ▸ M. Polak, *De gestempelde Zuidgallische terra sigillata uit Vechten*, Nijmegen, 1995.

Reusink, 1988 ▸ H.J. Reusink, *Leersum, grafheuvels op de Zuilensteinsche Kop*, Zutphen/Amersfoort, 1988.

Roymans, 1992 ▸ N. Roymans, *Tribal societies in Northern Gaul, an anthropological perspective*, Amsterdam, 1992.

Roymans en Derks, 1994 ▸ N. Roymans en T. Derks, *De tempel van Empel. Een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven*, 's-Hertogenbosch, 1994.

Stuart, 1986 ▸ P. Stuart, *Provincie van een imperium, Romeinse oudheden uit Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Leiden, 1986.

Tent, Van, 1978 ▸ W.J. van Tent, 'A native settlement at Jutphaas, municipality of Nieuwegein', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 28 (1978).
Teunissen, 1980 ▸ D. Teunissen, 'Enkele gebeurtenissen uit het leven van de Romeinse veldheer Drusus in het licht van enige nieuwe geologische gegevens uit de provincie Gelderland', *Westerheem*, XXIX (1980) nr 6.
Willems, 1986 ▸ W.J.H. Willems, *Romans and Batavians. A Regional Study in the Dutch Eastern River Area*. Amersfoort, 1986.
Wynia, 1990 ▸ S.L. Wynia, 'De rieten hut en andere verhalen', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1990.
Wynia, 1997 ▸ S.L. Wynia, 'Diehards', *Westerheem*, XXXXVI (1997) nr 1.
Zwarte, 1982 ▸ R. de Zwarte, 'Sporen van prehistorische bewoning in de Vechtstreek', *Westerheem*, XXXI (1982) nr 3.

Van deze werken zijn Es, Van, en Hessing, 1994, en Es, Van, en Hessing, 1997, de meest informatieve en meest toegankelijke over Utrecht in de besproken periode.

Noten

* De auteur bedankt bij deze drs. S.G. van Dockum, drs. W.A.M. Hessing en drs. J. P. ter Brugge, allen werkzaam bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, en drs. S.L. Wynia, Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit Amsterdam, voor hun bereidwillig gegeven adviezen, informatie en commentaren.

1 Zie voor verwijzingen en een gedetailleerd verslag Es, Van, 1981, 35-36.

2 Van Es merkte al terecht op: '(47 n.Chr.) suggereert als zo menig jaartal een te grote precisie. In feite is de terugtocht van het leger (...) en de inrichting van de rijksgrens als een defensieve vestinggordel natuurlijk een proces van jaren geweest' (Es, Van, 1981, 94) L.R.P. Ozinga en M. D. de Weerd (Ozinga e.a., 1989, 41) spreken van een inrichting van het fort te Utrecht 'omstreeks het jaar 50', in verband met Corbulo's terugtocht in 47; Van Dockum (Bechert en Willems, 1995, 85) laat het fort 'rond 47' stichten. Het scheelt maar drie jaar, maar een datering 'rond 47' suggereert toch de te grote precisie waar Van Es op doelde. Wij zouden zeggen: 'kort na 47' of 'rond 50'.

3 Vergelijk bijvoorbeeld de beschrijving van Vechten in Van Es, pp. 87-89, met die van Polak, pp. 3-7.

4 Zie bijv. Roymans en Derks, 1994, 17-19.

5 Van Es in: Es, Van, en Hessing, 1994, 22.

6 Ibidem, en Dockum, Van, en Van Ginkel, 1993, 28-30.

7 Mondelinge mededeling W. Hessing.

8 Tegenwoordig worden de eerste acties van Drusus vanaf Nederlands grondgebied in 14 v.Chr. gedateerd; de Romeinse Tijd begint dus in ons land iets eerder dan de gebruikelijke tijdbalken aangeven.

9 Beschouwingen over de aanwezigheid van Germaanse en Gallische stammen in ons land zijn te vinden in Van Es, 1981, 22-28; Van Es in: Es, Van, en Hessing, 1994, 22; Es, Van, en Hessing, 1997. Veelzeggend over de uiteindelijke ongewisheid van de stamgebieden is een citaat uit dit laatste werk: 'Tot welke stam of stammen de bewoners van de latere provincie Utrecht gerekend worden, vertelt de overlevering niet. Op basis van Caesars opmerkingen *is het mogelijk* dat het gebied ten zuiden van de (...) Rijn nog Eburoons was of *misschien* Menapisch(...) Het noordwesten (...) zou dan *wellicht* al tot het Friese stamgebied *kunnen* hebben behoord, terwijl het noordoosten *mogelijk* al tot het woongebied van de Germaanse Usipeten of Tencteren gerekend *mag* worden.' (cursivering auteur).

10 Van Es in: Es, Van, en Hessing, 1994, 22, kaartje op p. 23.

11 Zie boven, noot 9.

12 Es, Van, 1981, 31; zie echter ook boven, noot 9.

13 Van Es in: Es, Van, en Hessing, 1994, 25.

14 Zie voor deze problematiek Roymans, 1992, hoofdstuk 2.

15 Gysseling (Gysseling en Blok, 1959) verklaart de naam Dorestad uit 'Dur-ast-atja', waarbij 'Dur' van het Keltische 'Duron', 'versterking' zou zijn afgeleid. '-atja' is een veel voorkomend suffix.

16 Zie voor meer gegevens over de prehistorische herkomst van plaatsnamen Gysseling en Blok, 1959, Künzel e.a., 1988, en Hendrikx, 1992.

17 Roymans, 1992, 267.

18 Dockum, Van, en Van Ginkel, 1993, 31.

19 Zie bijv. Ginkel, Van, en Waasdorp, 1992, 10-11, over de onderwerping en daaropvolgende integratie in het Romeinse systeem van de Cananefaten. Hoewel van hun militaire rol verder niet veel bekend is, gold hun buurstam in het oostelijke rivierengebied, de Bataven, als leverancier van keurtroepen - vooral hun cavalerie was befaamd. Zij vormen echter een geval apart; zie Es, Van, en Hessing, 1994, voor hun achtergronden.

20 Zie voor een gedetailleerde beschrijving van het rivierengebied L.I. Kooistra en R. Steenbeek in: Es, Van, en Hessing, 1994, 14-21.

21 Louwe Kooijmans, 1985, geeft op 109-131 een uitgebreide beschrijving van het Hollands-Utrechtse veenlandschap en de prehistorische bewoning aldaar.

22 Zie Meijer, 1994, over de Heuvelrug en zijn geschiedenis.

23 Of de Romeinse soldaten werkelijk zo negatief over ons land dachten, blijft natuurlijk de vraag. Voor militairen uit later eeuwen, die in toenemende mate uit 'Germaanse' gebieden werden gerecruteerd, zal dat anders hebben gelegen dan voor de Italianen, Spanjaarden en Zuid-Fransen uit de beginperiode. In Tacitus' beschrijvingen van Germanicus' veldtochten in Germanië (Annalen, boek I) wemelt het in ieder geval van de wouden, moerassen, stromen en regenbuien, die samen een weinig aantrekkelijk beeld

opleveren. Uiteraard dachten de bewoners van die oorden daar heel anders over.

24 Es, Van, e.a., 1988, kaart op p. 87. Het aantal beschikbare gegevens is sinds die tijd natuurlijk wel uitgebreid, al lijkt het beeld voor de Heuvelrug in essentie niet veel veranderd te zijn.

25 Zie Graafstal, 1996.

26 Zie voor een recente stand van zaken Es, Van, en Hessing, 1994.

27 Prehistorische bewoning in het veen vond onder meer plaats op Voorne-Putten, in Delfland, Schieland en in de Assendelver Polder; in al deze gevallen bleek bij inventarisatie en onderzoek dat dit onder gunstige omstandigheden populaire vestigingsplaatsen waren.

28 Zie De Zwarte, 1982. Recentelijk zijn er bij verkenningen in het kader van de verbreding van de A2 ook sporen uit de Late IJzertijd aangetroffen bij Breukelen (mededeling J. P. ter Brugge).

29 Mondelinge mededeling S.G. van Dockum.

30 Mondelinge mededeling J. P. ter Brugge. Overigens moet een inventarisatie niet alleen intensief, maar ook volledig zijn om voledige zekerheid te bieden. Zo werd bij de verkenning langs de Oude Rijn *niet* gekarteerd in het veen buiten de oeverwalzone (mondelinge mededeling S.G. van Dockum). Het kaartje suggereert dat men het veen angstvallig meed - wat een vertekend beeld *kan* zijn.

31 Zie voor de moeilijke herkenbaarheid en datering van (Late) IJzertijdvindplaatsen Willems, pp. 223-232.

32 Mondelinge mededeling W.A.M. Hessing.

33 Informatie uit het Centraal Archeologisch Archief van de ROB, Amersfoort.

34 Zie ook Willems, 1986, 96, over vindplaatsen 10-15 bij Rhenen.

35 M. Krauwer in: Hegener, 1995, 69.

36 Zie Reusink, 1988.

37 Roymans, 1992, 84.

38 Zie Dockum, Van, en Van Rooijen, 1996.

39 Zie Engen, 1996. Vindplaatsen uit de IJzertijd lijken zich vooral te bevinden onder engen aan de zuidwestelijke voet van de Rug, bij Leersum en Rhenen.

40 Es, Van, en Hessing, 1994, hoofdstukken 2 en 3.

41 Tent, Van, 1978.

42 Van Es in: Es, Van, en Hessing, 1994, 26.

43 Ibidem, 35.

44 Zie voor deze bewoningsfase van De Horden Van Es in: ibidem, 28-35.

45 Ibidem, hoofdstuk 3.

46 J.H.F. Bloemers in: Ozinga e.a., 1989, 29.

47 De laatste jaren zijn voor verschillende regio's schattingen opgegeven van bevolkingsaantallen in de prehistorie. Wat Utrecht betreft is men nog voorzichtig: Es, Van, en Hessing, 1997, achten het 'niet ondenkbaar' dat het bevolkingsantal zeker sinds de Bronstijd in de duizenden liep. Voor andere regio's zijn voorzichtig wat ronde getallen genoemd. Voor Drenthe in de IJzertijd: 'maximaal 4500 personen' tot '4800 personen' (Beuker e.a., 1993, 34); voor de Cananefaten (Zuid-Holland) in het begin van de 1ste eeuw: 'tussen c. 3200 en 9200 mensen' (Willems, 1986, 237); voor de Bataven (oostelijk rivierengebied) in de 1ste eeuw: 'naar schatting tussen de 30.000 en 40.000 mensen' (ibid.). Zulke schattingen worden overigens langs uiteenlopende wegen verkregen. Een orde van grootte (steeds enkele duizenden per regio) geven ze wel aan.

48 Zie voor een amusant en leerzaam overzicht Wynia, 1990.

49 Mededeling W. Hessing.

50 Zie bijvoorbeeld Polak en Wynia, 1991. Het meest recente overzicht is Hessing e.a., 1997, dat tijdens het schrijven van dit artikel ter perse ging.

51 W. van Tent in: Es, Van, en Hessing, 1994, 212.

52 Recentelijk bijv. in Dockum, Van, en Van Ginkel, 1993, Bechert en Willems, 1995, en in Es, Van, en Hessing, 1997.

53 Polak, 1995, 5.

54 Stuart, 1986, 37. Stuarts vertaling van de altaartekst (CIV)ES TUNGRI/ (ET) NAVTAE/ (QU)I FECTIONE/ CONSISTUNT luidt: 'de burgers van Tongeren en de schippers die te Vechten wonen', Van Es vertaalt echter met: 'de schippers van Tongerse afkomst die te Vechten verblijf houden'; zo ook S.G. van Dockum in Bechert en Willems, p. 81: 'Tongerse schippers die in Fectione verbleven'. Zijn nu de schippers dezelfden als de Tongerse burgers of niet? Van Es (in: Van Es en Hessing 1994) bewandelt op p. 64 een gulden middenweg: 'Het (altaar) is gewijd door mensen uit het departement Tongeren en door schippers die zich metterwoon in Vechten hebben gevestigd. De (binnen)schippers kwamen zonder twijfel ook uit de omgeving van Tongeren, evenals hun godin.' Viradecdis, de godin aan wie het altaar is gewijd, werd in noordoost-België vereerd; Van Es' verklaring is dan ook elegant en plausibel. Het gebruik van de termen *Tongers* en *Tongeren* in al deze vertalingen als vertaling van 'Tungri', het bijvoeglijk naamwoord bij de stam- of districtsnaam Tungri, doet overigens wat anachronistisch aan, ook al was (Romeins) Tongeren (*Atuatuca Tungrorum*) de hoofdstad van het district der Tungri. Gemakkelijk is het wel en ook wij houden het daarom maar op 'Tongers' (tussen aanhalingstekens).

55 Namelijk door Joosten, 1996. Zijn betoog is o.m. gebaseerd op de (plausibele) opvatting dat de grensweg, die de forten en/of nederzettingen verbond, niet rechtdoor liep maar de meanderende rivier volgde, waardoor de afstanden op de Peutinger Kaart voor discussie vatbaar zijn. Dat zijn ze echter per definitie; zie ook Stuart, 1986, 13. Joostens reconstructie is ingenieus maar hij legt een wel erg exacte meetlat naast een bij uitstek onnauwkeurig document.

56 De verwisseling e/i kwam in de Romeinse tijd dikwijls voor; zie Wynia, 1997, waarin wordt gepleit voor beëindiging van de discussie.

57 Zie bijv. Künzel e.a., 1988, 388, en Polak, 1995, 3.

58 Es, Van, en Hessing, 1997.
59 Van Es in: Es, Van, en Hessing, 1994, 38.
60 Dockum, Van, en Van Ginkel, 1993, 46.
61 Polak, 1995, 3.
62 L.R.P. Ozinga en M.D. de Weerd in Ozinga e.a., 1989, 37.
63 Hessing (persoonlijke mededeling) dateert die verschuiving tussen 25 en 70 n. Chr. Zie ook Berendsen en Wynia, 1993.
64 Polak, 1995, 6.
65 Teunissen, 1980, geeft een uitgebreide opsomming van de literatuur pro en contra de Drususgracht als Rijn-Vechtkanaal.
66 Es, Van, 1981, 117.
67 Van Es heeft het bijvoorbeeld over 'de legermacht, die Germanicus in 16 n. Chr. *te Vechten* bijeenbracht, wordt geschat op ca. 90 000 man, (...) 1000 transportvaartuigen (...) 20 000 paarden en 1000 voertuigen' (88; cursivering auteur. De schatting, waaraan nog 20.000 matrozen moeten worden toegevoegd, is overigens niet van Van Es zelf).
68 Vergelijk Van Es, 1981, 89 en 93, met T. Bechert, H. van Enckevort en W.J.H. Willems in: Bechert en Willems, 1995, 65.
69 Van Es in: Es, Van, en Hessing, 1994, 38. Es, Van, en Hessing, 1997, zijn weer wat minder terughoudend over de rol van Vechten, 'vernoemd naar de rivier die op dat moment strategisch zo belangrijk is.'
70 Ibidem.
71 Es, Van, en Hessing, 1997.
72 S.G. van Dockum in: Bechert en Willems, 1995, 81.
73 Ibidem.
74 Es, Van, en Hessing, 1997.
75 Polak, 1995, 6.
76 Ibidem.

VAN NIJMEGEN NAAR UTRECHT

De limes in Nederland

J. K. Haalebos

Nederland maakte in de Romeinse tijd deel uit van de provincie Germania inferior, Neder-Germanië. De Rijn vormde niet alleen de grens van deze provincie, maar tevens van het Romeinse rijk. Langs deze grens, die tegenwoordig meestal met het woord limes wordt aangeduid, waren tal van forten (castella) opgericht die het rijk moesten beschermen en het transport langs en over de rivier moesten controleren. In het achterland was in Nijmegen een grote legerbasis gevestigd ter ondersteuning van dit verdedigingssysteem.

J.K. Haalebos studeerde klassieke talen, oude geschiedenis en provinciaal-Romeinse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde in 1973 op een proefschrift over het Romeinse fort te Alphen-Zwammerdam en was sindsdien betrokken bij tal van opgravingen, o.a. in de legioensvesting te Nijmegen en in Woerden. Sinds 1995 is hij hoogleraar in de Provinciaal-Romeinse archeologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

De in deze legerplaatsen samengebrachte massa soldaten was ongekend groot en verenigde mensen van zeer verschillende herkomst: Romeinse burgers uit Italië en de provincies langs de Middellandse Zee en rekruten uit onderworpen stammen, Galliërs, Germanen, Spanjaarden, Pannoniërs, Thraciërs en oriëntalen. Het leger vormde een belangrijke factor in de ontwikkeling van de provincie. Buiten de militaire centra en de paar steden (municipia) en grotere dorpen (vici) die tegen het einde van de 1ste eeuw tot ontwikkeling kwamen bleef de Romeinse invloed op de lokale cultuur over het algemeen echter beperkt.

De grens

In de 4de eeuw na Chr. gaf Ambrosius een beschrijving van de grote rivieren in de Romeinse wereld[1], waarbij hij de Rijn als grens van het rijk karakteriseerde met de woorden *memorandus adversus feras gentes murus imperii*, de gedenkwaardige verdedigingsmuur van het rijk tegen de wilde volksstammen. Overgebleven resten tonen in verschillende gebieden ruïnes van in steen uitgevoerde grenswallen, die veelal worden aangeduid met de term *limes*.

Het begrip *limes* wordt door Fabricius als volgt gedefinieerd[2]:

'In de jongere litteratuur en in inscripties ... algemeen ... rijks- en provinciegrenzen ... Daarbij wordt wel tegelijkertijd gedacht aan de met de grenswegen verbonden

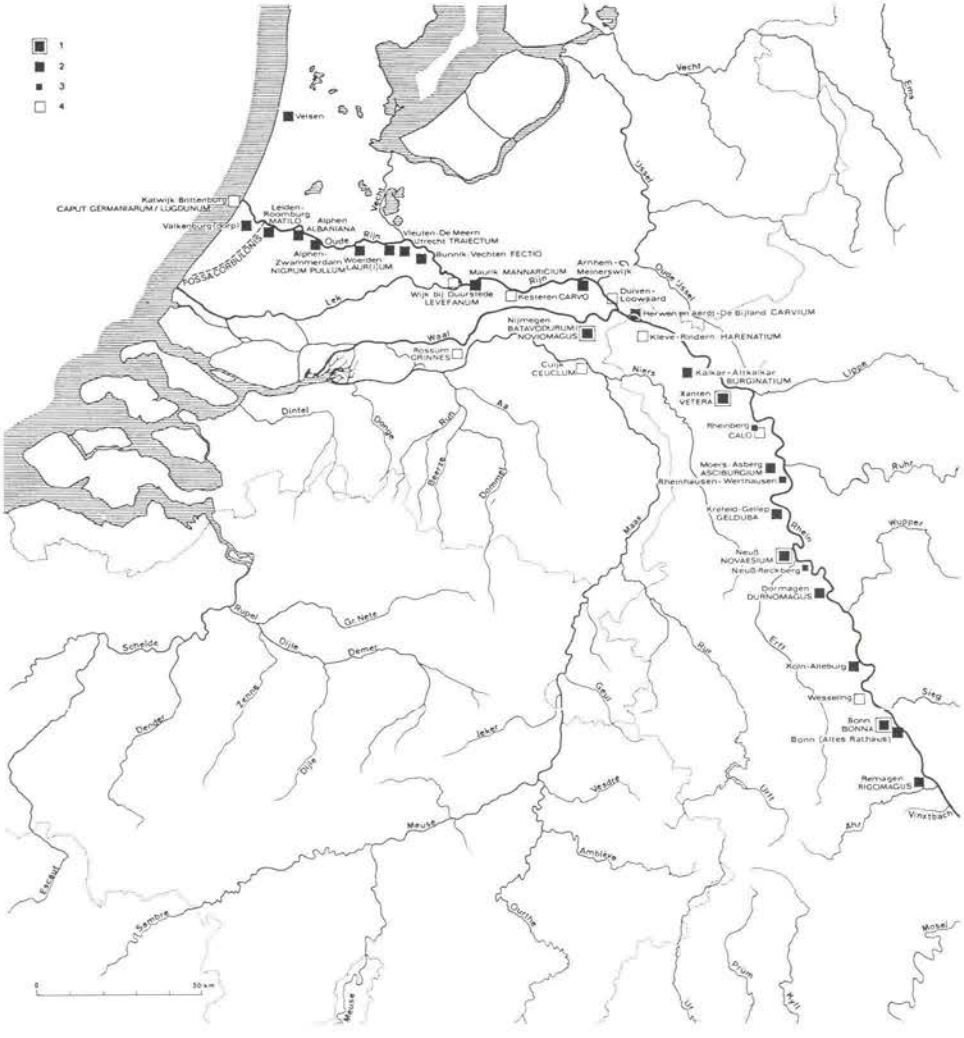

De grensverdediging (limes) van de provincie Germania Inferior gedurende de Midden-Romeinse tijd. Naar J.E. Bogaers. 1: legioensvesting, castra. 2: fort voor hulptroepen, castellum. 3: kleine versterking of toren. 4: vermoed castellum.

bouwwerken, de verschillende versperringen langs de grens, de versterkte wegen, wachttorens en kleine en grote castella. In de late keizertijd is limes soms gewoon het grensdistrict, het grensgebied en in de Notitia dignitatum worden de verschillende militaire bestuursgebieden gedeeltelijk als limites aangeduid, ook als ze in het geheel niet aan de grens liggen.'

In zijn karakteristieke vorm bestond de grensverdediging in de midden-Romeinse keizertijd uit de volgende elementen: een grensweg die aan de buitenzijde beschermd kon zijn door een rivier of door een kunstwerk in de vorm van een palissade of een stenen muur. Ter bewaking hiervan waren vaak wachttorens opgericht en waren er ter ondersteuning afdelingen hulptroepen (*auxilia*) gelegerd in kampementen (*castella*) van ca. 1-3 ha grootte. Deze konden in de grenswal zijn opgenomen of op enige afstand daarachter zijn gelegen. In grotere legerplaatsen (*castra*), die vaak nog verder in het achterland waren gelegen, werden legioenen in reserve gehouden.

De troepen

Het onderscheid tussen legioenen en hulptroepen vormt een belangrijke factor in het Romeinse leger. De legioenen - elk ca. 5.000 man sterk - maakten de kern uit van de strijdmacht en golden als de *militia provincialis fidelissima*, de meest betrouwbare soldaten in de provincie [3]. Ze werden gerecruteerd uit Romeinse burgers. De hulptroepen waren merendeels afkomstig uit de zogenaamde randvolkeren en vervulden gedeeltelijk specialistische taken, waarvoor de legioenen minder goed waren toegerust. Het leven van deze soldaten werd duidelijk van minder waarde geacht, zoals Tacitus verscheidene malen zonder enige blijk van schaamte laat merken [4].

De functie

De grenswal was niet daartoe bestemd om als een verdedigingsmuur te fungeren. Het aantal beschikbare manschappen was veel te gering om de muur werkelijk te kunnen bezetten. Het ging meer om een markering van de grens, die was voorzien van een uitgebreid waarschuwingssysteem. Hierbij speelden de talrijke wachttorens een belangrijke rol [5]. Van hieruit moesten vijandelijke activiteiten worden gesignaleerd en doorgegeven aan de in de naburige *castella* gelegerde garnizoenen. Deze konden vervolgens in actie komen door de aanvaller voor de grenswal tegemoet te treden of bij een doorbraak op Romeins gebied met hem af te rekenen.

Hetzelfde principe kan men bij Romeinse legerplaatsen waarnemen. Deze hadden slechts een geringe fortificatorische waarde en waren weinig meer dan versterkte kazernes, die niet bedoeld waren om een langdurig beleg te doorstaan. Dit is duidelijk geformuleerd door Tacitus met betrekking tot de legerplaats Vetera bij Xanten;

hij vermeldt dat Augustus door middel van dit legioenskamp Germanië had willen beteugelen en onderdrukken en dat hij er geen rekening mee had gehouden dat zijn troepen daar ooit belegerd zouden worden [6].

De macht van Rome hield niet op bij de grens. In de Augusteïsche tijd was het idee geboren van de in tijd en ruimte onbegrensde wereldheerschappij, het *imperium sine fine*, die als de door het noodlot opgelegde taak van Rome werd gezien [7]. Hoewel de realisering hiervan onmogelijk bleek en Augustus zijn opvolgers het advies gegeven zou hebben het rijk niet verder uit te breiden [8], zijn de aanspraken lang, zo niet altijd blijven bestaan. Daar waar militaire middelen tekort schoten, werd langs politieke weg geprobeerd de ontwikkelingen buiten het rijk te beïnvloeden.

Daarnaast stond een gedeelte van het land buiten de grens onder direct militaire gezag. Dit mag blijken uit de geschiedenis van de twee Friese koningen, Verritus en Mallorix, die onder keizer Nero (54-69 na Chr.) probeerden zich in deze zone te vestigen. Ze werden hieruit, na een vergeefs beroep in Rome tegen de beslissing van de gouverneur, door Romeinse troepen verdreven [9]. Dergelijke bufferzones worden ook vermeld in vredesbepalingen gedurende en na de Marcomannenoorlogen [10]. Buiten de gemarkeerde grens konden forten worden gevestigd als waarnemingsposten. Het van bewoning vrij gehouden militaire gebied had niet alleen strategische, maar ook economische betekenis voor het leger. Hier bevonden zich militaire weidegronden, steengroeven en pannenbakkerijen. Soms ook was het water voor *castella* van over de grens afkomstig [11].

Terminologie

Zowel het verdedigingssysteem als de betekenis van het woord *limes* hebben een ontwikkeling doorgemaakt. Oorspronkelijk is de term *limes* door landmeters gebruikt ter aanduiding van een scheidingsweg tussen akkers. In militaire context was het een heerbaan, die het leger vrijkapte in onontgonnen vijandelijk gebied en die met forten beschermd kon worden. In deze zin gebruiken Velleius Paterculus en Tacitus het woord in verband met de expedities van Tiberius en Germanicus in Germanië [12]. Een vergelijking dringt zich op met de grote wegen die in republikeinse tijd in pas veroverde gebieden werden aangelegd, zoals de *via Aemilia* in Noord-Italië en de *via Domitia* in Zuid-Frankrijk.

In het vocabulair van Tacitus kan *limes* ook 'grens' betekenen. Het is niet altijd even gemakkelijk om de twee betekenissen uit elkaar te houden, zoals blijkt uit de omstreden passage over de bezetting van het zgn. Decumatenland in Zuid-Duitsland. Volgens sommigen is het de oudste vermelding van een 'Militärgrenze'; voor anderen is het een voorbeeld van de aanleg van een heerbaan in de trant van de bovengenoemde *limites* van Tiberius en Germanicus [13]:

'Gallisch uitschot heeft door gebrek daartoe gedreven dit gebied, waarvan het onduidelijk is wiens eigendom het was, bezet. Vervolgens is er een weg aangelegd (*limite acto*) en zijn de garnizoenen naar voren verplaatst. Sindsdien worden de bewoners als een uithoek van het rijk en een deel van de provincie beschouwd.'

Hoewel *limitem agere* weinig anders kan betekenen dan een weg aanleggen, doen het gebruikte enkelvoud en de vermelding van de verplaatsing van de garnizoenen vermoeden dat Tacitus hier bedoelt te zeggen dat er een weg werd aangelegd, die met forten bewaakt werd. Het *pro-* in *promotis* lijkt erop te wijzen dat deze forten naar voren werden geschoven tot aan de grens. Het gebruikte enkelvoud *limes* maakt het onmogelijk om te denken dat de passage zou impliceren dat er een netwerk van wegen is aangelegd ter verbinding van de garnizoenen die het pas veroverde gebied veilig moesten stellen.

De betekenis grens komt duidelijk naar voren in de karakterisering door Tacitus van de penibele situatie aan de Donau en de Rijn in de tweede helft van de jaren 80[14]:

'Niet langer stonden land- en riviergrenzen van het rijk (*de limite imperii et ripa*) op het spel, maar zelfs de winterkwartieren van de legioenen en het bezit van gehele provincies.'

Naar men meestal aanneemt, worden hier twee verschillende soorten grens tegenover elkaar gezet: de 'droge' over land en de 'natte' grens, die door een rivier wordt gevormd. Er zou hier dus gesproken kunnen worden over de *limes* van Germania en Raetia en de versterkte oever van de Donau. De suggestie dat *ripa* een nadere uitleg zou zijn van limes[15], lijkt minder waarschijnlijk, aangezien dezelfde tegenstelling voorkomt in de levensbeschrijving van Hadrianus[16]:

'In vele streken, waar de barbaren niet door rivieren, maar door grenzen (*limitibus*) buitengehouden worden, scheidde hij de barbaren van het rijk door grote palen als een palissademuur diep in de grond in te graven en met elkaar te verbinden.'

Hier komt bovendien tot uitdrukking dat de *limes*, grens of grensweg, en de hierlangs aangelegde versterking verschillende zaken zijn.

In de 4de eeuw schijnt het begrip *limes* zich verruimd te hebben tot grensgebied of -district. Er bestaan geen aanwijzingen dat het ooit gebruikt is als aanduiding van een versterkte grensmuur of -wal.

De riviergrenzen hebben een geheel eigen karakter. Hierbij is de functie als transportweg tussen de verschillende vestingen minstens zo belangrijk als hun betekenis voor de directe verdediging. Vanaf de vroege keizertijd horen we over de verplaatsing van troepen en voorraden per schip. Rijn en Donau kenden eigen vloten, die niet alleen werden ingezet voor patrouilledíensten, maar ook voor het vervoer van steen[17] en andere transporten, waarbij vooral gedacht moet worden aan de bevoorrading met graan en andere levensmiddelen. Dit wordt duidelijk door archeo-

logische vondsten, zoals het graanschip in Woerden [18], de problemen op het gebied van de bevoorrading tijdens de opstand van de Bataven [19], en de maatregelen die Julianus in 359 nam om de aanvoer van graan uit Britannia langs de Rijn mogelijk te maken [20].

De riviergrenzen kenden eigen commandanten, de *praefecti ripae*. Deze lijken geen (zuiver) militaire taak te hebben gehad. Verschillende Treveri hebben deze functie bekleed [21]. Hieruit mag men concluderen dat de bevoegdheden van deze praefecten slechts van beperkte aard zijn geweest en zich niet hebben uitgestrekt over het gehele grensgebied langs de Rijn. Er is wel vermoed dat de *praefectus ripae Rheni* verantwoordelijk is geweest voor de inning van een lokale belasting van 2%, de *quinquagesima ripae Rheni*. [22] Vergelijkbare functionarissen (*praefecti* en *praepositi*) voor de *limes* zijn bekend uit Tripolitania in Noord-Afrika. Ze waren verantwoordelijk voor het toezicht op sectoren van de *limites*, die vaak naar een fort waren genoemd [23].

Offensieve en defensieve politiek

De functie van de grens varieerde naar gelang van de politieke en militaire omstandigheden. Von Petrikovits onderscheidde in de militaire geschiedenis van het Beneden-Rijngebied drie hoofdperioden [24]:

1. de verovering en pacificering, die begint met het optreden van Caesar en eindigt met het terugroepen van Germanicus in 16 na Chr.
2. het daarop aansluitende tijdvak waarin de grensverdediging langs de Rijn vorm kreeg en functioneerde tot na de ondergang van het Gallische keizerrijk en de dood van keizer Aurelianus (270-275).
3. de restauratie van de grensverdediging in de 4de eeuw.

Anderen gebruiken andere woorden, die echter alle min of meer op hetzelfde neerkomen: expansie, stabilisering en uiteindelijk falende defensie. Als we deze begrippen op de ontwikkeling van het gehele rijk willen toepassen, dreigt het gevaar van generalisering. Het opgeven van een expansieve politiek in het Rijngebied betekende niet dat overal van verdere veroveringen werd afgezien. Britannie gaf niet alleen Claudius (41-54 na Chr.), maar ook een hele reeks andere keizers tot in de 3de eeuw de gelegenheid tot succesvolle militaire operaties. De eerder genoemde *Agri Decumates* werden onder de Flavische keizers (69-96 na Chr.) geannexeerd. Trajanus (98-117) bracht de rijke provincie Dacia in het tegenwoordige Roemenië onder Romeins gezag en bezette tijdelijk het Tweestromenland, dat opnieuw veroverd werd door Septimius Severus (193-211). Zelfs de late oudheid zag nog grote offensieven, zoals de herovering van Noord-Afrika door Justinianus (527-565).

Men zal rekening dienen te houden met lokale verschillen in de ontwikkeling van de grensverdediging en met de gedachte dat offensieve en defensieve perioden elkaar ook binnen een gebied herhaaldelijk kunnen afwisselen. Bovendien wordt de vorm

die de grens aanneemt, beïnvloed door de geografische en demografische omstandigheden. In de Europese provincies van het rijk ontstond uiteindelijk een gesloten systeem van versterkte *limites* en rivieroevers (*ripae*). In het oosten, waar men zich in het grensgebied geconfronteerd zag met woestijnen en nomaden, was de strategie meer gericht op het beheersen van belangrijke wegen en oases en het aan zich binden van trekkende stammen.

Offensieve politiek wordt langs de Rijn vooral weerspiegeld door de kampementen uit de tijd van keizer Augustus (27 voor Chr.-14 na Chr.). In die tijd werd de verovering van de Gallische provincies en het Alpengebied voltooid. Er kon worden gedacht aan de verovering van Germania Magna of - bescheidener - aan de onderwerping van de langs de grens wonende Germaanse stammen, mogelijk ter bescherming van Gallia. Daartoe werden aan de Rijn grote militaire bases gesticht, die meestal verscheidene legioenen konden opnemen: Mainz, Neuss, Xanten en Nijmegen. Xanten en Mainz vormden de basis voor uitvalswegen in vijandelijk gebied, waarvoor de rivieren de Main en de Lippe zich aanboden.

Een veel meer op de verdediging gericht systeem is in de late oudheid tot ontwikkeling gekomen. Dit wordt gekenmerkt door de bouw van kleinere stenen vestingen, die door hun bouwwijze en uitspringende (half)ronde torens op middeleeuwse burchten lijken, en door het streven om de wegen in het achterland te beschermen. Hiertoe werden niet alleen militaire vestingen gebouwd, maar ook bestaande steden van verdedigingswerken voorzien. Kenmerkend is ook dat in deze periode op de vijandelijke oever van rivieren regelmatig kleine vestingen werden gebouwd als bruggehoofd voor expedities in vijandelijk gebied.

Romanisering

De komst van Romeinse troepen heeft vooral in de Europese provincies van het rijk voor grote veranderingen op economisch en cultureel gebied gezorgd. Concentraties van 5.000-10.000 soldaten met waarschijnlijk een ongeveer even grote tros zijn daar een voordien ongekend verschijnsel. De voeding en het verdere onderhoud van al deze mensen moet voor problemen hebben gezorgd, die slechts konden worden opgelost door de reorganisatie van de landbouw en veeteelt en het op gang brengen van grote importstromen uit het zuiden. Zeker in de eerste jaren waren soldaten gedwongen veel zelf te organiseren. In de loop van de tijd zijn de bewoners van de bij de legerplaatsen gelegen nederzettingen (*canabae* en *vici*) een grotere rol gaan spelen. De bevolking van deze kampdorpen werd gevormd door verwanten van soldaten, veteranen, handelaren, ambachtslieden en anderen, die voor het merendeel van verre kwamen. De aan de soldaten uitbetaalde soldij betekende een belangrijke impuls voor het ontstaan van een geldeconomie.

Het leger was ook een belangrijke factor bij de ontwikkeling van de provincies.

Burgerlijk en militair bestuur was niet strikt gescheiden. Het leger werd ook ingezet bij de uitvoering van infrastructurele werken zoals wegen, aquaducten en waterwerken.

Dit alles bracht een proces op gang dat wij tegenwoordig aanduiden als romanisering. Het woord is ontstaan onder invloed van het Griekse ῾Ρωμαιζειν, dat 'Romeins d.w.z. Latijn spreken of aan de Romeinse kant staan' betekent, en geeft in de eerste plaats een taalkundig proces aan, waarbij een inheemse taal wordt vervangen door het Latijn, en in de tweede plaats een geestelijke ontwikkeling, die zich uit in de overname van Romeinse gebruiken en gewoonten en zichtbaar wordt de materiële cultuur. Daarnaast moet worden opgemerkt dat de ontmoeting tussen twee culturen altijd leidt tot vermenging van elementen uit de verschillende bronnen. Horatius was zich bewust van de invloed van het onderworpen Griekenland op de Romeinse literatuur [25]. Moderne archeologen gebruiken termen als Gallo-Romeins en *Romano-British* om beide facetten in de provinciale cultuur hun waarde te geven. In onze streken werd de Gallische invloed groter door de met de troepen meegekomen handelaren en ambachtslieden. Anderzijds werden Germaanse elementen in de bevolking versterkt door de verplaatsing naar de linkeroever van de Rijn van stammen als de Sugambri, de Ubii en de Bataven.

In de oudheid werd het romaniseringsproces reeds gesignaleerd. Cassius Dio vermeldt hierover het volgende in verband met de mislukte verovering van Germania Magna [26]:

'Hun soldaten overwinterden daar (in Germania) en er werden steden gesticht. De barbaren pasten zich aan hun leefwijze aan, maakten er een gewoonte van markten te houden en hielden vreedzame samenkomsten. Zij waren hun voorvaderlijke gebruiken, aangeboren gewoonten, leven in onafhankelijkheid en de macht die hun wapenen hen verleend hadden, echter nog niet vergeten. Zolang ze dit langzaam en terloops onder toezicht afleerden, verdroegen ze de ommekeer in hun leven en ze veranderden zonder dat ze het merkten.'

Het brute optreden van Quinctilius Varus zou hier volgens Dio een einde aan hebben gemaakt en de opstand hebben uitgelokt, die tot zijn ondergang zou leiden.

De positieve invloed van een gouverneur op de ontwikkelingen wordt belicht door Tacitus, die laat zien hoe Agricola in de jaren 80 in Britannia de bouw van tempels, markten en huizen bevorderde en het onderwijs stimuleerde. Romeinse kleding en vertier kwamen in zwang. Hij beoordeelt deze ontwikkelingen met een typisch Taciteïsche sneer [27]:

'Dit wordt bij wie er nog geen ervaring mee heeft gehad, beschaving genoemd. Het is echter onderdeel van de slavernij.'

Het leger vormde een belangrijke kracht achter de romanisering. De uit Romeinse burgers samengestelde legioenen hebben een belangrijke voorbeeldfunctie gehad bij de verspreiding van een Romeinse leefwijze en van technische vaardigheden. Dit

geldt veel minder voor de hulptroepen. De halfbarbaarse *auxiliarii* bezaten meestal geen burgerrecht. Voor hen moet hun 25 jaar lange diensttijd grote veranderingen hebben meegebracht. Het burgerrecht dat hun bij afzwaaien werd verleend en dat in een zgn. *diploma militare* werd gedocumenteerd, werd als een begeerde beloning gezien [28]. Deze nieuwe burgers konden zich bij hun garnizoensplaats vestigen of terugkeren naar hun geboortestreek. Verplaatsingen van troepen, officieren en manschappen in actieve dienst hebben bovendien bijgedragen aan het ontstaan van een min of meer uniforme cultuur.

Tastbare gevolgen van de romanisering kunnen gevonden worden in de nederzettingspatronen en de talrijke inscripties die we uit de keizertijd kennen. Steden waren in de westelijke provincies in de voor-Romeinse tijd onbekend en werden naar Italisch voorbeeld aangelegd. Anderzijds bleven ook op het terrein van de architectuur nu en dan typisch regionale elementen bewaard. Als voorbeeld hiervan geldt de zgn. Gallo-Romeinse 'omgangstempel'. De Keltische of beter Gallische oorsprong van dit soort bouwwerken staat buiten kijf; de bouwwijze, gebruikte versieringen en andere details zijn echter zonder impulsen uit de Romeinse architectuur niet denkbaar. Deze tempels hebben in steden echter nooit de plaats ingenomen van de aan de *fora* gelegen centrale tempels, die volgens een meer klassiek schema werden gebouwd.

Het epigrafisch materiaal laat zien dat het Keltisch als schrijftaal snel en vrijwel volledig verdrongen werd door het Latijn. Het bleef echter tot in de 4de eeuw gesproken. Geschreven Keltische teksten hebben vaak een technisch karakter, zoals de befaamde pottenbakkerslijsten uit La Graufesenque [29], of een magische bedoeling [30]. De meeste bekende Keltische teksten dateren uit de 1ste eeuw na Chr. of uit oudere tijd.

Ook de ontwikkeling van de naamgeving laat een steeds sterker wordende Romeinse invloed zien, niet alleen in het opkomen van de officiële driedelige naam, de zgn, *tria nomina*, die vaak verbonden is met het bezit van Romeins burgerrecht, maar ook in de afzonderlijke namen. Een dergelijke ontwikkeling is goed te volgen in de inscriptie op een aan Tiberius, Germanicus en Drusus gewijde ereboog uit het jaar 19 na Chr. of iets later tijd in Saintes of Mediolanum Santonum in West-Frankrijk. De dedicant moet een belangrijk man zijn geweest in de stam van de Santones en vertegenwoordigde zijn volk als priester bij het altaar van Roma en Augustus in Lyon-Lugdunum. Zijn stamboom, waarvan hij vol trots vier generaties op de boog vermeldt, maakt duidelijk dat deze aristocratische familie sinds de tijd van Caesar steeds meer onder Romeinse invloed is geraakt. De lijst van voorouders bevat een reeks namen waarvan de oudste puur Gallisch is. In toenemende mate treden er Latijnse elementen op. De overgrootvader beschikte nog slechts over een enkele Gallische naam, Epotsorovidus of Eposterovidus. De grootvader heeft kennelijk van Caesar (?) burgerrecht gekregen en beschikt evenals de vader over diens voornaam

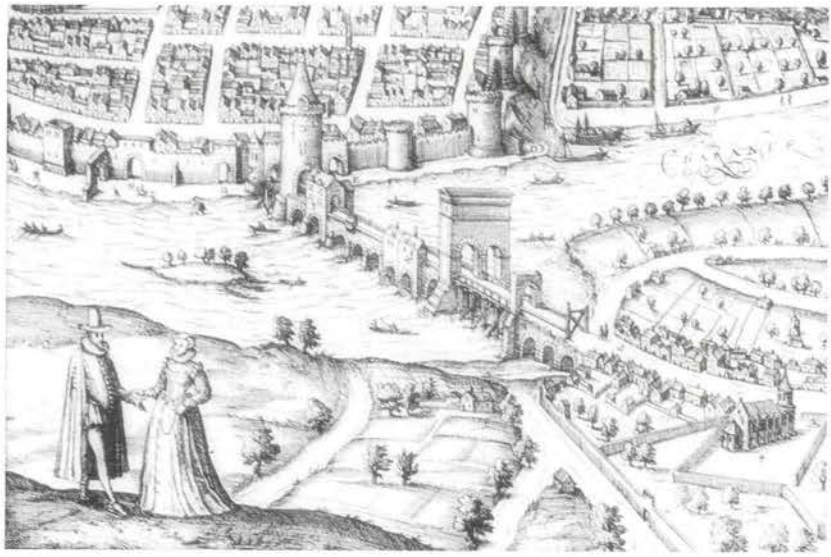

Saintes. De brug over de Charente met de ereboog van C. Julius Rufus.

en familienaam. Hun *cognomina* of bijnamen blijven echter zuiver Gallisch: C. Julius Gedomo en C. Julius Otvaneunus. De naam van de dedicant zelf verraadt op geen enkele wijze zijn Gallische afstamming: C. Julius Rufus[31].

Een dergelijke ontwikkeling is ook bij de Bataven waar te nemen. De oudst bekende leiders van deze stam dragen Germaanse namen: Chariovalda en Vihirmas. Een of twee generaties later bezitten de hoofdrolspelers van de grote opstand Latijnse namen en Romeins burgerrecht.

De voortschrijdende Romeinse invloed is niet alleen te zien aan de hand van grote zaken als de stichting van steden en veranderingen in het nederzettingspatroon, maar kan ook worden afgelezen aan verschillende categorieën vondsten. Goede voorbeelden daarvan vormen het luxe importaardewerk, de *terra sigillata*, en de *fibulae* of mantelspelden.

Terra sigillata is in Italië ontstaan in de tijd van keizer Augustus en werd daar in verschillende werkplaatsen vervaardigd. Arezzo (Arretium) is hiervan de beroemdste. Dit Italische aardewerk werd tot in de verste uithoeken van de Romeinse wereld en zelfs buiten de grenzen van het rijk verhandeld. In West-Europa betekende het verplaatsen van de Romeinse troepen naar het Rijngebied een belangrijke uitbreiding van de markt voor dit soort producten. Naast het leger behoorde de lokale aristocratie op beperkte schaal tot de kring van afnemers, zoals blijkt uit de Treverische graven van Goeblingen-Nospelt in Luxemburg.

De afzetmogelijkheden langs de Rijn en in Gallië maakten het aantrekkelijk de industrie naar noordelijker streken te verplaatsen. Hier groeide La Graufesenque bij Millau (dép. Aveyron) in Zuid-Frankrijk uit tot een van de belangrijkste centra.

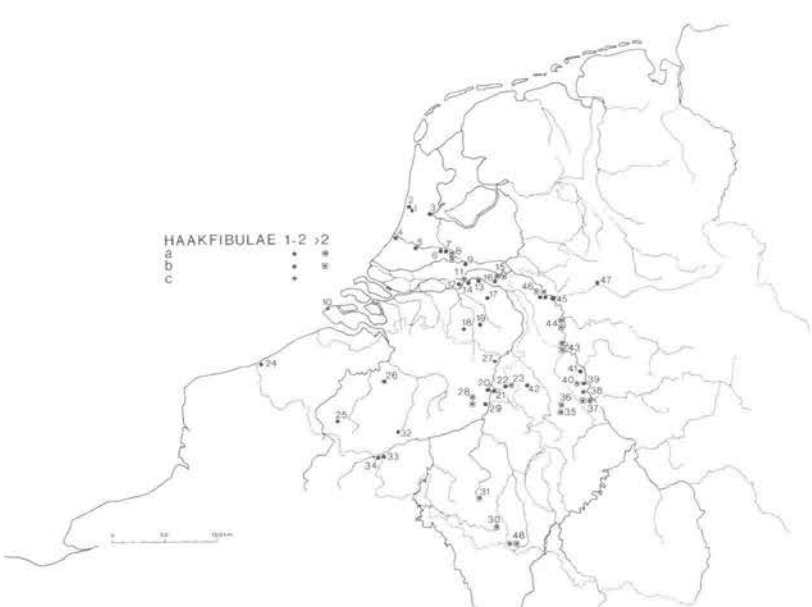

De verspreiding van haakfibulae (varianten a-c) in Nederland en aangrenzende gebieden. Tek. E.J. Ponten.

Zonder impulsen uit Italië lijkt dit onmogelijk geweest te zijn[32]. Anderzijds moeten Galliërs in dergelijke bedrijven werkzaam zijn geweest; de boekhouding werd gedeeltelijk in het Keltisch gevoerd. In het noorden bleef het leger lang de belangrijkste afnemer van de Zuidgallische *terra sigillata*. Pas na de opstand der Bataven drong dit soort producten meer en meer op het platteland door. Het verplaatsen van de productiecentra naar het oosten van Gallië en Germanië kort na het jaar 100 lijkt een logisch gevolg van deze ontwikkeling[33].

Fibulae zijn in mindere mate dan *terra sigillata* producten die over grote afstand werden verhandeld. Vele moeten lokaal zijn vervaardigd en een regionaal beperkte verspreiding hebben gehad. Ze lijken dus geschikt te zijn om gebieden te karakteriseren. De vondst van vreemde mantelspelden brengt snel de gedachte naar voren aan de aanwezigheid van vreemdelingen uit verafgelegen streken.

In het Beneden-Rijngebied kan de invloed van de Romeinse grens merkbaar zijn in de verspreiding van verschillende typen van mantelspelden[34]. Zo zijn typen te onderscheiden die thuishoren in Germanië en vormen die kenmerkend zijn voor de Gallische provincies. Tot de eerste groep behoren o.a. de ogenfibulae, tot de tweede b.v. de haakfibulae. Beide groepen komen in het grensgebied naast elkaar voor. Daar vindt men bovendien nog typisch militaire *fibulae*, die buiten deze zone amper voorkomen. Het beste voorbeeld hiervan is de zgn. Aucissafibula, die zijn naam ont-

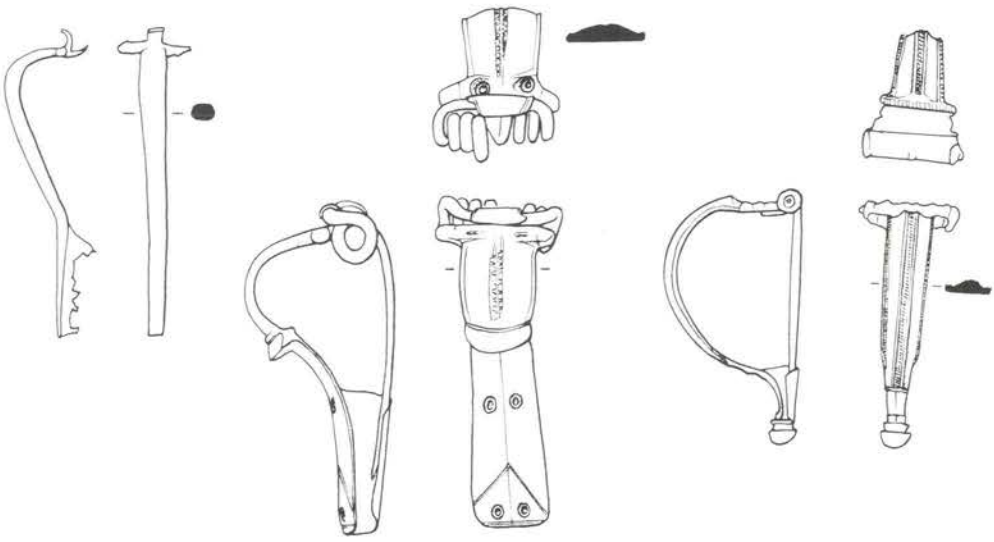

Enkele typen van fibulae, gevonden in het castellum Valkenburg Z.H. Schaal 2 : 3. Tek. E.J. Ponten. 1: haakfibula. 2: ogenfibula. 3: Aucissafibula.

leent aan een van de makers van dit soort mantelspelden. De scharnierconstructie van deze *fibulae* was voor de Rijnstreek nieuw. De Keltische namen van de meeste fabrikanten laten zien dat veel van wat we als typisch Romeins zouden willen beschouwen, onze streken slechts door Gallische bemiddeling bereikte.
De verschillende groepen van *fibulae* demonstreren de gecompliceerde etnische verhoudingen in het Beneden-Rijngebied gedurende de Romeinse keizertijd.

Nijmegen

Nijmegen weerspiegelt als grootste vindplaats uit de Romeinse tijd in Nederland veel van de zojuist besproken gebeurtenissen en processen [35]. Deze zijn ons in hoofdlijnen bekend geworden door de activiteiten van vele Nederlandse archeologische instellingen gedurende de afgelopen tachtig jaar. Veel hiervan is niet of slechts in globale vorm gepubliceerd [36]. Het tot nu toe geschetste beeld heeft dus noodgedwongen een enigszins impressionistisch karakter. Een dringende gewenste uitwerking van de zich steeds meer ophopende documentatie en een analyse van de nog steeds toenemende berg van mobiele vondsten zal tot nieuwe inzichten kunnen leiden.
De oudste sporen zijn aangetroffen op de Hunerberg ten oosten van het Provinciaal Museum G.M. Kam. Ze hebben betrekking op een ca. 42 ha groot polygonaal kamp, dat alleen al door zijn formaat overeenkomt met de legerplaatsen, die in verband worden gebracht met het Germaanse offensief van keizer Augustus. De vondsten maken aannemelijk dat het in 12 voor Chr. of wat eerder is gesticht en slechts

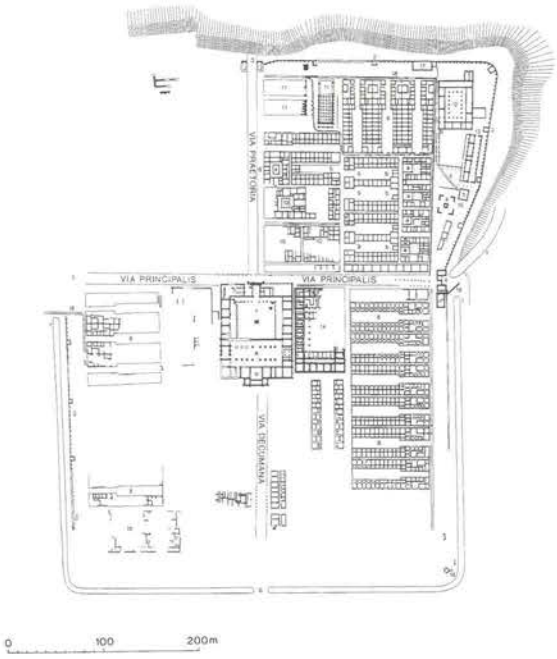

Nijmegen. De laat-Flavische uit steen opgetrokken legioensvesting van periode 5. Naar Hubrecht en Gerhartl, 1988, 40, afb. 37 met aanvullingen. Dit kamp kan worden beschouwd als een typische garnizoensplaats uit de consolidatiefase. Tek. E.J. Ponten.
1: gracht. 2: ommuring met steunberen en torens. 3: hoofdpoort, porta praetoria. 4: oostelijke poort, porta principalis dextra. 5: niet opgegraven westelijke poort, porta principalis sinistra. 6: plaats van de zuidelijke poort, de porta decumana. 7: hoofdkwartier, principia. 8: manschapsbarakken, centuriae. 9: barakken van de eerste cohors. 9a: woningen van centuriones. 9b: manschapsverblijven. 10: huis van een hoofdofficier, tribunus. 11: magazijn, horreum. 12: magazijn of werkplaats? 13: werkplaats, fabrica. 14: groot gebouw (magazijn?). 15: sporen van een bedrijfsgebouw? 16a: waterput. 16b: waterreservoir, cisterna. 16c: waterleiding van loden en houten buizen. 17: toilet, latrina. 18: riool, cloaca.

korte tijd in gebruik is geweest. Het was een typisch 'Bereitstellungslager' of militair depot, waarin troepen werden geconcentreerd voor een groot offensief.

De dood van Drusus in 9 voor Chr. en de daarop volgende verplaatsing van de Sugambri naar de linker Rijnoever betekenden het tijdelijke einde van het Romeinse offensief aan de Beneden-Rijn en maakten dit grote kamp verder overbodig. Het lijkt te zijn vervangen door een kleiner kamp van 3.5-4.5 ha op het Kops Plateau, dat dankzij de inspanningen van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in de afgelopen jaren voor grote delen kon worden opgegraven. Dit moet o.a. op grond van de rijke daar aangetroffen vondsten een belangrijk militair steunpunt zijn geweest, van waaruit de Rijndelta kon worden gecontroleerd en bestuurd. Het was enige jaren de meest westelijk gelegen Romeinse versterking aan de Rijn.

In de eerste helft van de 1ste eeuw is veel veranderd. Romeinse goederen en levensstijl begonnen zich in het Beneden-Rijngebied te verspreiden. De Bataafse edelen hebben zich als leiders van gewaardeerde hulptroepen burgerrecht verworven en in Nijmegen is een eerste bestuurlijk centrum ontstaan met de naam *Oppidum Batavorum*. In het midden van de 1ste eeuw werd de grensverdediging langs de Rijn verder uitgebreid. Toenemende bestuurlijke druk en gedwongen recrutering leidden, zoals eerder in Thracia en Britannia, in het jaar 69 tot een opstand, die door de politieke situatie in het rijk meer dan lokale betekenis kreeg. De streek rond Nijmegen werd door deze gebeurtenissen zwaar getroffen.

Na de opstand werd Nijmegen en omgeving gereorganiseerd. Men begon met de stationering van een nieuw garnizoen op de Hunerberg, eerst de *legio II Adiutrix*, spoedig vervangen door de *legio X Gemina*. Opgave van deze troepen was niet meer

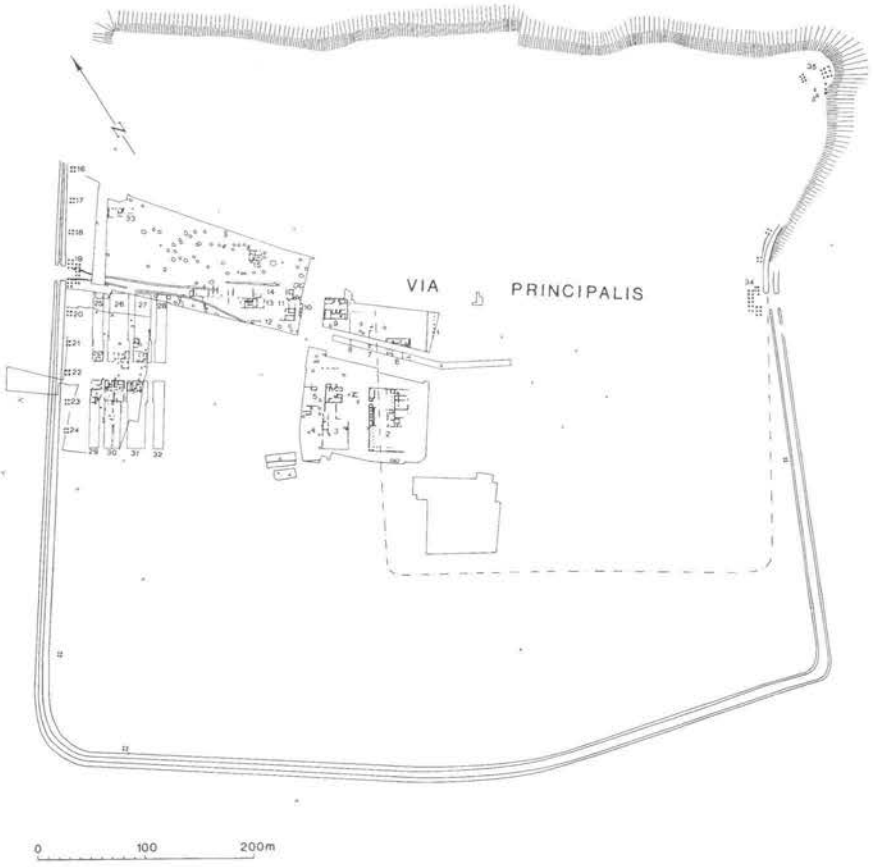

Nijmegen. De grachten van het grote kamp uit de tijd van keizer Augustus (periode 1) en mogelijk daarmee samen hangende sporen. De plaats van de laat-Flavische vesting van periode 5 (zie voorgaande afbeelding) is aangegeven door middel van een streeplijn. Vorm en afmetingen karakteriseren dit kamp als een basis waarin troepen voor een veroveringsoorlog werden verzameld. Tek. E.J. Ponten.
1: hoofdkwartier, principia? 2: woning van een hoge officier. 3-5, 12-15 en 25-33: manschapsbarakken. 6, 9 en 10-11: officierswoningen. 7-8: onduidelijke resten van gebouwen. 16-24: westelijke poort en torens van de verdedigingswal met twee daarvoor gelegen grachten. 34: oostelijke poort. 35: noordoostelijke hoektoren en daarbuiten aangetroffen constructies.

de verovering van Germania, maar de bewaking van het land van de Bataven. Men mag aannemen dat de bezetting van het kamp in de eerste jaren op oorlogssterkte is geweest. De latere vestingen (periode 4 en 5) waren te klein om een compleet legioen tot onderkomen te dienen.

Rondom dit kamp is spoedig een zgn. kampdorp, de *canabae*, ontstaan, dat de verzorgingsbasis vormde voor de in Nijmegen gestationeerde troepen. Op 4 km ten westen van de legioensvesting ontwikkelde zich buiten het militaire territorium de nieuwe hoofdplaats der Bataven, het latere *Ulpia Noviomagus*, dat in de 2de of 3de eeuw stadsrecht zou verkrijgen. Het vertrek van de *legio X Gemina* naar het Donaugebied en het verschuiven van de aandacht van de legerleiding naar de nieuwe provincie Dacia in het huidige Roemenië betekenden een breuk in de economische

ontwikkelingen in de regio Nijmegen, die hiervan in de Romeinse tijd nooit geheel herstelde.

De invloed van de militaire legerplaatsen en de daarbij gelegen sterk geromaniseerde centra op het platteland in de omgeving is relatief beperkt gebleven. Sporen van 1ste-eeuwse villae zijn schaars en min of meer inheemse of Noordgallische tradities konden tot ver in de 2de eeuw of nog langer blijven bestaan[37].

De limes in Nederland

De legioensvesting in Nijmegen lag niet direct aan de grens, maar vormde bijna 20 km in het achterland gelegen een steunpunt waarop de bezettingen van de kleinere forten langs de *limes* konden terugvallen in geval van nood. Men mag aannemen dat de Nijmeegse legioenscommandant het gezag uitoefende over de langs de Rijn gelegen troepen en dat deze taak in de 2de eeuw is overgenomen door zijn collega in Xanten.

De *castella* waren gebouwd op de zuidelijke oever van de Neder-Rijn, de Kromme Rijn en de Oude Rijn. In totaal zijn er in Nederland langs deze rivier 10 tot 15 van dergelijke versterkingen bekend, waarvan er vier in de provincie Utrecht liggen: Bunnik-Vechten, Utrecht, Vleuten-De Meern en Woerden. De ligging maakt duidelijk dat deze forten niet alleen ter bescherming van de transportroute langs de Rijn waren gebouwd, maar gedeeltelijk ook met de bedoeling om de grens te beschermen en het grensverkeer te controleren. Verschillende castella liggen precies daar waar zijriviertjes op de Rijn uitkomen en langs hun oeverwallen de doorgang verschaften door de grote veengebieden.

Cohortes en alae

De bezetting van de forten werd gevormd door hulptroepen (*auxilia*) van verschillende soort en oorsprong. Er bestonden infanterie-eenheden (*cohortes*) en ruitertroepen (*alae*). Beide konden nominaal 500 of 1000 man sterk zijn en droegen al naar gelang van hun omvang de aanduiding *quingenariae* of *millenariae*. Sommige afdelingen infanterie beschikten over eigen ruiters en werden daarom *cohortes equitatae* genoemd. De werkelijke sterkte van de hulptroepen is zeer wisselend geweest. Men kan zich afvragen of onze kennis van hun samenstelling volledig is. Er bestaan aanwijzingen voor afdelingen met een afwijkende sterkte[38] en er was kennelijk discussie mogelijk over het aantal ruiters in de *cohortes equitatae*. Zo stelden de muitende Bataven aan het begin van de grote opstand de eis dat dit aantal moest worden vergroot[39]. Ook moet men rekening houden met de afwezigheid van manschappen die elders werkzaam waren of zelfs van gehele groepen soldaten. Dergelijke detachementen werden naar hun vaandel (*vexillum*) *vexillationes* genoemd.

De herkomst van de auxilia

Hulptroepen werden over het algemeen genoemd naar de volkstammen waaruit ze bij hun oprichting waren gerecruteerd. Hun namen leren we uit inscripties en in Nederland vooral uit de stempels op baksteenen en dakpannen. In de provincie Utrecht zijn hulptroepen bekend uit Britannia [40], Spanje [41] en de Balkan [42]. Uit dit laatste gebied worden twee verschillende stammen genoemd, de Breuci, waarvan het woongebied aan de rivier de Save lag in het noordelijke gedeelte van de Balkan en Thraciërs uit het noorden van Griekenland en Bulgarije. Vooral de Thraciërs hebben sinds de vroege keizertijd talrijke troepen geleverd, zelfs al voor het midden van de 1ste eeuw, toen hun land nog niet was geannexeerd en als provincie in het Romeinse rijk ingelijfd.

De zojuist genoemde troepen vallen op door hun uitheemse karakter. Ze zijn kennelijk pas na de opstand van de Bataven naar de Beneden-Rijn verplaatst en hebben daar *auxilia* van meer lokale oorsprong vervangen, die niet langer werden vertrouwd voor de bewaking van het Batavenland. Van de hier voor 70 gelegerde troepen zijn vrijwel geen epigrafische getuigenissen bewaard gebleven.

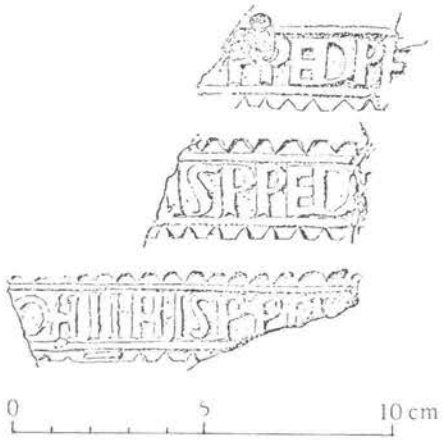

Baksteenstempels van de cohors II Hispanorum peditata uit Utrecht. Naar Bogaers, 1974.

Tacitus vermeldt voor en tijdens de opstand der Bataven afdelingen van dit volk die in het Nederlandse rivierengebied actief waren [43], verder van de ten westen van hen woonachtige Canninefates [44] en bovendien in algemene termen Gallische hulptroepen [45]. Bataven en Canninefaten werden veel ingezet buiten hun eigen stamgebied. Waar ze in Nederland gelegerd zijn geweest, laat zich slechts vermoeden. Gallische infanterie vormde de bezetting van het oudste, waarschijnlijk in 39 na Chr. gebouwde *castellum* in Valkenburg aan de Rijn in Zuid-Holland. In het adres op een daar gevonden houten schrijftafeltje staat de *cohors III Gallorum equitata* vermeld [46].

De samenstelling van ver buiten hun oorspronkelijk recruteringsgebied gelegerde afdelingen van de hulptroepen veranderde over het algemeen snel. Nieuwe soldaten ter aanvulling van opengevallen plaatsen werden meestal niet in het stamland geworven, maar in de eigen standprovincie. Dit betekent dat in de loop van de tijd het specifiek ethnische karakter van de *auxilia* verloren ging en de benaming over het algemeen niet veel meer was dan een herinnering aan een ver verleden.

De herkomst van de soldaten

Daar waar voldoende inscripties voorhanden zijn, zijn deze veranderingen goed te volgen[47]. Op grafstenen geven soldaten vaak niet alleen hun naam aan, maar ook die van hun vader en de plaats (*origo*) waar ze zijn geboren. Uit de Utrechtse *castella* zijn - net als uit de meeste overige Romeinse forten in Nederland - slechts weinig stenen monumenten bekend die ons in dit opzicht verder helpen.

In Woerden is een altaar opgericht voor het uit het oosten afkomstige godenpaar Helagabalus en Minerva door een vaandeldrager (*signifer*) van de *cohors III Breucorum*, L. Terentius Bassus, die op grond van zijn bijnaam Bassus uit de provincie Syria zou kunnen komen[48]. Een grafsteen van een van de ruiters van de *ala I Thracum* uit Vechten geeft voor de vader van deze soldaat de Thracische naam Bititralis[49]. Beiden vormen een uitzondering op de normale gang van zaken bij de rekrutering van soldaten. Bij de Thracische *ala* is het nog enigszins te begrijpen dat deze afdeling werd aangevuld met manschappen uit het stamland. Thraciërs werden bijzonder gewaardeerd als ruiters en men kan zich bovendien voorstellen dat deze groep zich moeilijk liet vermengen met meer geromaniseerde volkstammen uit West-Europa. De aanwezigheid van een oriëntaal in de *cohors III Breucorum* is onverklaard.

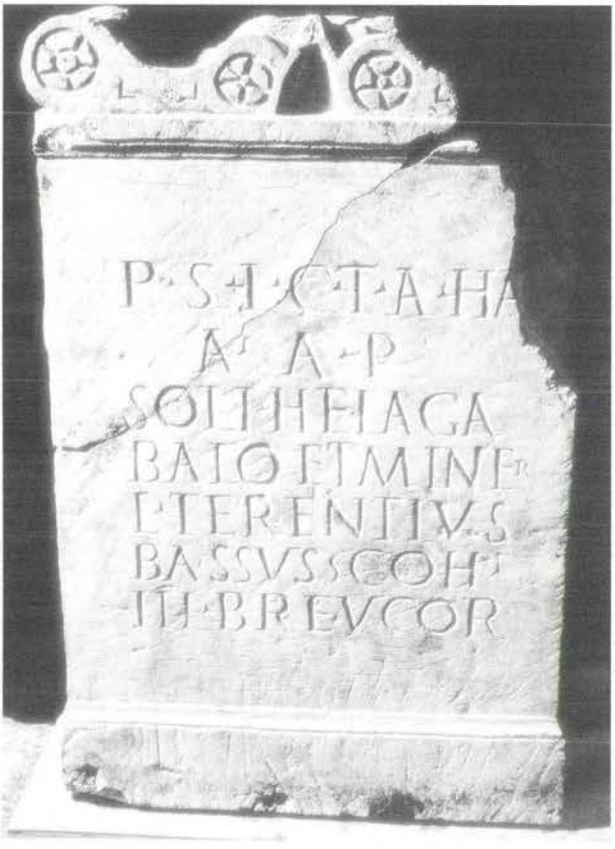

Woerden. Altaar voor Sol Helagabalus en Minerva gewijd door L. Terentius Bassus, vaandeldrager van de cohors III Breucorum. Naar Bogaers, 1994.

Het merendeel van de soldaten heeft geen altaren of grafstenen nagelaten. Over hen verschaffen op aardewerk en andere voorwerpen als eigendomsmerken aangebrachte namen informatie. In de eerste plaats wordt hieruit duidelijk dat velen konden lezen en schrijven. Deze vaardigheid was een criterium bij de keuring[50]. In de tweede plaats is het mogelijk om aan de hand van de verschillende namen te vermoeden uit welke streek soldaten afkomstig kunnen zijn geweest. Soms ook laat dit soort inscripties iets van de structuur van het leger zien,

Vechten. Grafsteen voor de Thraciër Valens, zoon van Bititralis, uit de ala I Thracum. De tekst luidt: D(is).M(anibus) VALENTI / BITITRALI / VET(erano).EX.N(umero).ALAE I / [TR]ACHVM H(eres).F(aciendum).C(vravit): Aan de vergoddelijkte schimmen! Voor Valens, zoon van Bititralis en veteraan uit de groep van het eerste eskadron van Thraciërs heeft de erfgenaam dit monument laten oprichten. Foto RMO.

doordat de rang is vermeld van degene die de tekst heeft ingekrast, of de afdeling waartoe deze heeft behoord. In het laatste geval betreft het meestal niet de *cohors* of de *ala* waarbij de soldaat was ingedeeld, maar een onderafdeling daarvan een *centuria* of een nog kleinere afdeling (*contubernium*) voor de infanteristen en een *turma*, eskadron, voor de ruiterij. Deze afdelingen werden aangeduid met de namen van hun commandanten.

Vooral uit Woerden [51] en Vechten [52], maar ook uit het *castellum* in Utrecht [53] zijn talrijke dergelijke graffiti en op metaal met een pons ingeslagen inscripties bekend. Buiten de provincie Utrecht moeten bovendien nog belangrijke verzamelingen worden vermeld uit Valkenburg [54] en Zwammerdam [55]. Het uit Nijmegen gepubliceerde materiaal is voor het grootste gedeelte niet van soldaten afkomstig [56].

Door deze vondsten beschikken we over enkele honderden namen van Romeinse soldaten die aan de Beneden-Rijn hebben gediend. Verreweg het grootste gedeelte hiervan heeft een Latijnse oorsprong. Dit laat zich o.a. verklaren door de gewoonte van soldaten om bij hun indiensttreding in het leger Latijnse namen aan te nemen. Naast Latijnse namen komen ook regelmatig Keltische [57] voor, en iets minder vaak Germaanse [58] of Thracische [59].

Sporadisch worden ook Griekse namen aangetroffen: eenmaal uit het oudste castellum in Velsen en driemaal uit Nijmegen: Phil[---], Macedo, P(h)roni(mus) (CIL XIII, 8740) en Sosiminus. Het staat niet vast dat deze mensen allen soldaat geweest zijn. Evenmin hoeven ze, gezien de populariteit van Griekse namen voor slaven, allen uit Griekenland of de gehelleniseerde oriënt afkomstig te zijn.

Men zou ook soldaten uit Spanje verwachten, maar die zijn moeilijk te herkennen [60]. De Keltische invloed op de taal en cultuur van de bewoners van dat land, de Kelti-

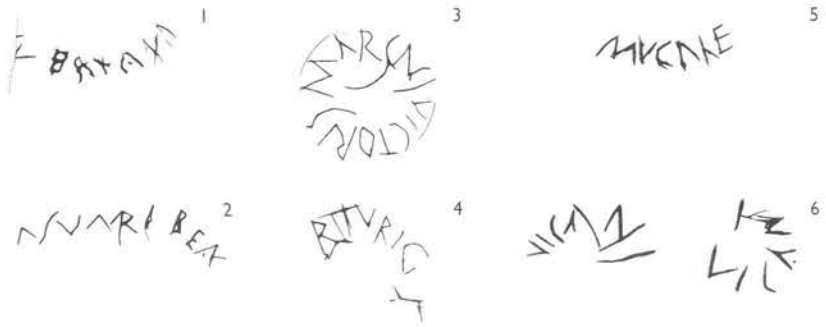

Graffiti op aardewerk uit Zwammerdam (1-2), Woerden (3), en Bunnik-Vechten (4) met als persoonsnaam gebruikte stamnamen (1-4) en enkele andere cognomina van Thracische en Latijnse oorsprong. De laatste graffito (6) lijkt aan te geven dat deze man in een kampdorp (vicus) bij een castellum is geboren. Tek. T. Mantel, E.J. Ponten en R.P. Reijnen. Schaal 1 : 3.
1: BATAVI. *2: (Ch?)*ASVARI BEN*(neficiari). 3:* MARSACI VICTORIS. *4:* BITVRIGIS. *5:* MVCALE. *6:* VICANI.

beriërs, was groot. Ook stonden deze streken reeds lang onder Romeinse invloed en kunnen vele bewoners Latijnse namen hebben gedragen. Bij verschillende Keltische of Latijnse namen lijkt een verband met Spanje of een andere mediterrane provincie mogelijk, maar in strikte zin is dit meestal niet te bewijzen [61].

Twee namen uit Vechten kunnen op een herkomst van het Iberisch schiereiland wijzen, Samal(us) [62] en Rebui, als men deze laatste tekst tenminste mag interpreteren als het restant van een naam Reburrus. Een officier met deze laatste naam staat vermeld op een in de Rijn bij Amerongen gevonden helm. Mogelijk mag deze laatste gelijkgesteld worden met de *centurio* wiens naam is ingekrast op een van de beugels van een zwaardschede uit Herwen en Aerdt-De Bijlandt [63]. Of deze man in een afdeling van de hulptroepen heeft gediend dan wel in een van de legioenen, is moeilijk meer uit te maken.

Verscheidene manschappen van de legio X Gemina, die aan het einde van de 1ste eeuw in Nijmegen waren gestationeerd, kwamen uit Spanje: M. Aurelius Flavus en M. Aurelius Festus uit Calagurris (Calahorra) en M. Valerius Celerinus uit Astigi (Écija). Deze legioenssoldaten, die in tegenstelling tot *auxiliarii* Romeins burgerrecht bezaten, zullen alle zijn gerecruteerd tijdens het verblijf van het 10de legioen in die provincie. Andere mogelijk Spaanse namen zijn uit het oudste castellum van Velsen bekend: Lubaecus, Aur(elius) en Celt(i)us. Ook daarvan is het niet duidelijk of het hierbij gaat om legioenssoldaten of manschappen uit de hulptroepen [64].

Het valt op dat ook een aantal Germaanse en Gallische stamnamen als persoonsnaam is gebruikt: Batavus [65], Biturix [66], (Ch)asuarius [67], Chaucus [68], Marsacus [69], Parisius [70] en buiten het Utrechtse ook Vangio [71].

Het lijstje met namen van stammen kan verder worden aangevuld met een Canninefaat en een Bataaf, die worden genoemd in de militaire *diplomata* uit Monster-Poeldijk en Elst en die hebben behoord tot het leger van de Romeinse provincie Germania Inferior. Na hun diensttijd hebben beiden zich op het platteland geves-

tigd. De Canninefaat had in Dormagen ten noorden van Keulen als infanterist gediend in de *cohors I Noricorum civium Romanorum*, de Bataaf als ruiter in de *ala I Batavorum*, waarvan de verblijfplaats nog onbekend is. Tenslotte moet hier een Rutenus worden genoemd die waarschijnlijk met de *cohors I Classica* uit Zuid-Frankrijk is meegekomen naar Vleuten-De Meern en in Keulen na vier dienstjaren is begraven [72]. De Ruteni woonden langs de rivier de Tarn in het grensgebied van de Romeinse provincies Gallia Narbonensis en Aquitania. De soldaat L. Valerius Verecundus beschikte over een officiële Romeinse driedelige naam en is dus waarschijnlijk Romeins burger geweest.

Met deze stamnamen lijkt min of meer het gebied aangegeven te zijn waaruit in de midden-Romeinse keizertijd soldaten voor de hulptroepen aan de Beneden-Rijn werden geworven. Het valt op dat dit niet beperkt is gebleven tot de Gallische en Germaanse provincies van het Romeinse rijk, maar dat zelfs buiten de rijksgrenzen werd gerecruteerd. Voor de aanwezigheid van soldaten uit andere delen van het Romeinse rijk, zoals Thracië en Spanje, moet men naar een bijzondere verklaring zoeken, die in de aard van de troepen gevonden kan worden of in de verplaatsing van afdelingen uit verafgelegen gebieden.

Bijzondere hulptroepen

Het garnizoen van Vleuten-De Meern [73] werd gevormd door troepen met een enigszins uitzonderlijk karakter. Hier zijn fragmenten van platte dakpannen (*tegulae*) gevonden met stempels van de *cohors I Classica pia fidelis Domitiana* [74], van de *cohors XV Voluntariorum* [75] en mogelijk ook van de *cohors VI Ingenuorum* [76].

De *cohors I Classica* is onder keizer Augustus opgericht en werd samengesteld uit manschappen van de vloot (*classis*). De afdeling moet lang in het zuiden van Gallië hebben verbleven [77] en telde - zoals boven al is gezegd - in de Flavische tijd nog een rekruut uit die streken, die na vier jaren dienst is begraven bij de vlootbasis van Köln-Alteburg.

De *cohors XV Voluntariorum (civium Romanorum pia fidelis)* kan eveneens onder keizer Augustus in Italië zijn geformeerd. Om de in het Teutoburgerwoud geleden verliezen te compenseren werden toen talrijke vrijwilligers (*voluntarii*) gerecruteerd [78]. Dit geschiedde zowel onder de Romeinse burgers (*cives Romani*) als onder slaven, die als vrijgelatenen (*liberti*) burgerrecht verwierven door dienst te nemen.

De *cohors XV Voluntariorum* kan enige tijd in de provincie Africa hebben verbleven en na de opstand der Bataven in onze streken zijn terechtgekomen. Daar bevond deze afdeling zich in ieder geval in het jaar 89, toen keizer Domitianus na een mislukte putsch de troepen in Germania Inferior wegens hun steun de eretitels *pia fidelis*, trouw en loyaal heeft verleend.

De *cohors XV Voluntariorum* was evenals de beide andere afdelingen geheel samenge-

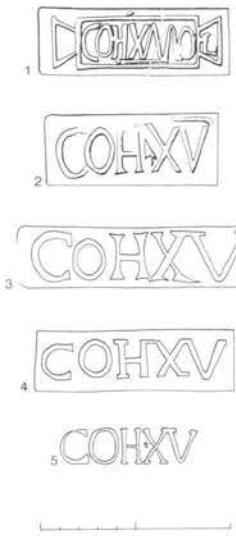

Gedeeltelijk uit verschillende fragmenten gereconstrueerde stempels van de cohors XV Voluntariorum op stukken van dakpannen en bakstenen uit Vleuten-De Meern, Woerden en Zwammerdam. Tek. E.J. Ponten.

steld uit Romeinse burgers en neemt dus daardoor een bijzondere plaats in te midden van de andere aan de Kromme en Oude Rijn gestationeerde Romeinse hulptroepen. Mogelijk is dit de verklaring voor de merkwaardige grote verspreiding van door deze afdeling gestempelde bakstenen en dakpannen. Deze zijn niet alleen gevonden in Vleuten-De Meern, maar ook in Woerden, Alphen-Zwammerdam en Leiden-Roomburg, waar de aanwezigheid van de *Voluntarii* in de jaren 196-198 en 201 bovendien bevestigd wordt door twee bouwinscripties [79]. De meeste stempels zijn gevonden in Woerden, waar stempels van vijf verschillende typen werden aangetroffen [80]. Een van de manschappen van deze cohors liet hier een kruik achter met de vermelding van zijn onderdeel, naam en functie: (*cohortis*) XV VOL(*untariorum*) LVCI ACTARI [81].

Gezien de aard en de hoeveelheid van de vondsten lijkt er weinig twijfel aan te bestaan dat de *cohors XV Voluntariorum* in Woerden en Leiden-Roomburg gestationeerd is geweest. Daarbij wijst alles erop dat het verblijf in Woerden in de laatste decennia van de 1ste eeuw en het begin van de 2de eeuw mag worden gedateerd. Daarna moet de afdeling zijn verplaatst naar Roomburg.

De betekenis van de twee stempels van verschillende typen uit Alphen-Zwammerdam [82] en Vleuten-De Meern [83] is veel moeilijker te begrijpen. Men kan twee verschillende veronderstellingen naar voren brengen:

1. De dakpannen zijn vanuit Woerden of Roomburg aangevoerd. De *cohors XV Voluntariorum* heeft de naburige militaire versterkingen voorzien van bouwmateriaal en eventueel geassisteerd bij bouwwerkzaamheden. Dit vermoeden kan men ondersteunen door erop te wijzen dat gedetacheerde *voluntarii* waren ingezet in de tufsteengroeven in het Brohldal [84].
2. De afdeling was in verschillende detachementen opgesplitst en verdeeld over een aantal dicht bij elkaar gelegen forten. Mogelijk is er in de jongste van de twee bouwinscripties uit Roomburg sprake van gedetacheerde soldaten van de *cohors XV Voluntariorum* [85]. Het *castellum* van Alphen-Zwammerdam is zo klein dat het alleen aan een detachement van een normale *cohors* van de hulptroepen onderdak geboden kan hebben [86].

Voor welke van de twee mogelijkheden men ook kiest, de rol van de *cohors XV*

Voluntariorum verschilt sterk van die van de overige hulptroepen in de huidige provincies Zuid-Holland en Utrecht. De vondsten illustreren een verblijf aan de Oude Rijn van deze afdeling gedurende bijna 150 jaar, waarbij in een uitzonderlijk groot aantal forten sporen zijn achtergelaten.

De aanwezigheid van de *cohors VI Ingenuorum* in De Meern is nog niet met zekerheid aan te tonen. Er is - zoals boven reeds werd vermeld - een aantal vage stempels op baksteen aangetroffen, die de naam van deze afdeling lijken te vermelden. De afdeling bestond uit vrij geboren (*ingenui*) Romeinse burgers en werd mogelijk samengesteld uit manschappen uit na de opstand der Bataven ontbonden legioenen [87]. Soldaten uit deze cohors staan vermeld op grafstenen uit Keulen. Een commandant wordt genoemd in een ereinscriptie uit Ephese. Deze was zijn carrière aangevangen als bevelhebber van een *cohors II Hispanorum* [88], mogelijk een van de twee gelijknamige Spaanse afdelingen, die in Utrecht en Maurik waren gelegerd en zich van elkaar onderscheiden doordat de laatstgenoemde *cohors* van ruiters was voorzien [89].

De castella

Er hebben waarschijnlijk op vier plaatsen in de provincie Utrecht Romeinse forten gelegen. In Woerden en Vleuten-De Meern zijn hiervan tot nu toe geen overtuigende resten te voorschijn gekomen. Men kan de aanwezigheid van Romeinse soldaten daar alleen vermoeden aan de hand van de gevonden voorwerpen. In Utrecht en Bunnik-Vechten kunnen grote delen van de plattegronden van de vestingen worden gereconstrueerd. Deze blijven nog steeds zeer onvolledig.

De beste indruk van de structuur van een Romeins *castellum* leveren de opgravingen in de dorpsheuvel van Valkenburg Z.-H. De plattegrond van dit 1.4 - 1.7 ha grote fort kon voor ongeveer driekwart worden opgegraven en vertoont dezelfde elementen als de Nijmeegse legioensvesting, maar in verkleinde en vereenvou-

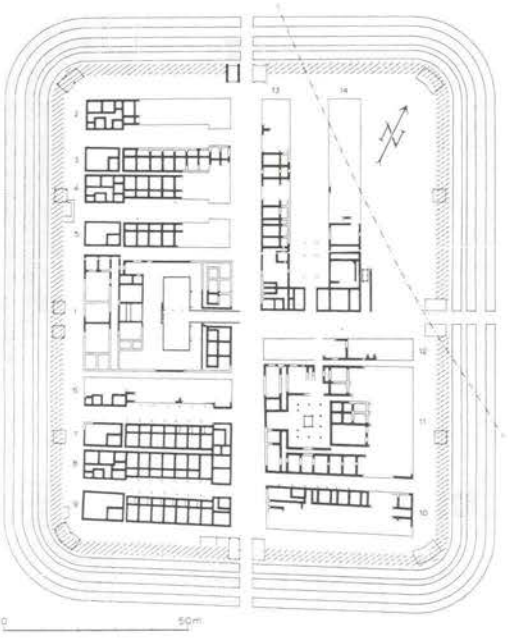

Plattegrond van het vermoedelijk in 39 na Chr. van hout en aarde gebouwde castellum Valkenburg Z.H. (periode 1). Naar Glasbergen 1972. Schaal 1 : 2 000.
1: hoofdkwartier. 2-9: manschapsbarakken. 10: ziekenhuis, valetudinarium? 11: praetorium of fabrica. 12: ? 13-14: ruiterbarak met stal.

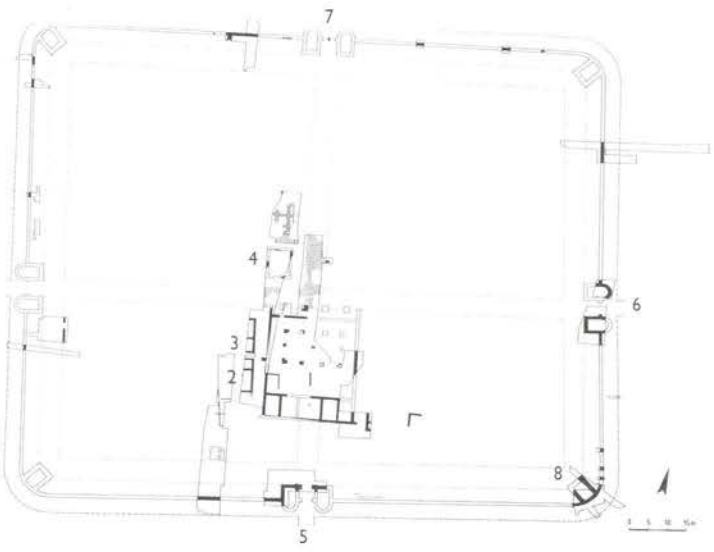

Plattegrond van het in het begin van de 3de eeuw gebouwde stenen castellum te Utrecht. Naar Ozinga e.a., 1989. Schaal 1:2000. 1: hoofdkwartier, principia. 2-3: barakken. 4: heiligdom (?). 5: achterpoort, porta decumana. 6: rechter zijpoort, porta principalis dextra. 7: hoofdpoort, porta praetoria. 8: zuidoostelijke hoektoren.

digde vorm: twee loodrecht op elkaar staande wegen met op het kruispunt een hoofdkwartier (*principia*), barakken (*centuriae*), mogelijk een officierswoning (*praetorium*) en een ziekenhuis (*valetudinarium*). Evenals de andere Romeinse forten in Nederland, valt het *castellum* van Valkenburg op door een uitzonderlijk breed front. Dit lijkt een karakteristiek te zijn van langs de oever van een rivier gelegen versterkingen en gaat vaak gepaard met het ontbreken van de *retentura*, het achter het hoofdkwartier gelegen gedeelte van het kamp, waar men vooral barakken zou verwachten. Mogelijk is de vorm ook mede bepaald door het gebrek aan ruimte op de smalle oeverwal langs de Rijn.

Van de *castella* in Utrecht en Bunnik-Vechten is veel minder bewaard gebleven. In hoofdzaak gaat het daarbij om de verdedigingswerken en het hoofdkwartier. In Utrecht is het in het midden van de 1ste eeuw gestichte fort zeker vijf maal op dezelfde plaats en in ongeveer dezelfde vorm herbouwd. Net als in Valkenburg zijn de afmetingen van de versterking in de loop van de tijd iets toegenomen.

De ontwikkeling van de legerplaats in Vechten is veel gecompliceerder. De eerste aanleg gaat terug op de tijd van keizer Augustus. Latere versterkingen zijn van plaats verschoven en hebben waarschijnlijk alle een kleiner formaat gehad. In de jongste periode bedroeg de oppervlakte 2.6 ha. Het onvolledige karakter van de opgravingen maakt de interpretatie van de gevonden sporen moeilijk. Dit geldt zelfs voor de plattegrond van het jongste in steen gebouwde *castellum*, waarvan het centrale gedeelte met het hoofdkwartier en de commandantswoning zouden zijn vrijgelegd, maar in feite twee principia-gebouwen lijken te zijn opgegraven. Raadsels dus te

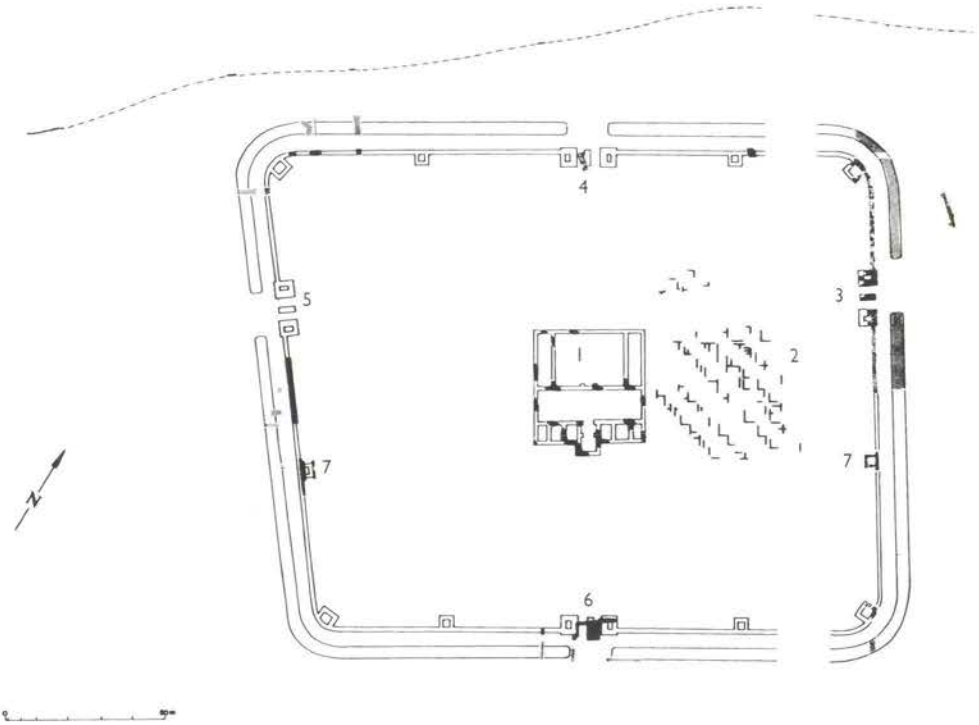

Plattegrond van het in de late 2de eeuw in steen opgetrokken castellum te Bunnik-Vechten. Tek. R.P. Reijnen. Schaal 1:2000. 1: hoofdkwartier. 2: sporen van barakken. 3-6: poorten. 7: tussentoren.

over, die dit archeologisch monument tot een van de intrigerendste militaire objecten in het Nederlandse limesgebied maken. Het belang van deze vindplaats wordt bovendien vergroot doordat in de omliggende terreinen de resten mogen worden vermoed - en gedeeltelijk ook reeds zijn opgegraven - van een uitgestrekt kampdorp (*vicus*)[90]. Inscripties leren ons een gedeelte van de bevolking kennen, Tungrische schippers uit het gebied van Tongeren in België[91] en een vrijgelaten slavin, Salvia Fledimella, voor wie haar patroon (en echtgenoot?) een grafsteen heeft opgericht[92].

De grensverdediging

De reeks Romeinse vestingen langs de Rijn in Nederland vormt de westelijke flank van wat we tegenwoordig de Nedergermaanse limes noemen. Deze is geleidelijk aan ontstaan. Aanvankelijk werden in het kader van verovering van het Overrijnse Germanië onder de keizers Augustus en Tiberius slechts enkele punten- Meinerswijk bij Arnhem, Bunnik-Vechten en Velsen - bezet ter bescherming van het transport van troepen en voorraden. De controle over het deltagebied werd ver-

sterkt door de bouw van een versterking in Valkenburg, die tegenwoordig in het jaar 39 mag worden gedateerd en die kan samenhangen met militaire operaties onder keizer Caligula (37-41 na Chr.) en in de eerste regeringsjaren van Claudius (41-54 na Chr.). Mogelijk mag men deze bouwactiviteiten opvatten als een poging om het Beneden-Rijngebied te consolideren in verband met de invasie van Britannia, die uiteindelijk plaats vond in het jaar 43 na Chr.

In 47 na Chr. trok de gouverneur Cn. Domitius Corbulo op keizerlijk bevel alle garnizoenen (*praesidia*) ten noorden van de Rijn terug op de Romeinse oever van de Rijn [93]. Naar men aanneemt, werd bij die gelegenheid de reeks forten gebouwd langs de Rijn tussen Valkenburg Z.-H. en Bunnik-Vechten. Mogelijk werden verder oostelijk gelegen versterkingen zoals Maurik en Kesteren pas na de opstand der Bataven in 69/70 aangelegd om de Betuwe beter te kunnen beheersen.

Tijdens deze opstand zijn talrijke *castella* platgebrand. Hiervan getuigen dikke brandlagen in Valkenburg Z.-H., Zwammerdam, Woerden, Utrecht en elders. In Utrecht wordt dit moment bovendien gemarkeerd door de beroemde goudschat, die tijdens de opstand moet zijn begraven [94]. Het totstandkomen van een gesloten verdedigingssysteem heeft deze gebeurtenissen niet kunnen verhinderen. De in de jaren na 70 herbouwde forten hebben de Rijn twee eeuwen lang beschermd. Ze vormden met de buiten de wallen gelegen kampdorpen belangrijke bevolkingscentra, die als een drijvende kracht mogen worden beschouwd in de economische ontwikkeling van het Nederlandse rivierengebied gedurende de Midden-Romeinse tijd.

Ingrijpende veranderingen traden op aan het einde van de 2de eeuw. De *castella* werden toen voorzien van stenen verdedigingsmuren. Dit moet zijn gedaan om beter weerstand te kunnen bieden aan toenemende overvallen en vanwege de algehele onveiligheid in de provincie. De verbetering van de legerplaatsen kan een geleidelijk proces zijn geweest en behoeft niet een onderdeel te zijn geweest van een groot programma. De vestingwerken van het fort in Utrecht verschillen met hun aan de voorzijde halfronde poorttorens wel zeer opvallend van die van de overige castella; ze kunnen op een ander - later - tijdstip zijn gebouwd.

De nood en het gebrek aan steun van de centrale regering leidden kort na het midden van de 3de eeuw tot het ontstaan van het zgn. Gallische keizerrijk met Keulen en Trier als bestuurscentra. Vondsten van munten wijzen erop dat de keizers van dit *Imperium Galliarum* zich nog hebben ingespannen de grensverdeding langs de Beneden-Rijn in stand te houden. De verwoesting van Trier in 275 kort na het herstel van de centrale macht door keizer Aurelianus (270-275) lijkt het einde van de *limes* in Nederland te markeren.

Of daarna de grensforten langs de Rijn ooit nog voor langere tijd opnieuw door Romeinse troepen zijn bezet, mag worden betwijfeld. Het ziet er naar uit dat Nijmegen in de late oudheid een vooruitgeschoven post was en opnieuw van zijn strategische positie als verbinding tussen de Rijn en de Maas profiteerde. In meer

naar het westen langs de Rijn gelegen *castella* uit de midden-Romeinse keizertijd zijn slechts geringe sporen uit deze late tijd aangetroffen. Mogelijk zijn er reparatiewerkzaamheden uitgevoerd. De hoeveelheid munten en aardewerkscherven uit deze periode is echter gering en de bouwactiviteiten hebben niet geresulteerd in nieuwe forten van voor de 4de eeuw karakteristieke vorm.

De vraag lijkt nog steeds gerechtvaardigd of de Waal en de Maas in de laat-Romeinse tijd in militair opzicht niet een belangrijker rol hebben gespeeld dan de Rijn [95]. In het zuidelijke rivierengebied kan men van enkele plaatsen, zoals Rossum en Kessel-Lith, vermoeden dat ze deel hebben uitgemaakt van de verdediging van de provincie Germania Secunda in de late oudheid, maar ook hier komen we voorlopig niet verder dan vermoedens.

Mogelijk ook is het voormalige limesgebied in deze laatste fase een overgangszone geworden, waar de Romeinse macht zich nog slechts zelden door militaire aanwezigheid kenbaar maakte en grotendeels afhankelijk was van de onberekenbare loyaliteit van lokale bondgenoten, voor wie de nog altijd goed herkenbare ruïnes van de verlaten limescastella de ideale plaatsen waren om zich te vestigen.

Tot slot

De langs de Kromme en Oude Rijn gelegen Romeinse forten vormen het centrale gedeelte van de Romeinse grensverdediging in de rivierdelta, die hier in de loop van de 1ste eeuw na Chr. heeft vorm gekregen. Over de hier gelegerde hulptroepen is relatief veel bekend. Deze waren vooral afkomstig uit Spanje, Pannonia en Thracië. Troepen met een speciale status waren gelegerd in Vleuten-De Meern en Woerden, de *cohors I Classica* en de *cohors XV Voluntariorum*. Op grond van de overgeleverde namen mag men vermoeden dat rekruten vooral uit de directe omgeving van de forten afkomstig waren en zowel binnen de grenzen van het Romeinse rijk (Bataven, Canninefaten, Marsaci) werden geworven als daarbuiten (Chauci, Chasuari). Ook de naburige provincies Gallia Lugdunensis (Bituriges, Parisii, Ruteni) en Germania Superior (Vangiones) leverden soldaten, en mogelijk zelfs Hispania. Een bijzondere positie nemen de Thraciërs in die als ruiters bijzonder werden gewaardeerd en die vanwege hun kwaliteiten en bijzondere volksaard lang in eigen afdelingen werden geplaatst.

Afkortingen

CIL *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berolini, 1869 vv.
RE A.W. Byvanck, *Excerpta Romana*, I-III, 's-Gravenhage, 1931-1947.
OML *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.*
RE *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, bewerkt door G. Wissowa e.a., Stuttgart 1893 vv.

Litteratuur

Alföldy, 1968 ▸ G. Alföldy, *Die Hilfstruppen in der römischen Provinz Germania inferior*, Epigrafische Studien, 6, Düsseldorf, 1968.

Anderson, 1961 ▸ J.G.C. Anderson, *Cornelii Taciti de vita Agricolae*, Oxford, 1961 (herziene heruitgave van de 1ste editie verzorgd door H. Furnaux).

Baatz, 1976 ▸ D. Baatz, *Die Wachttürme am Limes*. Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands, 15, Stuttgart, 1976.

Baatz, 1993 ▸ D. Baatz, *Der römische Limes. Archäologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau*, Berlin, 1993.

Bechert en Willems, 1995 > T. Bechert en W.J.H. Willems, *Die römische Reichsgrenze von der Mosel bis zur Nordseeküste*, Stuttgart, 1995.

Bogaers, 1974 ▸ J.E. Bogaers, 'Thracische hulptroepen in Germania inferior', *OML*, 55 (1974) 198-220.

Bogaers, 1977 ▸ J.E. Bogaers, 'Auxiliaria', in: J. Fitz (red.), *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, Budapest, 1977, 601-632.

Bogaers, 1979 ▸ J.E. Bogaers, 'Ein römisches Militärdiplomfragment aus Monster-Poeldijk', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 29 (1979) 357-371.

Bogaers, 1989 ▸ J.E. Bogaers, 'Een getuigschrift uit Rome', in: Antoinette Gerhartl e.a. (red.), *Schatkamer van Gelderse oudheden*, Nijmegen, 1989, 40-41.

Bogaers, 1994 ▸ J.E. Bogaers, 'Sol Elagabalus und die Cohors III Breucorum in Woerden (Germania inferior)', *OML*, 74 (1994) 153-159.

Bosman, 1997 ▸ A. V. A. J. Bosman, *Het culturele vondstmateriaal van de vroeg-Romeinse versterking Velsen 1*, Amsterdam, 1997.

Brunsting, 1937 ▸ H. Brunsting, *Het grafveld onder Hees. Een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus*, Archaeologisch-historische bijdragen, IV, Amsterdam, 1937.

Brunsting, 1941-1944 ▸ H. Brunsting, 'Ingekraste en opgeschilderde inscripties op aardewerk', *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek*, 25-28 (1941-1944) 201-205.

Brunsting en Wynia, 1989 ▸ H. Brunsting en S.L. Wynia, 'Graffiti', in: Ozinga e.a., 1989, 147-151.

Cheesman, 1914 ▸ G.L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford, 1914 (herdr. Hildesheim/New York, 1971).

Cüppers, 1984 ▸ H. Cüppers (red.), *Trier, Augustusstadt der Treverer. Stadt und Land in vor- und frührömischer Zeit*, Mainz, 1984.

Dessau, 1892-1916 ▸ H. Dessau, *Inscriptiones latinae selectae*, I-II, Berolini, 1892-1916.

Glasbergen e.a., 1972 ▸ W. Glasbergen e.a., 1972: *De Romeinse castella te Valkenburg Z.H. De opgraving in de dorpsheuvel in 1962*, Groningen, 1972.

Haak en Zadoks-Josephus Jitta, 1960 ▸ A.C. Haak en A.N. Zadoks-Josephus Jitta, 'De Romeinse muntvondst van het Domplein te Utrecht', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde*, 47 (1960) 1-6.

Haalebos, 1977 ▸ K. Haalebos, *Zwammerdam-Nigrum Pullum. Ein Auxiliarkastell am Niedergermanischen Limes*, Cingula 3, Amsterdam, 1977.

Haalebos, 1986a ▸ J.K. Haalebos, 'Fibulae uit Maurik', *OML* , Supplement 65 (1984-85), Leiden, 1986.

Haalebos, 1986b ▸ J.K. Haalebos, 'Ausgrabungen in Woerden (1975-1992)', in: Chr. Unz (red.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, Stuttgart, 1986, 169-174.

Haalebos, 1993 ▸ J.K. Haalebos, 'La Graufesenque et les Pays-Bas', Annales de Pegasus (1990-1991) 26-32.

Haalebos, 1994 ▸ J.K. Haalebos, 'Hatert 1993. Sporen van een gehucht uit de midden-Romeinse keizertijd bij Ulpia Noviomagus', *Jaarboek Numaga* 41 (1994) 35-42.

Haalebos, 1995 ▸ J.K. Haalebos, *Castra und Canabae. Ausgrabungen auf dem Hunerberg in Nijmegen, 1987-1994*, Libelli Noviomagenses 3, Nijmegen, 1995.

Haalebos, 1997a ▸ J.K. Haalebos, *Ars cretaria. Nijmegen en La Graufesenque. Enkele gedachten betreffende de organisatie van de terra sigillata-productie en -handel in La Graufesenque*, *Libelli Noviomagenses* 4, Nijmegen, 1997.

Haalebos, 1997b ▸ J.K. Haalebos, 'Ein römisches Getreideschiff aus Woerden', *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz* (1997) (ter perse).

Hubrecht en Gerhartl-Witteveen, 1988 ▸ A.V.M. Hubrecht en A.M. Gerhartl-Witteveen (red.), *Noviomagus. Op het spoor der Romeinen in Nijmegen*, Nijmegen, 1988 (3de druk).

Holder, 1896-1907 ▸ A. Holder, *Alt-Celtischer Sprachschatz*, I-III, Leipzig, 1896-1907 (herdr. Graz 1961-1962).

Isaac, 1988 ▸ B. Isaac, 'The meaning of the terms limes and limitanei', *The Journal of Roman Studies* 78 (1988) 125-147.

Isaac, 1993 ▸ B. Isaac, 1993, 'An open frontier', in: *Frontières d'empire. Actes de la Table Ronde de Nemours 1992*. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France 5 (1993) 105-114.

Jongkees en Isings, 1963 ▸ J.H. Jongkees en C. Isings, *Opgravingen op de Hoge Woerd bij De Meern (1957, 1960)*, Archaeologica Trajectina V, Groningen, 1963.

Kits Nieuwenkamp (red.), 1997 ▸ *De Romeinen in Vleuten-De Meern*. Speciale uitgave van de Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens 4.

Kraft, 1951 ▸ K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Bernae, 1951.

Lejeune e.a., 1985 ▸ M. Lejeune, L. Fleuriot, P.-Y. Lambert, R. Marichal en A. Vernhet, *Le plomb magique du Larzac et les sorcières gauloises*, Paris, 1985.

Marichal, 1988 ▸ R. Marichal, *Les graffites de la Graufesenque*, *Gallia*, suppl. 47, Paris, 1988.

Mócsy, 1983 ▸ A. Mócsy, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cun indice inverso*, Budapestini, 1983.

Ozinga e.a., 1989 ▸ L.R.P. Ozinga e.a. (reds.), *Het Romeinse Castellum te Utrecht*, Utrecht, 1989.

Petrikovits, von, 1959 ▸ H. von Petrikovits, *Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945*, Köln/Opladen, 1959.

Petrikovits, von, 1974 ▸ H. von Petrikovits, 'Beiträge zur Geschichte des Niedergermanischen Limes', in: Bogaers en Rüger, 1974, 9-29.
Polak, M. en S. L. Wynia, 1991 ▸ M. Polak en S. L. Wynia, 'The Roman Forts at Vechten. A Survey of the Excavations 1829-1989, *OML*, 71 (1991) 125-156.
Ritterling en Stein, 1932 ▸ E. Ritterling en E. Stein, *Die Kaiserlichen Truppen und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien, 1932 (herdr. Amsterdam 1965).
Roes en Volgraff, 1955 ▸ Anne Roes en W. Vollgraff, *Le fourreau d'épée de Lobith*, Revue des Etudes anciennes, 57 (1955) 291-312.
Stuart, 1962 ▸ P. Stuart, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende begraafplaatsen te Nijmegen*, OML 43, suppl., Leiden, 1962 (ook verschenen als *Beschrijving van de verzamelingen in het Rijksmuseum Kam te Nijmegen* VI, 1963).
Stuart, 1976 ▸ P. Stuart, 'Een Romeins grafveld uit de eerste eeuw te Nijmegen. Onversierde terra sigillata en gewoon aardewerk', OML 57 (1976) 1-148 (ook verschenen als *Beschrijving van de verzamelingen in het Rijksmuseum Kam te Nijmegen* VIII, 1977).
Tent en Vogelzang, 1996 ▸ W.J. van Tent en F. Vogelzang (red.), *Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1970-1979*, [Utrecht].
Weisgerber, 1968 ▸ J.L. Weisgerber, *Die Namen der Ubier*, Köln/Opladen, 1968.
Willems, 1990 ▸ W.J.H. Willems, *Romeins Nijmegen. Vier eeuwen stad en centrum aan de Waal*, Utrecht, 1990.
Whittaker, 1994 ▸ C.R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study*, Baltimore/London, 1994.

Noten

1 Hexaëmeron 2, 3, 1.
2 RE XIII/1, 574 (1926): 'In der späteren Literatur und auf den Inschriften ... ganz allgemein ... Reichs- und Provinzialgrenzen ... Dabei wird wohl zugleich an die mit den Grenzbahnen verbundenen Baulichkeiten, die verschiedenartigen Grenzsperren, feste Grenzwege, Wachttürme, kleinere und größere Kastelle gedacht. In der späteren Kaiserzeit ist Limes zuweilen geradezu die Grenzmark, das Grenzgebiet und in den Notitia dignitatum werden die militärischen Verwaltungsbezirke, auch wenn sie gar nicht an der Grenze liegen, zum Teil als limites bezeichnet.'
3 (Pseudo-)Hyginus, De munitionibus castrorum 2.
4 Annales 3, 39, 3 en 14, 23, 4; Agricola 35, 2.
5 Baatz, 1976.
6 Tacitus, Historiae 5, 23, 1.
7 Vergilius, Aeneis 1, 279 en 6, 851-852.
8 Tacitus, Annales 1, 11: *consilium coercendi intra terminos imperii.*
9 Tacitus, Annales 13, 54-56.
10 Cassius Dio 71 (72), 15 en 72 (73), 2, 4 en 3, 2.
11 Baatz, 1993, 54.
12 Velleius Paterculus 2, 120; Tacitus, Annales 1, 50; 2, 7.
13 Tacitus, Germania 29, 4: *Levissimus quisque Gallorum et inopia audax dubiae possessionis solum occupavere; mox limite acto promotisque praesidiis sinus imperii et pars provinciae habentur.* Vgl. Baatz, 1993, 20; Isaac, 1988, 127.
14 Tacitus, Agricola 41, 2: *Nec iam de limite imperii et ripa, sed de hibernis legionum et possessione dubitatum.*
15 Anderson, 1961, 148.
16 SHA, vita Hadriani 12: *In plurimis locis, in quibus barbari non fluminibus sed limitibus dividuntur, stipitibus magnis in modum muralis saepis funditus iactis atque conexis barbaros separavit.*
17 CIL XIII, 8036.
18 Haalebos, 1986b en 1997b. Zie ook het volgende artikel.
19 Tacitus, Historiae 4, 26 en 5, 23.
20 Ammianus Marcellinus 18, 2, 3-4.
21 Cüppers, 1984, 251-252 en Tacitus, Historiae 4, 55, 2.
22 Ritterling en Stein, 1932, 47.
23 Whittaker, 1994, 146-147.
24 Von Petrikovits, 1959, 15.
25 Epistulae 2, 1, 156.
26 Cassius Dio 56, 18.
27 Agricola 21: *Idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis est.*
28 Vgl. voor voorbeelden uit Nederland Bogaers, 1979 en 1989.
29 Marichal, 1988.
30 Lejeune, 1985.
31 CIL XIII/1, 1, 1036.
32 Vgl. Haalebos, 1997a.
33 Haalebos, 1993.
34 Vgl. Haalebos, 1986a.

35 Hubrecht/Gerhartl-Witteveen, 1988; Willems, 1990; Haalebos, 1995.

36 Tot de eerste desiderata behoren: plattegronden van de gebouwen van de legerplaatsen van periode I-IV, van de canabae, van de legerplaats op het Kops Plateau, van de burgerlijke nederzetting *oppidum Batavorum* en het stadgebied van *Ulpia Noviomagus*. Dit werk en de analyse van het nog dagelijks toenemende vondstmateriaal lijken een van de belangrijkste taken waarvan de Provinciaal-Romeinse archeologie in Nederland zich in de komende decennia zal moeten kwijten.

37 Haalebos, 1994.

38 Vgl. bijvoorbeeld voor een zeshonderd man sterke cohors Caesar, B.C., 3, 4: *cohortes funditorum sexcenariae duo*.

39 Tacitus, Historiae 4, 19.

40 Bunnik-Vechten: *cohors II Br(ittonum)* of *Br(itannorum)*.

41 Utrecht: *cohors II Hispanorum peditata pia fidelis*; Bunnik-Vechten: *cohors I Flavia Hispanorum equitata*.

42 Woerden: *cohors III Breucorum*, vgl. Bogaers, 1994; Bunnik-Vechten: *ala I Thracum*.

43 Tacitus, Historiae 4, 12, en 17-18: *ala Batavorum*; Tacitus, Annales 2, 8, 11: nog ongeregelde Bataafse hulptroepen in 16 na Chr.; Tacitus, Historiae I, 59: acht *cohortes Batavorum* in het gebied van de Lingones bij Langres, die later de kern van de strijdmacht van de opstandelingen zullen gaan vormen. - Vgl. Ritterling en Stein, 1932, 125 en 166-168 en Alföldy, 1968, 13-14 en 45-48.

44 Tacitus, Annales 4, 73 (*ala Canninefas* in 28 na Chr.) en Historiae 4, 19 (een of meer *cohortes Canninefatium*); Ritterling en Stein, 1932, 125-126 en 181 en Alföldy, 1968, 14 en 51-52.

45 Tacitus, Annales 2, 17 (*Gallicae cohortes*, in Germanië in het jaar 16 na Chr.); Historiae 2, 69 en 4, 31 (Gallische hulptroepen in het leger van Vitellius). Het zou hierbij gaan om hulptroepen uit de naar Lyon genoemde provincie *Gallia Lugdunensis*, vgl. Ritterling en Stein, 1932, 189.

46 Glasbergen e.a., 1972, 70-74 (J.E. Bogaers).

47 De basis hiervoor wordt nog altijd gevormd door Kraft, 1951.

48 Bogaers, 1994, 155.

49 CIL XIII, 8818; vgl. Bogaers, 1974, 211 en pl. XXVI, 3.

50 Vegetius 2, 19.

51 Ongepubliceerd materiaal uit de opgravingen van de afd. PRA in de jaren 1974-1984.

52 ER II, 179, nr 306, 180, nr. 309, 189, nr. 314.

53 Brunsting en Wynia, 1989, 147-151.

54 Brunsting, 1941-1944, 201-205.

55 Haalebos, 1977, 187-202.

56 Brunsting, 1937, 191-197; Stuart, 1962, 98-104 en 1976, 69-71.

57 Valkenburg: Agilio, Bratico, Letina (een vrouw!), Burcus; Zwammerdam: Bucio, Cissus, Daguis, Pupus, Surio, Verax, Verocius en [- - -]nilli.

58 Zwammerdam: Andabri, Andann[- - -], Frapus en Leluais.

59 Vechten: *Mucala*, vgl. voor deze naam CIL XIII, 8308: T. Flavius Bassus Mucalae filius. - Utrecht: het graffito Burtis zou in verband gebracht kunnen worden met zeldzame cognomina uit Moesia Inferior aan de Beneden-Donau, zoals Burti[- - -], Burtilius en Burtitus, vgl. Mócsy 1983, 643; een Keltische oorsprong van deze namen is echter niet uit te sluiten, vgl. Holder 1896, 643: Burtina, een stad van de Ilergetes in Hispania Taraconensis. - Alphen-Zwammerdam: *Disaca* of Disala en *[Aulu]por* of [Muca]por. - Valkenburg: *Bisa, Bitus, Tara* en [- - -]*por*.

60 Een mogelijke uitzondering vormt het Vechtense graffito *REBVI*, als dit onvolledig is en aangevuld mag worden tot Reburri; vgl. de in de volgende noot genoemde centurio Reburrus.

61 Vechten: *Ammius*. Deze naam wordt door Holder, 1896, 130 als Keltisch beschouwd, maar is vooral bekend uit Hispania (9x) en Gallia Belgica (4x) en slechts een enkele maal uit Narbonensis, Dacia en Aquitania, vgl. Mócsy, 1983, 16. Weisgerber 1968, 248 merkte naar aanleiding van deze merkwaardige verspreiding op: 'Unverkennbar ist die große Zahl von entsprehenden Belegen im CIL II, die auf jeden Fall die Berechtigung zur Frage nach den etwaigen Beziehungen zwischen Rhein und Hispanien gibt.' *Anicius*. Deze naam, die vooral als familienaam werd gebruikt, maar ook als bijnaam, komt volgens Mócsy, 1983, 19 vooral voor in Gallia Narbonensis, maar daarnaast ook veel in Spanje, Italië en Dalmatia. - Utrecht: *[C]ritonius*. Deze zeldzame familienaam komt verder alleen voor in Italië, Narbonensis en Spanje, vgl. Mócsy, 1983, 93. Een Keltische achtergrond lijkt mogelijk bij vele namen die het element Crito- bevatten, vgl. Holder, 1896, 1170. - Valkenburg: *Agilio*. Deze bijnaam wordt als Keltisch beschouwd, maar komt verder slechts eenmaal voor in Italië en wel drie maal in Spanje, vgl. Holder, 1896, 57 en Mócsy, 1983, 9.

62 CIL XIII, 10017, 758 = ER II, 758; vgl. Holder, 1904, 1335, met als enige voorbeeld CIL II, 745 uit Las Brozas in Lusitania, een wijding aan Juppiter door Samalus Turei fi(lius).

63 Van Tent en Vogelzang, 1996, 5: > REBVRRI [---], ook afgebeeld in Bechert en Willems, 1995, 80, Abb. 85. Vgl. voor de tekst van de zwaardschede uit Herwen en Aerdt-De Bijland Roes en Vollgraff, 1955, 302: > RIIBVRI / > LO(N)GINI / VA*(n)*GIONIS (lezing verbeterd door J.E. Bogaers). Het is niet uit te maken of het in beide gevallen om dezelfde centurio gaat en evenmin of deze deel heeft uitgemaakt van de in Herwen en Aerdt-De Bijland gelegerde de *cohors II civium romanorum* of van de in Nijmegen gestationeerde *legio X Gemina*, die meer uit Spanje geboortige militairen naar Germania Inferior heeft meegebracht. - Holder, 1904, 1090 heeft Reburrus opgenomen onder de Keltische namen. Er komen volgens Mócsy, 1983, 241 opvallend veel voorbeelden van Reburrus(59 van de 78) of Reburrinus (27 van de 28) uit Spanje, vgl. b.v. CIL II, 2941 (Ibarguren): Anicius Reburrus Reburrini filius. Hieronder bevinden zich ook soldaten van de legio VII Gemina uit Leon en veteranen, vgl. CIL II, 2667, 4157 en 4169.

64 Vgl. voor de Nijmmegse *legionarii* CIL XIII, 8732 en 8283 en voor de namen uit Velsen Bosman 1997, fig. 5.16 en 5.13.2. - De naam Lubaecus komt volgens Mócsy 1983 drie maal in Spanje voor. - Aurelius moet in de 1ste eeuw als een typisch Spaanse familienaam worden beschouwd (vgl. de Nijmeegse Aurelii). Er is echter een aantal andere aanvullingen mogelijk Aureolus, Aureus, Auricius etc. De meeste van deze namen zijn echter unica. - Celtius kan als familie- of als bijnaam worden gebruikt en is buiten Velsen alleen

bekend uit Spanje. Het *cognomen* Celtus is in Gallia Narbonensis aangetroffen. Naast deze vormen bestaat er een reeks hiervan afgeleide namen die bijna uitsluitend in Spanje en Narbonensis worden gevonden: Celtia(ti)cus, Celtiber, Celticus, Celtilius en Celtillus.

65 Zwammerdam, Vleuten-De Meern, Bunnik-Vechten en Velsen I (uit de tijd van keizer Tiberius). De laatste drie graffiti werden onder mijn aandacht gebracht door S.L. Wynia en A.V. Bosman, die ik daarvoor van harte dank.

66 Vechten. Er zijn twee Gallische stammen met deze naam bekend, de Bituriges Cubi met als hoofdplaats Bourges en Bituriges Vivisci rond Bordeaux. Er bestaat een Middengallische pottenbakker met de naam Biturix. Deze persoonsnaam komt bovendien voor in inscripties uit Auxerre, Graux, Langres en Bonn; vgl. Holder, 1896, 438 en Weisgerber, 1968, 291. De Bonner ruiter maakte deel uit van de ala Longiniana en behoorde tot het Gallische volk van de Haedui. Een tweede ruiter van dezelfde afdeling Vellaunus Nonni filius was afkomstig uit de Bituriges, vgl. CIL XIII, 8094.

67 Zwammerdam. De woonplaats van de Chasuarii wordt in Westfalen gezocht.

68 Als we de schrijfwijze Hahucus op de schildknop van Zwammerdam zo juist interpreteren. De Chaucen woonden in Oost-Friesland

69 Woerden. De Marsaci zouden in Zeeland hebben gewoond.

70 Utrecht. Parisii woonden rond het moderne naar dit volk genoemde Parijs en in het oostelijke gedeelte van het Engelse Yorkshire. De laatste genoemde groep lijkt minder in aanmerking te komen als recruteringsgebied voor in Nederland gestationeerde soldaten. Een afleiding van de naam Parisius van het Griekse cognomen Paris (Weisgerber, 1968, 133) is mogelijk, maar lijkt onwaarschijnlijk.

71 Zie het in de vorige alinea genoemde zwaardschede uit Herwen en Aerdt. Het Germaanse volk van de Vangiones woonde ten zuiden van Mainz in de omgeving van Worms en Speyer.

72 CIL XIII, 12026 I; vgl. Alföldy, 1968, 200, nr. 113.

73 Jongkees en Isings, 1963 en thans ook Kits Nieuwenkamp, 1997.

74 Jongkees en Isings, 1963, 22 en pl. 3, H. 156-158 en H. 285.

75 Bogaers, 1977, 601-602 en 628, Abb. 3 a.

76 Volgens mededeling van E.P. Graafstal bevinden zich in particuliere verzamelingen bakstenen uit de omgeving van De Meern met delen van stempels *in tabula ansata*. Het kan daarbij om verschillende typen. Het duidelijkst leesbaar is het fragment met de tekst COHV[- - -], waarbij slechts een uiterst geringe rest van de V bewaard is gebleven. Twee andere fragmenten lijken de rechterkant van twee verschillende stempels te zijn: [- - -]CE en [- - -]C. Een derde stuk toont slechts de schaduw van letters, waaruit men met veel fantasie [- - -]VI[.]C[.] zou kunnen. Uit deze gegevens zou een tekst COH VI ING(E) kunnen worden gereconstrueerd. Aanvullende gegevens lijken echter meer dan gewenst.

77 Vgl. Dessau, 1916, LXXXIV, nr. 9158 (veteraan uit Fréjus), CIL XIII, 923-924 (Eysses bij Villeneuve-sur-Lot), en Ritterling en Stein, 1932, 183.

78 Cheesman, 1914, 65-67.

79 CIL XIII, 8824 en 8826, vgl. Alföldy, 1968, 217, 169-170.

80 Type 1: COH.XVVOL (reliëfletters, getalstreep boven XV); type 2: COH.XV (reliëfletters, getalstreep boven XV); type 3: COHXV (holle letters); type 4 COHXV (holle letters); type 5 (COH.XV). Vgl. Bogaers, 1977, 627-628, Abb. 2-3, waar de typen 4 en 5 nog niet voorkomen.

81 Vgl. Haalebos, 1986, 173, Abb. 6.

82 Type 3, vgl. Haalebos, 1977, Taf. 30, 87.

83 Bogaers, 1977, 628, Abb. 3 a.

84 CIL XIII, 8826; vgl. Alföldy, 1968, 215, 159 en Bogaers, 1977, 603 met Anm. 20.

85 CIL XIII, 8826 volgens de interpretatie van Alföldy, 1968, 217, 170, die *coh(hors) XV Vol(untariorum)* tot onderwerp maakt in deze inscriptie. Het ligt misschien meer voor de hand te veronderstellen dat de afdeling de begunstigde is van de bouwactiviteiten en aan te vullen *coh(orti) XV Vol(untariorum)*, waardoor de in de inscriptie genoemde *vexillarii* afkomstig moeten zijn uit andere troepen; vgl. Bogaers, 1977, 604. Het is uitzonderlijk dat dan niet vermeld is welke troepen dit bouwdetachement hebben geleverd.

86 Een andere mogelijkheid zou een *numerus* kunnen zijn. Hiervoor ontbreken echter alle verdere aanwijzingen.

87 Alföldy, 1968, 62.

88 Alföldy, 1968, 206-207, nr. 134-136.

89 Dit komt tot uitdrukking in de naamgeving. De Utrechtse afdeling heet volledig *cohors II Hispanorum peditata*, die uit Maurik *cohors II Hispanorum equitata*.

90 Zie voor een recent overzicht Polak en Wynia, 1991. Een nieuwe publicatie is in voorbereiding.

91 XIII, 8815= ER II, 297.

92 CIL XIII, 8821= ER II, 295.

93 Tacitus, Annales XI, 19.

94 Haak en Zadoks Josephus-Jitta, 1960, 1-6.

95 Vgl. Von Petrikovits, 1974, 22.

EEN ROMEINS GRAANSCHIP IN WOERDEN

J.K. Haalebos

Archeologisch onderzoek is in Woerden pas laat op gang gekomen. Opgravingen zijn in het centrum van de moderne stad over het algemeen slechts in beperkte opvang mogelijk, maar hebben voldoende gegevens opgeleverd om de hoofdlijnen van de topografie in de Romeinse tijd te kunnen schetsen en aannemelijk te maken dat op de oever van de thans dichtgeslibde Rijn een fort heeft gelegen ter bescherming van de grens van het Romeinse rijk. De vondsten hebben duidelijk gemaakt dat hier aan het einde van de 1ste eeuw een uit vrijwilligers gerecruteerde afdeling van de hulptroepen, de cohors XV Voluntariorum, heeft gelegerd, die later kan zijn vervangen door een van de Balkan afkomstige eenheid, de cohors III Breucorum. De vorm van de in Woerden te vermoeden Romeinse legerplaats kon tot nu toe niet worden vastgesteld, de ligging is slechts bij benadering bekend.

J.K. Haalebos studeerde klassieke talen, oude geschiedenis en provinciaal-Romeinse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde in 1973 op een proefschrift over het Romeinse fort te Alphen-Zwammerdam en was sindsdien betrokken bij tal van opgravingen, o.a. in de legioensvesting te Nijmegen en in Woerden. Sinds 1995 is hij hoogleraar in de Provinciaal-Romeinse archeologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Het meest indrukwekkende resultaat van het onderzoek is wel het in 1979 ontdekte graanschip, dat in de eerste helft van de 3de eeuw is vergaan pal op de oever van de rivier de Rijn. Het schip biedt een aantal nieuwe details die bij vergelijkbare schepen, zoals die van Zwammerdam, ontbreken. De resten van de lading en het geborgen huisraad maken duidelijk dat het was ingezet bij het transport van graan voor het Romeinse leger, dat afkomstig kan zijn geweest uit het zuiden van het tegenwoordige België. Men kan zich afvragen of dit graan als belasting, de annona militaris, was gevorderd en of de Romeinse vloot bij het transport was betrokken

Inleiding

Een Romeins castellum in Woerden?

Van 1975 tot 1984 zijn in opdracht van de Katholieke Universiteit Nijmegen in Woerden opgravingen uitgevoerd. Deze waren gericht op een militaire versterking die daar in de Romeinse tijd moet hebben gelegen en die met het op de *Tabula Peutingeriana* vermelde *Lauri* (Laurium of Laurum) geïdentificeerd kan worden (afb. 1)[1]. Vanaf de Flavische tijd (69-96 na Chr.) lag hier de *cohors XV Voluntariorium (civium Romanorum pia fidelis)*, zoals blijkt uit de vele met de naam van deze afdeling gestempelde bakstenen en dakpannen en uit de ingekraste inscriptie op een kruik waarmee een van de manschappen van deze *cohors* zijn eigendom heeft gemerkt.

Onder Antoninus Pius (138-161) is door een vaandeldrager van de *cohors III Breucorum* een altaar gewijd aan de goden Sol Elagabalus en Minerva. Hieruit kan men concluderen dat deze afdeling toen de plaats had ingenomen van de *Voluntarii*[2].

De limesweg

Van het kampement zelf is zo goed als niets gevonden. De hiervoor beschikbare

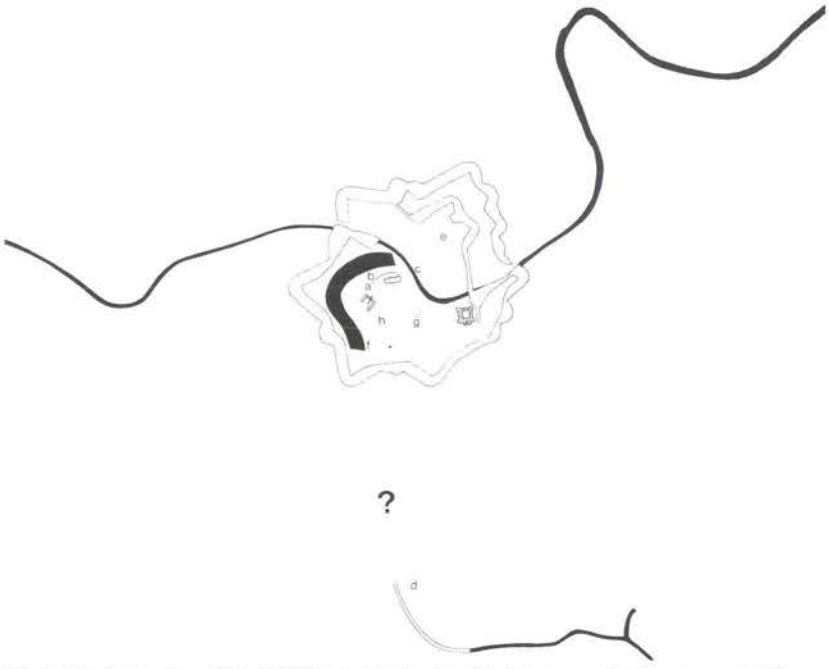

Afb. 1. Woerden-Laur(i)um 1975-1988. Situatietekening. Tek. R.P. Reijnen. a: zuidelijke oever van de Rijn omstreeks 50 na Chr. b: loop van de Rijn in de 3de eeuw na Chr. en vindplaats van schip I. c: de in 1961 gedeeltelijk dichtgeworpen Oude Rijn. d: Linschoten. e: vindplaats van het schip IV bij het Holle Bolwerk (1576). f: plaats van de de in 1988 gevonden schepen II-III. g: sporen een Romeinse weg. h: vermoedelijke verdedigingsgracht uit het midden van de 1ste eeuw en het terrein van een eventueel daarbij behorend castellum.

Afb. 2. Woerden-Laur(i)um 1975-1988. Overzicht van de verschillende opgravingsterreinen. Tek. E.J. Ponten. 1: Kruittorenweg en Kazernestraat (1975-1977). 2: voormalig St.-Jozefpensionaat/Groenendaal (1978,1980), schip I. 3: Molenstraat (1980). 4: Wagenstraat/Wilhelminaweg (1983-1984). 5: Binnengracht/Oranjestraat (1988), schepen II en III. 6: Holle Bolwerk (1576), schip IV?. 7: de in 1961 gedeeltelijk dichtgeworpen Oude Rijn. 8: Petruskerk. 9: middeleeuws kasteel.

plaats wordt echter begrensd door de in het westelijke gedeelte van de tegenwoordige binnenstad gevonden kaden langs de vermoedelijk Romeinse Rijnoever (afb. 1, a-b en h) en een knuppelweg (afb. 1, g) in het zuidoosten.

De knuppelweg (afb. 2, 4) bestond uit een bijna 10 m brede baan van ingeramde palen, die aan beide zijden afgebakend was door smalle greppels. Hij loopt van oost naar west. In het fundament vielen vooral de zware eiken palen op die systematisch geordend schenen te zijn in loodrecht op elkaar staande rijen en die de kruispunten van een rooster gemarkeerd kunnen hebben. De tussenafstanden varieerden over het algemeen van 5 tot 6 voet. De naast het eikehout gebruikte stammen van andere houtsoorten - els en es - waren zonder een duidelijke ordening over het vlak verspreid. Het geheel doet denken aan een brug over een moeras, zoals we die kennen uit Hessen [3]. Sporen van een eventuele bovenbouw ontbreken echter en het is dus niet uit te maken of we hier werkelijk te doen hebben met een dergelijke

brug, die later misschien verbouwd is tot een dam. De weg kan een onderdeel zijn geweest van de grote limesstraat en heeft mogelijk langs de zuidelijke zijde van het Woerdense castellum gelopen.

Rivieren en kadewerken

De kadewerken konden vooral worden onderzocht aan de noordzijde van de middeleeuwse Petruskerk (afb. 1, a-b; 2, 2). De vorm van tegenwoordige binnenstad, die boven het hier te vermoeden *castellum* is gebouwd, wordt bepaald door de vestingwerken die aan het einde van de 17de eeuw zijn aangelegd. Het centrum ligt op een terp of woerd, waarvan de top een hoogte van 2.40 m + NAP bereikt. Hier staat de al eerder genoemde Petruskerk. De stad bevindt zich op het punt waar eens het riviertje de Linschoten en de Oude Rijn samenkwamen (afb. 1). Men mag vermoeden dat hier een weg langs de Linschoten door het verder ontoegankelijke veengebied samentrof met de limesstraat.

In de voor-Romeinse tijd moet de Linschoten een belangrijke arm van de Rijn zijn geweest; in de 1ste eeuw na Chr. had ze waarschijnlijk allang alle betekenis verloren, maar ook tegenwoordig bestaat er nog altijd een - zeer kleine - stroom met deze naam (afb. 1, d). De oeverwallen langs verlande bedding waren vanzelfsprekend altijd als een verkeersweg te gebruiken.

Uit het onderzoek is gebleken dat de oudste Romeinse nederzetting waarschijnlijk is

Afb. 3. Woerden-Laur(i)um 1978 en 1980. Sporen van Romeinse kadewerken langs de verlande Rijn bij de Groenendaal, op het kerkhof van de Petruskerk en op het terrein van het voormalige St.-Jozefpensionaat (4-8), vgl. afb. 2, 2. Tek. E.J. Ponten.
1-6: oeververstevigingen uit de 1ste-3de eeuw. 7: na de verlanding van de rivierbedding ingeslagen palen, 3de of 4de eeuw. 8: het voor de aanleg van kade 6 gezonken schip I.
a: paal. b: liggend hout. c: zandafzetting. d: rijswerk. e: moderne verstoringen en fundamenten. f: scheiding tussen klei- (in het westen) en zandafzettingen (in het oosten). g: baksteen.

ontstaan in samenhang met de bouw van de *limes* op de linker Rijnoever onder het gouverneurschap van Cn. Domitius Corbulo in het midden van de 1ste eeuw na Chr. De Rijn (afb. 1, c en 2, 7) vormt bij Woerden een meanderbocht. De ontwikkeling hiervan kunnen we vanaf de voorromeinse tijd volgen. In de 1ste eeuw heeft de rivier het westelijke gedeelte van de latere binnenstad klaarblijkelijk met een grote boog omgeven. De Romeinen hebben zich aan de binnenzijde van de meander gevestigd en werden gedwongen een terpachtig plateau op te werpen in het lage en moerassige gebied achter de zandige oeverwal. Deze verhoging was op dezelfde wijze als de oever met rijen palen versterkt.

De rivier heeft zich in de loop van de tijd in noordelijke richting verplaatst. In de eerste drie eeuwen na Chr. is de oever ongeveer 40 m verplaatst. De moderne bedding lag nog zo'n 80 m verder naar het noorden en is in 1961 dichtgeworpen. Sindsdien vormt hij een verkeersader van de stad Woerden. Sporen van een middeleeuwse oever zijn niet gevonden. Waarschijnlijk verschilde de loop van de Rijn in de middeleeuwen slechts van weinig van die in de moderne tijd.

De Romeinse oeververstersterkingen kunnen in zes fasen worden verdeeld (afb. 3). De oudste stond nog juist op de zandige oeverwal van de Rijn. Op de oever lag een donkere laag met houtskool en brandsporen, waarin zich voorwerpen uit het midden van de 1ste eeuw bevonden. De in de derde periode - omstreeks het jaar 80 of iets later - gebouwde oeververstersterking was een geweldige constructie, die jammer genoeg niet over de gehele breedte kon worden opgegraven (afb. 3, 3). Voor de bouw hiervan was de oever over een breedte van 10 m bekleed met rijswerk. De voorzijde van deze kademuur moet buiten de opgravingsput hebben gestaan. In de opgraving kwamen verscheidene trekbalken te voorschijn, waarmee de kademuur in de oever verankerd is geweest. In deze balken waren korte, eveneens horizontaal gelegde dwarshouten bevestigd. Aan de naar de rivier gewende zijde hiervan waren telkens twee palen schuin in de grond gedreven, die deze constructie op zijn plaats moesten houden.

Ondanks deze zware bouwwijze is de kademuur niet sterk genoeg geweest. De profieltekening (afb. 4, 3) laat duidelijk zien dat de horizontale balken zijn bezweken en in de rivier gevallen.

Het geheel herinnert sterk aan de geweldige oeververstersterkingen die de jaren dertig in Xanten zijn gevonden. Grote overeenkomst vertonen ook de zware Flavische kadewerken langs de Theems in Londen, die in daar in meer recente tijd zijn opgegraven[4].

De later gebouwde oeververstersterkingen waren eenvoudiger en bestonden uit in de grond geslagen palen of gekliefde boomstammen; de oever was bovendien vaak met dikke lagen rijshout bekleed. Ook deze kaden waren op verscheidene plaatsen door de rivier ondergraven en dientengevolge voorovergevallen. Een groot gedeelte van de oeververstersterking is zelfs geheel omgekiept en gedeeltelijk weggeslagen. De overgebleven palen lagen horizontaal met de punten landinwaarts gericht.

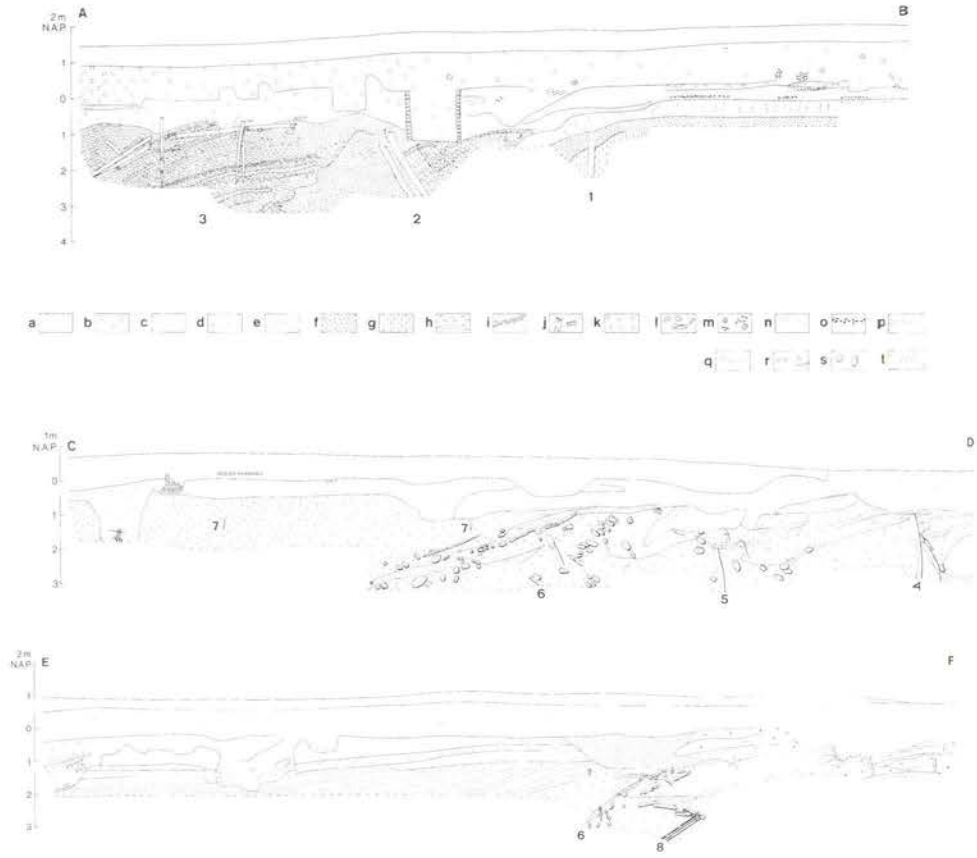

Afb. 4. Woerden-Laur(i)um 1978 en 1980. Profielen door de Romeinse kadewerken langs de verlande Rijnbedding aan de Groenendaal, vgl. afb. 3. Tek. E.J. Ponten. Schaal 1 : 200.
a: verrommelde bovengrond. b: donkere klei, vermengd met puin uit de 17de eeuw. c: grijze klei. d: bruinachtige klei met sporen van wortels. e: donkergrijze klei. f: vette blauwe klei. g: zand. h: houtresten, rijshout. i: rijswerk. j: paal en liggende balk. k: Romeins baksteenpuin. l: Romeinse dakpannen. m: begravingen uit de 17de eeuw of latere tijd. n: fosfaatverkleuring. o: houtskool. p: verbrande leem. q: dunne lagen zand. r: grind. s: tufsteen. t: mortel. Vgl. voor de nummers 1-8 afb. 3.

Na de bouw van de zesde en laatste kade - waarschijnlijk in de 3de eeuw - is de rivier snel dichtgeraakt. Een van de paaltjes die boven in de dichtgeslibde bedding waren ingeslagen (afb. 4, 7), leverde op grond van een C14-analyse een datering van 1650 BP +/- 40 (GrN-12049), wat na calibrering neer zou komen op 340-420 na Chr. Een iets vroegere datering van het hout kan echter niet geheel worden uitgesloten.

Schip I

Ontdekking en opgraving

Op maandag 13 maart 1979 werd in de jongste oeververstersterking op ongeveer 1.25

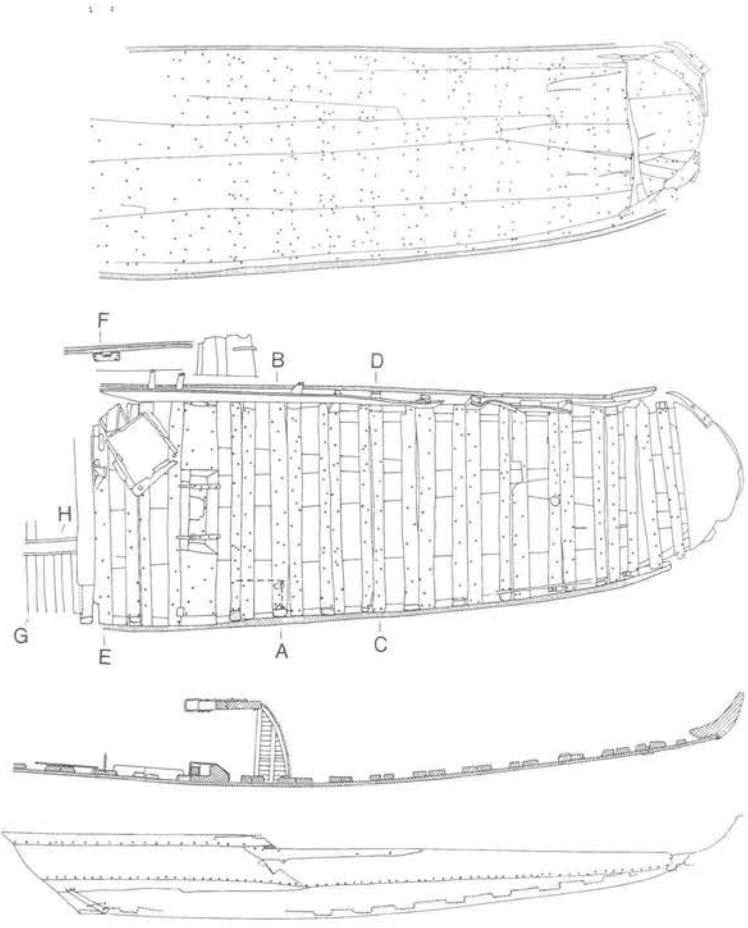

Afb. 5. Woerden-Laur(i)um 1978, St.-Jozefpensionaat. Plattegrond (met en zonder spanten en boeghout), lengtedoorsnede en zijaanzicht van het onder de jongste Romeinse oeververstersking aangetroffen schip I. Tek. E.J. Ponten. Schaal als afb. 6. In het bovenaanzicht is de mastbank weggelaten, met uitzondering van het linkeruiteinde (naast B). De mastbank en de tweede plankengang van de bakboordzijde zijn naar buiten gevallen. De plaats van het kleine voorraadkastje is aangegeven door middel van een streeplijn. - Het zijaanzicht is in een rechte hoek op de bodem van het schip getekend. Tengevolge van de ligging is deze wand sterk verkort. Dit is vooral te zien bij de bovenste gang, die sterker was verschoven dan de rest van de wand.

m - NAP een plank met spijkers ontdekt, die in de loop van de volgende dagen een deel bleek te zijn van een schip (afb. 4, 8; 5 en 6), dat op de hier zeer zandige oever scheef was weggezonken. Boven het schip is een dikke laag klei afgezet, waarin later de palen van de jongste kade zijn ingeslagen. Ook deze hebben geen stand gehouden; ze zijn grotendeels scheef gezakt of geheel omgevallen. Verscheidene reikten met hun punt tot op de bodem van het schip, enkele waren zelfs door het bovenste boord gedreven.

Het in de omgeving gevonden aardewerk is over het algemeen betrekkelijk jong. Onder de bodem werden scherven van met reliëf versierde *terra sigillata* uit Trier

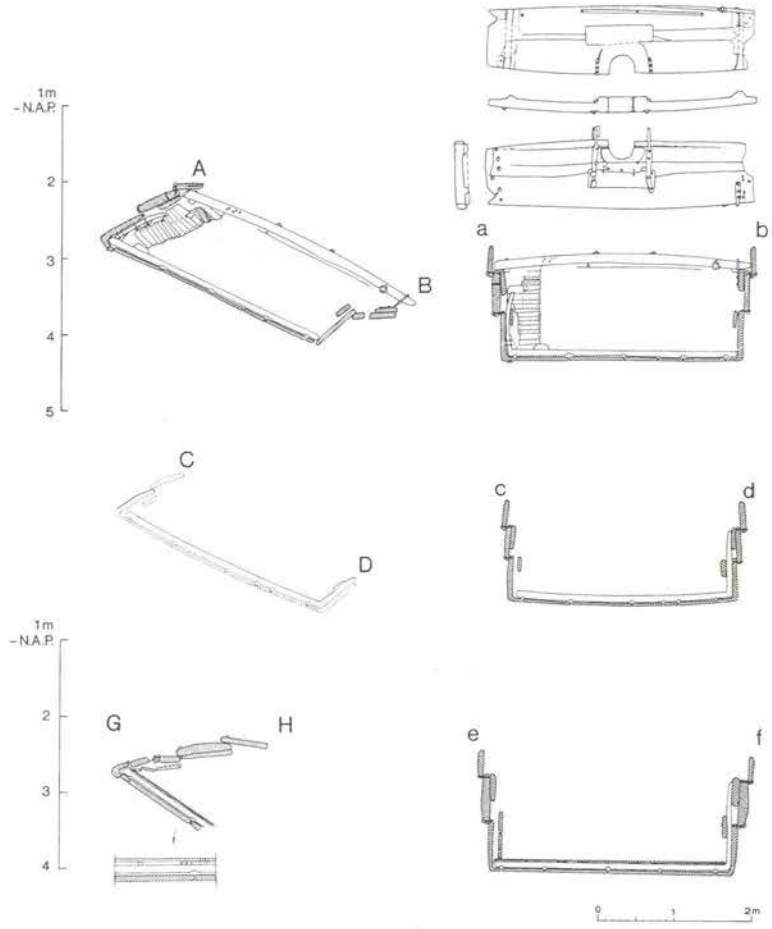

Afb. 6. Woerden-Laur(i)um 1978, St.-Jozefpensionaat. Dwarsdoorsneden en mastbank van schip I. Hoofdletters: situatie tijdens de opgraving. Kleine letters: gereconstrueerde doorsneden. Tek. E.J. Ponten.

gevonden, van borden Dragendorff 32 en Ludowici Sa, van *mortaria* Drag. 45, van ruwwandige kommen met aan de binnenzijde verdikte rand Oelmann 104 en van wrijfschalen met verticale kraag. Het is dus zo goed als onmogelijk dat het schip voor het laatste kwart van de 2de eeuw is gezonken. Uit een dendrochronologisch onderzoek (Mechtild Neyses, Rheinisches Landesmuseum Trier) blijkt dat het hout van het Woerdense schip na het jaar 169 gekapt is. Een nauwkeuriger datering kon niet worden vastgesteld, omdat een schatting van het aantal ontbrekende buitenste jaarringen onmogelijk was. Aangezien houten schepen een vaak lang leven hebben gehad, kunnen het bouwjaar en het moment van de ondergang ver uiteen liggen. De in het schip gevonden schoenzolen lijken erop te wijzen dat de boot in de 3de eeuw is gezonken.

Afb. 7. Woerden-Laur(i)um 1978, St.-Jozefpensionaat. Schip I uit het westen. Achter de mastbank is de stookplaats te zien. Voor de mastbank staat nog een paal van de oeverversterking. Foto P. Bersch.

Het schip kon slechts gedeeltelijk over een lengte van bijna 10 m worden opgegraven. Dat is echter voldoende om het in verband te brengen met de grote praamachtige schepen van Zwammerdam[5]. De afstand tussen de mastbank en de uiterste punt van de boeg bedroeg ongeveer 7 m; naar analogie van de Zwammerdammer schepen mag men aannemen dat het schip meer dan 24 m, mogelijk zelfs 100 *pedes Romani* of 29.56 m lang is geweest. Deze schatting van de lengte gaat uit van de afstand tussen de achterkant van de mastvoet en de punt van de boeg[6]. Op grond van de verhouding tussen lengte en breedte is een lengte van meer dan 27 m echter nauwelijks te verwachten. Het niet opgegraven gedeelte van het schip ligt onder een met bomen begroeid plein en was voor de opgraving onbereikbaar.

De opgraving en opmeting van het schip werden bemoeilijkt door de grote diepte en de scheve ligging van de langs de oever gezonken resten (afb. 7). Het grondwaterpeil maakte het aanleggen van een bronbemaling noodzakelijk. Het uitvallen van de pompen door een electriciteitstoring heeft het onderzoek nadelig beïnvloed en het tekenen van de details van het kastje onder de mastbank onmogelijk gemaakt (afb. 9).

Een fotogrammetrische opname van het gehele schip kon worden gemaakt dankzij de zeer gewaardeerde hulp van de Topografische Dienst (Delft, tegenwoordig Meppel). Hierdoor konden de grote maten worden vastgelegd. Daarnaast werden vlaktekeningen en doorsneden vervaardigd met een schaal van 1 : 20. Deze gaven meer details en bovendien ook die plaatsen die op de foto's niet zichtbaar waren. Uit

Afb. 8. Woerden-Laur(i)um 1978, St.-Jozefpensionaat. Het voor de mastbank gelegen deel van schip I na de verwijdering van de Spanten. Onder de mastbank is te zien dat het schip gevuld is met betrekkelijk schone klei. Opname uit het oosten. Foto P. Bersch.

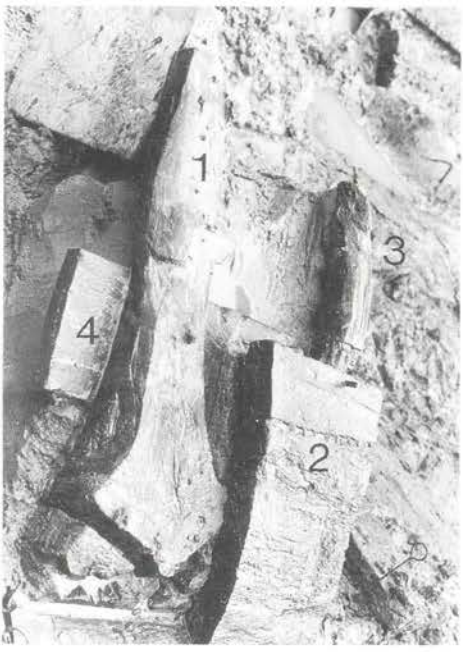

Afb. 9. Woerden-Laur(i)um 1978, St.-Jozefpensionaat. Het verticale gedeelte van de brede mastspant (1) van schip I, na de verwijdering van de bovenste twee plankengangen en een deel van het het kimhout (2). Rechts naast de mastspant een gewone spant (3). Onder de beide spanten is de bewegering (4) te herkennen. In het kimhout is een barst hersteld en met kleine nagels dichtgeslagen. Opname uit het zuidwesten.

deze beide bronnen werden de uiteindelijke overzichtstekeningen samengesteld. Deze tonen ons de belangrijkste elementen van een Romeins transportschip, dat in zijn vorm teruggaat op boomstamkano's. Het Woerdense schip biedt bovendien nog enkele details die bij de steeds talrijker wordende andere schepen van deze vorm ontbreken.

Voor de conservering van de onderdelen van het schip ontbrak in Nederland de capaciteit, o.a. wegens de vondsten uit Zwammerdam, waarvan de restauratie ook nu nog steeds niets is voltooid. Daarom is van een berging van de resten afgezien. Het voordeel hiervan was dat er met een motorzaag enkele dwarsdoorsneden konden worden gemaakt (afb. 8). Later is duidelijk geworden dat er te weinig details zijn getekend en dat het de moeite waard zou zijn geweest de afzonderlijke planken op werkelijke grootte te tekenen. Alleen de mastspant is geconserveerd; deze staat thans in het Stadsmuseum van Woerden tentoongesteld. Andere delen, zoals de mastbank en de boeg, hadden zozeer van een tijdelijke opslag geleden dat van een conservering afgezien moest worden.

Vorm en constructie

De breedte van het schip bedroeg 3 m bij de mastbank en 2.40 m bij het begin van de boeg. De hoofdvorm kan dus veelhoekig zijn geweest, zoals bij moderne aken, of trapeziumvormig, zoals dat voor het Romeinse vrachtschip uit Druten wordt aangenomen en gebruikelijk was bij de zgn. Oberländer en andere middeleeuwse Rijnschepen[7]. De bodem was vlak en bestond uit onregelmatig brede, 4 cm dikke

Afb. 10. Woerden-Laur(i)um 1978, St.-Jozefpensionaat. De bodem van schip I met de zware mastspant en de door een balk gesloten mastvoet. Naast dit blok ligt de wrijfschaal afb. 14, 5. Boven bevindt zich nog het verticale uiteinde van de mastspant en een daarnaast gelegen spant (vgl. afb. 9, 3).

planken, die een soort mozaïek vormden en in een Z-vormig patroon op elkaar aansloten (afb. 8); ze werden door L-vormige paren spanten (wrangen) bijeengehouden. De spanten waren vervaardigd uit kromgegroeide stukken hout en werden met de naar boven gerichte delen afwisselend naar links of naar rechts gelegd. Voor de volledige verstijving en de verbinding van de binnenzijde was dus steeds de combinatie van twee spanten nodig. Aan de onderzijde van de spanten waren - precies boven de naden tussen de planken van de bodem - openingen aangebracht voor het buiswater.

Afb. 11. Woerden-Laur(i)um 1978, St.-Jozefpensionaat. De voorzijde van de mastvoet van schip I en de daarnaastgelegen wrijfschaal afb. 7, 5. Opname uit het zuidoosten. Foto P. Bersch.

Van de boorden was alleen de hooggelegen, rechterzijde zonder moeilijkheden te bestuderen. Deze bestond uit een L-vormige plank, het kimhout (afb. 9, 2), die de verbinding vormde tussen bodem en zijkant, en twee daarop in klinkertechniek aangebrachte planken (afb. 16, 1 en 2). De boordwand bestond dus uit in het geheel drie gangen, die telkens iets overlapten en met zware ijzeren spijkers aan elkaar bevestigd waren. De buitenzijden van de planken waren iets bol. Er waren slechts weinig planken over hun volledige lengte bewaard gebleven. Alleen in de tweede gang aan stuurboordzijde is een plank volledig opgegraven. Deze was aan een van de korte zijden afgeschuind en liep smal toe in de richting van de boeg. De lengte variëerde van 6.15-7.10 m.

De verbinding met de volgende plank lag vlak voor de mastbank; hier waren de beide elkaar rakende planken afgeschuind en in elkaar vertand. Mogelijk waren ze vastgezet met behulp van lange, verticaal door het hout gedreven ijzeren spijkers. De spijkers kunnen echter ook afkomstig zijn van een reparatie.

Afb. 12. Woerden-Laur(i)um 1978, St.-Jozefpensionaat. De achterzijde van het schip I met door ijzeren beugels op zijn plaats gehouden sluitbalk. Opname uit het noordwesten. Foto P. Bersch.

De tweede plankengang was aan de binnenzijde bekleed met een extra plank. Deze diende ter ondersteuning van de uiteinden van de spanten, die hier anders los van de boordwand gestaan zouden hebben.

In de smalle bovenkant van de bovenste gang bevonden zich spijkers; dit betekent waarschijnlijk dat op deze planken nog een houten rand of gangboord heeft gelegen, zoals dat het geval was bij een van de boten uit Pommeroeul[8]. Aan de binnenzijde van de boordwand was op halve hoogte een plank (bewegering) tegen de spanten gespijkerd. Op verscheidene plaatsen zijn resten gezien van een bekleding met dun hout (wagenschot) die hierover was aangebracht.

Mast en onderkomen voor de bemanning

Ook de mastspant was nog bewaard gebleven. Deze bestond uit extra brede spant met in het midden een rechthoekig mastblok en was uit een enkel stuk hout gehouwen. In dit blok bevond zich een rechthoekig gat voor de mast, dat aan de achterzijde kon worden gesloten door middel van een balk. Deze sluitbalk werd door ijzeren beugels op zijn plaats gehouden (afb. 12).

Boven de mastspant lag de mastbank. Deze was met de beide bovenste plankengangen van de bakboordzijde naar buiten gevallen[9]. Oorspronkelijk heeft de mastbank op de bovenzijde van de verdikte tweede plankengang gelegen. Aan de onderzijde bevonden zich uitstekende randen, die als verdikkingen waren uitgespaard bij het maken van de mastbank. Deze waren daartoe bestemd om de verbinding met de binnenzijde van de scheepswand te verbeteren. Deze verbinding werd aan de bakboordzijde van het schip versterkt door een ijzeren beugel. De beugel droeg aan de voorzijde een versiering in visgraatpatroon. Naast de beugel bevond zich een ijzeren ring, waarvan de functie niet duidelijk is geworden. Aan stuurboord ontbreken alle sporen van een dergelijke ring en beugel. Daar zijn echter in de voorzijde van de mastbank wel enkele spijkers gezien.

De mastbank bestond uit twee tegen elkaar gelegde balken (op de doorsnede in afb. 5 in verschillende richtingen gearceerd), die naast het mastgat bijeengehouden werden door ijzeren beugels. Deze waren zo ruim dat aan de achterzijde ruimte over was voor een sluitbalk, die echter niet meer voorhanden was. Over de naad

Afb. 13. Woerden-Laur(i)um 1978, St.-Jozefpensionaat. De met dunne planken beklede voorzijde van het kastje onder de mastbank van schip I. Links de stuurboordzijde van het schip met de bovenkant van het kimhout (1) en de tweede plankengang, aan de binnenzijde waarvan een extra versteviging (3) is te zien. Boven, in de linkerhoek, bevindt zich nog net een deel van de mastbank (4). Met enige moeite zijn daaronder de beide ribben (5-6) van het kastje te onderscheiden. Op de bodem van het schip ligt in het kastje de kookpot afb. 7, 1. Opname uit het zuidoosten. Foto P. Bersch.

tussen de twee delen van de mastbank was voor het mastgat een dun stuk hout aangebracht. Aan de onderkant van de voorste balk bevond zich een kleine lat, die een functie gehad kan hebben in de constructie van de nog te bespreken ruimte onder de mast. De mastbank bevond zich 1.25 m boven de bodem van het schip. Hieronder en -achter bevond zich een onderkomen voor de bemanning. Hier was van brokken dakpan en witte leem een vierkante haard gemaakt, die tengevolge van de schuine ligging van het schip naar beneden was verschoven. Voor de mastbank was aan de stuurboordzijde een kastje getimmerd (afb. 14). Hiervoor waren tussen de mastbank en de bodem twee naar voren gebogen ribben geplaatst, waarop dakpansgewijs dunne plankjes waren gespijkerd. De naar het midden van het schip gerichte zijde van het kastje bestond uit een vlakke plankenwand, die gesteund werd door twee kleine staanders (afb. 15). De op deze wijze afgeschoten rechthoekige ruimte was ongeveer 50 x 50 cm groot en kan gediend hebben om daarin de persoonlijke bezittingen van de bemanning op te bergen. Hierop wijst o.a. een in deze kast gevonden terra nigra-achtige pot (afb. 15). Het ziet er naar uit dat men het woongedeelte van het schip op een of andere manier heeft kunnen overdekken. Op een afstand van 1.25 m achter de mastbank waren tegen de binnenzijde van de beide boordwanden recht tegenover elkaar twee blokken hout bevestigd met zwaluwstaartvormige uitkepingen, kennelijk om hierin een balk dwars over het schip te kunnen leggen.

Bij de haardplaats en de mastspant zijn nog meer voorwerpen gevonden die tot de scheepsinventaris hebben behoord: enkele paren schoenen, een wrijfschaal en vier terra nigra-achtige potten van in het Beneden-Rijngebied min of meer uitzonderlijke

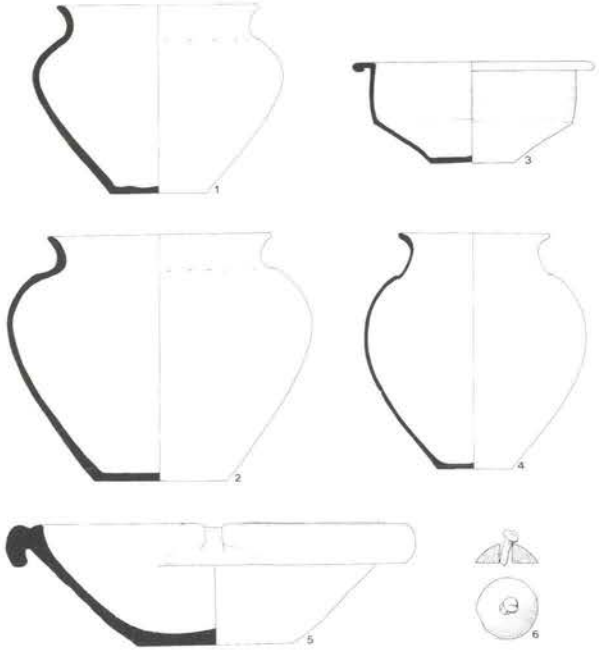

Afb. 14. Woerden-Laur(i)um 1978, St.-Jozefpensionaat. Naast de haard en de mastbank van schip I gevonden aardewerk en een knop van been. Tek. E.J. Ponten. Schaal 1 : 6.
1-4: Terra nigra-achtig aardewerk uit het Belgische kustgebied. 5: wrijfschaal van wit aardewerk. 6: benen knop met ijzeren spijker.

vormen. Hiertoe behoren twee kookpotten met spatelindrukken op de schouder. Op deze manier versierde kookpotten worden sporadisch gevonden in Romeinse versterkingen, zoals bijvoorbeeld in Alphen-Zwammerdam en Vleuten-De Meern, en in de *canabae* bij de legioensvesting in Nijmegen; ze behoren echter net als de overige gesmoorde potten ongetwijfeld tot het in Vlaanderen gedurende de Midden-Romeinse tijd gebruikelijke aardewerk [10]. Hetzelfde geldt voor de kom met horizontale rand en de beker met gepolijste strepen [11]. Enkele schoenen getuigen door het patroon van hun spijkers duidelijk van de verering van de voormalige bezitter voor de god Neptunus: de spijkers zijn geordend in de vorm van een drietand [12].

De ruimte bij de mast was beperkt en niet erg comfortabel. Er was hier eigenlijk alleen plaats om te koken en een berghok onder de mastbank om het een en ander in weg te stoppen, waarop het getimmerde kastje aansloot. Misschien mag men vermoeden dat er naast de haard een of twee slaapplaatsen zijn geweest, die zich tot onder de mastbank kunnen hebben uitgestrekt. Voor een dergelijke veronderstelling ontbreken echter alle aanwijzingen.

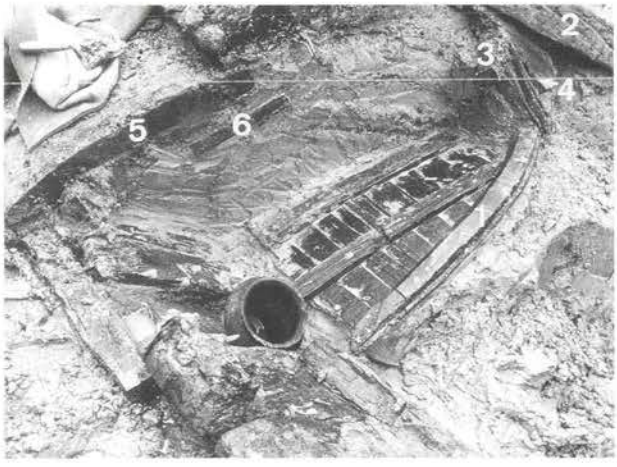

Afb. 15. Woerden-Laur(i)um 1978, St.-Jozefpensionaat. De binnenzijde van de zijwand van het kastje (vgl. afb. 13) met de binnenste van de twee ribben (1). Onder de mastbank (2) bevindt zich de rest van de buitenste rib (3) met de bekleding van dunne planken. Rechts kan men naast het kimhout (5) in de doorsnede de bewegeringsplank van de stuurboordzijde van schip I zien. Op de bodem van het schip ligt de kookpot afb. 14, 1. Opname uit het zuiden. Opname P.C. Beunder.

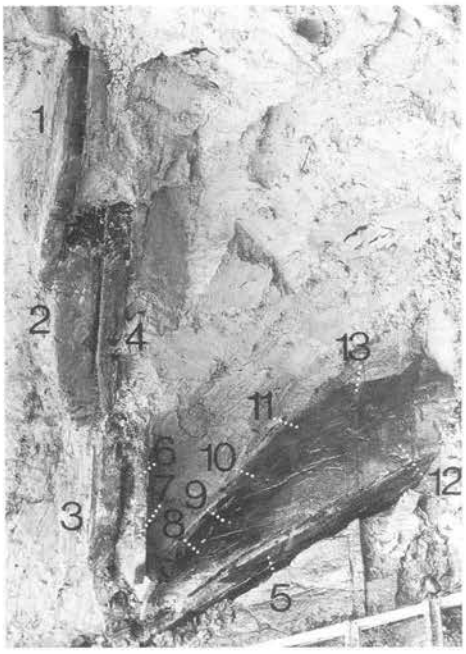

Afb. 16. Woerden-Laur(i)um 1978, St.-Jozefpensionaat. Doorsnede G - H met de uit overnaads gelegde planken opgebouwde boordwand en de bodem van schip I met een parketachtige vloer, die op de spanten is gelegd. Foto A. Koster. 1: derde plankengang. 2: tweede plankengang. 3: kimhout. 4: versterking van de tweede gang. 5: spant. 6-7: uit tweedelen bestaande bewegering. 8: dwarsplankjes van de parketachtige vloer. 9: in de lengterichting gelegde vloerdeel.

Lading

De bodem van het schip was bedekt met een dikke laag plantaardig materiaal; deze bestond grotendeels uit resten van de lading, een soort tarwe, mogelijk spelt. Verder zijn er talrijke hazelnoten gevonden en zaden van akkkeronkruiden en van de kruidvlier (*Sambucus ebulus*). Mogelijk mag men de over bijna de gehele bodem gevonden laag planteresten beschouwen als de samengedrukte volledige lading van het schip. Men heeft een verdichtingsfactor van 14,8 kunnen berekenen. Dit betekent dat een laag van slechts 5 cm dik oorspronkelijk ongeveer 70 cm hoog geweest kan zijn [13]. De sporen van insekten wijzen erop dat het graan voor het transport lang opgeslagen is geweest in een pakhuis [14].

Van de onkruiden moet hier vooral de straalscherm (*Orlaya grandiflora*) worden genoemd, die vooral op kalkrijke leemgronden groeit en dus waarschijnlijk afkomstig is uit een streek in België of de Nederlandse provincie Limburg ten zuiden van de lijn Sittard-Gent [15]. Er zijn geen sporen gevonden van zakken om het graan in te bewaren.

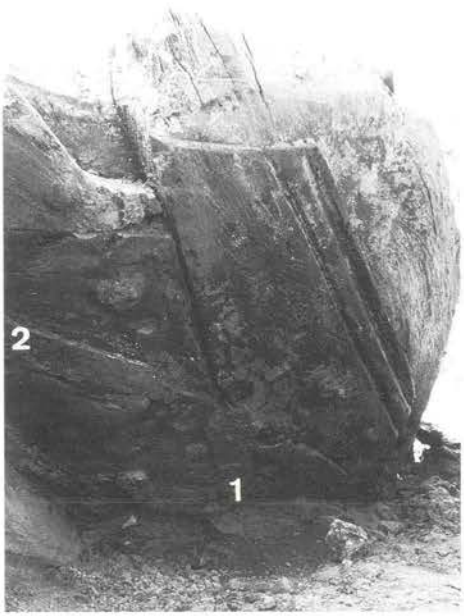

Van het achterschip kon slechts een klein gedeelte worden opgegraven. Dit was net groot genoeg om te laten zien dat hier in het midden van het schip over de spanten een houten vloer had gelegen. Deze vloer (afb. 6, G-H; 16) rustte op een latwerk en bestond uit 12-14.5 cm brede stukken hout die als een soort parket waren samengevoegd. De vloer was zorgvuldig afgewerkt en moet niet worden beschouwd als een luxe, maar als een noodzakelijke voorziening om het graan gedurende het transport droog te houden.

Afb. 17. Woerden-Laur(i)um 1978, St.-Jozefpensionaat. De onderzijde van de boeg van schip I met een kruis van ijzeren banden (1-2). Opname vanuit het zuidoosten. Foto P.C. Beunder.

Boeg en achtersteven

De meest opmerkelijke aanvulling van onze kennis van de scheepsbouw in de Romeinse tijd biedt de punt van het Woerdense vaartuig. Deze is uit een enkel stuk hout gehakt en heeft op korte brede planken gerust, die tegen het uiteinde van de bodemplanken waren gelegd. De verbinding met de bodem is totstandgebracht met behulp van dunne stukken wagenschot, die tegen de onderkant zijn gespijkerd. Deze constructie moet voldoende sterk zijn geweest doordat de onderzijden van de boordwanden (kimhouten) doorliepen tot in de punt en daarin mogelijk zelfs in een uitkeping waren vastgezet). De verbinding was echter beschadigd en was niet meer volledig aanwezig [16].

Aan de buitenzijde werden verscheidene onderdelen van de punt bijeengehouden door een kruis van zware ijzeren banden en spijkers (afb. 17). Voorts was daar een versiering aangebracht in de vorm van enkele horizontale groeven vlak onder de punt van de voorsteven; deze kunnen ook zijn gebruikt om hieraan touwen vast te maken [17]. De constructie van de punt lijkt op die van de boomkano Zwammerdam 3 [18] en roept door de ronde vorm het Blussusschip in herinnering [19]. Met het Blussusschip heeft de Woerdense aak de rechte boorden zonder welving gemeen, wat Lehmann ertoe bracht te overwegen of het Woerdense schip een hoge achtersteven gehad zou kunnen hebben [20]. Er bestaan daarvoor echter geen andere aanwijzingen en hij heeft met het oog op de talrijke verschillende vormen van de achterzijde bij moderne schepen het antwoord op deze vraag terecht open gelaten.

Hetzelfde geldt voor de vraag naar de vorm van de besturing, waarvoor geen gegevens beschikbaar zijn, en de wijze van voortbeweging. Er zijn geen aanwijzingen voor het gebruik van roeiriemen of vaarbomen gevonden. De mast was niet meer aanwezig en men kan dus niet meer uitmaken of deze bestemd was voor een zeil of alleen voor touwen om het schip te slepen. Trekschuiten zijn op verscheidene reliëfs afgebeeld.

Afb. 18. Woerden-Laur(i)um 1978, St.-Jozefpensionaat. Met breeuwsel opgevulde en met kleine spijkers dichtgeslagen naad in de rechterwand van schip I. Foto P. Bersch.

Levensduur en reparaties

Zoals boven al is opgemerkt kunnen houten schepen een zeer lang leven hebben gehad. Anderzijds is het van moderne rivierschepen bekend dat ze soms slechts voor een enkele vaart stroomafwaarts werden gebruikt. De z.g. *courpet* uit de

Haute-Dordogne werd op haar plaats van bestemming gesloopt om niet alleen de lading, maar ook het hout van het schip te kunnen verkopen[21]. Dezelfde praktijk is bekend van de Loire[22]. Ook bij de grote praamachtige schepen uit Zwammerdam is gedurende de opgraving aan een dergelijke mogelijkheid gedacht; men heeft aangenomen dat ze net zoals de schuit uit Druten[23] gebruikt zijn geweest voor het transport van steen en na de aflevering van de bouwmaterialen zijn afgeschreven.
Het Woerdense schip vertoont echter duidelijke sporen van reparaties en schijnt dus langer in gebruik geweest te zijn. In de bodem zijn verscheidene spleten dichtgemaakt met een niet meer te herkennen materiaal, dat met behulp van kleine van onderaf ingeslagen spijkers was vastgezet. Ook de stuurboordzijde van het schip vertoonde een barst die op deze wijze was gevuld (afb. 18), en andere kleinere herstellingen. Op een plaats zijn tussen de planken van het boord schoenzolen gevonden, die kennelijk gebruikt zijn om de naad tussen de planken dicht te maken. Een gedeelte van de scheuren is ook met ijzeren banden bedekt. Vlak voor de boeg was een driehoekig stuk hout ingezet.

De ondergang

De ondergang van het schip is raadselachtig. Kennelijk gaat het niet om een oud en afgetakeld vaartuig dat bij de bouw van een kade is afgezonken. Het moet zijn getroffen door een plotselinge ramp en zo snel ten onder zijn gegaan dat de lading en een gedeelte van de persoonlijke bezittingen van de bemanning niet meer konden worden geborgen. Daarbij kan men zich erover verbazen dat de lading bijna volledig bewaard is gebleven en niet door de rivier is weggespoeld. De op de bodem van de schuit aangetroffen laag graan mag men volgens de berekening van Pals en Hakbijl beschouwen als de samengeperste rest van een 70 cm dik pakket graan, dat het schip bijna tot aan de bovenkant van het boord gevuld moet hebben. Aangezien er bijna geen graan is weggedreven, moet men wel aannemen dat de lading voor het zinken van het schip vochtig is geworden en dat het daardoor toegenomen gewicht hiervan de ondergang bespoedigd heeft. Mogelijk heeft ook de beginnende rot het graan zwaarder gemaakt en daartoe bijgedragen dat het bleef liggen. De rivier heeft de boot zeer snel gevuld met klei en dat heeft de lading geconserveerd. Het valt daarbij op dat de klei nauwelijks vermengd was met resten puin en de gehele ruimte onder de mastbank heeft gevuld. Het schip is dus niet door mensen met grond dichtgestort, maar door de rivier dichtgeslibd.

Graanhandel en -transport

Handelaren en schippers

De lading van het Woerdense schip I illustreert de betekenis van de Gallische rivie-

ren. Kennelijk is het gevonden graan verbouwd in het rijke villagebied op de lössgrond van Zuid-België en per schip naar de Rijn gebracht over de Schelde en andere binnenwateren, zoals de Striene en de Gracht van Corbulo. Het werd voor het transport lange tijd in een pakhuis bewaard. De handelsweg wordt aangegeven door de in het schip aangetroffen potten, die vooral voorkomen in het Belgische kustgebied. De belangstelling van de Belgische graanhandelaren voor Neder-Germanië blijkt ook uit een altaar, dat de uit het gebied van de Nervii bij Bavay (Noord-Frankrijk) afkomstige graanhandelaar of *negotiator frumentarius* M. Liberius Victor in Nijmegen heeft opgericht voor de Matres Mopates[24].

In de Gallisch-Germaanse provincies kennen we verder graanhandelaren uit Lyon en Aken[25]. Militaire *frumentarii* zijn vooral als spionnen en politieagenten bekend[26]; sporen van activiteiten op het gebied van hun oorspronkelijk taak, de graanvoorziening van het leger, zijn nauwelijks te vinden. Daarentegen zijn er wel aanwijzingen voor het bestaan van handelaren, keizerlijke vrijgelatenen en slaven, die verantwoordelijk waren voor de leveranties aan het leger, de *negotiatores castrensiarii* en de *liberti a copiis militaribus* of *castrensibus*[27]. De laatstgenoemden zullen zich wel niet zozeer met de handel hebben bezig gehouden als met de keizerlijke administratie[28].

Het Gallische gebied was uitstekend geschikt voor de binnenvaart. Strabo (4, 1, 2) beschrijft dat het land doorsneden wordt door talrijke rivieren. Hij vestigt nadrukkelijk de aandacht op de geschiktheid van deze streken voor de scheepvaart en op de goede onderlinge verbindingen tussen de verschillende vaarwegen. Het vervoer over water was in handen van schippers, die zichzelf in inscripties aanduidden als *nautae* of minder vaak als *ratiarii*, *lintrarii* en *utricularii*. Deze mensen konden zich verenigen in *collegia* en werden vaak naar hun werkgebied of woonplaats genoemd. Er is zo b.v. sprake van *nautae Ligerici*, die actief waren op de rivier de Loire (*Liger*) of *Parisiaci*, die uit de omgeving van Parijs kwamen. Sommige inscripties wijzen op verbindingen tussen de verschillende rivieren, zoals b.v. de ere-inscriptie die in Lyon is opgericht voor L. Tauricius[29]. Deze man was *patronus nautarum Araricorum et Ligericorum*, beschermheer van de schippers op de Saône en de Loire.

De activiteiten van de Gallische schippers blijken niet alleen uit de vele inscripties, maar ook uit de vondsten van schepen langs de bovenloop van rivieren, zoals de Schelde en de Allier[30].

Rijnschippers zijn tot nu toe niet als een met name genoemde groep bekend[31]. De schippers op deze rivier noemden zich naar hun *civitas* of hun verblijfplaats, zoals b.v. de Tungri, die in Bunnik-Vechten een altaar hebben gewijd aan hun godin[32]. Aangezien er echter wel groepen schippers bekend zijn van zijrivieren van de Rijn, van de Moezel en de Aare, mag men vermoeden dat het slechts aan het toeval is te danken dat ons geen *nautae Rhenani* bekend zijn geworden.

Graan laat zich het gemakkelijkst over water vervoeren. Dit is zo nu en dan over zeer grote afstand gebeurd. Graan uit Egypte werd jaar in jaar uit over zee op de

schepen van de *navicularii* naar Rome gebracht [33] en schijnt zelfs Londen te hebben bereikt [34].

De annona militaris en het territorium legionis

Hoe de graanvoorziening van het Romeinse leger was georganiseerd, is niet geheel duidelijk en gedeeltelijk zelfs omstreden. In oorlogstijd zullen de soldaten genomen hebben wat het krijgsgebied te bieden had, zoals dat is afgebeeld op de zuil van Trajanus [35], of de bondgenoten zullen meer of minder vrijwillig het benodigde graan hebben geleverd [36]. Ook handelaren speelden een rol [37]. Sinds Caesar waren Romeinse ridders verantwoordelijk voor de graanvoorziening van het leger [38]. Uit latere tijd zijn senatoren bekend die door Caracalla tot leveranties aan het leger werden verplicht [39], en in het jaar 327 werden door de *comes per Africam* Tiberianus bepaalde landgoederen verplicht om het grensgebied van bepaalde voedingsmiddelen te voorzien [40]. Stapelplaatsen, zoals *Cenabum* (Orléans) en *Noviodunum* (Nevers) wijzen reeds tijdens de Gallische oorlog van Caesar op het belang van het transport over water voor de bevoorrading [41].

Direct na het inrichten van een permanent kamp moet men met landbouwwerkzaamheden zijn begonnen om onafhankelijk te zijn van bevoorrading over grote afstand. Aanwijzingen hiervoor zijn aan de noordelijke helling van het Kops Plateau bij Nijmegen gevonden in een pollen-diagram, dat duidelijk maakt dat de Romeinse troepen hier bij hun komst omstreeks 10 voor Chr. het bos hebben gerooid om koren te kunnen zaaien [42].

Men neemt vaak aan dat in latere tijd het om de legioensvestingen gelegen gebied, het z.g. *territorium legionis*, daartoe heeft gediend om de troepen te voorzien van voedsel [43]. Daartegen is naar voren gebracht dat dergelijke territoria veeleer gebruikt zijn als weideland en als leverancier van grondstoffen en bouwmaterialen. Berekeningen zouden bovendien hebben uitgewezen dat de opbrengst van dit bouwland nooit voldoende geweest zou zijn om te voldoen aan de behoefte van het leger aan graan.

Indien men uitgaat van een verpachting van het territorium en van een bewerking door slaven, zou een legioen - naar men wil - 11 200 ha (= ca. 25 x 45 km) akkerland nodig hebben om de manschappen van tarwe te voorzien [44]. Het mag echter duidelijk zijn dat een aanzienlijk kleiner oppervlak voldoende geweest kan zijn, als het leger zelf de landbouw bedreven zou hebben of daarbij ingezet geweest zou zijn [45].

Hoe groot het militaire domein precies is geweest, is moeilijk uit te maken. Het valt echter op dat veel legioensvestingen omgeven worden door uitstekend akkerland en dat de kwaliteit van de grond kennelijk een rol heeft gespeeld bij de keuze van de standplaatsen.

In Spanje is - naar wordt aangenomen - een van de zijden van het territorium van de *Legio III Macedonica* 55 km lang geweest [46]. In Germania Inferior wordt rekening gehouden met een oppervlakte van ca. 3.500 ha. Zelfs in de moderne tijd zou een

dergelijke kleine oppervlakte niet de 1.500 ton graan kunnen opbrengen die een legioen jaarlijks als voedsel nodig heeft.

In het westen van Nederland boden smalle oeverwallen langs de rivieren slechts weinig ruimte om graan te verbouwen. De daar gelegerde troepen moeten zich dus op een of andere wijze van elders daarmee voorzien hebben. Daartoe stonden twee wegen open. Men kon het kopen of als belasting innen. Dikwijls wordt aangenomen dat het eerste in de vroege keizertijd meer gebruikelijk was en dat pas vanaf de Severische tijd de belasting als *annona militaris* werd geïnd en gereserveerd voor het leger [47]. De organisatie van deze belastingheffing en van het transport schijnt een taak te zijn geweest van de *primipili*, de hoogste centurionen in de legioenen. Mogelijk behoorde ook het transport tot de belasting. Wie deze last op zich heeft genomen, blijft echter de vraag [48].

Graantransporten door het leger

Graantransporten worden in de litteratuur alleen vermeld in verband met oorlogshandelingen. Tacitus schrijft over de moeilijkheden die de korenschepen op de Rijn ondervonden wegens een aanhoudende droogte tijdens de opstand der Bataven [49]. Aan het einde van deze opstand probeerde Civilis de aanvoer van levensmiddelen door het inzetten van een samenraapsel van schepen te verhinderen [50]; hoewel het toen niet tot een echte zeeslag kwam, schijnen de doelstellingen van de opstandelingen toch min of meer bereikt te zijn [51].

Ammianus deelt mee dat Julianus als Caesar in het jaar 359 de Rijn opnieuw heeft voorzien van versterkingen en *horrea* om het uit Britannia geïmporteerde graan te kunnen opslaan [52].

Verscheidene inscripties en het zgn. *Pridianum Hunt* lichten ons in over graantransporten in het Donaugebied [53]. Dit militaire 'dagrapport' vermeldt soldaten die wel tijdens de Dacische oorlogen gedetacheerd waren bij de graanschepen in de haven, *in [n]avario ad naves frumentarias* [54]. Men neemt aan dat het hierbij gaat om van particulieren gevorderde schepen, zoals dat ook gebeurde voor de *annona* van de stad Rome [55]. Het Donaugebied had al eerder bijdragen geleverd aan de korenvoorziening van het Romeinse volk [56]. Tijdens de Marcomannenoorlogen zorgden *praepositi* voor het transport van graan en de militaire begeleiding van de convooien [57]. Wie de eigenaren van de schepen waren, blijft echter onzeker. Militaire bescherming van de graanvoorziening in het gebied ten noorden van de Donau, *trans Danuvium*, wordt ook vermeld in Pridianum Hunt [58]. Voor de vloot op de Rijn, de *classis Germanica*, ontbreken dergelijke aanwijzingen voor hulp bij het graantransport. In plaats daarvan bestaat er een reeks inscripties die aangeven dat gedetacheerde manschappen van de vloot waren ingezet in de steengroeven bij de Drachenfells en in het Brohltal ten zuiden van Bonn [59]. Het ligt voor de hand aan te nemen dat deze mensen vooral bij het transport waren betrokken.

Het Woerdense graan

Men kan vermoeden dat de lading van het Woerdense schip deel heeft uitgemaakt van de als belasting geïnde *annona militaris*. Wie deze uit *Gallia Belgica* naar Woerden heeft gebracht, de *classis Germanica* of particuliere *nautae*, is moeilijk te zeggen. Misschien mag men de graad van romanisering van de bemanning, die tot uitdrukking komt in de als versiering op de onderzijde van twee sandalen aangebrachte drietanden als argument naar voren brengen om aan te nemen dat het schip gevaren werd door personeel van de vloot.

Andere schepen uit Woerden

Waarnemingen tijdens een bodemsanering

Ook op andere plaatsen in Woerden zijn schepen gevonden of kan men deze vermoeden op grond van mededelingen uit het verleden. In 1988 is tijdens een bodemsanering op het terrein van de voormalige gasfabriek in het zuidwestelijke gedeelte van de binnenstad opnieuw een rivierbedding aangesneden (afb. 1, f; 2,5). Men mag aannemen dat het daarbij waarschijnlijk gaat om de voortzetting van de boven reeds besproken bocht van de Rijn, tenzij men wil geloven dat hier het einde van een zijrivier, de Linschoten, is gevonden. Hoewel hier geen georganiseerde opgraving is uitgevoerd, konden er gelukkig toch door een amateur-archeoloog, P.C. Beunder (Bodegraven), enkele vondsten worden geborgen, waaronder het eerder vermelde altaar voor Sol Elagabalus en Minerva.

Afb. 19. Woerden-Laur(i)um 1988, Binnengracht. Fragment van schip II. Foto P.C. Beunder.

Beunder maakte tevens een situatieschets. Ook hier werden resten vastgesteld van kadewerken, die min of meer van noord naar zuid liepen of - in het geval van de oudste oeververstersterking - van het zuidoosten naar het noordwesten. Op een diepte van ongeveer 3.50 m - NAP konden delen van twee schepen worden vrijgelegd [60].

Schip II

Van het eerste schip (schip II, afb. 19) is volgens mededeling van de vinder een stuk van 14 m lang door de graafmachine vernield. De beide einden van het schip lagen buiten de damwanden van de bouwput. Het zuidelijke einde is in de bodem blijven zitten en zou ooit nog onderzocht kunnen worden.

Het betreft een schuit van dezelfde vorm als het in 1978 in Woerden opgegraven schip. De bodem was vlak. De breedte moet 3.10 m hebben bedragen. Omdat de mastspant ontbreekt, kan het blootgegraven fragment maximaal driekwart van het schip vertegenwoordigen. De lengte kan dus worden geschat op 20 m of meer. De 19-22 cm brede, in paren gelegde spanten lagen ongeveer 30 cm uit elkaar. De kimhouten hadden waarschijnlijk een rechthoekige doorsnede. Daarop was in klinkertechniek een tweede plankengang aangebracht. De algehele hoogte van de boordwand bedroeg 1.20 m. Aan de binnenzijde bevond zich een zware bewegeringsplank. Alle onderdelen waren met zware ijzeren spijkers aan elkaar bevestigd.

Schip III

Naast het zojuist besproken schip lag een boomkano (schip III, afb. 20) met een

Afb. 20. Woerden-Laur(i)um 1988, Binnengracht. Fragment van schip III met opgezette plank en mastbank.

verhoogd boord. Het middelste deel van deze boot achter de mastbank kon gedurende een uur worden bestudeerd. De afstand tussen het mastgat en de voorkant bedroeg 3.50 m. De plaats van de voorkant is wel bepaald, maar de punt kon wegens tijdgebrek niet worden uitgegraven. Gedetailleerde waarnemingen zijn hier dus niet gedaan. De boeg was aan de binnenzijde versterkt met eikehout en op 20 cm uit de punt voorzien van een ijzeren ring. Van de kano kan zich nog een 7.55 m lang stuk in de bouwput hebben bevonden. De achterzijde was vernield door een damwand.
De totale lengte van het schip kan 12 m of meer hebben bedragen. Bij de mastbank was de boot 1.15 [61]-1.25m [62] breed en 45-49 cm hoog. De paarsgewijze gelegde L-vormige spanten waren met ijzeren spijkers bevestigd; aan de onderkant hiervan bevond zich in het midden een spoelgat voor het buiswater. Aan de binnenzijde van de opgezette boordplank bevond zich ter ondersteuning van de uiteinden van de spanten een verdikking in de vorm van een extra plank. Het scheepje lijkt sterk op de kano Zwammerdam 3 [63]; de bevestiging van de mast kan anders geconstrueerd zijn geweest, aangezien we de vorm van de mastvoet bij het Woerdense vaartuig niet kennen en bij Zwammerdam 3 de mastbank ontbreekt. In Woerden maakte het binnendringende grondwater waarnemingen onmogelijk.

Een oude vondst: schip IV?

Van het laatste schip dat hier vermeld moet worden, is bijna niets bekend. Het is door Reuvens [64] in 1823 genoemd naar aanleiding van de opgraving van een 16de-eeuws schip in Capelle [65], dat door de 'Onder-constructeur der Marine' C.J. Glavimans op voorbeeldige wijze is beschreven en gedocumenteerd. Volgens mededeling van de dijkgraaf J. Meulman is het Woerdense schip op grote diepte gevonden in het jaar 1576 bij de bouw van een nieuw bolwerk, het Holle Bolwerk. Dit lag op de plaats van de tegenwoordige Hoge Wal in het noordoostelijke gedeelte van de binnenstad. Het voorste gedeelte van het schip met de boeg en het vooronder zijn herkend. Een meer gedetailleerde beschrijving ontbreekt. In het ruim bevond zich kennelijk nog aardewerk dat 'kenmerken droeg van hooge oudheid' en dat in combinatie met de elders in Woerden gevonden Romeinse molenstenen de gedachte deed opkomen dat 'de gissing, dat het schip Romeinsch geweest zij, niet geheel onmogelijk' was. Deze conclusie is jammer genoeg niet meer te controleren. Men kan alleen opmerken dat de vondst van een Romeins schip in het noordoosten van Woerden belangrijke consequenties zou moeten hebben voor de reconstructie van de loop van de Rijn in de 1ste eeuw na Chr. Op het kaartje van afb. 1 is met deze vondst rekening gehouden.

Achtergronden van de Woerdense schepen

De in Woerden gevonden Romeinse schepen vertonen grote overeenkomst met de schepen van Zwammerdam. Over de oorsprong van dit soort schepen wordt

uitvoerig gediscussieerd, waarbij Gallische en mediterrane scheepvaarttradities met elkaar worden vergeleken. Hierbij moet men echter niet vergeten hoe zwak onze uitgangspositie is. We proberen steeds de rivierschepen uit het Rijngebied te vergelijken met zeeschepen uit de Grieks-Romeinse wereld. Over de Italische binnenvaart zijn we slecht geïnformeerd. Dichters, zoals Horatius en Propertius[66], vertellen ons over trekvaart op het kanaal door de Pontijnse moerassen en op de Tiber. De scheepvaart op de laatstgenoemde rivier wordt geïllustreerd door verscheidene beeldhouwwerken, die vele uit het Rijngebied bekende elementen tonen: roeien, bomen en trekken, en mogelijk ook de opvallende bevestiging van de stuurriem tegen het midden van de achterzijde van het schip[67]. De op de Tiber voor het vervoer van graan tussen Ostia en Rome gebruikte vrachtboten stonden bekend als *naves caudicariae* of 'boomstamschepen'[68]. Deze werden door de rechtsgeleerde Paulus omschreven als *ex tabulis grossioribus factae*: uit grove planken samengestelde schepen[69]. Men mag dus een zekere overeenkomst in vorm verwachten met de op de Rijn gebruikte praamachtige schepen, maar deze kan voorlopig niet worden aangetoond aan de hand van archeologische vondsten[70].

Tot besluit

Ondanks het ontbreken van concrete gegevens die de basis zouden kunnen leveren voor de reconstructie van het Romeinse fort Laur(i)um, moet Woerden als een van de belangrijke vindplaatsen uit de Romeinse tijd in ons land worden beschouwd. Niet alleen kon tijdens de tot nu toe slechts in beperkte omvang uitgevoerde opgravingen een rijk vondstenmateriaal worden verzameld, maar vooral de gedeeltelijk reeds in de Romeinse tijd dichtgeslibde Rijnbedding moet als een kostbaar archief worden beschouwd dat nog tal van ongekende verrassingen bewaart. Het in 1979 opgegraven schip vormt een welkome aanvulling op onze kennis van de Romeinse scheepsbouw in het Rijngebied en biedt een unieke gelegenheid om inzicht te verwerven in de wijze van bevoorrading van de langs de *limes* gestationeerde Romeinse troepen. De achtersteven van dit schip ligt hopelijk nog altijd goed bewaard onder het plein bij Het Arsenaal. De jammerlijk vernielde schepen op het terrein van de voormalige gasfabriek mogen een aanwijzing vormen voor wat er in Woerden en speciaal in de Rijnbedding nog te verwachten is, en een aansporing om bij komende bouwprojecten in het hart van de stad het 'bodemarchief' de aandacht te geven die het verdient.

Gebruikte afkortingen

Arch. Korrbl. *Archäologisches Korrespondenzblatt*
CIL *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berolini, 1869 vv.

Jahrb. RGZM	*Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*
ER	A.W. Byvanck, *Excerpta Romana*, I-III, 's-Gravenhage, 1931-1947
OML	*Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*
RE	*Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, bewerkt door G. Wissowa e.a., Stuttgart 1893 vv.

Literatuur

Arnold, 1992 ▸ B. Arnold, *Batellerie gallo-romaine sur le lac de Neuchâtel, 1-2*. Archéologie neuchâteloise 12-13, Saint-Blaise, 1992.

Baatz en Herrmann, 1982 ▸ D. Baatz en F.R. Herrmann, *Die Römer in Hessen*, Stuttgart, 1982.

Beunder, 1988 ▸ Beunder, 1988: 'Nieuw licht op Romeins Woerden', *Heemtijdinghen*, 24 (1988) 57-67.

De Boe en Hubert, 1977 ▸ G. De Boe en F. Hubert: *Une installation portuaire d'époque romaine à Pommeroeul*, Archaeologia Belgica 192, Bruxelles, 1977.

Bogaers, 1994 ▸ J.E. Bogaers, 'Sol Elagabalus und die cohors III Breucorum in Woerden (Germania inferior)', *OML*, 74 (1994) 153-159.

Bogaers en Haalebos, 1975 ▸ J.E. Bogaers en J.K. Haalebos, 'Problemen rond het Kops Plateau', *OML*, 56 (1975) 127-178.

Bogaers en Haalebos, 1983 ▸ J.E. Bogaers en J.K. Haalebos, 'Op zoek naar een castellum in Woerden', *Spiegel Historiael*, 18 (1983) 302-309.

Bogaers en Haalebos, 1984 ▸ J.E. Bogaers en J.K. Haalebos, 'Opgravingen te Woerden in 1983', *Heemtijdinghen*, 20 (1984), 49-50.

Bogaers en Haalebos, 1986 ▸ J.E. Bogaers en J.K. Haalebos, 'Opgravingen in Woerden in 1984', *Heemtijdinghen*, 22 (1986) 24-27. Ook verschenen in: Holland 18 (1986) 321-322.

Bogaers en Rüger, 1974 ▸ J.E. Bogaers en Chr.B. Rüger 1974, *Der Niedergermanische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*. Kunst und Altertum am Rhein 50, Köln/Bonn, 1974.

Bounegru, 1997 ▸ O. Bounegru, 'Considérations concernant le transport des marchandises et le ravitaillement de l'armée sur le limes du Bas-Danube', in: Acta van het 16de limescongres (in voorbereiding).

Boppert, 1994 ▸ W. Boppert, 'Caudicarii am Rhein? Überlegungen zur militärischen Versorgung durch die Binnenschiffahrt im 3. Jahrhundert am Rhein', *Arch. Korrbl.*, 24 (1994), 407-424.

Casson, 1984 ▸ L. Casson: *Ancient Trade and Society*, Detroit, 1984.

Cichorius, 1896-1900 ▸ Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, Berlin, 1896-1900.

Clauss, 1973 ▸ M. Clauss, *Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von August bis Diokletian. Cornicularii, speculatores, frumentarii*. Bochum, 1973.

Corrocher, 1977 ▸ J. Corrocher, 'Chargement de sigillée ledosienne coulé dans l'Allier à Vichy', *Bulletin du Comité Archéologique de Lezoux*, 10 (1977) 9-12.

Van Driel-Murray, 1997 ▸ Carol van Driel-Murray, 'Die Schuhe aus Schiff I und ein lederner Schildüberzug', in: Haalebos 1997, (ter perse).

Fink, 1958 ▸ R.O. Fink, 'Hunt's Pridianum', *The Journal of Roman Studies*, 48 (1958) 102-116.

Frenz, 1982 ▸ H.G. Frenz, 'Bildliche Darstellungen zur Schiffahrt römischer Zeit an Rhein und Tiber', in: Rupprecht, 1982, 78-95.

Giffen, van, 1944-1948 ▸ A.E. van Giffen, 'Inheemse en Romeinse terpen. Opgravingen in de dorpswierde te Ezinge en de Romeinse terpen van Utrecht, Valkenburg Z.H. en Vechten', *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek*, 29-32 (1944-148) 1-66.

Haalebos, 1986 ▸ J.K. Haalebos, 'Ausgrabungen in Woerden (1975-1982)', in: Unz, 1986, 169-174.

Haalebos, 1987 ▸ J.K. Haalebos, 'Een Romeins schip te Woerden', in: Reinders, 1987, 25-28.

Herz, 1988 ▸ P. Herz, *Studien zur römischen Wirtschaftsgesetzgebung*. Historia suppl. 55, Stuttgart, 1988.

Höckmann, 1983 ▸ O. Höckmann, 'Keltisch' oder 'römisch'? Bemerkungen zur Typgenese der spätrömischen Ruderschiffe von Mainz', *Jahrb. RGZM*, 33 (1983) 369-416.

Hulst en Lehmann, 1974 ▸ R.S. Hulst en L. Th. Lehmann, 'The Roman Barge of Druten', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 24 (1974) 7-24.

Jongkees en Isings, 1963 ▸ J.H. Jongkees en C. Isings, *Opgravingen op de Hoge Woerd bij De Meern (1957, 1960)*. Archaeologica Traiectina 5, Groningen, 1963.

Knörzer, 1971 ▸ K.H. Knörzer, 'Römerzeitliche Getreideunkräuter von kalkreichen Böden', in: *Rheinische Ausgrabungen*, 10, Düsseldorf, 1971, 467-481.

Le Gall, 1953 ▸ J. Le Gall, *Le Tibre, fleuve de Rome, dans l'antiquité*. Publications de l'Institut d'Art et d'Archéologie de l'Université de Paris I, Paris, 1953.

Lehmann, 1987 ▸ L.Th. Lehmann, 'Constructieverschillen in Romeinse platbodems', in: Reinders, 1987, 29-31.

Lehmann, 1997 ▸ L.Th. Lehmann, 'The Woerden Enigma' (in voorbereiding).

Marsden, 1994 ▸ P.R.V. Marsden, *Ships of the port of London, first to eleventh centuries AD*. English Heritage Archaeological Report 3. London, 1994.

Milne, 1985 ▸ G. Milne, *The port of Roman London*, London, 1985.

Mócsy, 1967 ▸ A. Mócsy, 'Zu den prata legionis', in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms, Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland*, Köln/Graz, 1967, 211-214.

Pals en Hakbijl, 1992 ▸ J.P. Pals en T. Hakbijl: 'Weed and insect ingestation of a grain cargo in a ship at the Roman fort of Laurium in Woerden (Province of Zuid Holland)', *Review of Palaeobotany*, 73 (1992) 287-300.

Petrikovits, von, 1960 ▸ H. von Petrikovits, *Das römische Rheinland*, Köln/Opladen, 1960.
Petrikovits, von, 1991 ▸ H. von Petrikovits, 'Römischer Handel am Rhein und an der oberen und mittleren Donau', in: H. von Petrikovits, *Beiträge zur römischen Geschichte und Archäologie II*, Köln/Bonn, 1991, 283-310 (eerder verschenen in: K. Düwel e.a. (red.), *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse 3. Folge, Nr. 143, 1985, 299-336).
Pflaum, 1960 ▸ H.G. Pflaum, *Carrières procuratoriennes équestres sous le haut-empire romain I*. Institut français d'archéologie de Beyrouth. Bibliothèque archéologique et historique 57, Paris, 1960.
Pinel, 1977 ▸ R. Pinel, 'La commercialisation de la vaisselle fine gallo-romaine'. *Bull. Com. Arch. Lezoux*, 10 (1977) 58.
Provost, 1995 ▸ M. Provost, *Le Val de Loire dans l'antiquité*. Gallia suppl. 52, Paris, 1995.
Reddé, 1986 ▸ M. Reddé, *Mare nostrum. Les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'empire romain*, Paris/Rome, 186.
Reinders, 1986 ▸ R. Reinders, 'Scheepsarcheologie in Nederland', in: Verantwoord onder water. KNOB-congres 1985, Amsterdam/Zutphen.
Reinders, 1987 ▸ R. Reinders (red.), *Raakvlakken tussen scheepsarcheologie, maritieme geschiedenis en scheepsbouwkunde*. Flevobericht 280, Lelystad, 1987.
Reuvens, 1823 ▸ C.J.C. Reuvens, 'Oudheidkundige Berigten, Capelle in de Langstraat', *Antiquiteiten, een oudheidkundige tijdschrift*, 2/2, 1823, 233-259.
Rickman, 1980 ▸ G. Rickman, 1980: *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford, 1980.
Rupprecht, 1982 ▸ G. Rupprecht, *Die Mainzer Römerschiffe*, Mainz, 1982.
Saxer, 1967 ▸ R.Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*. Epigraphische Studien 1, Köln/Graz, 1967.
Selzer, 1988 ▸ W. Selzer, *Römische Steindenkmäler. Mainz in Römischer Zeit. Katalog zur Sammlung in der Steinhalle, Landesmuseum Mainz*. Katalogreihe zu den Abteilungen und Sammlungen 1, Mainz, 1988.
Schlippschuh, 1974 ▸ O. Schlippschuh, *Die Händler im römischen Kaiserreich in Gallien, Germanien und den Donauprovinzen Rätien, Noricum und Pannonien*, Amsterdam, 1974.
Sirks, 1991 ▸ B. Sirks, *Food for Rome. The legal structure of the transport and processing of supplies for the imperial distributions in Rome and Constantinople*, Amsterdam, 1991.
Stuart, 1977 ▸ Stuart, P., *Een Romeins grafveld uit de eerste eeuw te Nijmegen. Onversierde terra sigillata en gewoon aardewerk*. Beschrijving van de verzamelingen in het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen VIII, 's-Gravenhage (= *OML*, 52, (1976) 21-48).
Teunissen-Van Oorschot, 1975 ▸ H. Teunissen-van Oorschot, 'Palynologische aspecten', in: Bogaers/Haalebos, 1975, 132-134.
Thoen, 1978 ▸ H. Thoen, 1978: *De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd. Bijdrage tot de studie van de landelijke bewoningsgeschiedenis*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der letteren 40, Nr. 88, Brussel, 1978.
Unz, 1986 ▸ Unz, Chr. (Hrsg.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongreß*. Aalen 1983. Vorträge, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 20, Stuttgart.
Vauthey en Vauthey, 1967 ▸ M. Vauthey en P. Vauthey, 'Les grandes officines de céramique sigillée de la Gaule Centrale II. Les voies fluviales et maritimes d'exportation de la sigillée arverne vers la Grande-Bretagne', *Bulletin de la société d'histoire et d'archéologie de Vichy et des environs*, 71, 1967, 266-281.
De Weerd, 1987 ▸ M.D. de Weerd, 'Sind 'keltische' Schiffe römisch? Zur angeblich keltischen Tradition des Schifftyps von Zwammerdam', Jahrb. RGZM 34, 387-410.
De Weerd, 1988 ▸ M.D. de Weerd, *Schepen voor Zwammerdam. Bouwwijze en herkomst van enkele vaartuigtypen in West- en Middeneuropa uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen in archeologisch perspectief*, Amsterdam, 1988.

Noten

1 Bogaers/Rüger, 1974, 53-54; Bogaers/Haalebos, 1983, 302-309; 1984, 49-50 en 1986, 24-27; Haalebos, 1986, 169-174.
2 Bogaers, 1994, 155.
3 Baatz/Hermann, 1982, 243-244 (Bickenbach) en 464-466 (Riedstadt-Goddelau).
4 Milne, 1985, 55-67; Marsden, 1994, 26 met fig. 11.
5 De Weerd, 1988.
6 De Weerd, 1988, 241.
7 Lehmann, 1987, 29.
8 De Boe/Hubert, 1977, 28, fig. 34.
9 De mastbank is op afb. 11 niet ingetekend om de mastvoet te kunnen laten zien; alleen het linker uiteinde (met de ijzeren beugels) is links van B aangegeven om de plaats van de mastbank te markeren.
10 Vgl. Jongkees/Isings, 1963, 32 en pl. 4, H 83 (Vleuten-De Meern), Stuart, 1977, 61, type 201 A en 143, afb. 55, 1 (Nijmegen), Thoen, 1978, 179, type 2 (België).
11 Vgl. Thoen, 1978, 185-186, type 6 a en 8.
12 Vgl. Van Driel-Murray, 1997.
13 Pals/Hakbijl, 1992, 291.

14 Pals/Hakbijl, 1992, 295.
15 Vgl. Pals/Hakbijl, 1992, 294; Knörzer, 1971, 470.
16 Het is niet geheel zeker of de aan de linker- en rechterzijde van het boegblok gevonden stukken hout (afb. 43; 44) werkelijk de uiteinden van de kimhouten zijn of kortere tussengevoegde verbindingsdelen.
17 Naar de mening van Lehmann, 1997, 6.
18 De Weerd, 1987, 382 en Taf. 70, 3; 1988, 69-82 met afb. 25 en 30.
19 Selzer, 1988, 95-98 en 168-169, nr. 110.
20 Lehmann, 1997. Dit lijkt bij het onlangs bij Vleuten-de Meern ontdekte schip het geval te zijn.
21 Arnold, 1992/2, 96.
22 Provost, 1995, 210 met noot 329.
23 Hulst/Lehmann, 1974, 20-21.
24 CIL XIII, 8725.
25 CIL XIII, 1972 en 7836.
26 M. Fiebiger, RE XIII (1910), 122-125, s. v. *frumentarius*; Clauss, 1973, 82-113 en 119-120; Von Petrikovits, 1991, 299.
27 Von Petrikovits, 1991, 300 met de daar verkeerd geciteerde inscripties CIL VI, 8537-8540.
28 Vgl. CIL XIV, 2840: *T. Flavius Aug(usti) l(ibertus) Epictetus ab epistulis a copis militaribus .....*
29 CIL XIII, 1709.
30 Vauthey/Vauthey, 1967, 273-274; Pinel, 1977, 5-8; Corrocher, 1977, 9-12; De Boe/Hubert, 1977; vgl. voor een overzicht van scheepsvondsten in het Loiregebied Provost, 1995, 207-211 met tab. 3 en fig. 57.
31 Schlippschuh, 1974, 86 vv.
32 CIL XIII, 8815. Vgl. Van Giffen, 1944-1948, pl. 10.
33 Rickman, 1980; Casson, 1984, 96-116; Sirks, 1991, 33
34 Marsden, 1994, 19.
35 Cichorius, 1896-1900, Bild CX; vgl. Caesar, Bell. Gall. 7, 56, 5: *frumentumque in agris .... nactus.*
36 Caesar, Bell. Gall. 7, 10, 3 (Haedui).
37 Caesar, Bell. Afr., 36 (Italische kooplieden en boeren in Thysdrus); Bell. Gall. 7, 3.
38 Bell. Gall. 7, 3, 1: C. Fufius Cita in Cenabum (Orléans).
39 Cassius Dio 77 (78), 9, 3. Dit citaat duidt er eerder op dat de belasting ongehoord hoog is geweest dan dat deze nieuw werd ingevoerd, zoals Von Petrikovits, 1991, 299 lijkt aan te nemen.
40 CJ XI, 60, 1 en XII, 1, 15: *Tiberianus ad possibilitatem singulorum quorumque locorum intuens statuit certas possessiones, quae ad limitem frumenta conveherent*; vgl. W. Enlis, RE VI, 1 (1936), 778-779 en Sirks, 1991, 153.
41 Vgl. Caesar, Bell. Gall. 7, 55, 5: *frumenti quod subito potuerunt, navibus avexerunt* (sc. Haedui e Novioduno).
42 Teunissen-van Oorschot, 1975, 132-132.
43 Von Petrikovits, 1960, 63-7; Mócsy, 1967, 211-214.
44 Herz, 1988, 182-183.
45 Op deze mogelijkheid wijst niet alleen de boven reeds genoemde scene op de zuil van Trajanus, maar ook CIL VIII, 4322 met de vermelding van *vex(illarios) leg. III Aug. morantes ad fenum.*
46 Mócsy, 1967, 211.
47 Sirks, 1991, 21-22. Vgl. ook Von Petrikovits, 1991, 300: 'Sie [sc. de organisatie van deze belasting] ist noch wenig geklärt'.
48 Vgl. Von Petrikovits, 1991, 300: 'Daß aber die Händlervereinigungen wenigstens fallweise Transportaufgaben für das Militär übernehmen mußten, scheint festzustehen'.
49 Historiae 4, 26 en 27.
50 Tacitus, Historiae 5, 23, 1-2: *Civilem cupido incessit navalem aciem ostendi. . . . . Causa instruendae classis ....., ut eo terrore commeatus Gallia adventantes interciperentur.*
51 Tacitus, Historiae 5, 23, 3: *nec classis aut commeatus aderant.*
52 Ammianus Marcellinus 18, 2, 14.
53 Bounegru, 1996.
54 Fink, 1958, 104, kol. II, 33. De term *navis frumentarius* geeft eerder een functie aan van het schip dan een precies gedefinieerd type, vgl. Caesar, Bell. Civ. 3, 96, 4, waar de vlucht van Pompeius op een korenschip uit Griekenland beschreven wordt.
55 Reddé, 1986, 397: 'il est à peu près certain qu'il s'agit de navires de commerce, affrétés pour l'armée, moyennant compensation, comme c'était le cas pour l'annone'.
56 CIL XIV, 3608: een grafschrift in Tibur vermeldt dat Plautius Silvanus *primus ex ea provincia magno tritici modo annonam p. R. adlevavit*, als eerste de korenvoorziening van het Romeinse volk met een grote hoeveelheid tarwe uit Moesia heeft ondersteund.
57 Pflaum, 1960, 476-478, nr. 1 en 481-485 met een lijst van dergelijke functies.
58 Fink, 1958, 104 (kol. II, 31) en 115.
59 Saxer, 1967, 78-79, nr. 214-216 en 85, nr. 248-252.
60 Beunder, 1988, 59-62; De Weerd, 1988, 304 en 306; Arnold, 1992/2, 82.
61 De Weerd, 1988, 304.
62 Beunder, 1988, 60.
63 Zie De Weerd, 1988, 69-81.
64 Reuvens, 1823, 253-254.
65 Vgl. Reinders, 1986, 15-21.
66 Horatius, Saturae I, 5, 11-3; Propertius, Carmina I, 14, 3-4. Zie voor verdere citaten Höckmann, 1983, 409, noot 12.

67 Vgl. Frenz, 1982, 81-85, met Abb.2 en 6. De beste bespreking van de litteraire en epigrafische bronnen is nog altijd te vinden bij Le Gall, 1953, 216-231. Hij kent verschillende typen van schepen (*lintres, scaphae, lenuculi* en *naves caudicariae*), die gedeeltelijke op verschillende gedeelten van de rivier zijn gebruikt.

68 Naar dit soort schepen genoemde *caudicarii* zijn niet alleen bekend van de Tiber, maar ook van de Rijn, van de Moezel, uit Portugal, en uit Salona en Langres, vgl. Le Gall, 1953, 227-228, Boppert, 1994, 410 en 414, noot. 104. Het beschikbare materiaal is m.i. onvoldoende om als zeker te kunnen aannemen dat de *caudicarii* 'organisiert in einem gewissen öffentlich-rechtlichen Status – auch am Rhein im staatlichen Auftrag die Güter, die unter die cura annonae fielen . . . im Zusammenhang mit der cura militaris auch Baumaterialien wie Ziegel und Steine zu den Abnehmern transportierten', waarvan Boppert, 1994, 410 (vgl. echter p. 411!) uitgaat.

69 Vgl. voor dit en andere citaten uit de antieke litteratuur Le Gall, 1953, 226-231 en Boppert, 1994, 410.

70 De schrijver dankt velen voor hun hulp en inspiratie. Hierbij is in de eerste plaats te denken aan de talrijke studenten en andere vrijwilligers die het veldwerk in Woerden mogelijk hebben gemaakt. Van hen kunnen hier slechts weinige met name worden genoemd: P. C. Beunder (Bodegraven), H. van Enckevort, A. Koster, F.C. Teuws en J.R.A.M. Thijssen. De gemeente Woerden en de provincie Zuid-Holland hebben de opgravingen met bijna jaarlijkse subsidies in belangrijke mate ondersteund. De laatste aansporing om na meer dan 15 jaar de publikatie van het Woerdense schip te voltooien dank ik aan T. Maarleveld en P. Winterstein, die mij in 1995 hebben uitgenodigd op het congres van de DEGUWA in Mainz, en aan K. Weidemann, die aangeboden heeft mijn toen gehouden voordracht in uitgebreidere vorm op te nemen in het Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums en toegestaan heeft dat een gedeelte hiervan thans in een Nederlandse vertaling verschijnt in het Jaarboek Oud-Utrecht. Tenslotte mag worden gedankt mijn te vroeg gestorven chef en vriend J.E. Bogaers, die mij steeds de ruimte voor het Woerdense avontuur heeft gegeven. Hoeveel ook dit artikel aan zijn hulp en goede raad te danken heeft, zal duidelijk worden uit een vergelijking met de eerder verschenen opgravingsverslagen die in samenwerking met hem zijn samengesteld en de basis hebben gevormd voor deze publikatie.

ANTONINA, WILTENBURG, TRAIECTUM

De kennis van het Romeinse verleden van Utrecht door de eeuwen heen

C. J. C. Broer & M.W. J. de Bruijn

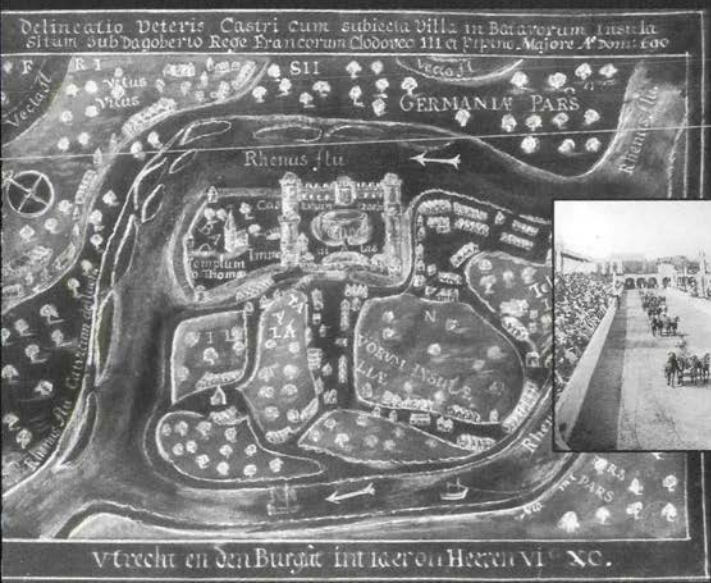

Utrecht heeft niet alleen een boeiende geschiedenis van bijna tweeduizend jaar, maar er is ook vele eeuwen lang over dat verleden geschreven. In deze bijdrage wordt een overzicht gegeven van de ideeën die er over de Romeinse oorsprong van de stad hebben bestaan totdat in 1929 het archeologisch onderzoek is begonnen. Die opvattingen blijken te variëren van het eenvoudigweg ontkennen van een Romeins verleden tot het buitenproportioneel opblazen daarvan. Het artikel wil een stimulans vormen voor een nader onderzoek naar de geschiedschrijving over Utrecht, die al even interessant blijkt te zijn als dat verleden zelf.

Lotty Broer is mediëviste en werkt onder meer aan een proefschrift over de oudste geschiedenis van de Utrechtse Sint-Paulusabdij. Martin de Bruijn is in 1994 gepromoveerd op de jurisdictie over onroerend goed in het middeleeuwse Utrecht en werkt als free-lance historisch onderzoeker. Samen houden de auteurs zich bezig met de problematiek van de eerste Utrechtse kerken, waarover zij inmiddels een monografie en een aantal artikelen hebben gepubliceerd.

De discussie over de vraag of de Romeinen werkelijk hun kampementen hebben opgeslagen aan de benedenloop van de Rijn, ten noorden van Trier, [zal] niet snel [...] verstommen. We kunnen slechts aannemen dat Voorburg, Alphen aan den Rijn, Nijmegen en andere plaatsen Romeinse nederzettingen zijn geweest. Bewijzen vinden we nu en dan door middel van munten, kleine gebruiksvoorwerpen en omwallingen van een vesting die in de bodem worden aangetroffen. Maar of het werkelijk en onomstootbaar vaststaat?

Aldus de minister van onderwijs, cultuur en wetenschappen, dr. ir. J.M.M. Ritzen, op 12 september 1996 [1]. Alle resultaten van het wetenschappelijk onderzoek ten spijt, blijken er nog steeds twijfels te bestaan over het Romeinse verleden van Nederland, of althans van het Middennederlandse rivierengebied [2]. In dit artikel willen we iets vertellen over de wijze waarop er door de eeuwen heen over het Romeinse verleden van Utrecht is gedacht en geschreven.

Onder Utrecht verstaan we in dit geval niet de provincie maar, althans hoofdzakelijk, de stad. Dat komt omdat er nu eenmaal over de geschiedenis van het *castellum* op en rond het tegenwoordige Domplein verreweg het meest bekend en geschreven is. En dat is dan weer zo veel, dat het onmogelijk is om binnen de ons toegemeten ruimte alles te behandelen. Om te voorkomen dat ons verhaal al te opsommerig wordt, hebben we ons beperkt tot een aantal hoofdlijnen, die daarom wat verder konden worden uitgediept. Dat geldt met name voor de Middeleeuwen, waarin zich het beeld over het Romeinse verleden van Utrecht gevormd heeft. Kennis daarvan is onmisbaar voor het begrip van de latere kijk op dat verleden, omdat er ofwel bij die middeleeuwse visie werd aangeknoopt, ofwel dat zij aan een kritische beschouwing werd onderworpen. Naar het heden toe gaan wij niet verder dan het jaar 1929, toen het systematisch archeologisch onderzoek in Utrecht is begonnen.

Tijdens ons onderzoek bleek al snel dat de geschiedenis van de Utrechtse geschiedschrijving nog nagenoeg geheel geschreven moet worden. Toch konden we juist voor ons beperkte onderwerp steunen op verdienstelijk voorwerk. In de in 1989 verschenen uitgave *Het Romeinse castellum te Utrecht*, waarin de resultaten van het archeologisch onderzoek zijn gepubliceerd, heeft de archeoloog L.R.P. Ozinga namelijk enkele kolommen aan de historiografie over de Romeinen in Utrecht gewijd [3]. Wellicht kan ons onderzoek een nieuwe aanzet zijn om naast het boeiende verleden van Utrecht de minstens even interessante geschiedenis van de kennis van dat verleden aan nader onderzoek te onderwerpen. We zijn ervan overtuigd dat dit op zijn beurt weer tot een vergroting van de historische kennis over Utrecht zelf zal leiden.

De vroege Middeleeuwen

Het is moeilijk vast te stellen waar het besef van de Romeinse herkomst van Utrecht werkelijk begint. Utrecht komt onder de Latijnse benaming *Traiectum* voor in het van omstreeks 300 daterende *Itinerarium Antonini*, een reisboek waarvan vele middeleeuwse kopieën vanaf de zevende eeuw bewaard zijn gebleven[4]. De naam *Traiectum*, die 'overgang' betekent, is in de Latijnstalige bronnen door de eeuwen heen bewaard gebleven. We komen daar straks op terug. *Traiectum* komt niet voor op de bekende kaart van Peutinger, een dertiende-eeuwse kopie van een kaart die vermoedelijk van omstreeks 365 dateerde. Wél figureert op deze kaart een *Fletio(ne)*[5], dat zowel met Vechten als met Vleuten geïdentificeerd is.

Het is de vraag of de inheemse bevolking, die na het vertrek van de Romeinen de burcht in bezit genomen zal hebben, zich gedurende de daarop volgende eeuwen steeds van de Romeinse oorsprong van Utrecht bewust is geweest. Maar dat was zeker wél het geval met de Merovingische koning Dagobert I (623-639), die in het kader van de Frankische expansie omstreeks 630 de burcht in bezit heeft genomen en er een kerkje gebouwd heeft dat waarschijnlijk aan de apostel Thomas gewijd werd[6]. De Merovingers beschouwden zich immers als de directe opvolgers van de Romeinen en daarmee als de rechtmatige eigenaren van de door hen verlaten burchten. Met de Romeinen hadden zij de veroveringszucht gemeen. In de zevende en achtste eeuw wisten zij het Nederlandse kustgebied aan hun gezag te onderwerpen ten koste van een of meer Friese vorstendommetjes.

Een civitas?

Met de komst van Willibrord aan het eind van de zevende eeuw werd Utrecht de zetel van een bisschop. Deze Angelsaksische missionaris was door de paus tot aartsbisschop van de Friezen gewijd, met als opdracht om dit nog heidense volk te bekeren. De Frankische hofmeier Pippijn had hem de burcht *Traiectum* als uitgangspunt voor zijn missionering toegewezen. Hiermee werd de basis gelegd voor Utrecht als bisschopsstad, al zou het nog tot het vierde kwart van de achtste eeuw duren voor Utrecht een regulier bisdom werd.

In beginsel mochten bisschopszetels alleen gevestigd worden binnen de vroegere Romeinse *civitates* of hoofdsteden. Ofschoon Utrecht die status nooit gehad had, werd het toch al zeer vroeg als zodanig aangeduid. In de waarschijnlijk nog uit de achtste eeuw daterende levensbeschrijving van de abt van de Utrechtse kloostergemeenschap Gregorius, geschreven door de in Zwesen onder Zuilen geboren Liudger - de latere eerste bisschop van Munster - werd *Traiectum* een *antiquam civitatem*, een 'oude stad', genoemd[7]. Het is denkbaar dat ook hiermee impliciet de Romeinse herkomst erkend werd, al bestond in deze streken geen echte *civitas*, zodat vestiging van een bisschopszetel daar ook niet mogelijk was.

Zeker is evenwel dat Willibrord zich behalve door het christendom van Ierland, waar hij kloosterling was geweest, ook door het Romeinse heeft laten inspireren. Dit blijkt uit het simpele feit dat hij zich tijdens zijn tweede reis naar Rome in 695 door de paus tot aartsbisschop van de Friezen heeft laten wijden en daarmee een bisschopszetel heeft aanvaard die volgens zijn leerling en jongere collega Bonifatius direct aan Rome ondergeschikt was [8]. Bonifatius op zijn beurt, die zich na Willibrords dood in 739 intensief met de Utrechtse kerk heeft beziggehouden [9], was zeer Romeins-, dit wil hier zeggen: pausgezind, en heeft zich in een brief uit 752 of 753 heftig verzet tegen de pogingen van de bisschop van Keulen om Utrecht te onttrekken aan directe ondergeschiktheid aan Rome [10].

Tweeslachtige houding

De houding van de Kerk tegenover het Romeinse verleden in het algemeen was tweeslachtig. Enerzijds was men op het vasteland en in Engeland geworteld in de

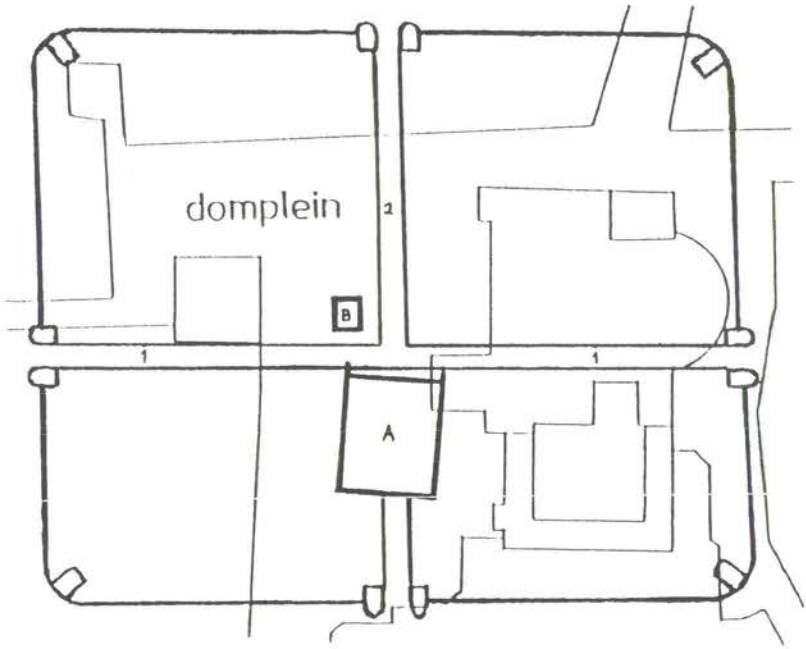

Plattegrond van het derde-eeuwse, uit steen opgetrokken Romeinse castellum. Tegenover het hoofdgebouw, de principia (A), stond op de kruising van de via principalis (1) en de via praetoria (2) een rechthoekig gebouwtje, vermoedelijk een tempeltje (B). Volgens de domtafelen bouwde de Frankische koning Dagobert I (623-639) 'in isto praesenti fundo', op deze grond hier, de eerste, aan Sint-Thomas gewijde kerk. Aan de andere kant van de via principalis bouwde Willibrord omstreeks 695 zijn eerste Sint-Salvatorkerk met de oostelijke helft over de restanten van de principia heen. In een put in het koor van deze kerk, de latere Heilig-Kruiskapel, werden boogdelen aangetroffen die tot de poort van dit hoofdgebouw zullen hebben behoord. De door de Friezen verwoeste Sint-Thomaskerk aan de andere kant van de via principalis werd waarschijnlijk rond 720 door Willibrord herbouwd en aan Sint-Maarten gewijd.

Romeinse traditie, anderzijds werd het oorspronkelijk heidense karakter daarvan afgewezen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de manier waarop er met de Romeinse gebouwen werd omgegaan, en dan met name met die gebouwen die een heidense religieuze functie hadden gehad. Soms werden die gebouwen geschikt gemaakt voor de christelijke eredienst, maar in de meeste gevallen werden ze resoluut neergehaald. Zo hoeft het niet te verbazen dat Bonifatius in zijn zojuist genoemde brief uit 752 of 753 over zijn leermeester Willibrord schreef dat deze 'heiligdommen en tempels vernietigd en kerken gebouwd' had.

Dat lijkt ook voor Utrecht, zelfs vóór de tijd van Willibrord, op te gaan. Waarschijnlijk was hier de eerste kerk, die zoals gezegd rond 630 gebouwd was door de Frankische koning Dagobert en gewijd aan de apostel Thomas, al geplaatst bovenop de resten van een Romeins tempeltje, dat mogelijk toentertijd in gebruik is geweest bij de inheemse bevolking [11]. En binnen de fundamenten van het koor van de Heilig-Kruiskapel, die mogelijk toebehoord hebben aan de omstreeks 695 door Willibrord gebouwde eerste Sint-Salvatorkerk [12], lag een put die ten dele gedempt was met boogdelen van een poort, waarschijnlijk die van het hoofdgebouw van het Utrechtse *castellum* [13]. Ook hierin zal men de vernietiging van Romeins heidendom mogen zien [14].

Traiectum

In hoeverre in de Karolingische tijd (751-ca. 900) in Utrecht nog het besef van het Romeinse verleden aanwezig was, is bij gebrek aan gegevens niet vast te stellen. We hebben al geconstateerd dat de benaming *Traiectum*, voorkomend in een derde-eeuws reisboek, naar dit Romeinse verleden verwees. Reeds vanaf de negende eeuw treffen we haar als *Trecht* in de volkstaal aan. Mogelijk komt ook de naam *Utrecht* al in deze eeuw voor. Aangezien *ut* 'uit, uiter, stroomafwaarts gelegen' betekent, lijkt de aanduiding *Utrecht* op haar beurt weer gelatiniseerd te zijn in *Ultraiectum, Ulterius Traiectum* en *Inferius Traiectum*. De notie dat het hierbij om een oude nederzetting ging, werd al in de achtste eeuw tot uitdrukking gebracht in de benaming *Vetus Traiectum*, het 'Oude Trecht' [15]. Ofschoon dit niet met zekerheid is vast te stellen, is wellicht ook hierin het besef van de Romeinse oorsprong tot uitdrukking gebracht. We hebben al gezien dat Utrecht in deze tijd een *antiquam civitatem* werd genoemd.

De waarde die aan het Romeinse *Traiectum* als bisschopszetel gehecht werd, bleek nadat de Utrechtse geestelijkheid in 857 op de vlucht was geslagen voor de Noormannen. Meer dan een halve eeuw later, toen het gevaar geweken was, keerde men toch weer naar de oude plek terug en werden de muren van de burcht hersteld en met bolwerken uitgerust [16]. Tot 1559 zou Utrecht de enige bisschopsstad in de Noordelijke Nederlanden blijven.

Eerste geschiedschrijving

Het eerste middeleeuwse bericht dat expliciet van Utrecht als Romeinse versterking melding maakt, dateert, voor zover wij hebben kunnen nagaan, pas van omstreeks 1186. Utrecht maakte toen deel uit van het Heilige Roomse Rijk onder keizer Frederik Barbarossa. De koningen en keizers van dit imperium, dat grote delen van Europa omvatte, beschouwden zich, net als de Merovingen en de Karolingen, nog steeds als de opvolgers van de Romeinse keizers. Rond 1186 nu gaf een hofkapelaan van de keizer, Godfried van Viterbo, een zeer lovende beschrijving van Utrecht, waarbij hij ook melding maakte van een Romeinse oorsprong van deze stad [17]. Volgens hem was Utrecht gesticht als een oorlogsbasis tegen de Friezen, van wie de Romeinen belasting wilden heffen. Uit Godfried van Viterbo's beschrijving valt op te maken dat hij ook daadwerkelijk in Utrecht geweest is, zodat het voor de hand ligt dat hij deze informatie ook daar gekregen heeft.

Pas van een eeuw later dateren de eerste tekens van een eigen Utrechtse geschiedschrijving. We beginnen met een geschrift dat niet alleen om zijn inhoud maar ook om zijn overlevering uiterst merkwaardig genoemd mag worden. Die inhoud blijkt namelijk sterk af te wijken van wat in dezelfde tijd en kort daarna in andere bronnen over de oorsprong en eerste geschiedenis van Utrecht gezegd wordt. Het gaat hierbij om een handschrift dat in het begin van de achttiende eeuw in handen zou zijn geweest van de oud-katholieke kerkelijke geschiedschrijver Hugo van Heussen. Dat zegt ten minste Valentijn Blondeel, die een boekje schreef over de oorsprong van Utrecht, dat in 1757 is uitgegeven [18]. We komen daar straks nog nader over te spreken.

Volgens Blondeel was dat oude manuscript geschreven door de domkanunnik Rudolf van Stoutenburg, die leefde aan het eind van de dertiende eeuw [19]. Van Stoutenburg zou zich op zijn beurt hebben gebaseerd op een verloren gegaan *liber memorialis*, een memorieboek, van het Utrechts domkapittel. Blondeel had het geschrift van Van Stoutenburg bij Van Heussen mogen inzien en er een uittreksel, geen volledige transcriptie, uit mogen maken. Dat uittreksel staat in Blondeels boekje afgedrukt [20].

Oude gedenkstukken

Volgens Van Stoutenburg zou uit de *oude gedenkstukken* van de dom blijken dat de oorsprong van Utrecht heeft gelegen in *vyf huizen of hutten op den boord van den Rhyn, welke door eenige landbouwers, jagers, en een Veerman bewoond wierden.* Want voor de geboorte van Christus zou er al *een veer of overtocht* zijn geweest. Rond het jaar 200 zou een *Vorst der Vriezen* er een stenen kasteel hebben gebouwd. Om het groeiend aantal inwoners te huisvesten en te beschermen, werden daaromheen wallen gegraven, die rond 400 door stenen muren vervangen waren. Het kasteel

Gouden solidus van keizer Valentinianus (364-375). Deze keizer heeft de Rijn tijdelijk als Rijksgrens weten te herstellen. Ook in de middeleeuwse geschiedschrijving over het Romeinse Utrecht treedt hij op. Collectie PUG.

heette Wiltenburg *om dat het de burgt der wildvangers was, en het is zeker, dat de familie der opperjagtmeesters de naam van Wiltenburg aangenomen hebben.* Aangezien de Friezen en de Saksen die hier woonden zich zeer roofzuchtig gedroegen, trok *Keizer Valentiniaan* rond het jaar 368 hen met een leger tegemoet, veroverde *de stad en het kasteel Wiltenburg* en onderwierp hen. Maar de Friezen en Saksen sloegen terug, waarna er een verdrag gesloten werd en *de Vriezen de stad en het kasteel herstelden, en versterkten.* Wat hierna in het geschrift van Rudolf van Stoutenburg volgde, had betrekking op de vroege Middeleeuwen.

Een deel van Van Stoutenburgs bevindingen treffen we aan in de *Rijmkroniek* van Melis Stoke, die waarschijnlijk leefde van omstreeks 1235 tot in of kort na 1305[21]. Zijn werk gaat over het graafschap Holland en bevat maar weinig gegevens over Utrecht. Stoke zegt dat *tlant beneden Nimaghen wilen Nederzassen hiet.* Er woonde een *wreet volc ende sterc,* waarvan de hoofdstad *Wiltenborch* heette. Deze *Nederzassen* kwamen in opstand tegen *keyser Valentiniaen,* die in 366 keizer was geworden, maar ze werden door hem verslagen. *Die Nederzassen heten nu Vriesen,* voegt Stoke er ter verduidelijking aan toe[22]. Dat hij met *Wiltenborch* Utrecht bedoelde blijkt even verderop, waar verteld wordt dat Willibrord *quam tUtrecht dat Wiltenborch hiet te voren*[23].

Overoude domtafelen

Zowel volgens Melis Stoke als volgens de via-via overgeleverde *oude gedenkstukken* van de dom zou de oorsprong van Utrecht dus in een inheemse nederzetting hebben gelegen. De eerste burcht zou er niet door de Romeinen maar door de *Nederzassen,* later Friezen geheten, of althans door *een vorst der Vriezen* gebouwd zijn. Dat bij het domkapittel echter ook het idee van een Romeinse oorsprong in de dertiende of het begin van de veertiende eeuw nog leefde, blijkt uit twee helaas verloren gegane tekstborden in de domkerk, die in verzen de geschiedenis van de stad en van de burcht beschreven. We kennen de tekst ervan evenwel uit enkele laatmiddeleeuwse handschriften. Het jongste gegeven dat op deze 'overoude domtafelen' voorkomt, gaat over bisschop Hendrik (1250-1267), die ten tijde van koning Willem (1247-1256) aan de bouw van een nieuwe domkerk begon[24]. De tafelen dateren dus in elk geval van na het midden van de dertiende eeuw[25]. Het

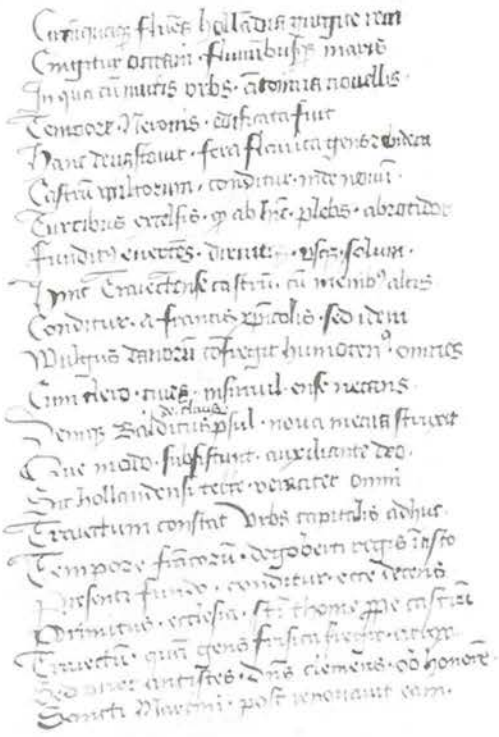

De tekst van de domtafelen, zoals die in vijftiende-eeuws handschrift is weergegeven op het voorblad van een uitgave van de kroniek van Beke. De eerste tafel, over de geschiedenis van de stad, is volledig afgeschreven; van de tweede, over de geschiedenis van de domkerk, alleen het eerste deel. UBU, Hs. 785.

tekstbord dat de geschiedenis van de stad weergeeft, zegt dat 'in de tijd van Nero de Antonijnse stad - of burcht - met nieuwe muren' werd gebouwd [26]. Het ontstaan van Utrecht wordt dus op deze tafel gedateerd op de tijd van de Romeinse keizer Nero (54-68 na Chr.). De burcht zou echter verwoest zijn 'en op dezelfde plaats werd daarna de nieuwe burcht van de Wilten gesticht met hoge torens, welke burcht nog in die tijd door het volk van de Abroditen geheel en al geslecht werd en tot de grond toe neergehaald. Hierop werd de burcht *Traiectum* met hoge muren gesticht door de christelijke Franken'. Met deze laatste mededeling zijn we echter het tijdvak van de Romeinen gepasseerd.

Chronographia

De betekenis van de nogal cryptische mededeling over de 'Antonijnse stad' op de domtafel wordt duidelijk wanneer we ons gaan bezighouden met de belangrijkste middeleeuwse geschiedschrijver van Holland en Utrecht, Jan Beke. Deze geestelijke kon in de abdij van Egmond [27] beschikken over een welgevulde bibliotheek, die ook Utrechtse bronnen omvatte [28]. Zijn werk, *Chronographia*, voltooide hij kort na 1346 [29]. Het bijzondere ervan is dat het de geschiedenis van zowel Utrecht als Holland beschrijft, waarbij Beke zowel aan de bisschoppen als de graven, die gedurende eeuwen vaak tegenover elkaar hebben gestaan, recht probeert te doen. Aan het eind van de veertiende eeuw verscheen er een Nederlandse vertaling van dit werk, die enige zelfstandige waarde heeft, omdat ze soms van het origineel afwijkt of er gegevens aan toevoegt. Voor ons doel is deze vertaling, verschenen onder de titel *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, extra interessant omdat de vertaler een Utrechter was of in ieder geval zeer goed in Utrecht bekend [30].

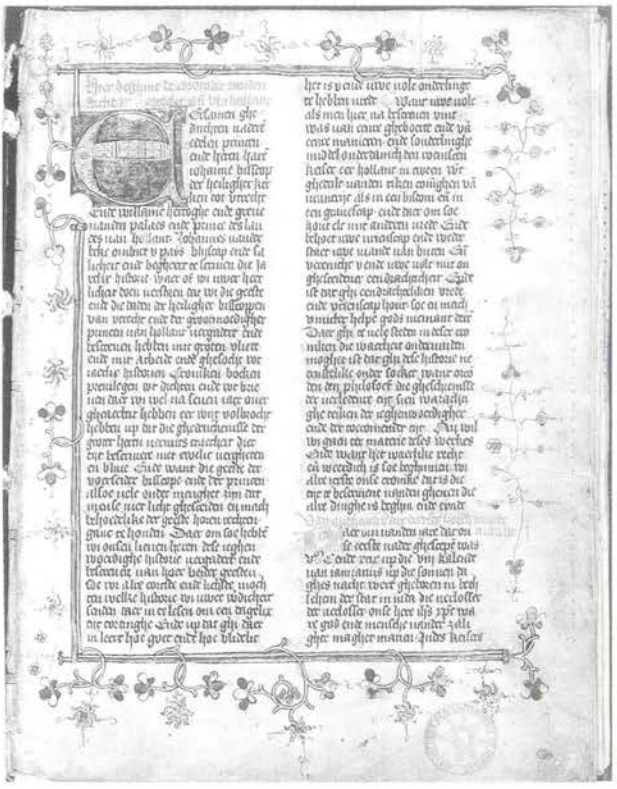

Titelpagina van een van de oudste handschriften van Bekes 'Cronike vanden Stichte van Utrecht ende van Hollant'. Rechtsonder begint het hoofdstuk over de Romeinse geschiedenis van de stad: 'Van Anthonius die deerste borch maecte tUtrecht'. UBU, Hs. 1183, fol. 1.

Beke heeft de trend gezet voor de geschiedschrijving over het Romeinse en vooral het middeleeuwse verleden van Utrecht gedurende zes eeuwen. Het is zelfs waarschijnlijk dat door het werk van Beke oudere bronnen over de Utrechtse geschiedenis verloren zijn gegaan, omdat zijn werk als min of meer het laatste woord werd beschouwd [31]. Maar het spreekt vanzelf dat hij op den duur kritiek heeft ondervonden.

De tribuun Antonius

We geven hier Bekes opvattingen weer aan de hand van de Nederlandstalige versie. Na een inleiding, die in de *Croniken* hoofdstuk I wordt genoemd, volgt een tweede hoofdstuk onder de kop: *Van Antonius, die dat ierste casteel timmerde, daer nu Utrecht staet, ende noemdet Antonina.* Hierin wordt verhaald hoe keizer Nero de christenen vervolgde en hoe twee Romeinse edelen, de senator Granus en de tribuun Antonius, uit Rome verdreven werden en naar het noorden trokken. Granus werd de stichter van de stad *Aquis Grani* (Aken). *Antonius die toech doer Germaniën, dat is doer Duutsche lant, ende quam in Hollant, daer hi bi den stroem des Rijns makede ene veste, in den jaer ons Heren lxv* [32]*, die om die ghedenckenisse sijns namen lange tijt Antonina hiet. Ende datselve lant besat Antonius voerscreven ende sine nacomelinge mit crachten lange tijt, ja so lange dattie Slaven ende die Wilten die stat die Antonina hiet, wonnen ende vernielden.* Utrecht zou dus lange tijd *Antonina* geheten hebben, totdat het door de Slaven en de Wilten werd verwoest.

Hoofdstuk III van de *Croniken* heeft als kop: *Hoe die Slaven, die men Wilten hiet, dit lant wonnen.* De Slaven worden hier dus aan de Wilten gelijkgesteld. In dit hoofdstuk behandelt Beke in kort bestek de periode die vroeger in de schoolboekjes bekend stond als het Tijdperk van de Volksverhuizing. Ook de Wilten deden daar

volop aan mee: *zij wonnen alle Hollant*. Nadat ze *die stat die Antonina hiet, ghedestruiert hadden, doe tymmerden si een sunderlinge vast casteel, dat van dien wreden volke sinen name ontfinc ende hiet Wiltenborch*. Ze sloten vervolgens een verdrag met de Friezen om via de Rijn Gallië te gaan veroveren. Maar de Romeinse keizer Valentinianus verzamelde daartegen een leger, *vernielde dat casteel te Wiltenborch ende bedwanc alre ierst die Vriesen, in ons Heren jaer cccc ix* [33].

In het daaropvolgende hoofdstuk IV van Beke - *Van Dagobertus die coninc in Oostfrancken was, die Utrecht timmerde ende die ierste kerke* - laat de schrijver pas door de Frankische koning Dagobert I (623-639) een burcht bouwen die *Trajectum, dat is te Duutsce een overveer*, genoemd werd. De naam *Traiectum* zou dus, zowel volgens Beke als volgens de domtafelen, pas na de Romeinse tijd ontstaan zijn. Hieruit blijkt dat zij het derde-eeuwse reisboek van *Antoninus* niet gekend of althans niet op Utrecht toegepast hebben. Opmerkelijk in Bekes betoog is dat daar de tradities van een Romeinse en een inheemse burcht als oorsprong van Utrecht door een opeenvolging van gebeurtenissen min of meer samenkomen.

Wiltenburg

Opmerkelijk in Bekes verhaal is verder dat, anders dan in de domtafelen, er niet per se uit blijkt dat de door de Wilten gebouwde burcht de *Wiltenborch* op dezelfde plek heeft gestaan als *Antonina* en *Traiectum*, Utrecht dus. Maar daarmee is ook nog niet gezegd dat het om verschillende vestingen is gegaan. Hiermee is een interessant probleem aan de orde gesteld. In gegevens vanaf de twaalfde eeuw is sprake van een Wiltenburg gelegen ten zuidoosten van Utrecht onder Vechten, op de plaats waar eveneens een Romeins fort heeft gelegen [34]. Utrecht-*Antonina*-*Traiectum* aan de ene kant en Vechten-Wiltenburg aan de andere kant dienen dus duidelijk van elkaar onderscheiden te worden. Maar zeer vroege bronnen wijzen al op een samenvallen van *Traiectum* en Wiltenburg. Niemand minder dan de befaamde achtste-eeuwse Engelse geschiedschrijver Beda Venerabilis spreekt van een beroemde burcht 'die in het oude spraakgebruik van die volkeren *Uiltaburg*, dat is burcht van de Wilten, maar in de Gallische taal *Traiectum* genoemd wordt' [35]. Nu zou men nog kunnen zeggen dat de in 735 overleden Beda niet in Utrecht thuis was en zich daarom vergist kan hebben. Maar wél in Utrecht thuis was de hiervóór al genoemde Liudger, die in zijn waarschijnlijk nog uit de achtste eeuw daterende levensbeschrijving van abt Gregorius spreekt van 'de plaats die *Traiectum* wordt genoemd en met een andere naam *Wiltaburg*' [36]. We zullen zien dat de lokatie en de eventuele gelijkstelling van Wiltenburg en *Traiectum* vele pennen in beweging gebracht heeft.

Tussenbalans

We hebben wat uitvoeriger aandacht besteed aan Beke omdat hij enerzijds een chronologisch en samenhangend verhaal over de Romeinse oorsprong van Utrecht gegeven heeft en anderzijds zijn relaas door latere geschiedschrijvers ofwel gevolgd is ofwel op zijn minst als basis gediend heeft voor andere opvattingen. Beke zelf heeft zijn specifieke gegevens over het Romeinse Utrecht waarschijnlijk geput uit vroege bronnen als Beda Venerabilis en Liudgers levensbeschrijving van de abt Gregorius en wellicht ook uit de Utrechtse domtafelen. Aannemelijk is dat hij ook gebruik gemaakt heeft van het werk van Melis Stoke[37], maar duidelijk is dat hij de Nedersaksische of Friese oorsprong van Utrecht zoals die bij Stoke voorkomt niet overgenomen heeft. Opmerkelijk is niet zozeer dat Beke Utrecht een Romeinse oorsprong gegeven heeft, maar dat hij die met de voor keizer Nero gevluchte tribuun Antonius van een christelijk karakter heeft voorzien.

Laatmiddeleeuwse voorstelling van de herbouw van de stad Utrecht. Houtsnede uit de 'Fasciculus temporum', in 1480 in Utrecht gedrukt. Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht, ABM i 19.

Het voorgaande overziende zijn er dus in de vroege bronnen nogal wat verschillen op te merken. Was de oorsprong van Utrecht Romeins of inheems? Wat was de oorspronkelijke naam van de burcht of stad? Waar kwamen de genoemde namen vandaan? Met dit soort vragen hebben de latere geschiedschrijvers over Utrecht zich uitvoerig beziggehouden. We laten de belangrijkste onder hen de revue passeren.

Humanistische geschiedschrijving

De eerste die we hier willen noemen is Willem Heda (ca. 1460-1525), een belangrijke geestelijke, die als domkanunnik een deel van zijn leven in Utrecht heeft gewoond. Verder was hij proost van Arnhem en daarmee tevens aartsdiaken. Zijn *Historia episcoporum Ultraiectensium*, 'Geschiedenis van de Utrechtse bisschoppen', schreef hij in opdracht van het Utrechts domkapittel[38].

Een groot verschil met de middeleeuwse kroniekschrijvers was dat humanisten als Heda zich niet beperkten tot een geschiedverhaal op zich, maar verschillende mogelijkheden tegenover elkaar afwogen en ook met collega's in discussie gingen. Hun betoog veronderstelt bij de lezers vaak niet alleen kennis van het oorspronkelijke verhaal maar ook van de klassieke schrijvers. Daar waren zij als producten van

Het zegel van Willem Heda, zoals afgebeeld in de uitgave van Van Buchel en Lap van Waveren uit 1643. Het randschrift luidt: S(IGILLUM) WILHELMI HEDAE POETAE LAUREATI ET COMIT(IS) PALATINI, 'zegel van Willem Heda, gelauwerd dichter en paltsgraaf'. Tot deze laatste waardigheid was hij door de keizer benoemd.

de Renaissance vanzelfsprekend goed in thuis en dat wilden ze laten weten ook! Deze werkwijze leidde soms tot merkwaardige vingeroefeningen. Zo wilde Heda niet betwijfelen dat Utrecht in oorsprong *Antonina* heette, maar hij bestreed uitvoerig dat de naam afkomstig was van een onder keizer Nero gevluchte Antonius. In plaats daarvan noemde hij verschillende Antoni(n)ussen en Antoni(n)a's die eerder voor die eer in aanmerking zouden zijn gekomen. Verder plaatste hij het ontstaan van Utrecht niet in de tijd van keizer Nero, maar onder Julius Caesar, dus meer dan een eeuw vroeger[39].

Heda besteedde, zoals bij de humanisten gebruikelijk was, ook nogal wat aandacht aan de ligging van Utrecht. Deze belangstelling was voortgekomen uit de behoefte om de bij de klassieke schrijvers genoemde plaatsen, volksstammen en dergelijke te situeren. Volgens Heda lag Utrecht niet in *Hollandia*, en ook niet in *Frisia*, maar moest het worden toegeschreven aan de *Batavi*, die volgens hem ook *Marsi* werden genoemd. Deze volksstam der Bataven komt voor in het werk van de Romeinse geschiedschrijver Tacitus, dat juist in de tijd van Heda, het eind van de vijftiende eeuw, herontdekt is. De Bataven, die door de humanistische geschiedschrijvers in het Middennederlands rivierengebied gesitueerd werden, waren volgens Tacitus vrije bondgenoten van de Romeinen, tegen wie zij niettemin verschillende keren in opstand zijn gekomen. Zoals bekend hebben de Hollanders hun vrijheidsmythologie op deze sterk geromaniseerde Germaanse volksstam gebaseerd[40]. Voor zover valt na te gaan, heeft deze ideologie in de geschiedschrijving over Utrecht geen rol gespeeld. Het lijkt erop dat de identiteit van Utrecht in het verleden vooral gezocht en gevonden is in het kerkelijke karakter van de stad.

Bij de behandeling van de ligging van Utrecht maakte Heda ook – en daarmee was hij de eerste – melding van Romeinse vondsten, overigens alleen rondom en niet in de stad[41]. Een andere geliefde bezigheid bij de humanisten vormde de etymologie of naamsafleiding. Zonder zich af te vragen wanneer voor Utrecht de naam *Ultrajectum* ontstaan was, ontleende Heda hem aan *Ulpius Trajanus Augustus*, keizer van 98 tot 117. Eigenlijk zou de naam *Ulptrajectum* geluid hebben. Hierbij wees hij afleiding van de Wilten, dus van *Wiltrajectum*, af. De benaming *Ul(p)trajectum* zou op de naam *Antonina* gevolgd zijn[42].

Romenburg

Een wat latere schrijver die ook aandacht aan het Romeinse verleden van Utrecht besteedde, was Lambertus Hortensius (1500/01-1574). Hij studeerde in Leuven en doceerde vanaf 1527 geschiedenis aan de Hiëronymusschool in Utrecht. In 1544 werd hij rector van de Latijnse school in Naarden, waar hij zijn werken schreef en is overleden. Aan zijn verhandeling over de lotgevallen van Utrecht tussen 1524 en 1528, voor het eerst gedrukt in Bazel in 1546[43], liet hij een inleiding over de oorsprong van de stad voorafgaan[44]. Volgens Hortensius, die expliciet zei zich te baseren op de domtafelen[45], was de naam *Antonina* afkomstig van een *triumvir* onder Julius Caesar. De Wilten zouden in een oorlog met de Romeinen een burcht – bedoeld is Vechten – aan de oever van de Rijn hebben gesticht. Als reactie daarop bouwden de Romeinen een sterke burcht op de plaats van... de Sint-Paulusabdij van Utrecht. Zonder dat expliciet te vermelden, doelde Hortensius hier op het huis Rodenburg - thans Oudegracht 218 -, waarvan de naam is verbasterd tot Romenburg of Roomburg; de tegenwoordige Hamburgerstraat, waar aan de kruising met de Lange Nieuwstraat de ingang van de abdij lag, heette naar dit huis de Romenburger- of Roomburgerstraat[46]. Ook zou de naam Utrecht ontleend kunnen zijn aan een vermelding van een plaats *Utricesium* bij de laatklassieke schrijver Ammianus Marcellinus[47]. Dergelijke kritiekloze woordafleidingen geven het gehalte aan van de etymologische kennis van humanistische schrijvers als Heda en Hortensius.

Oudheidminnaars

Uit ander hout gesneden was Arnoud van Buchel (1565-1641). Zijn biografe in de *Utrechtse biografieën* noemt hem met recht 'oudheidminnaar'[48]. Van Buchel was veel meer verzamelaar van gegevens dan geschiedschrijver. Daarvan getuigen vele manuscripten, waarvan de meeste onuitgegeven zijn. Hoe Van Buchel over het Romeinse verleden van Utrecht dacht, weten we hoofdzakelijk uit de notities die hij in zijn uitgave van de werken van Jan Beke, Willem Heda en Lambert Hortensius gemaakt heeft. Deze uitgave werd twee jaar na zijn dood bezorgd door Gijsbert Lap van Waveren[49]. Hierin toonde Van Buchel zich een nuchter en kritisch lezer van de oude geschriften. Soms waren zijn kanttekeningen verbluffend kort. Zo plaatste hij bij Hortensius' betoog dat keizer Valentinianus de Wilten, Saksen en Slaven verslagen heeft de uitroep: *Manifestus anachronismus*[50]. Maar vaak waren de geplaatste noten korte kritische verhandelingen over een onderdeel van de uitgegeven teksten. Ook hier moeten we ons weer beperken tot enkele voorbeelden. Zo zette hij het hele idee van de naam *Antonina* voor Utrecht op de helling en stelde dat de naam later bedacht was op grond van teruggevonden munten van de Antonijnen[51]. Dit waren de opvolgers bij adoptie van keizer Hadrianus: Antoninus Pius (138-161), Marcus Aurelius (161-180) en Commodus (180-192 na Chr.) Ook plaatste Van

Buchel, na de middeleeuwers Rudolf van Stoutenburg en Melis Stoke [52], weer een vraagteken bij de gedachte dat Utrecht een Romeinse burcht was geweest [53].
Terwijl Heda alleen melding maakte van teruggevonden munten en gestempelde steenfragmenten, ging de belangstelling van Van Buchel zo ver dat hij ze weergaf met inbegrip van de afbeeldingen en teksten die erop voorkwamen en de plaats waar ze gevonden waren [54]. Er is dus bij hem sprake van een meer archeologische benadering. Ook bij deze auteur valt overigens weer op dat er geen vondsten binnen het Utrechtse stadsgebied bij waren.

Castra ofte Blockhuysen

De Utrechtse geneesheer en burgemeester Cornelis Booth (1605-1678) [55], een even ijverig verzamelaar van 'oudheden' als Van Buchel, heeft ons een korte *Beschryving van Utrecht* nagelaten, waarin ook de Romeinse oorsprong aan de stad aan de orde wordt gesteld. Booth maakte voor het eerst melding van Romeinse vondsten in de stad zelf, en wel op de plaats waar later het *castellum* teruggevonden zou worden: *alse eertijds op Bisschops-Hof ende elders, naderhand tusschen den Dom ende 't Oude-Kerkhof, ende nog onlangs voor St. Peters.*
Hij dacht bij Utrecht niet zozeer aan *een bemuerde Stadt* als wel aan *verscheyden Castra ofte Blockhuysen*. Of Utrecht eertijds *Antonina* had geheten kon *swaarlik bewesen* worden. *Is nogtans seeker, dat dese Stadt een van de oudste in Nederland altijds geacht ende gehouden is geweest, by d'Inwoonders alhier op den Rhijn begrepen, soo men gelooft, onder schut van de boven-verhaalde Castra ofte Blockhuysen, ende daarom by sommige Legio Tricesima Ulpia van Ptolemaeus, ende Utricesium van Marcellinus genoemdt* [56]: *Doch ten tyden van d'eerste Christen Leeraers - - - Wiltaburgum, Wiltrajectum, nu in 't gemeen Ultrajectum, bevorens Trajectum* [57]. En dat gaat zo nog even door, waarbij Booth duidelijk moeite doet om de opvattingen van zowat al zijn voorgangers als geschiedschrijvers van het oude Utrecht tot hun recht te laten komen, overigens zonder die oudere auteurs met name te noemen en tevens zonder zijn scepsis over een aantal zaken te verbloemen. Echte standpunten nam Booth evenwel nauwelijks in.

De geneesheer, burgemeester en 'oudheidminnaar' Cornelis Booth (1605-1678). GAU, IA, Booth, C. (3).

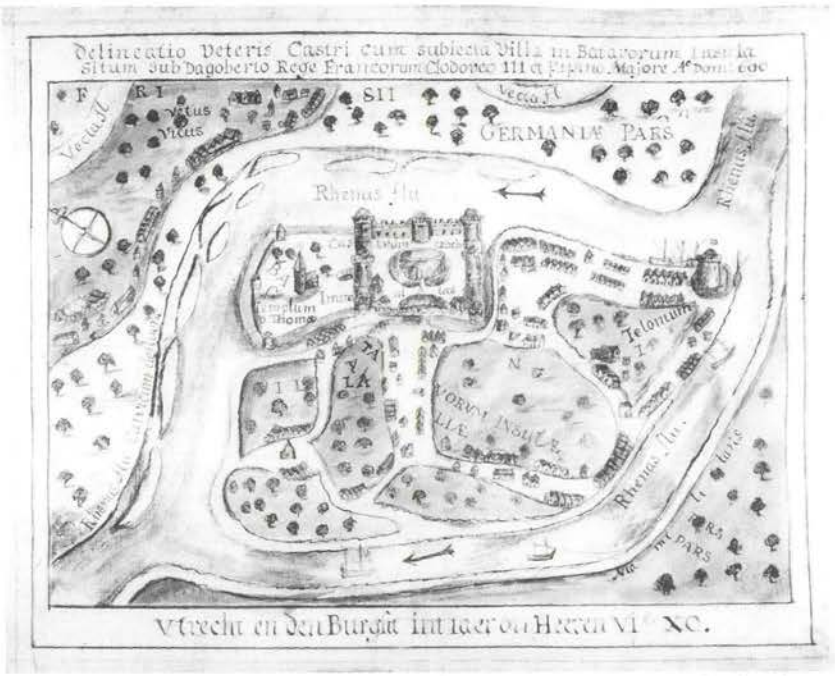

Voorstelling uit de tweede helft van de zestiende of de eerste helft van de zeventiende eeuw van Utrecht in het jaar 690. De afbeelding verwijst met haar 'onderhorige nederzetting op het eiland der Bataven' ook naar het Romeinse verleden. GAU, TA, Ab 1.

Een merkwaardige plattegrond

Waarschijnlijk uit de nadagen van Van Buchel of de jonge jaren van Booth dateert een merkwaardige plattegrond (zie afbeelding) [58], die voorgeeft *Utrecht en den burght* weer te geven in het jaar 690, maar waar tevens elementen in zijn opgenomen die nog naar de Romeinse tijd verwijzen. In het opschrift wordt gesproken van een *veteris castri cum subiecta villa in Batavorum insula*, 'een oude burcht met een daaraan onderhorige nederzetting op het eiland der Bataven'. Een vierkante burcht met hoektorens, waarbij *castrum Trecht* en *immunitas* staat, gelegen aan de *Rhenus flu(men)*, 'de rivier de Rijn', oogt Romeins. Daarbinnen bevindt zich een ronde versterking, die enigszins doet denken aan de middeleeuwse burcht van Leiden. Deze laatste werd evenwel in de tijd van Van Buchel als Bataafs beschouwd [59]! Nog merkwaardiger is een met minder hoge muren en torens omgeven terrein terzijde - van een **voor**burcht kan men niet spreken - waarbinnen een kerkje, de *Templum b. Thomae*, is geplaatst [60]. Of de maker met de hoofdburcht met hoektorens werkelijk een Romeinse versterking bedoeld heeft, is niet duidelijk, maar het kaartje heeft nog eeuwenlang een rol gespeeld in de historiografie over het oudste Utrecht.

Geen Romeinse oorsprong

De eerste die een afzonderlijke verhandeling heeft geschreven over het ontstaan en de opkomst van Utrecht, was een jonge jurist, de in het voorgaande al genoemde mr. Valentijn Jan Blondeel (ca. 1720-na 1774)[61]. Hij promoveerde in 1745 in Utrecht op een dissertatie *De legibus*, 'Over de wetten', die enige ophef teweegbracht omdat er standpunten in zouden staan die in strijd waren met de gereformeerde leer zoals die toen aan de universiteit gangbaar was[62]. In 1757 publiceerde hij bij de Utrechtse uitgever en boekverkoper Hermanus Besseling een *Beschryving der stad Utrecht, behelzende derzelver opkomst en voornaamste lotgevallen*[63]. Dit werk was gebaseerd op gegevens van een al gestorven onbekende onderzoeker. Blondeel had echter een totale omwerking noodzakelijk geacht[64].

In zijn algemeenheid kan worden opgemerkt dat Blondeel zowel ten aanzien van Romeinse aanwezigheid in Utrecht als de relatie tussen Wiltenburg en *Traiectum* eerst een systematisch overzicht gaf van wat de verschillende geschiedschrijvers vóór hem daarover te berde hadden gebracht[65]. Hij trok de kritiek die Van Buchel had gegeven verder door. Eigenlijk verwierp hij alle verhalen over de Romeinse oorsprong en naamgeving van Utrecht, omdat ze niet bevestigd werden door wat hij als betrouwbare bronnen beschouwde. Hij achtte op zich de aanwezigheid van Romeinen in Utrecht en omgeving niet onwaarschijnlijk, maar het begin van de stad was hierin volgens hem niet gelegen[66].

Blondeel bleek veel waarde te hechten aan het door hem opgevoerde, inmiddels verdwenen dertiende-eeuwse handschrift van de Utrechtse domkanunnik Rudolf van Stoutenburg, dat op zijn beurt gebaseerd zou zijn geweest op een eveneens verloren gegaan *liber memorialis* van de Utrechtse domkerk. We hebben het in het voorgaande al aan de orde gesteld[67]. Blondeel achtte op grond van dit manuscript het bestaan in de Romeinse tijd van enkele hutten bij een overgang van de Rijn, wellicht later *Trajectum* genoemd, wel mogelijk. Het echte begin van de stad zou echter pas gelegen zijn in de aanleg van een burcht Wiltenburg[68]. Wie precies de stichters van die burcht waren, is volgens Blondeel onduidelijk. Wanneer dit de Wilten zouden zijn geweest, dan was dat geen volksstam van elders. Veeleer ging het dan om in deze streken

BESCHRYVING
DER STAD
UTRECHT,
Behelzende derzelver Opkomst, en voornaamste Lotgevallen,
Mitsgaders de opvolging der Bisschoppen tot het einde der twaalfde eeuwe.
Benevens een verhandeling over de oude Collegiale Kerken, voornamelyk, die van S. Marien en S. Salvator.
Uitgegeven door
MR. VALENTYN JAN BLONDEEL.
Met Figuren.
TE UTRECHT,
By HERMANUS BESSELING,
Boekverkoper.
M D C C L V I I.

Titelpagina van de 'Beschryving der stad Utrecht' van mr. Valentijn Jan Blondeel uit 1757. GAU.

zelf levende Friezen, waaronder zelfs ook de Bataven begrepen zouden kunnen zijn [69]. Blondeel vond dit verhaal in grote lijnen bevestigd bij de dertiende-eeuwse Hollandse geschiedschrijver Melis Stoke, die hij in dit opzicht kennelijk wél betrouwbaar achtte [70]. Blondeel identificeerde Wiltenburg dus met Utrecht zelf. Tegelijkertijd was hij zich ervan bewust dat anderen Wiltenburg bij Vechten situeerden. Hij achtte deze laatste identificatie echter niet terecht en stelde eenvoudigweg dat men door de bij Vechten gedane Romeinse vondsten op een dwaalspoor was gebracht [71].

Een groots verleden

Een volgende fase in de historiografie over het Romeinse verleden van Utrecht vormde een deel van het werk van Hubert Matthijs Adriaan Jan van Asch van Wijck (1774-1843). Deze Utrechtse advocaat werd al in 1793 lid van de Utrechtse vroedschap, van 1822 tot 1840 was hij lid van de Tweede Kamer en van 1827 tot 1839 burgemeester van Utrecht. Behalve door ambitieuze plannen voor de uitleg van de stad, die voor een deel ook werden gerealiseerd, is Van Asch van Wijck ook van belang vanwege zijn activiteiten voor het behoud van het cultureel erfgoed van Utrecht. Zo legde hij onder meer de grondslag voor het Centraal Museum [72]. In zijn bekende werk *Geschiedkundige beschouwing van het oude handelsverkeer der stad Utrecht van de vroegste tijden af tot aan de veertiende eeuw* [73], waarvan in 1838 het eerste deel verscheen, ging hij in op de oorsprong en vroegste ontwikkeling van de stad [74].

Hij constateerde dat daarover verschillende opvattingen bestonden en omzeilde die vervolgens min of meer door ze toch tot een geheel te smeden. Zo sloot hij het bestaan van een al van vóór de Romeinse tijd date-

Burgemeester Hubert Matthijs Adriaan Jan van Asch van Wijck (1774-1843). Hij dichtte Utrecht een groots Romeins verleden toe. GAU, IA, Asch van Wijck, H. M. A. J. van (1).

rende inheemse nederzetting niet uit omdat de plek waar de Rijn en de Vecht zich van elkaar afsplitsten uitermate gunstig voor vestiging was. De werkelijke oorsprong van Utrecht zou echter in een Romeinse versterking gelegen hebben. Niet alleen waren volgens hem de oude kroniekschrijvers het daarover eens, maar ook vondsten van Romeins materiaal bevestigden die aanwezigheid[75]. De uitermate gunstige ligging zou voor de Romeinen reden zijn geweest om bij een oversteekbare plaats in de Rijn een fort in te richten, dat samen met de vergelijkbare versterkte kampen in Vechten en bij De Meern deel uitmaakte van de verdedigingslinie langs de Rijn[76]. Ook de naam *Traiectum*, die in middeleeuwse oorkonden de toevoeging *vetus*, 'oud', had gekregen, duidde op Romeinse vestiging. Over de kwestie van de stichter of stichters en de stichtingstijd betoonde de schrijver zich enigszins terughoudend, maar een ontstaan ten tijde van Nero door een of andere Antonius sloot hij toch niet helemaal uit[77].

Opmerkelijk was de belangrijke positie die Van Asch van Wijck aan Utrecht in de Romeinse tijd toekende. Hij veronderstelde al in deze periode belangrijke handelscontacten met Keulen, met Brittannië, Scandinavië en de Baltische landen, die de bloei van *Traiectum* zeer ten goede zouden zijn gekomen. Het zou in de vierde eeuw zelfs de status van een *civitas*, een stad met Romeinse bestuursinstellingen, gehad hebben, een stad waar bovendien markten gehouden en tollen geheven werden[78]. Die bloei was volgens de auteur door het vertrek van de Romeinen en de bouw ter plaatse van de burcht Wiltenburg door de Wilten en daarop gevolgde veroveringen door Obrodieten[79], Friezen en Franken wel verminderd, maar toch niet geheel tenietgegaan. De *civitas* zou als het ware deze periode overleefd hebben en niet alleen in naam maar ook als bisschopszetel en zelfs in stedelijke instellingen zijn blijven voortbestaan[80].

Een na zijn dood verschenen vierde deel van het werk met verscheidene bijlagen bevat een curieuze verhandeling, waarin Van Asch van Wijck uitvoerig inging op de vraag of met de door de vierde-eeuwse schrijver Ammianus Marcellinus genoemde *civitas Tricesimae* of het *oppidum Tricensima* misschien Utrecht bedoeld was[81]. De aanduiding *tricesima*, 'dertigste', verwees naar een van de Romeinse legioenen. Van dit dertigste legioen waren in Utrecht, Vechten en De Meern zogeheten legioenstenen aangetroffen[82]. Het sprak vanzelf dat de schrijver hiermee nog een extra mogelijkheid aangreep om het grote belang van Utrecht in de laat-Romeinse tijd aan te tonen. Zelfs werden daarbij restanten van de oude gewelven onder de stedelijke bebouwing tot die periode teruggebracht[83].

Nuchterder opvattingen

Heel wat nuchterder waren de opvattingen van de Utrechter Jan Jacob de Geer van Oudegein (1820-1911) over Utrecht in de Romeinse tijd. Deze archivaris van de

protestantse tak van de Duitse Orde was een amateur-historicus; hij had van zijn zuinige vader niet mogen studeren[84]. Tot zijn werk behoren onder meer een inventaris van het archief van de Utrechtse balije van de Orde en een bronnenpublicatie van de belangrijkste stukken over de geschiedenis van de balije en verder vooral het in 1875 verschenen boek *Het oude Trecht. De oorsprong der stad Utrecht*[85].

De Geer van Oudegein achtte geen termen voor een groots Romeins verleden van Utrecht aanwezig. Maar in relatie met de aantoonbare sterkten bij Vechten en De Meern leek hem het bestaan van een Romeins fort bij een oversteek aan de Rijn ter plaats van het latere Utrecht wel waarschijnlijk. Hij zocht die versterking op het Dom- en Oudmunsterkerkhof, het tegenwoordige Domplein. Vondsten aldaar en de ligging van de Frankische burcht Trecht vanaf de achtste eeuw maakten dit zijns inziens alleszins aannemelijk[86].

De Geer van Oudegein achtte stichting in de tweede helft van de eerste eeuw mogelijk op grond van de gedane vondsten en de in die tijd geregelde systematische verdeding van de Rijngrens. Alle verhalen van de oudere geschiedschrijvers over mogelijke stichters liet hij buiten beschouwing[87].

Met het probleem Wiltenburg wist de auteur niet goed raad. Hij was er zich van bewust dat er vanaf de Middeleeuwen een Wiltenburg bij Vechten lag. Enerzijds vroeg hij zich daarbij af of de achtste-eeuwse geschiedschrijver Beda Venerabilis zich niet vergist had door *Traiectum* en Wiltenburg te laten samenvallen, anderzijds constateerde hij die eenheid ook in de Utrechtse bronnen en vroeg hij zich af of die niet in later tijd verloren gegaan was. Een latere toevoeging aan de tekst bij Beda achtte hij niet uitgesloten. Ook over de Wilten was hij sceptisch. Het was volgens hem het veiligst om aan te nemen dat Wiltenburg een oude inheemse Friese plaatsaanduiding van onbekende betekenis was[88].

Een sobere visie

Waarschijnlijk werden de opvattingen over het al dan niet Romeinse verleden van Utrecht op het eind van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw in hoge mate bepaald, in ieder geval gestuurd door Samuel Muller Fz., rijksarchivaris, gemeentearchivaris en directeur van het Centraal Museum (1848-1922). Lange jaren gold hij als de onbetwistbare autoriteit op het gebied van de Utrechtse geschiedenis. In een recensie van het werk van De Geer van Oudegein, verschenen in 1877, sprak de nog jonge Muller daarover zijn waardering uit: *Men moet de phantastische en wijdloopige redeneeringen over den verbazingwekkenden bloei van Utrecht onder de Romeinen gelezen hebben, om het kalme en zekere, onopgesmukte verhaal, dat ons nu geschonken is, volkomen te kunnen waarderen.* Hiermee oefende hij impliciet kritiek uit op het werk van Van Asch van Wijck. Toch achtte Muller ook het werk van De Geer van Oudegein nog te uitgebreid omdat het vooral op algemene gege-

vens berustte en niet of nauwelijks specifieke feiten over de Utrechtse geschiedenis tijdens de Romeinse bezetting zou vermelden[89].

In zijn *Oude huizen te Utrecht*, waarvan de eerste druk verscheen in 1902 en een tweede in 1911[90], gaf Muller zijn sobere visie op het Romeinse verleden van Utrecht. Hij situeerde het oude Trecht, dat als *Traiectum* voorkwam in het reisboek van Antoninus, in de hoek van het Oudkerkhof en Achter Sint-Pieter, waarmee hij waarschijnlijk toch wel net als De Geer van Oudegein het Domplein en zijn omgeving bedoelde. Of het een burcht was, was volgens hem niet zeker, maar hij was geneigd het te geloven omdat de Merovingische versterking later als *Trajectum Vetus* werd aangeduid[91]. Muller achtte *Fletio*, dat op de kaart van Peutinger voorkwam, belangrijker. In de eerste druk van *Oude huizen te Utrecht* identificeerde hij dat met Vleuten, in de tweede van 1911 achtte hij het ook mogelijk dat het om Vechten ging[92].

Grote scepsis

Nog sceptischer over het Romeinse verleden van Utrecht was ir. Gerard Gilles Calkoen (1857-1935)[93]. Deze amateur-onderzoeker heeft een aantal nooit gepubliceerde handschriften nagelaten over de Utrechtse burcht en de kapittels. In een van 1913/14 daterend manuscript over de burcht heeft hij ook de oorsprong van Utrecht behandeld[94]. Calkoen was op grond van nametingen van de afstanden in het *Itinerarium Antonini* van mening dat *Traiectum* niet in Utrecht gezocht moest worden maar bij De Meern. Met *Fletio* was volgens hem niet Vechten bedoeld maar Vleuten.

De gedachte dat *Traiectum* niet Utrecht was, leidde er vanzelfsprekend toe dat ook aan de aanwezigheid van een Romeinse burcht aldaar onwaarschijnlijk werd geacht. Calkoen twijfelde eraan of de in Utrecht 'teruggevonden' Romeinse voorwerpen wel werkelijk van Utrecht zelf afkomstig waren[95]. Hij was van mening dat Vechten een handelsplaats en Vleuten een 'wapenplaats' was geweest. Van Utrecht zelf bleef daarbij niet meer over dan een 'veer' tussen Gallië en Friesland[96].

Het lijkt er overigens op dat in het begin van de twintigste eeuw de vraag naar de positie van

Jhr. ir. Gerard Gilles Calkoen (1857-1935). Hij geloofde niet in een Romeins verleden van Utrecht. GAU, IA, Calkoen, G. G. (3).

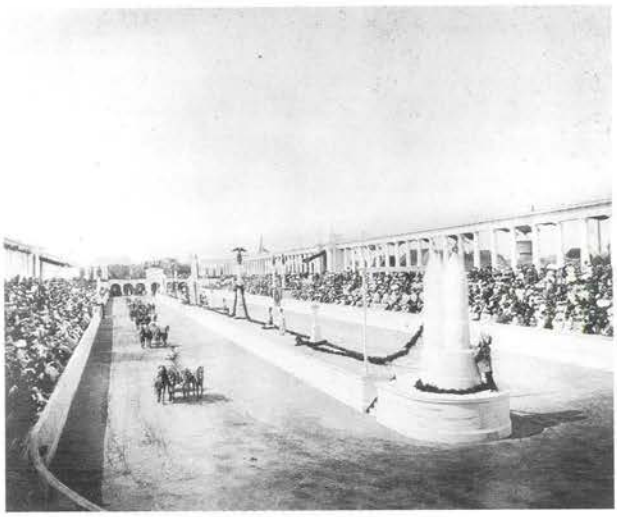

In 1906 werd het lustrum van de universiteit door het corps gevierd met de uitbeelding van de triomftocht van de Romeinse veldheer Germanicus na zijn overwinning op de Germanen in 17 na Chr. Een verwijzing naar het Romeinse verleden van Utrecht werd hierbij niet gemaakt.

Utrecht in de Romeinse periode nauwelijks buiten het historiografische wereldje doordrong. Toen in 1906 ter gelegenheid van de lustrumviering van de universiteit door het studentencorps de triomftocht van de Romeinse veldheer Germanicus na zijn overwinning op de Germanen in 17 na Christus werd uitgebeeld, vond daarbij geen enkele verwijzing naar het Romeinse verleden van Utrecht plaats[97].

Hernieuwde belangstelling

Maar al waren de twijfels in die tijd groot en sluimerde de belangstelling, helemaal ingeslapen was deze niet. In 1926 begon dr. Gerard van Hoorn (1881-1969), conservator van het Provinciaal Utrechts Genootschap, met het publiceren van een

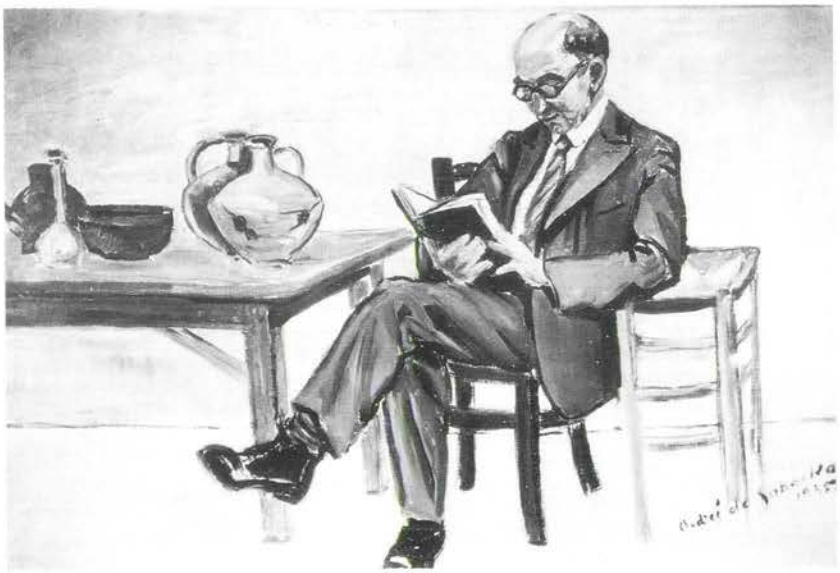

Dr. Gerard van Hoorn (1881-1969), hoogleraar in de archeologie aan de Utrechtse universiteit en conservator van het Provinciaal Utrechts Genootschap. Hij heeft het onderzoek naar het Romeinse verleden een nieuwe stimulans gegeven. GAU, IA, Van Hoorn, G. (1).

overzicht van de Romeinse vondsten in Utrecht. Hij deed dit in het *Jaarboekje van "Oud-Utrecht"*, dat werd uitgegeven door de enkele jaren tevoren opgerichte Vereniging Oud-Utrecht[98]. In het voorjaar van 1927 werd ten zuiden van de domtoren bij de bouw van het huidige ontvangstgebouw Romeins aardewerk aangetroffen. Van Hoorn drong erop aan om dergelijke vondsten en de vondstomstandigheden voortaan zorgvuldiger te documenteren[99].

Dit alles stimuleerde de roep om op het Domplein opgravingen te gaan verrichten. Daartoe had Oud-Utrecht al in 1926 een verzoek aan het college van b. en w. gericht. In eerste instantie ging het hierbij om het vaststellen van de plaats waar de Heilig-Kruiskapel gestaan had, maar ook het opsporen van de Romeinse oorsprong van de stad werd al snel een belangrijke doelstelling. Een curieuze rol bij het voorgenomen onderzoek speelde de archeoloog Jan Hendrik Holwerda (1873-1951). Deze werkte op dat moment aan een publicatie over *Dorestad en onze vroegste middeleeuwen*, waarin ook aandacht aan de vroege geschiedenis van Utrecht werd besteed[100]. Holwerda was van mening dat Utrecht geen Romeinse maar een Merovingische oorsprong had. Wellicht wees hij om die reden het verzoek af om leiding te geven aan een opgraving op het Domplein die mede beoogde het Romeinse verleden van Utrecht aan het licht te brengen[101].

Op 6 november 1929 kon de archeoloog Albert Egges van Giffen (1884-1973) beginnen met een opgraving op de plaats van de voormalige Heilig-Kruiskapel. Spoedig daarna werden de vermoedens over de aanwezigheid van de Romeinen in Utrecht en zelfs van een Romeinse burcht op en rond het Domplein door de archeologische vondsten bevestigd. De rest van het verhaal valt buiten het kader van dit artikel en wordt voor een deel elders in dit Jaarboek aan de orde gesteld.

Besluit

Overzien we deze rapsodie van opvattingen over het Romeinse verleden van Utrecht, dan valt op dat ze uiteenlopen van het eenvoudigweg ontkennen tot het buitenproportioneel opblazen daarvan. Dit verschijnsel treft men merkwaardigerwijs door de eeuwen heen aan, al werden de accenten in de ene periode anders gelegd dan in de andere. Het nagenoeg ontbreken van bruikbaar geachte schriftelijke bronnen en de onzekerheid over de aard en de herkomst van de gevonden Romeinse voorwerpen hebben ongetwijfeld tot deze zeer uiteenlopende visies aanleiding gegeven. De archeologische opgravingen vanaf 1929 hebben aan een groot deel van de onzekerheid over het Romeinse verleden van Utrecht een eind gemaakt. Maar getuige het begin van dit artikel zijn alle twijfels nog steeds niet bij iedereen weggenomen....

Afkortingen

ABKGU	Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
JOU	*Jaarboekje van "Oud-Utrecht"* (vanaf 1970 *Jaarboek Oud-Utrecht*)
MGH	*Monumenta Germaniae Historica*
MOU	*Maandblad Oud-Utrecht*
NNBW	*Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 10 dln. (1911-1937)
OSU	S. Muller Fz. e.a., eds., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 dln., Utrecht/'s-Gravenhage, 1920-1959
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
UBU	Universiteitsbibliotheek Utrecht

afb.	afbeelding
ald.	aldaar
Bibl.	bibliotheek
blz.	bladzijde
bv.	bijvoorbeeld
c.	caput
e.a.	en anderen
ed(s).	uitgegeven door [editor(es)]
gr.	grote
Hs.	handschrift
IA	iconografische atlas
kol.	kolom
m.n.	met name
nt.	noot
nwe.	nieuwe
red.	onder redactie van [redactie]
rks.	reeks
TA	topografische atlas
t.a.p.	ter aangehaalder plaatse
vert.	vertaling
z.j.	zonder jaaraanduiding
z.pl.	zonder plaatsaanduiding

Bronnen en literatuur

Angenendt, 1966 ▸ A. Angenendt, 'Willibrord tussen bisschopszetel en klooster', *Millennium* (1996), 100-110.

Ankersmit, 1984 ▸ F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*, Groningen, 1984.

Asch van Wijck, Van, 1838-1846 ▸ H.M.A.J. van Asch van Wijck, *Geschiedkundige beschouwing van het oude handelsverkeer der stad Utrecht van de vroegste tijden af tot aan de veertiende eeuw*, 4 dln., Utrecht, 1838-1846.

Blondeel, 1757 ▸ V. Blondeel, *Beschryving der stad Utrecht*, Utrecht, 1757.

Booth, 1648 ▸ C. Booth, *Beschryving van Utrecht* (1648), ed. Utrecht, 1985.

Brill, ed., 1885 ▸ W.G. Brill, ed., *Rijmkroniek van Melis Stoke*, I. Werken van het Historisch Genootschap, nwe. serie 40, Utrecht, 1885.

Broer en De Bruijn, 1995 ▸ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten*, Utrecht, 1995.

Broer en De Bruijn, 1997a ▸ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'Bonifatius en de Utrechtse kerk', in: H. Leeuwenberg, red., *De kerk in Nederland door de eeuwen heen*, Hilversum, 1997, 43-65.

Broer en De Bruijn, 1997b ▸ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'Van tempeltje tot kathedraal. Romeinse en vroeg-middeleeuwse bebouwing onder het verdwenen schip van de Utrechtse Domkerk', *Westerheem. Tijdschrift voor de Nederlandse archeologie*, 46 (1997), nr. 4, 1-10.

Bruch, 1956 ▸ H. Bruch, *Supplement bij de Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche Geschiedschrijving in de Middeleeuwen van dr. Jan Romein*, Haarlem, 1956.

Bruch, ed., 1973 ▸ H. Bruch, *Chronographia Johannis de Beke*, RGP, gr. serie 143, 's-Gravenhage, 1973.

Bruch, ed., 1983 ▸ H. Bruch, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, RGP, gr. serie 180, 's-Gravenhage, 1982.

Bruijn, De, 1994 ▸ M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen*. Stichtse Historische Reeks 18, Utrecht, 1994.

Bruijn, De, 1995 ▸ M.W.J. de Bruijn, 'De burcht Trecht', in: B. Olde Meierink e.a., red., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, z.pl., 1995, 429-432.

Buchel, Van, en Lap van Waveren, eds., 1643 ▸ A. van Buchel en G. Lap van Waveren, eds., *Ioannes de Beka, canonicus Ultrajectinus, et Wilhelmus Heda, praepositus Arnhemensis, de episcopis Ultraiectinis*, Utrecht, 1643.
Byvanck, ed., 1931 ▸ A.W. Byvanck, ed., *Excerpta Romana. De bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland*, I, RGP, gr. serie 73, 's-Gravenhage, 1931.
Carasso-Kok, 1981 ▸ M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*, Bibliografische reeks van het Nederlands Historisch Genootschap 2, 's-Gravenhage, 1981.
Dekker, 1983 ▸ C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen*. Stichtse Historische Reeks 9, Utrecht, 1983.
Donkersloot-De Vrij, 1989 ▸ M. Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen*, Utrecht, 1989.
Donkersloot-De Vrij, 1990 ▸ M. Donkersloot-de Vrij, 'De kaart van Utrecht in het jaar 690', *MOU*, 63 (1990), 105-107.
Es e.a., Van, 1994 ▸ W. van Es e.a., *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v. C.-900 n. C.*, z.pl., 1994.
Haakma Wagenaar, 1937 ▸ Th. Haakma Wagenaar, 'Het archiefwerk van jhr. ir. G.G. Calkoen', *JOU* 1937, 23-28.
Hage, 1996 ▸ A.L.H. Hage, 'Een "clerc" schrijft geschiedenis: Melis Stoke en de Rijmkroniek van Holland', in: D.E.H. de Boer e.a., red., *Wi Florens. De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht, 1996, 245-258.
Herwaarden, Van, 1976 ▸ J. van Herwaarden, 'Jubels en maskeraden aan de Utrechtse Universiteit', *JOU* 1976, 136-181.
Holder-Egger, ed., 1887 ▸ O. Holder-Egger, ed., 'Vita sancti Gregorii abbatis Traiectensis', *MGH*, Sciptores XV-1, Hannover, 1887, 66-79.
Holwerda, 1930 ▸ J.H. Holwerda, *Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen*, Leiden, z.j. (1930).
Hoorn, Van, 1926 ▸ G. van Hoorn, 'Romeinsche oudheden uit Traiectum I', *JOU* 1926, 26-34.
Hoven van Genderen, Van den, 1996 ▸ A.J. van den Hoven van Genderen, 'Willem Heda (ca 1460-1525), kroniekschrijver, kanunnik en humanist' in: *Utrechtse biografieën* 2, Amsterdam-Utrecht, z.j. [1996], 63-68.
Jongkees, 1945/46 ▸ J.H. Jongkees, 'Aanteekeningen over Utrechts oudste geschiedenis', *JOU* 1945 en 1946, 35-88.
Kampinga, 1917 ▸ H. Kampinga, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw*, 's-Gravenhage, 1917.
Kipp, 1986 ▸ A.F.E. Kipp, 'Oude Gracht 218, het huis Rodenburg', in: ABKGU 1986, *MOU*, 60 (1987), 225-229.
Künzel e.a., 1988 ▸ R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam, 1988.
Montforts, 1995 ▸ M.J.G.Th. Montforts, *Romeins Utrecht*. Historische Reeks Utrecht, 20, z.pl., 1995.
Muller, 1877 ▸ S. Muller Fz., 'Een en ander over Trecht en Utrecht', *Nijhoffs Bijdragen voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, nwe. rks. 9 (1877) 283-313.
Muller, 1902 ▸ S. Muller Fz., *Oude huizen te Utrecht*, 's-Gravenhage 1902 (2de druk: Utrecht, 1911).
Ozinga e.a., 1989 ▸ L.R.P. Ozinga, 'Geschiedenis van het historisch en archeologisch onderzoek naar het Romeinse castellum in Utrecht', in: L.R.P. Ozinga e.a., red., *Het Romeinse castellum te Utrecht*, Utrecht, 1989.
Pietersma, 1995 ▸ A. Pietersma, 'Cornelis Booth (1605-1678), geneesheer, oudheidminnaar en burgemeester', in: *Utrechtse biografieën* 1, Utrecht, z.j. [1995], 26-30.
Plummer, ed., 1896 ▸ Beda Venerabilis, 'Historia ecclesiastica gentis Anglorum', in: Ch. Plummer, ed., *Venerabilis Baedae opera historica*, I, Oxford, 1896, 1-360.
Pollmann, 1995 ▸ J. Pollmann, 'Aernout van Buchel (1565-1641), oudheidminnaar', in: *Utrechtse biografieën* 1, Utrecht, z.j. [1995], 35-40.
Rau, ed., 1968 ▸ R. Rau, ed., *Briefe des Bonifatius. Willibalds Leben des Bonifatius, nebst einige zeitgenössigen Dokumenten*. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe IVb, Darmstadt, 1968.
Romein, 1932 ▸ J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen*, Haarlem, 1932.
Romein, 1976 ▸ J. en A. Romein, *De lage landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandsche volk*, Amsterdam, 1934; 7de druk: Amsterdam, 1977.
Roy Ladurie, Le, 1996 ▸ E. Le Roy Ladurie, *De eeuw van de familie Platter (1499-1628)*, Amsterdam, 1996.
Santegoets, 1996 ▸ F.J.P. Santegoets, 'Hubert van Asch van Wijck (1774-1843), burgemeester', in: *Utrechtse biografieën* 2, Amsterdam-Utrecht, z.j. [1996], 23-27.
Schöffer, 1975 ▸ I. Schöffer, 'The Batavian myth', opgenomen in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd*, 's-Gravenhage, 1981, 85-109.
Schuyf, 1995 ▸ J. Schuyf, *Heidens Nederland*, z.pl., 1995.
Stooker, 1973 ▸ W. Stooker, '50 jaar monumentenzorg in stad en provincie Utrecht', I. De monumentenzorg in de stad Utrecht tot 1957, *JOU* 1973, 148-165.
Tenhaeff, 1913 ▸ N.B. Tenhaeff, *Diplomatische studiën over Utrechtsche oorkonden der Xe tot XIIe eeuw*, Utrecht, 1913.
Tuuk, Van der, 1995 ▸ L.A. van der Tuuk, 'Waar bevond zich de Maartenskerk van Willibrord?', *Tijdschrift Oud-Utrecht*, 68 (1995) 52-58.
Waitz, ed., 1872 ▸ G. Waitz, ed., 'Gotifridi Viterbiensis opera', in: *MGH*, Scriptores XXII, Hannover, 1872, 1-338.

Noten

1 Ministerie OCW, uitgegane brief, kenmerk Venb/VD-96018523.
2 Over het historisch scepticisme en de bestrijding daarvan zie bv. Ankersmit, 1984, 71-86.
3 Ozinga e.a., 1989, 19-20.
4 Byvanck, ed., 1931, 536.
5 T.a.p., 543.
6 Zie Broer en De Bruijn, 1995, 19-21.
7 Holder-Egger, ed., 1887, 71. Dorestad werd daarbij aangeduid als een *vicum famosum*, een 'beroemde handelsnederzetting'.
8 Angenendt, 1996, aldaar m.n. 106-107 en 110, heeft recentelijk duidelijk gemaakt dat we Willibrord moeten 'losmaken uit de traditionele tegenstelling tussen een Iers christendom dat vrij zou zijn van Romeinse invloeden en een Angelsaksisch, aan Rome gebonden christendom'. Willibrord heeft beide tradities weten te verenigen.
9 Broer en De Bruijn, 1997a.
10 Zie voor dit alles zijn brief aan de paus uit 752/3 in Rau, ed., 1968, nr. 109. Met Nederlandse vertaling in Broer en De Bruijn, 1997a.
11 Broer en De Bruijn, 1997b.
12 Broer en De Bruijn, 1995, 27-33.
13 Ozinga e.a., 1989, 84-87; Montforts, 1995, 26 en 29, afb. 19.
14 Gezien Schuyf, 1995, 13 en 68-81, lijkt ons dit aannemelijker dan onze eerder gedane veronderstelling dat de betreffende put met opzet binnen de kerk was gebracht voor het putten van (doop)water (aldus nog Broer en De Bruijn, 1995, 34-35).
15 Zie Künzel e.a., 1988, 357-358.
16 Zie De Bruijn, 1995, 429-432, ald. 431-432.
17 Waitz, ed., 1872, 160.
18 Blondeel, 1757.
19 Hij komt voor in oorkonden van 20 februari 1294 (*OSU*, V, nr. 2614), 9 oktober 1297 (t.a.p., nr. 2846) en 18 december 1298 (t.a.p., nr. 2910). Van Stoutenburg is bezitter geweest van een huis op de plaats van het zuidelijk deel van het vroegere keizerlijk paleis *Lofen* in Utrecht, thans Domplein 17 (zie De Bruijn, 1994, 127 en 242).
20 Blondeel, 1757, 47-49.
21 Romein, 1932, 51-54; Carasso-Kok, 1981, 388-390. Zie voor een actueel overzicht van de *status quaestionum* inzake Melis Stoke en zijn *Rijmkroniek*: Hage, 1996, 244-258.
22 Brill, ed., 1885, 3-4.
23 T.a.p., 6.
24 De tekst is overgeleverd in verschillende handschriften en drukken vanaf de vijftiende eeuw (zie Tenhaeff, 1913, 55-56, en Bruch, ed., 1973, XLIV). Een daarvan is UBU, Hs. 785 (zie afb. op blz. 105), waarin ook Beke is opgenomen.
25 Op de vraag of hierna te behandelen geschiedschrijver Jan Beke de domtafelen benut heeft of dat deze laatste op Beke gebaseerd zijn (zie bv. Bruch, ed., 1973, XLIV), hopen wij in het kader van de problematiek van de vroegste Utrechtse kerken uitvoeriger terug te komen. Wij staan op het standpunt dat de tafelen een zelfstandige bron vormen en opvattingen weergeven die vooral bij het Utrechts domkapittel in zwang waren. In ieder geval hebben ze een gegeven dat niet bij Beke voorkomt: de vermelding dat de eerste Utrechtse kerk onder 'de nietsdoende koning Hilderik' door Willibrord opnieuw werd opgebouwd.
26 *cum muris urbs Antonina novellis tempore Neronis edificata fuit*. De uitdrukking *urbs* komt ook voor in de laatste regel, waar zij duidelijk gebruikt is in de betekenis van 'stad'. Voor de burcht wordt op de domtafelen de term *castrum* gebruikt.
27 Zie Bruch, ed., 1973, V-VII, en idem, 1982, VII.
28 Bruch, ed., 1973, heeft de bronnen van Beke proberen te reconstrueren (zie ald. XXXIX-XLVI).
29 Aldus Bruch, ed., 1982, VII.
30 T.a.p., IX-X. Zie ook Broer en De Bruijn, 1997a. Een van de oudst bewaarde handschriften is UBU, Hs. 1183 (zie afb. op blz. 106).
31 Aldus Romein, 1932, 6 en 77.
32 Alleen de vertaling, niet het Latijnse origineel, bevat het jaartal 65.
33 Ook dit jaartal 409 staat niet in de oorspronkelijke Latijnse tekst en zal dus een toevoeging zijn geweest van de vertaler. Er zijn drie keizers geweest die Valentinianus heetten: de eerste regeerde van 364-375, de tweede van 375-392 en nummer drie van 425-455. Het gaat echter om de eerstgenoemde, onder wie de forten langs de Rijn opnieuw door de Romeinen in bezit zijn genomen en versterkt. Zie Van Es e.a., 1994, 68.
34 Zie Dekker, 1983, 75-76 en 305-306.
35 Plummer, ed., 1896, 303 (Beda V, c. 11): *in castello suo illustri, quod antiquo gentium illarum uerbo Uiltaburg, id est Oppidum Uiltorum, lingua autem Gallica Traiectum uocatur.*
36 *in loco qui nuncupatur Traiectum et alio nomine Wiltaburg* (Holder-Egger, ed., 1887, 75). Dekker, 1983, 305, stelt voor te lezen: 'in de plaats die *Traiectum* wordt genoemd en een andere [plaats] met de naam *Wiltaburg*'. Het gaat echter om de zetel van de bisschop en er is geen enkele aanwijzing dat die zetel zich ooit in Vechten-Wiltenburg heeft bevonden. Aangezien daar ook in later tijd nooit meer blijkt te hebben gestaan dan een eenvoudige kapel, achten wij dit niet erg waarschijnlijk. Trouwens, wat zou de bisschoppen bewogen moeten hebben om afwisselend te resideren in twee op zo korte afstand van elkaar gelegen plaatsen?
37 Bruch, ed., 1973, XLIII.
38 Van den Hoven van Genderen, 1996, 63-68.
39 'Historia episcoporum Ultraiectensium', 10, in Van Buchel en Lap van Waveren, eds., 1643.

40 Zie hierover Kampinga, 1917, 56-86; en Schöffer, 1975.
41 'Historia episcoporum', 5-6.
42 T.a.p., 11-12.
43 Bij de beroemde Bazelse drukker Oporinus, de uitgever van de 'Anatomie' van Vesalius. Zie over hem Le Roy Ladurie, 1996, passim. Een biografie van Hortensius in het *NNBW*, I, kol. 1158-1160.
44 'Secessionum civilium Ultraiectinarum et bellorum ab anno 1524 usque ad translationem episcopatus ad Burgundos libri septem', in Van Buchel en Lap van Waveren, eds. 1643.
45 T.a.p., 1.
46 Kipp, 1986, 225-229.
47 'Secessionum civilium', 2.
48 Pollmann, 1995, 35-40.
49 Van Buchel en Lap van Waveren, eds., 1643.
50 T.a.p., 'Secessionum civilium', 3.
51 'Iohannes de Beka', 6, nt. c, in Van Buchel en Lap van Waveren, eds., 1643.
52 Zie hiervóór, blz. xx.
53 'Ioannes de Beka', 12, nt. l, en 'Historia episcoporum', 15, nt. d.
54 Voorbeelden bij de uitgave van Heda, 7, nt. c en d, in Van Buchel en Lap van Waveren, eds., 1643.
55 Pietersma, 1995, 26-30.
56 Vgl. Heda, 'Historia episcoporum', 11-14, in Van Buchel en Lap van Waveren, eds., 1643.
57 Zie Booth, 1648, 1-2.
58 Vrij algemeen wordt dit plattegrondje tegenwoordig als een product uit de eerste helft van de zeventiende eeuw beschouwd (zie bv. Donkersloot-De Vrij, 1989, 94, en de daar opgegeven literatuur; en Donkersloot-de Vrij, 1990). Een recente uitzondering hierop vormt L. A. van der Tuuk, 1995, 52-58, die zich tevens weer een aanhanger toont van de opvattingen van de archeoloog J.H. Holwerda over de Frankische burchten in het algemeen en Utrecht in het bijzonder (Holwerda, 1930). We hopen daar nog eens op terug te komen.
59 Schöffer, 1975, 96-97. Met de vermelding op het kaartje van de Bataven, die pas eind vijftiende eeuw in de historiografie een rol gaan spelen, vormt ook dit gegeven een extra indicatie dat deze plattegrond pas na de Middeleeuwen gemaakt is.
60 Waarschijnlijk verwijst dit naar de tekst op de domtafel, waarop staat dat dit kerkje *prope castrum*, '*bij* de burcht', was gebouwd. Over de betekenis daarvan zie Broer en De Bruijn, 1995, 21. Vgl. Tenhaeff, 1913, 57.
61 Een zeer summiere biografie in het *NNBW*, VI, kol. 121. In 1774 was Blondeel nog in leven. Toen verscheen de door hem bewerkte 7de druk van H. van der Vorm, *Verhandeling van het Hollandsch, Zeelandsch ende Westvrieslandsch versterfrecht.*
62 Zijn dissertatie en een aantal andere stukken betreffende de kwestie zijn gebundeld in *Eristica Wielingiana* (GAU, Bibl. VI C 47). Na zijn antwoord op de gestelde vragen zou iemand uit het publiek opgemerkt hebben: *Geeft dien doctor ses bullen voor eene zoo wakkere verdediging.*
63 Blondeel, 1757.
64 T.a.p., XIII-XVI.
65 T.a.p., 12-40.
66 T.a.p, 33.
67 Zie blz. xx.
68 Blondeel, 1757, 53.
69 T.a.p., 44-45, 62.
70 T.a.p., 53.
71 T.a.p., 64-76, m.n. 64-65 en 70.
72 Santegoets, 1996, 23-27.
73 Van Asch van Wijck, 1838-1846.
74 T.a.p., 13-86.
75 T.a.p., 14-18, 22-25.
76 T.a.p., 40-43.
77 T.a.p., 26.
78 T.a.p., 73-76.
79 De hiervóór, blz. xx, genoemde Abroditen op de domtafelen. Het ging om een Slavische volksstam ten oosten van de Elbe.
80 Van Asch van Wijck, 1838, 81-82.
81 Van Asch van Wijck, 1846. De titel van deze bijlage luidt: 'Proeve van beantwoording der vraag, Is Utrecht te houden voor de Civitas Tricesimae of het oppidum Tricensima door Ammianus Marcellinus vermeld?', t.a.p., 1-62.
82 T.a.p., 33-34.
83 T.a.p., 39-41 en 45-48.
84 *NNBW*, IX, kol. 271-273.
85 De Geer van Oudegein, 1875. De vroegste geschiedenis t.a.p., 3-34.
86 T.a.p., 11-18.
87 T.a.p., 23-27.
88 T.a.p., 31-34.
89 Muller, 1877, 283-313, m.n. 284. Opmerkelijk is overigens dat Muller, t.a.p., 292, de achtste-eeuwse geschiedschrijver Beda telkens Beka noemt en hem dus verwart met de veertiende-eeuwer Jan Beke!

90 Muller, 1902; 2de druk 1911.
91 T.a.p., 7. In 1934 schreven Jan en Annie Romein (Romein, 1976, 718): *De oude Sam Muller, in zijn tijd de grootste kenner van de oudste geschiedenis dier stad, is in den jare 1922 zalig ontslapen in de zekerheid, dat de Romeinen nooit een voet in het nog niet bestaande Utrecht hadden gezet.* Gezien het vorenstaande over de opvattingen van Muller gaat dit beslist te ver.
92 Muller, 1911, 7.
93 Over zijn persoon zie Haakma Wagenaar, 1937.
94 G.G. Calkoen, Aanteekeningen omtrent de voormalige burcht Trecht, dl. B, Burcht Trecht met hare hoofdgebouwen - tot circa 1220 vooral - (z.j. [1913-1914]). GAU, Bibl. V E 22. Het onderdeel over de Romeinen t.a.p., 1-7.
95 Zie hierover ook Jongkees, 1945/46, 55-59.
96 Calkoen, 'Aanteekeningen', 1-7.
97 Van Herwaarden, 1976, 159-161.
98 Van Hoorn, 1926, 26-34. In 1928 en 1935 verschenen verdere afleveringen.
99 Stooker, 1973, 154-159.
100 Holwerda, 1930, 74-83.
101 Ozinga e.a., 1989, 20 en 24, nt. 32. Zie ook Stooker, 1973, 156.

'DAN ZULLEN VELEN JUICHEN'

Geschiedenis van twintig jaar conflicten over het archeologisch onderzoek op het Domplein te Utrecht (1929-1949)

T. J. Hoekstra & S. L. Wynia

Tarq. Hoekstra (1939) studeerde middeleeuwse geschiedenis en middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Utrecht. Na een aantal jaren in het voortgezet onderwijs werkzaam te zijn geweest, werd hij in 1972 gemeentelijk archeoloog van Utrecht. Nu houdt hij zich bezig met publieksgerichte werkzaamheden betreffende de Utrechtse monumentenzorg, archeologie en bouwhistorie.

Simon Wynia (1935) studeerde klassieke talen en archeologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij is als docent verbonden aan het Archeologisch Instituut van die Universiteit. Zijn belangstelling voor de geschiedenis van de Nederlandse archeologie blijkt onder andere uit zijn artikel 'De Rieten Hut en andere verhalen' in het Jaarboek van 1990. Hij werkte en werkt mee aan een aantal publicaties over de Romeinse archeologie van stad en provincie Utrecht.

In 1938 barstte een felle pennestrijd los in de lokale Utrechtse pers over de opgravingen op het Domplein. Aanvankelijk ging die strijd over de vraag wie de opgravingen moest leiden: prof. dr C.W. Vollgraff uit Utrecht of dr A.E. van Giffen uit Groningen. Vollgraff had in 1933, 1934 en 1935 het onderzoek gedaan, Van Giffen in 1929 en 1936. Breed werden beider wetenschappelijke kwaliteiten uitgemeten, maar ook het 'Utrechts' zijn van Vollgraff speelde een rol.

Inleiding

In 1938 barstte een felle pennestrijd los in de lokale Utrechtse pers over de opgravingen op het Domplein. Aanvankelijk ging die strijd over de vraag wie de opgravingen moest leiden: prof. dr C.W. Vollgraff uit Utrecht of dr A.E. van Giffen uit Groningen. Vollgraff had in 1933, 1934 en 1935 het onderzoek gedaan, Van Giffen in 1929 en 1936. Breed werden beider wetenschappelijke kwaliteiten uitgemeten, maar ook het 'Utrechts' zijn van Vollgraff speelde een rol.

Even ging het er op lijken dat het debat een politieke lading zou krijgen, toen *Volk en Vaderland*, het dagblad van de NSB, de tegenstelling probeerde uit te breiden met de kwestie romeins tegen germaans. Het feit dat Van Giffen in 1938 een eredoctoraat aan de uiteraard door de Nazi's beheerste universiteit van Keulen aanvaardde en dat zijn 'assistent' in Utrecht, dr G.C. Labouchere, een overtuigd fascist was - zij het met een grondige afkeer van de NSB - leek deze tegenstelling meer inhoud te geven.

Bij nadere bestudering van de bronnen, vooral bestaande uit de vaak zeer openhartige correspondentie tussen de betrokken personen en instanties, bleek deze tegenstelling echter niet te bestaan. Wel bleek duidelijk hoe de controverse Vollgraff - Van Giffen ontstaan was en wat de rol geweest is van de verschillende bij de opgravingen betrokken personen en instanties, zoals de gemeente Utrecht, het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, etc.

En passant kwam een aantal voor die tijd moderne ideeën en plannen tevoorschijn met betrekking tot een gemeentelijke archeologische dienst en het permanent zichtbaar houden van de opgegraven resten.

Van de hoofdrolspelers, Schuylenburg, Labouchere, van Giffen en Vollgraff, zijn in dit artikel korte biografieën en een portret opgenomen.

De aanloop: 1926-1929.

In 1926 verzocht het Bestuur van de vereniging Oud Utrecht aan Burgemeester en Wethouders van Utrecht de steen met de tekst 'Hier stond de kapel van St. Thomas' weer op zijn juiste plaats te laten leggen[2] (afb. 1). Deze kapel was in 1828 afgebroken. Men vermoedde, dat de steen in 1906 van zijn plaats was geraakt bij de aanleg van de rails voor de elektrische tram. Ook zou de omtrek van het gebouw in het plaveisel van het Domplein moeten worden aangegeven.

Het duurde tot 6 november 1929 voor het tot een opgraving kwam om de ligging van de funderingen van de kapel vast te stellen. Het wachten was op het opbreken van de bestrating voor het verleggen van de tramrails, waarbij het onderzoek tegelijkertijd meegenomen kon worden. De opgraving vond plaats onder verantwoor-

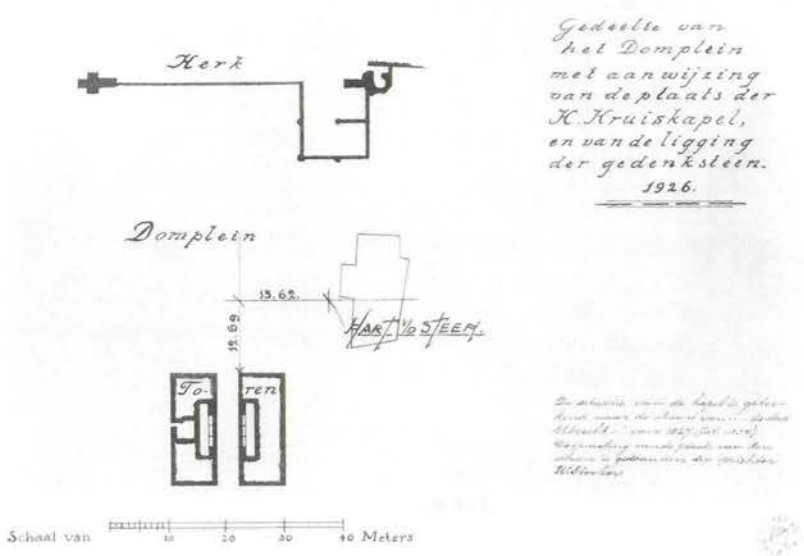

Afb. 1 Gedeelte van het Domplein met aanwijzing van de plaats der H. Kruiskapel en van de ligging der gedenksteen, 1926. In kleine letters: De situatie van de kapel is geteekend naar de kaart van .... de stad Utrecht .... van 1827 (Cat. n° 34). De opmeting van de plaats van den steen is gedaan door den opzichter W. Stooker. GAU, TA Ka 3.1.

delijkheid van dr W.C. Schuylenburg, gemeente-archivaris. De technische leiding was in handen van de gemeente-opzichter W. Stooker [3]. De steen bleek op zijn plaats te liggen. Nadat ook de funderingen van de kapel gevonden waren, werd, mede op raad van de archeoloog dr G. van Hoorn [4], tot dieper graven besloten. Van Hoorn had in de voorgaande jaren over de bij de bouw van het Ontvangstgebouw ten zuiden van de Domtoren tevoorschijn gekomen Romeinse vondsten gepubliceerd, op grond waarvan hij concludeerde: 'de geloofsbrieven van het oudste Romeinsche Traiectum winnen hierdoor aan overtuigingskracht' [5].

Al op 5 november had Schuylenburg aan dr J.H. Holwerda, directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en - in de woorden van Van Hoorn - 'de hoogste autoriteit in den lande', gevraagd de opgraving te komen bekijken [6]. Holwerda's gezondheid liet dat niet onmiddellijk toe, maar hij stuurde zijn assistent aan het Museum, W.C. Braat [7], naar Utrecht. Deze constateerde in zijn rapport aan Holwerda [8], dat ter plaatse geen deskundigen aanwezig waren, en 'daar er niemand is, die ooit een opgraving gezien heeft, allerminst de opperste leider de heer Labouchère, die vanaf het gemeentearchief de opgraving dirigeert, stel ik mij van het resultaat niet veel voor'. Braat gaf de raad tot op de vaste grond door te graven, te letten op de scherven die geheel onderuit zouden komen, zoveel mogelijk de ruimte tussen de muren te onderzoeken, en niet alleen langs de muren op te graven. 'Het is jammer dat men hier niet de ruimte heeft om eens een groote opgraving te doen, misschien trad dan de karolingische burcht aan het licht (...)' [9]. Ook een dag

later, in een brief aan Schuylenburg[10], gewaagt Braat nog van de waarschijnlijkheid het gebouw in de Karolingische tijd te moeten dateren. Waarschuwend schrijft hij: 'Scherven kunnen niet uit zichzelf dieper in den grond zakken, zooals de heer Labouchère een oogenblik opperde'. Op zaterdag 23 november 1929 kwam Holwerda zelf kijken. Op 25 november schreef hij aan Schuylenburg onder andere: '(...) ik begin dus wel sterk over te hellen tot het idee, dat ge hier de in de Bonifacius-brief genoemde kapel gevonden hebt'[11]. Verder constateerde hij een dikke ophogingslaag 'klaarblijkelijk uit Romeinsch puin', wellicht eerst in Frankische tijd opgebracht.'... een dikke laag met vele Romeinsche fragmenten, welke m.i. niet anders dan aan een kunstmatige ophooging kan worden toegeschreven'[12]. Hij gaf tenslotte een negatief advies inzake verder onderzoek, gezien de beperkte ruimte, de onevenredig hoge kosten, en omdat hij geen resultaten van evenredig belang verwachtte.

In 1938[13] herinnerde Schuylenburg zich het bezoek van Holwerda als volgt: 'Men meende dat Dr. J.H. Holwerda uit Leiden de meest deskundige op dit gebied was. Deze werd dan ook uitgenodigd om te komen, daalde in de put af, maar "zag niet veel" in het gevondene, hij gaf er een paar trappen tegen en ontried verder te graven, omdat dit kostbaar was en er tien tegen een toch niets bijzonders zou worden gevonden'. Het is mogelijk, maar moeilijk te bewijzen dat Holwerda's geringe enthousiasme in verband stond met zijn mening over de vroege geschiedenis van Dorestad, waarin geen plaats was voor een Romeins Utrecht[14].

Op diezelfde zaterdag 23 november verbleef Van Hoorn, die behalve in Utrecht ook lector in Groningen was, te Eelde, bij de familie Van Giffen. Hij had met Schuylenburg afgesproken Van Giffens belangstelling voor de Utrechtse aangelegenheid te polsen[15]. In zijn bedankbrief voor de genoten gastvrijheid[16] kwam Van Hoorn nog terug op de afspraak om uiterlijk op 9 december een bezoek aan de opgraving te Utrecht te brengen, waar inmiddels een profiel van zeker vijf meter diepte te zien was. Hij had van Schuylenburg vernomen dat die de 'kuil' wel open wilde houden tot Van Giffens komst, maar hooguit tot 9 december. Van Hoorn verzocht Van Giffen echter zo mogelijk eerder te komen 'met het oog op regen of zelfs vorst (...). Is het mogelijk dat ge 2 December komt (...)?'. Van Giffens belangstelling was kennelijk gewekt, want hij kwam al op 30 november naar Utrecht[17].

Zijn komst bracht de zaak in een stroomversnelling: Van Giffen zag direct het belang in van een opgraving juist op deze plaats, wilde woensdag 4 december zijn 'vóórgraver' Jan Lanting laten komen, en zou dan zelf met zijn tekenaar L. Postema maandag 9 december nogmaals komen om foto's en tekeningen van de profielen en de plattegrond te maken en monsters te verzamelen[18]. Verder belastte hij zichzelf met de leiding van het onderzoek, dat tot 21 december duurde (afb. 2a en b).

Opvallend is Van Giffens uitspraak dat hij, op een enkele dubieuze scherf na, geen Karolingisch aardewerk had gezien. Een door Van Hoorn gemelde 'schoeiing', die

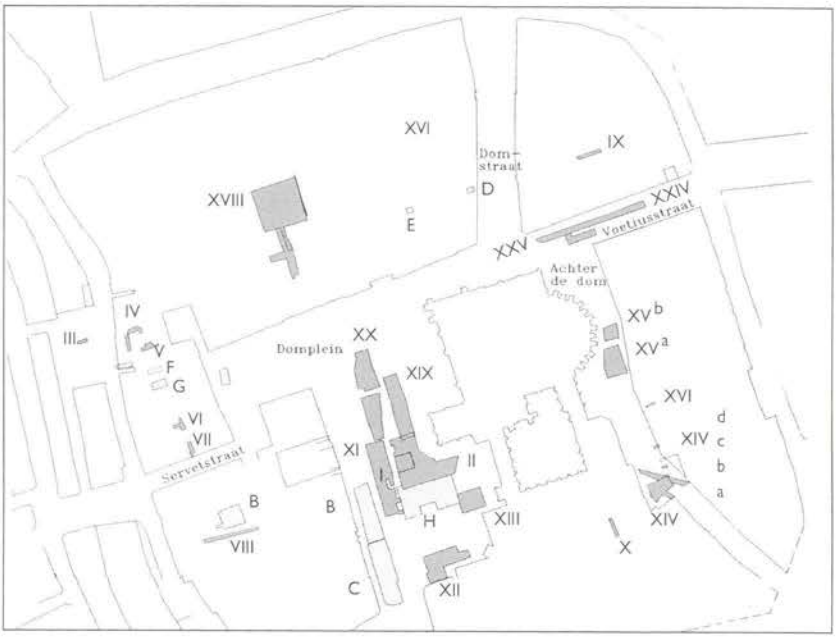

Afb. 2a Overzicht van opgravingsputten 1929-1949. Naar Montforts, 1995, afb. 8. Donker raster: de opgravingen van Van Giffen; licht raster: de opgravingen van Vollgraff. I: 1929; A, B: 1933; C: 1934; F, G, H: 1935; II-X: 1936; XI-XV: 1938; XVIII: 1943/44; XIX-XXI: 1949. De ontbrekende letters en cijfers hebben betrekking op opgravingen buiten het gebied van het Domplein.

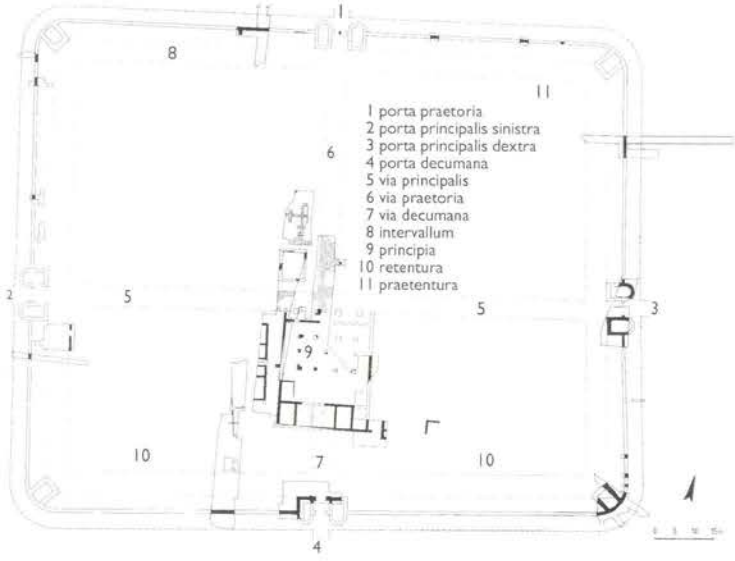

Afb. 2b Overzicht van de onderdelen van de laatste, stenen fase uit omstreeks 200 van het romeinse castellum die tussen tussen 1929 en 1949 zijn opgegraven. In de meest westelijke sleuven van Vollgraff zijn uit de vroegere perioden van het castellum veel gegevens tevoorschijn gekomen.

Afb. 3 De 'kuil' van 1929. Foto PUG/ABC. De wazige figuur links is Van Giffen. De anderen zijn vlnr vermoedelijk Vollgraff, Schuylenburg en Stooker.

Stooker voor een 'gebouw' aanzag, was volgens Van Giffen waarschijnlijk een waterput.

Verder bezocht ook prof. dr C.W. Vollgraff, hoogleraar Griekse Taal- en Letterkunde aan de Utrechtse Universiteit en bekend van zijn opgravingen in Argos, het werk en herinnerde eraan, dat waterputten soms rijke vondsten opleveren (afb. 3). Ook zei hij terloops dat Utrecht aan de splitsing van twee waterwegen - namelijk de Kromme Rijn en de Vecht - belangrijker geweest kon zijn dan Vechten[19]!

Na afloop van de opgraving kwam op het archief en onder leiding van Schuylenburg een informele 'opgravingscommissie' bijeen, bestaande uit de heren Schuylenburg, Van Hoorn en Labouchere, die vanaf het begin bij het onderzoek betrokken waren geweest, en die aangevuld werd met Van Giffen en Vollgraff[20]. Bij deze laatste was advies ingewonnen over de op 17 december opgegraven stenen met Latijnse inscripties. Vollgraff was dus niet van meet af aan bij de opgraving betrokken, zoals hij later ook zelf zei[21]. Volgens Van Giffen was het 'wenschelijk en tevens gemotiveerd dat het (proef)onderzoek op het Domplein voortgezet wordt' en het 'uit te breiden tot een meer algemeen systematisch bodemonderzoek van deze centrale plek, die uit historisch en vroeg-historisch oogpunt van zoo groot en veelzijdig belang is'. Van Giffen dacht daarbij aan vijf opgravingscampagnes, die zich geleidelijk tot het gehele Domplein behoorden uit te strekken[22]. Daarmee verwoordde hij een verlangen dat hij volgens Van Hoorn al onmiddellijk na zijn eerste bezoek aan Utrecht op 30 november 1929 geuit had: 'Zoo wordt dan al spoedig je wensch (...) om eens een groot object onder handen te nemen, vervuld. Want al is het niet groot van omvang, "Groot" is het hartje van de ouden Bisschopsstad wel'[23].

1930-1935: Utrecht of Groningen?

De voortzetting van de opgravingen komt niet van de grond, 1930-1932

Het jaar 1930 begon met enige correspondentie tussen Groningen (Van Giffen) en Utrecht (Schuylenburg, Stooker en Vollgraff) over tekeningen en kaarten die voor de publicatie van de eerste campagne vervaardigd waren. Ook werd een aantal des-

kundigen geraadpleegd, onder andere over de fragmenten van een romeinse boog[24]. Verder vond er een briefwisseling plaats tussen Van Giffen en Vollgraff over de inscripties[25]. Schuylenburg ging met plattegronden en foto's bij Holwerda in Leiden op bezoek, maar over de resultaten van deze samenkomst is niets bekend.

Inmiddels had Van Giffen al op 3 mei 1930 een voorlopig verslag van de opgravingen van december 1929 aan Schuylenburg gestuurd, die voor publicatie ervan zou zorgen. Op 12 mei vroeg Van Giffen aan Vollgraff of deze een kleine - al was het maar voorlopige - mededeling over de lezing van de inscripties voor het verslag zou willen schrijven. Toen die kennelijk niet kwam, stelde Schuylenburg op 23 mei aan Van Giffen voor het verslag van Vollgraff voor de Koninklijke Akademie van Wetenschappen daarvoor te gebruiken[26].

In allerlei correspondentie had Schuylenburg overigens steeds vermeld dat Van Giffen de technische leiding van de opgravingen van 1929 had gehad. Dat zinde Van Giffen echter geenszins. Daarom vroeg hij Schuylenburg in een brief van 12 mei 'de terminologie van het verslag in dier voege te willen wijzigen, dat hem niet de technische, maar meer de wetenschappelijke leiding deel zou worden'[27].

Met de publicatie van het verslag wilde het overigens niet erg vlotten. De rol van Schuylenburg in dezen is wat onduidelijk. In 1938 zou hij verklaren dat het verslag van Van Giffen 'onleesbaar' was en daarom niet geschikt voor publicatie[28]. Het wonderlijke is echter dat hij daar Van Giffen zelf - voor zover wij weten - nooit op aangesproken heeft, hoewel beiden toch regelmatig contact hadden, onder andere over de opgraving van het Utrechtse schip in de winter van 1930/31[29]. Op 5 december 1932 schreef Labouchere aan Van Giffen: 'Wat het publiceren betreft van Uw verslag, het wachten is uitsluitend op den heer Schuylenburg'.

Alles wees erop dat men vastbesloten was in 1930 verder te gaan met de opgravingen op het Domplein. De kosten van het onderzoek van 1929 waren door de gemeente Utrecht betaald voor zover het tenminste de werkzaamheden voor de bestrating en het toezicht door Stooker betrof. Het dieper graven had evenwel extra onkosten met zich mee gebracht, waarvoor de directie van het PUG al op 16 december 1929 spontaan een bedrag van *f* 500,- beschikbaar stelde 'voor de kosten van de onderneming'[30].

Voor de plannen tot voortzetting van het onderzoek zouden de financiën echter het grote struikelblok blijven. Weliswaar had Oud-Utrecht in mei 1930 een opgravingsfonds ingesteld, waarin particulieren geld konden storten[31], maar met de middelen die dat fonds uiteindelijk bevatte, kon geen nieuwe opgravingscampagne uitgevoerd worden.

Toch sloeg het idee van Van Giffen[32] om in vijf campagnes van ongeveer acht weken het gehele Domplein op te graven in brede kring aan. Uitvoering van dit plan zou echter *f* 10.000,- per jaar gaan kosten. Omdat het gemeentebestuur van Utrecht meende dat een dergelijk grootschalig onderzoek ook van nationaal belang was,

schreef het op 18 februari 1930 op basis van een advies van Schuylenburg een brief aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg om de mogelijkheid van een substantiële rijkssubsidie voor de opgravingen te peilen. De Rijkscommissie berichtte op 9 april dat ze bereid was een dergelijk verzoek aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OK&W) - onder wie de Rijkscommissie ressorteerde - voor een bedrag tot *f* 3.000,- van een positief advies te voorzien[33].

Op 8 mei schreven B&W dan ook een brief aan de minister met het verzoek om een rijksbijdrage in de kosten van het onderzoek op het Domplein. De gemeente zelf zou *f* 5.000.- betalen, de andere helft zou door het Rijk gegarandeerd moeten worden. Bijdragen van elders zouden het uitkeren van het volle bedrag waarschijnlijk niet nodig maken. Deze steun van particuliere zijde zou in de eerste plaats van het PUG moeten komen, waaraan men op dezelfde dag een jaarlijkse bijdrage van *f* 1.000.- à *f* 2.000.- had gevraagd. In reactie op dat verzoek besloot de directie van het PUG op 12 mei dat wegens afwezigheid van de penningmeester vooreerst slechts *f* 500.- beschikbaar gesteld kon worden en dat men later op de zaak terug zou komen[34].

Met de rijksbijdrage voor de opgravingen liep het intussen niet goed. Volgens Labouchere zou Jan Kalf, de machtige directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, bij de opening van het Rijksmuseum Twenthe gezegd hebben het gevraagde bedrag van *f* 5.000,- 'buitensporig' te vinden[35]. Van het ministerie van OK&W werd evenwel niets vernomen, zodat Schuylenburg op 20 november aan Van Giffen kon schrijven dat het Departement schuldig was aan het niet doorgaan van de opgravingen in 1930. Toch was hij niet geheel wanhopig over mogelijkheden in de toekomst, want burgemeester J.P Fockema Andreæ, die persoonlijk zeer geïnteresseerd was in de (oude) geschiedenis van Utrecht[36], zou op 22 november een bezoek aan de heer Visser van het ministerie van OK&W brengen om te proberen de zaak weer in beweging te krijgen. Dat was hij kennelijk al langer van plan, want al op 11 juli had Labouchere in een brief aan Van Giffen geschreven: 'de burgemeester, die gelukkig zeer veel belangstelling voor deze onderneming heeft, verklaart nu, dat het de aangewezen weg is dat hij met den heer Visser over deze zaak confereert. Moge hij succes hebben!'[37]. Dit laatste zou een vrome wens blijven, want vóór mei 1933 zou er op dit gebied in het geheel niets meer gebeuren. Later zou Schuylenburg het Ministerie als hoofdschuldige aanwijzen voor het niet doorgaan van de opgravingen[38].

Opmerkelijk is het dat ook van de 'opgravingscommissie' die in december 1929 was opgericht vrijwel niets meer vernomen wordt. Als groep hebben de leden kennelijk geen gezamenlijke actie gevoerd, want op 19 januari 1931 schreef Labouchere aan Van Giffen - beiden lid van deze commissie - dat hij zeer benieuwd was naar een lezing die Van Giffen op 26 januari voor Oud-Utrecht zou houden[39], 'vooral wat de plannen tot voortzetting van de opgravingen betreft'.

Interessant, maar wellicht niet geheel van eigenbelang ontbloot[40], waren de ideeën van Labouchere voor het oprichten van een gemeentelijke archeologische dienst, die zo nu en dan in de correspondentie met Van Giffen opduiken. Zo schrijft hij op 10 maart 1931:

'U moest eens een proseliet te Utrecht kunnen fokken, die althans onderlegd genoeg zou zijn om het speciaal voor deze streek te verrichten terponderzoek[41] wat details betreft naar Uwe aanwijzingen te doen. Ik droom - overdag dan altijd - nog steeds van een archaeologischen dienst voor Utrecht, een schakel in de Hollandsche Limesforschung[42], die als operatiebasis het museum alhier zou kunnen hebben. Als de heer Schuylenburg ... maar eens den tijd had Uw rapport uit te geven! Enfin, ik houd er de moed in'[43].

Vollgraff neemt het initiatief, 1933

In dit jaar ging het er allemaal heel anders uitzien. Niets wees erop dat er enige onenigheid tussen Vollgraff en Van Giffen zou ontstaan. De beide heren hadden in de voorgaande jaren op vriendschappelijke toon met elkaar gecorrespondeerd. Op 30 september 1932 nodigde Van Giffen Vollgraff uit naar de opgravingen in Ezinge te komen kijken: 'Als reeds gezegd, zou ik het op prijs stellen wanneer het mogelijk was een en ander eens ter plaatse te bespreken'. Van Giffen beschouwde Vollgraff dus kennelijk als iemand met voldoende archeologisch inzicht om een dergelijk gesprek te voeren. Later zullen die kwaliteiten door de 'aanhangers' van Van Giffen in twijfel worden getrokken (zie p. 148)[44].

Op 15 mei vond de maandelijkse vergadering van de Directie van het PUG plaats. Daarin deed voorzitter Vollgraff[45] geheel onverwacht - 'voordat tot behandeling van de agenda wordt overgegaan' - het voorstel de opgravingen op het Domplein onder zijn leiding voort te zetten. Deze 'machtsgreep' is voor al wat volgt zó belangrijk, dat hier het betreffende deel van de notulen van de directievergadering in extenso wordt geciteerd[46]:

Voordat tot behandeling van de agenda wordt overgegaan, doet de Voorzitter [Vollgraff] *aan de Directie het volgende voorstel:*

De in December 1929 ondernomen opgravingen op het Domplein, waarvoor het P.U.G. indertijd een subsidie heeft gegeven, zijn nooit voortgezet. De heer Vollgraff, die er aanvankelijk niets mede te doen heeft gehad, heeft nu met den gemeente-archivaris [Schuylenburg] *over de mogelijkheid van voortzetting gesproken, mede in verband met het achterwege blijven van elke publicatie van het door Dr. van Giffen opgestelde en bij den heer Schuilenburg berustende verslag en met de goede kansen die er schijnen te bestaan om met zeer hoogen overheidssteun (95% bijv.) werkloozen voor het graafwerk te kunnen gebruiken*[47]*. De heer Vollgraff zou nu zijnerzijds, in opdracht en met financieëlen steun van het P.U.G. en met toestemming van het gemeentebestuur, de opgravingen onder zijn leiding willen hervatten, en wel reeds in de eerste helft van Juni, terstond na het instem-*

mend besluit der Alg. Vergadering [op 7 juni] *en zekere medewerking van de Gemeente, bestaande bijv. in het beschikbaar stellen van graafmateriaal (schoppen, touwen, etc.), het detacheeren van een opzichter, politietoezicht, en derg. Ook al zijn de grondwerkers voor ongeveer niets beschikbaar te krijgen, dan nog zullen er op het graafwerk kosten vallen, o.a. voor teekenwerk, foto's, vervoer, restauratie, het plakken van vazen, drukken van het verslag en derg. De heer Vollgraff zou, na eenmaal de opdracht gekregen te hebben, in zijn leiding van de opgravingswerkzaamheden geheel de vrije hand moeten hebben. Aan den heer van Giffen zou door deze opdracht geen onrecht worden aangedaan. De opdracht zou voorloopig ook alleen voor één graafcampagne gelden, die van dezen zomer. De verslagen van Dr. van Giffen over het eerste opgravingswerk en van den heer Vollgraff zouden tezamen kunnen worden gepubliceerd; daarmede zou het P.U.G. tevens weer eens over een ruil-geschrift voor andere wetenschappelijke instellingen de beschikking krijgen.*

De heer Vollgraff zou aan de Alg. Vergad. een subsidie van ten hoogste ƒ 1000,- willen vragen. Dit subsidie zou, naar de heer Rademacher Schorer[48] *als de beheerder van het betrokken fonds meedeelt, eventueel verhoogd kunnen worden met ƒ 400,-, tot dit doel reeds eerder bijeengebracht door "Oud-Utrecht". Wellicht zijn er ook nog particulieren te vinden, die zich voor de voortzetting van deze opgravingen financieel interesseeren. De heer Vollgraff wil in geen geval dieper graven dat tot het Romeinsch niveau. Wat daaronder ligt, interesseert minder, zou alleen hier en daar door het graven van een put kunnen worden onderzocht*[49].

Bij dezen opzet is er ook meer kans dat het verslag van Dr. van Giffen met illustraties thans eindelijk gepubliceerd wordt. De heer Schuilenburg, die er indertijd niet in geslaagd is, voldoende financieelen steun te verwerven voor voortzetting van de opgravingen, heeft tegen dit voorstel van de heer Vollgraff geen bezwaar[50]. *Na uitvoerige bespreking wordt besloten, dat de Directie zich, ter verwezenlijking van het denkbeeld, tot het gemeentebestuur en tot de vereeniging "Oud-Utrecht" zal wenden; dat zij, bij voldoenden steun van de Gemeente en bij juistbevinding van de vooruitzichten op ongeveer gratis-werkloozenhulp, aan haren Voorzitter de opdracht zal geven*[51]*; dat zij daartoe aan de Alg. Vergadering zal voorstellen, ten hoogste ƒ 1000,- beschikbaar te stellen. De opgegraven voorwerpen zouden billijkheidshalve aan het P.U.G. behooren te komen.*

Opnieuw lijkt het gedrag van Schuylenburg, die zulke goede contacten met Van Giffen had, onduidelijk, maar dat is schijn. Op 11 mei 1938 schreef hij een lang rapport aan de Burgemeester[52] met een overzicht van wat volgens hem sinds 1929 met betrekking tot de opgravingen op het Domplein was voorgevallen. Daarin schrijft hij over 1933:

Ik heb den heer Vollgraff, die schijnbaar op den besten voet met den heer van Giffen stond, toen uitgenoodigd zich aanstonds met dezen in verbinding te stellen, teneinde ieders taak bij de aldus mogelijke nieuwe opgraving te regelen. De heer Vollgraff heeft mij in den waan gelaten, dat hij dit ook gedaan heeft, maar eerst veel later is mij gebleken,

dat hij in plaats daarvan den heer van Giffen geschreven heeft dat hijzelf thans de zaak ter hand genomen had en voornemens was de nieuwe opgravingen te leiden, daar er geen andere mogelijkheid was de zaak verder voort te zetten. Aldus heeft de heer Vollgraff in 1933 op mijns inziens moeilijk te kwalificeeren wijze den heer van Giffen weten ter zijde te schuiven en zich op zijn plaats te nestelen[53].

In hetzelfde rapport maakt Schuylenburg duidelijk 'dat het altijd de bedoeling was, mij wederom met de algemeene leiding te belasten en voor de technische leiding dr. van Giffen uit te noodigen. Dat op dezen voet de voortzetting der opgraving zou plaats hebben, was aan alle betrokken heeren bekend en had hun volle instemming'. Sterker nog, in het voorwoord van de Wetenschappelijke Verslagen I-II uit 1934, waarin de resultaten van de opgravingen uit 1929 en 1933 gepubliceerd waren, werd nadrukkelijk vermeld dat 'Besloten werd in onderlinge samenwerking te handelen en slechts met elkanders medeweten tot zelfstandige openbaarmaking over te gaan'. Van 'onderlinge samenwerking' was dus niet veel overgebleven.

Niet alleen Van Giffen, maar ook Schuylenburg was door de plotselinge actie van Vollgraff derhalve buiten spel gezet. De brief van Vollgraff aan Van Giffen, waarin hij hem meedeelt het heft zelf in handen te nemen, is nog niet gevonden, maar er is geen reden de weergave van de inhoud ervan in het rapport van Schuylenburg in twijfel te trekken, al was ook hij door Vollgraff gepasseerd. Van Giffen reageerde geschokt. Hij stuurde de brief van Vollgraff aan I.H. Gosses[54] voor 'advies' en eveneens een afschrift van zijn antwoord aan Vollgraff. Aan Gosses schreef hij 'Ik zond je dit, omdat ik verlegen was met den inhoud en er prijs op stelde mijn zienswijze aan de jouwe te toetsen. Ik heb er eigenlijk verbluft van gestaan. Het scheen me vooreerst als de uitwerking van een electrische stroom, die een zeker voltage overschreden hebbend, niet meer doordringt, doch den getroffene innerlijk onberoerd laat'. De brief aan Vollgraff is minder bloemrijk, maar getuigt van een diepe gekrenktheid over zoveel onrecht hem aangedaan.

Samenvattend kan dus gezegd worden dat Vollgraff de directie van het PUG op de laatste vergadering vóór het zomerreces - en de laatste ook onder zijn voorzitterschap - met zijn plan overrompelde. Op kennelijk daarover gestelde vragen had hij hen bovendien gerustgesteld over de positie van Van Giffen: 'hem zal geen onrecht aangedaan worden'. Ook Schuylenburg had hij gesust met de toezegging met Van Giffen te zullen overleggen, maar dat 'overleg' was wel zeer eenzijdig uitgevallen! Vollgraff had op 15 mei 1933 de opgravingen op het Domplein aan zich getrokken.

Al op 16 mei schreef het PUG een brief aan het College van B&W van Utrecht om materiële steun voor de opgravingen onder Vollgraff, die het werk onmiddellijk na de toestemming van de ledenvergadering van het PUG op 7 juni wilde beginnen. Op advies van Schuylenburg, die immers in de veronderstelling verkeerde dat Van Giffen geheel op de hoogte was van de situatie, gaven B&W op 8 juni toestemming

tot de opgravingen. Zij zouden materiële steun verlenen en een brief aan Binnenlandse Zaken schrijven voor de werklozensubsidie. De hoge ambities van het PUG - 'de opgegraven voorwerpen zouden billijkheidshalve aan het P.U.G. behooren te komen' en de impliciete veronderstelling dat de eindverantwoordelijkheid bij het PUG zou liggen - werden in de brief van B&W fijntjes gereduceerd: 'Wij zijn bereid het opgravingswerk van gemeentewege te doen uitvoeren, met dien verstande, dat Uw Voorzitter daarbij de leiding in handen zal hebben' en 'De voorwerpen, welke worden opgegraven, zullen ter beschikking moeten worden gesteld van den directeur van het Centraal Museum ter opneming al naar gelang van hun aard in het Historisch Museum van de Gemeente of in de afdeeling Nederlandsche en Romeinsche Oudheden onder beheer van den conservator van Uw Genootschap'[55].

Inmiddels had ook de Vereniging Oud-Utrecht zich bereid verklaard haar opgravingsfonds van *f* 400,- beschikbaar te stellen. Op de brief van B&W van 8 juni aan het ministerie van Binnenlandse Zaken om een bijdrage van 55% in de loonkosten van werklozen antwoordde op 12 juni het ministerie van Sociale Zaken positief. Deze ongehoorde snelheid is te verklaren uit het feit dat de directeur van het Utrechtse Arbeidsbureau persoonlijk naar Den Haag reisde om een en ander in orde te maken[56].

Op 13 juni begonnen de opgravingen, minder dan een maand na de 'machtsgreep' van Vollgraff (afb. 4). Het werk duurde tot 29 juli. Vollgraff groef op het Domplein zelf, Labouchere had - van 26 juni tot 26 juli - de dagelijkse leiding van een opgravingsput van 7,80 x 6,85 m in Flora's Hof.

Tijdens de opgravingen heeft Labouchere kennelijk een bezoek aan Van Giffen in Ezinge gebracht, waar zij de kwestie Utrecht hebben besproken. In een brief van 10 oktober 1933 aan Van Giffen komt Labouchere op dat gesprek terug en maakt hij zijn positie duidelijk[57]. Het is overigens opmerkelijk dat er over de hele affaire Vollgraff geen correspondentie tussen Labouchere en Van Giffen is gevoerd. Omdat in de brief van 10 oktober posities worden ingenomen, die in het verdere verloop van wezenlijk belang zijn, wordt de inhoud ervan hierna wat uitvoeriger besproken.

Afb. 4 C.W. Vollgraff in het veld op de vierde dag van de opgraving in 1933. Foto PUG/ABC.

De directe aanleiding tot de brief is het feit dat Vollgraff Van Giffen gevraagd heeft de drukproeven van zijn verslag van de opgraving in 1929 te willen corrigeren,

waarover straks meer. Vervolgens meldt Labouchere dat hij op de dag na het bezoek aan Ezinge aan Schuylenburg gezegd heeft dat Van Giffen 'niet van plan was hier bij de pakken neer te zitten' en dat hij de opgravingscommissie uit 1929 bijeen wilde roepen om uit de impasse te geraken. Over zijn eigen houding deelde Labouchere aan Schuylenburg mee 'dat ik mijn medewerking aan de opgravingswerkzaamheden zou blijven verleenen tot op het oogenblik dat die werkzaamheden zouden zijn geëindigd; dit uitsluitend omdat ik niet de schuld wilde hebben van eenig minder goed uitgevallen resultaat'. Als er echter na de terugkeer van Vollgraff van zijn vakantie geen oplossing was gevonden, zou hij uit de commissie treden. Hij had Stooker en Van Hoorn van dit voornemen op de hoogte gesteld en laatstgenoemde scheen hem gelijk te geven, maar als conservator van het PUG was hij 'aan verdere medewerking gebonden, zoodat hij niet de vrijheid heeft om te handelen als ik'. Vollgraff had hij niet meer gesproken, maar hij meende dat deze wel op de hoogte van zijn voornemen was. 'Tot goed verstand van zaken dient U te weten, dat ondanks deze zaak tot het laatst toe een prettige toon geheerscht heeft bij het werk; zelfs tusschen Prof. V. en mij is nooit een onvriendelijk woord geweest. Geen Holwerda-stemming dus [58]; de buitenwereld weet trouwens heel weinig van dit geval af.' Schuylenburg vindt dat Labouchere 'weer' nodeloos moeilijk doet. Labouchere verwijt hem dat hij niets ondernomen heeft in verband met de opgravingscommissie (waarvan hij immers voorzitter was). Schuylenburg was evenwel van mening dat de commissie door het optreden van Vollgraff ontbonden was, iets wat volgens Labouchere niet mogelijk was zonder toestemming van de leden van de commissie zelf. En passant schuift Labouchere de schuld van alle ellende Schuylenburg in de schoenen: Vollgraffs optreden zou nog te rechtvaardigen geweest zijn bij 'inactiviteit' van de andere partij: die partij was zijns inziens niet Van Giffen, maar Schuylenburg, die almaar talmde met het uitgeven van het verslag van de opgravingen in 1929. Er is inderdaad niet achter te komen, waarom die uitgave achterwege bleef [59].

Zelf, zegt Labouchere, had hij zich erg op de achtergrond gehouden 'omdat ik de heeren tot het laatst toe de volle gelegenheid heb willen geven om geen onrecht tegenover U te begaan; er was niet de minste aanleiding voor mij om met U te willen samenspannen tegenover hen. Thans echter stel ik er prijs op U te verklaren dat ik mij niet vereenig met hun houding tegenover U'. Zijn verhouding tot Van Giffen zelf verwoordt Labouchere als volgt: 'Ik meende mijn houding van de Uwe afhankelijk te moeten stellen omdat ik persoonlijk niet die belangrijke plaats in onze commissie inneem, welke U bekleedt'.

Wat er verder ook over het optreden van Vollgraff gezegd mag worden, voortvarend in de uitwerking van zijn opgraving was hij zeker. Hij moet er direct na zijn terugkeer van vakantie op 1 september aan begonnen zijn. Over de opname en de wijze van uitvoering van het verslag van Van Giffen correspondeerden beide heren

op vriendelijke toon. Op 25 oktober schreef Vollgraff het voorwoord bij beide verslagen, daarbij het klaarspelend de naam van Van Giffen niet te noemen! Het was kennelijk noch aan Van Giffen, noch aan Schuylenburg ter lezing voorgelegd. De volledigheid van de machtsovername van Vollgraff blijkt hieruit zonneklaar: was er destijds enige frictie geweest tussen Van Giffen en Schuylenburg over wie nu wat voor soort leiding had bij de opgravingen, bij Vollgraff speelt dat kennelijk in het geheel geen rol meer. Ook de directie van het PUG, die als 'uitgever' optrad, had kennelijk weinig in te brengen, getuige een ongedateerde, losse aantekening van de secretaris van het PUG: 'De onderhandelingen over de uitgaaf van de "Wetenschappelijke Verslagen Opgravingen Domplein I/II" zijn door prof. Vollgraff persoonlijk gevoerd. Schriftelijke stukken zijn daarover in het dossier van 1933 niet aanwezig. De zaak komt opnieuw ter sprake in de notulen van 1934: 19 Febr./19 Maart 1934'[60].

De *Wetenschappelijke Verslagen I en II* kwamen op 1 maart 1934 uit. Op de negende van die maand schreef Van Giffen aan Vollgraff in een overigens zeer verzoenende brief: 'Uw vóórwoord heeft mij zeer bepaald gehinderd'. Desondanks hoopte hij op een vruchtbare samenwerking in de toekomst en feliciteerde hij Vollgraff met het feit dat nu gebeurd was, wat hij kennelijk dertig jaar geleden al gewild had, namelijk dat er in Utrecht gegraven zou worden naar het romeinse verleden van de stad[61].

Vollgraff graaft verder, 1934-1935

Het zinde Schuylenburg kennelijk niet dat Van Giffen zo ruw terzijde was geschoven. Hij probeerde Van Giffen en Vollgraff te laten samenwerken. Maar in de woorden van de directeur Gemeentewerken in een advies aan B&W staat: 'Het treffen van een regeling in deze met de Heeren Vollgraff en Van Giffen is aan den Gemeentearchivaris niet gelukt, zoodat de Archivaris thans in overweging geeft aan den Heer Van Giffen een terrein van pl. m. 450m^2 aan de Oostzijde van het Domplein ter ontgraving beschikbaar te stellen[62]. Het werd in het midden gelaten of deze beide opgravingen tegelijkertijd moesten plaats vinden. Heel andere factoren bepaalden echter het lot van dit plan: voor de opgraving van Vollgraff moest de Gemeente *f* 4.570,- beschikbaar stellen, voor die van Van Giffen *f* 5.100,-[63], wat tezamen op *f* 9.670,- zou uitkomen. Dit was het College wat al te gortig en het besloot de goedkoopste opgraving, die van Vollgraff, te laten uitvoeren.

Schuylenburg deelde dit besluit aan Van Giffen mee in een brief van 31 mei, waarbij hij hem evenwel verzekerde dat hij niets liever wilde dan dat Van Giffen weer in Utrecht zou komen graven. Op diezelfde dag gaven B&W aan het PUG toestemming voor de opgraving in 1934, die 'van gemeentewege, doch onder leiding van Uw voorzitter' zal worden uitgevoerd.

Opvallend is de bemoeienis van burgemeester G.A.W. Ter Pelkwijk met het wel en wee van de opgravingen. Schuylenburg had gepoogd een gesprek van de burge-

meester met de beide archeologen te arrangeren, maar Ter Pelkwijk had de voorkeur gegeven ze afzonderlijk te spreken. Zo mocht Van Giffen op 18 juni om half elf op audiëntie, met als resultaat dat Ter Pelkwijk Van Giffen aanried met een welomschreven (en niet te duur) voorstel te komen[64].

Dubbele steun ontving Van Giffen van de archeoloog A.W. Byvanck uit Leiden[65]. Hij schreef niet alleen 'De houding van Vollgraff is mij onverklaarbaar. Dit is een mentaliteit, waar ik niet bij kan. Maar daar spreken wij nog wel eens over', maar ook ging hij persoonlijk bij Ter Pelkwijk - een Leids studiegenoot - op bezoek. Daaruit kwam hetzelfde advies voort: dien een goed onderbouwd plan in en de burgemeester zal zijn uiterste best doen. Dat Byvanck Van Giffens karakter goed kende, moge blijken uit de volgende raadgevingen: 'Ik zou je aanraden niet te lang te wachten met het indienen van dit plan en het niet te uitgebreid te maken vooreerst. Het is noodig dat gij vooral toont, wat gij uit een opgraving weet te halen, niet, hoe groot gij de opgraving nu kunt maken. Overleg in dezen met den Heer Schuylenburgh'.

Intussen was de verhouding tussen Van Giffen en Vollgraff verder verslechterd. Dat begon al met de verbittering van Van Giffen over het voorwoord van Vollgraff in de Wetenschappelijke Verslagen, maar het werd er niet beter op na de mislukte verzoeningspoging door Schuylenburg. Van Giffen is daarin zeer duidelijk[66]: 'Het is mij ... duidelijk ... dat gij ... in weerwil van alles, geene samenwerking met mij wenscht. Integendeel, gij hebt deze zoowel onmiddellijk als zijdelings afgewezen en geweigerd'. Had Van Giffen nog in een vorige brief Vollgraffs hulp ingeroepen voor het organiseren van een opgraving 'op de Balkan', nu wenste hij daarvan expliciet verschoond te blijven. Verder waren er kennelijk geruchten dat Vollgraff grote bezwaren had tegen het verslag van Van Giffen over de opgravingen van 1929. In zijn antwoord[67] ontkende Vollgraff dat: 'Ik heb altijd eene goede meening gehad over Uw werk in het algemeen'[68]. Bovendien vond hij het feit dat hij Van Giffens verslag, dat tweeëneenhalf jaar was blijven liggen, uitgegeven had, bewijs genoeg voor zijn waardering, ook al was hij in bepaalde opzichten een andere mening toegedaan.

In deze brief staat ook de eerste 'apologie' voor zijn machtsovername van 1933: 'Wat de leiding en uitvoering van het werk op het Domplein betreft, heb ik de vaste overtuiging, dat het juist gezien is, dat deze te Utrecht blijft, en dit te meer, omdat het de eenige onderneming van zoodanigen aard is die van ons uitgaat, terwijl Gijzelf tal van dergelijke objecten hebt en steeds gehad hebt, waaraan Ge U wijdt en welke Uw aandacht vragen en Uw werkkracht opeischen'.

Al het bovenstaande lijkt op de komst van een krachtmeting in 1935 te wijzen, maar die blijft uit. Op aanraden van Schuylenburg dd 7 februari 1935[69] had Van Giffen op 16 maart een brief met begroting à *f* 600,- (exclusief loonkosten) aan Ter Pelkwijk geschreven. Op 18 februari had het PUG echter al *f* 500,- beschikbaar gesteld voor een opgraving onder leiding van Vollgraff. Namens wethouder M.H. de Boer[70], die

de met vakantie zijnde Ter Pelkwijk verving, meldde Schuylenburg op 25 april aan Van Giffen dat de opgravingen 'in verband met de reeds door het Prov. Utr. Genootschap getroffen voorbereidingen' nog één keer aan Vollgraff gegund zouden worden. Zeer tekenend voor de houding van Schuylenburg (en van het gemeentebestuur?) is de volgende passage in deze brief: '... en U dan het volgend jaar opdracht te geven. Om te verhinderen, dat Vollgraff in verband daarmede aanstonds moeilijkheden zou maken, wat niet uitgesloten leek, achtte de heer de Boer het (na overleg met den voorzitter van het P.U.G. [71]) beter de beslissing omtrent uw opgraving eerst na afloop van die van Vollgraff te doen nemen. Hij wil daarom de zaak eerst in September bij B. en W. inbrengen [72]. U kunt dan van een ernstige en - voor zoover van den wethouder afhangt - welwillende overweging verzekerd zijn'. Vreugde alom: Schuylenburg tevreden, Van Giffen is 'in elk opzicht zeer tevreden en ingenomen'. Aan Byvanck schrijft hij [73]: 'Intusschen is ... de Utrechtsche aangelegenheid in een m.i. zeer bevredigend vaarwater gekomen ... dankzij ingrijpen van jezelf en van Dr. Schuylenburg ...'.

Groningen: 1936-1949

Vollgraff verliest het pleit, 1936

De opmaat naar het onderzoek van 1936 werd al op 8 oktober 1935 gegeven. Toen schreef Schuylenburg een brief aan het College van B&W, waarin hij hen herinnerde aan hun toezegging van 2 mei aan Van Giffen. Ook de reden waarom het graven door Van Giffen belangrijk was, werd vermeld: 'Naast de opgravingen, die onder leiding van professor Vollgraff worden uitgevoerd, heeft deze opgraving vooral betekenis, omdat zij meer dan deze op de bodemstructuur gericht is'. Deze grote aandacht voor bodemkundige zaken was in die tijd 'modern', maar het zou zeker te ver gaan daarmee Vollgraff tot een 'ouderwets' archeoloog te degraderen. Ook hij, de classicus, liet allerlei natuurwetenschappelijk onderzoek verrichten, zoals overduidelijk uit de bijlagen bij zijn gepubliceerde Wetenschappelijke Verslagen blijkt [74]. Dat was dus geen exclusiviteit van de bioloog Van Giffen.

Tenslotte gaf Schuylenburg het College nog het volgende advies: 'Wat de kosten betreft, zou hem de voorwaarde kunnen gesteld worden, dat de opgraving tot een zoodanigen omvang beperkt moet blijven, dat deze de dit jaar gemaakte kosten niet overschrijden'. Van Giffen had namelijk in zijn aanvraag van 16 maart maar liefst weer een stuk van 550 m^2 geclaimd!

Waarschijnlijk wijs geworden door de 'misser' van dat voorjaar, toen het PUG al een bedrag beschikbaar had gesteld voor een opgraving van Vollgraff, schreven B&W reeds op 31 oktober 1935 een brief aan de directie van het PUG of zij een opgraving onder leiding van Van Giffen wilde subsidiëren. Als reactie daarop had

T.J. Dorhout Mees [75], de voorzitter van het PUG, op 4 november een langdurig onderhoud met Ter Pelkwijk, waarbij ook Schuylenburg aanwezig was. De dag daarop deed Dorhout Mees ten behoeve van besluitvorming in de Letterkundige Sectie van het PUG [76] aan de voorzitter van die sectie, G.W. Kernkamp, schriftelijk verslag [77]. De verhouding PUG -Gemeente met betrekking tot de opgravingen werd daarbij nog eens duidelijk vastgesteld: 'De tot de Directie gerichte vraag is niet, of zij van meening is dat Dr. van Giffen in 1936 behoort te graven, maar alleen of zij voor die opgraving, waartoe B&W reeds hebben besloten maar die zeer waarschijnlijk van ons subsidie afhangt, subsidie zal verleenen'. Ter Pelkwijk had tevoren ook helder gesteld hoe de Gemeente tegenover de opgravingen stond: 'De Burgemeester legde er den nadruk op, dat de opgravingen voor de Gemeente niet het minste voordeel opleveren, maar hij achtte het zeer verheugend dat de Gemeente er toch geld voor over heeft, waarbij hij voorop stelt dat het een belang der wetenschap is, dat de Gemeente door haar steun mogelijk maakt. Hij aanvaardde dan ook niet, dat de opgravingen door Dr. van Giffen eene onderneming van de Gemeente zou worden in tegenstelling tot die van Prof. Vollgraff, doch hij beschouwt beide als werken der wetenschap'.

Op 18 november vergaderde de directie van het PUG uitvoerig over het voorstel van de gemeente om in 1936 Van Giffen te laten graven. In de notulen van die vergadering wordt steeds weer met klem gesteld dat het maar om één opgraving gaat, die Van Giffen toegezegd is om zijn proefonderzoek van 1929 af te kunnen ronden. Daarna zal Vollgraff weer aan de beurt zijn. Kernkamp bracht verslag uit van het besprokene in de Letterkundige Sectie, waar Vollgraff 'heeft ... verklaard, dat hij betwijfelt dat aan Dr. van Giffen eene positieve belofte zou zijn gedaan; dat hij weinig vertrouwen in de werkwijze van Dr. van Giffen heeft; dat hij dan ook tegen verleening van een subsidie aan Dr. van Giffen is, doch dat hij tegen het verzoek van B&W geene actie zal voeren'. De uitlating van Vollgraff over Van Giffens werkwijze staat wel in schril contrast met datgene wat hij in zijn brief van 6 juli 1934 aan Van Giffen zelf had geschreven (zie p. 140). De vraag blijft bij welke gelegenheid Vollgraff oprecht was.

De meerderheid van de Letterkundige Sectie was vóór het verlenen van het subsidie, temeer, omdat anders de gemeente zich wel eens geheel uit het project zou kunnen terugtrekken. De directie besloot overigens haar definitieve beslissing uit te stellen in verband met de afwezigheid van Vollgraff ter vergadering. Ook op de volgende vergadering werd nog geen beslissing genomen. De architect G.W. van Heukelom [78] was wat bevreesd voor instortingsgevaar van de Domkerk als Van Giffen daar te dicht bij vijf meter diepe gaten zou graven. Hij zou dat probleem met de Letterkundige Sectie bespreken. Het geringe inzicht dat de directie had in het wezen van een opgraving, bleek uit het feit dat men zich hoogst verbaasd toonde dat Van Giffen ook de resterende funderingen van de Heilig Kruiskapel wilde

onderzoeken: hij hield zich toch alleen met de bodemstructuur bezig!
Op 21 januari ging bij het PUG de kogel door de kerk. De voltallige directie - met uitzondering van Vollgraff - was aanwezig. De Letterkundige Sectie was bij zijn advies gebleven het subsidie van *f* 500,- aan de opgraving onder leiding van Van Giffen te verlenen. De directie besloot conform, de afwezigheid van Vollgraff speelde kennelijk geen rol meer.
Op 15 februari dwarrelde er een zeer kort briefje door de brievenbus van de secretaris van het PUG. De afzender was Vollgraff, die - zonder aanhef - meldde: 'Ik heb de eer tot Uwe kennis te brengen, dat ik ontslag neem als lid van de Directie van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap. w.g. C.W. Vollgraff'. De reactie van de directie was al even kort en formeel: 'zij heeft met leedwezen kennis genomen'. In de vergadering van de directie van 17 februari werd genotuleerd: 'De aanwezigen zijn het erover eens dat de reden te zoeken is in het besluit van de directie, om subsidie toe te zeggen voor de opgravingen onder leiding van Dr. van Giffen'. Sindsdien is het niet meer goed gekomen tussen Vollgraff en het PUG, zoals later duidelijk blijken zal (zie p. 149).

Een 'keldermuseum'?, 1936

De resultaten van de opgravingen, die op 15 april 1936 begonnen waren en tot 13 juni duurden, waren kennelijk zó interessant dat er een rondleiding onder deskundige leiding voor Raadsleden werd georganiseerd. Het College van B&W nodigde hen die daarvoor belangstelling hadden, uit om op 19 mei te 16.30 bij het Ontvangstgebouw van de Domtoren te verzamelen. Van Giffen ontving een afschrift van de uitnodiging op zijn logeeradres, huize Labouchere[79]. Is tijdens die excursie het idee ontstaan opgegraven resten van de oudste 'legerplaats', van de *principia*, van de 'oudste kapel ter plaatse' en van de Heilig Kruiskapel niet weer toe te dekken, maar ze in een kelder zichtbaar te houden, voorzien van een expositie van daar gevonden voorwerpen en de nodige explicatie door middel van foto's en tekeningen? Op 26 mei deden B&W een voorstel van die strekking aan de Raad[80]: 'Het is ons College gebleken, dat het uit een historisch oogpunt van groot belang wordt geacht, dat op deze wijze kennis kan blijven worden genomen van de oudste overblijfselen in onzen bodem van vier tijdvakken'. Tijdens de lustrumfeesten zou het terrein met een stevig hek afgesloten kunnen worden (geraamde kosten *f* 200,-), het aan te brengen betondek en andere voorzieningen zouden *f* 2.000,- gaan kosten. Dat bedrag zou geen bezwaar mogen zijn, want 'Wij meenen, dat het belang van de historie van stad en land deze kosten rechtvaardigt, te meer daar verwacht kan worden, dat zij naar eenigen tijd door de entrées zullen worden gedekt'. Het toezicht op deze kelder zou in handen komen van de bewaker van de Domtoren. Op 28 mei stelde de Raad *f* 2.000,- beschikbaar voor de definitieve overdekking. De Directeur van Gemeentewerken legde op 7 juli twee plannen voor ter beoordeling

door de Monumentencommissie, één volgens het oorspronkelijke plan van B&W, waarbij slechts één enkele betonplaat, waarover geen rijverkeer mogelijk zou zijn, over de opgraving zou komen te liggen, en één waarbij dat wel mogelijk was en waarop bovendien gestraat kon worden. De Monumentencommissie, onder voorzitterschap van ir G.W. van Heukelom, juichte weliswaar het plan toe, maar was nogal kritisch over de uitvoering. Het eerste plan werd ontraden wegens ontsiering van het Domplein, bij het tweede heeft de commissie zijn twijfels over de hechtheid van de constructie en met betrekking tot inwatering. Over het visuele aspect van de afdekking en de trap wil men betere tekeningen. In een krabbeltje onderaan de brief noteerde Stooker, dat hij niet zo bang was voor het water, maar dat het wel een vochtige ruimte zou blijven, daar er voor behoorlijke ventilatie of verwarming geen geld was. Geld bleef het probleem, want ook na een voorstel van B&W aan de directeur van Gemeentewerken om de afdekking verhoogd aan te brengen en op die manier het rijverkeer te weren, stelde het College op 1 december aan de Raad voor het plan niet te laten doorgaan. Het gaat met bloedend hart:

De gedachte, om de met betrekkelijk hooge kosten ontgraven overblijfselen van zoo eerbiedwaardigen ouderdom voortdurend zichtbaar te doen blijven, komt ons nog steeds aantrekkelijk voor. Ook uit wetenschappelijk oogpunt is het o.i. van belang, indien men ter beoordeeling van de bij de opgraving gemaakte conclusies niet op fotografieën en teekeningen is aangewezen, maar zijn meening steeds aan de bouwresten zelve kan toetsen, zulks te meer omdat op sommige punten plaats is voor verschil van inzicht in de beteekenis van het gevondene. Evenwel kunnen wij onder de tegenwoordige, voor de Gemeente in financieel opzicht zoo moeilijke omstandigheden geen vrijheid vinden het besteden van een vrij belangrijk hooger bedrag dan ons ter beschikking staat bij U aan te bevelen[81].

Dit alles is een zeer vroeg voorbeeld - zo niet het eerste in Nederland - van een poging archeologische overblijfselen na een opgraving voor het publiek zichtbaar te houden. Voor het uiteindelijke, maar weer zeer vroege resultaat, namelijk het zichtbaar houden van een deel van de muur van het castellum.

Van Giffen graaft verder, 1937-1938

Hiermee zou, volgens alle afspraken, een einde aan het optreden van Van Giffen hebben moeten komen. Zo er al verder gegraven moest worden, dan toch zeker door Vollgraff. Die had zich echter zó onmogelijk gemaakt, niet alleen bij het PUG, maar kennelijk ook bij de Burgemeester[82], dat Schuylenburg het aandurfde hem officieel te vragen of hij de opgravingen in 1937 wilde leiden. Nadat deze 'move' onder andere door toedoen van Labouchere tot wat onbegrip bij Van Giffen had geleid, schreef Schuylenburg aan Van Giffen op 15 mei van dat jaar[83] dat er absoluut geen reden voor misverstand bestond:

Juist om alle misverstand tusschen U en mij bij voorbaat uit te sluiten heb ik U, toen ik alles in het werk ging stellen om U de definitieve opgraving te bezorgen, die uw voorloopig

onderzoek moest aanvullen en afronden, gevraagd, of gij, nu Vollgraff zich eenmaal van de opgravingen had meester gemaakt, met dit eene definitieve onderzoek tevreden zoudt zijn. Gij hebt toen zonder eenige reserve bevestigend geantwoord en ik heb dit toen ook als argument kunnen aanvoeren om U de opgraving van het vorige jaar te laten doen ... Er kan dus geen misverstand over bestaan, dat de opgravingen door de opgraving van 1936 niet automatisch op U waren overgegaan, maar dat de verdere loop van zaken in de eerste plaats van Vollgraff af hing.

Schuylenburgs pokerspel berustte op twee mogelijkheden: Vollgraff zou bij zijn dreigement blijven 'als van Giffen één spade in den grond steekt, beschouw ik mijn bemoeiing met de opgravingen als afgesloten' en 'nee' zeggen, of hij zou 'ja' zeggen, maar dan 'zou hij, naar ik gegronde reden heb om aan te nemen[84] op een refuus van het P.U.G. gestuit zijn om hem subsidie te verleenen'. Overigens meldde hij dat er in 1937 geen opgraving zou plaats vinden, omdat er geen geld op de begroting van de gemeente voor was uitgetrokken, maar dat men dat wel voor 1938 wilde overwegen. Hij eindigde zijn brief als volgt: 'Ik hoop nog altijd, dat gij en niet Vollgraff de opgravingen zult voortzetten en ik tracht dit op mijne wijze te bereiken. Dat die wijze niet naar den zin van den heer Labouchere is, is tot daaraantoe, maar laat gij U, wat ik U verzoeken mag, daardoor toch niet influenceeren. Het is te dwaas, dat gij onze samenwerking daardoor zoudt laten verstoren'[85].

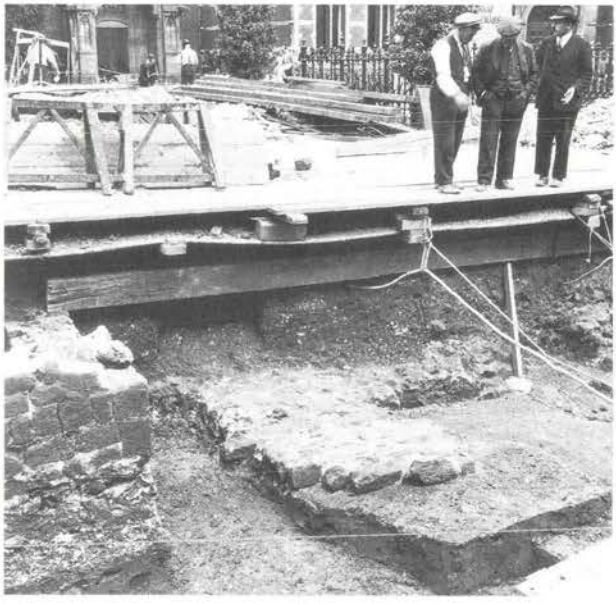

Afb. 5 A.E. van Giffen (midden) op de rand van werkput XI in 1938. Rechts: Stooker. Foto BAI/ABC.

Schuylenburgs actie had het door hem gewenste resultaat. Op 18 mei 1938 besloten B&W Van Giffen 'gelegenheid te geven zijn onderzoek tot afsluiting te brengen'. De Directie van het PUG stelde - in een buitengewone vergadering op 1 juni met vijf tegen drie stemmen en uitdrukkelijk voor de laatste keer - *f* 250,- beschikbaar[86], terwijl Oud-Utrecht *f* 275,- uit het opgravingsfonds gaf. Het Ministerie van Sociale Zaken subsidieerde de loonkosten van de gravers, die onder toezicht van gemeente-opzichter Stooker werkten[87]. Schuylenburg had 'als orgaan der gemeente' de algemene leiding en Van Giffen de technische en wetenschappelijke (afb. 5).

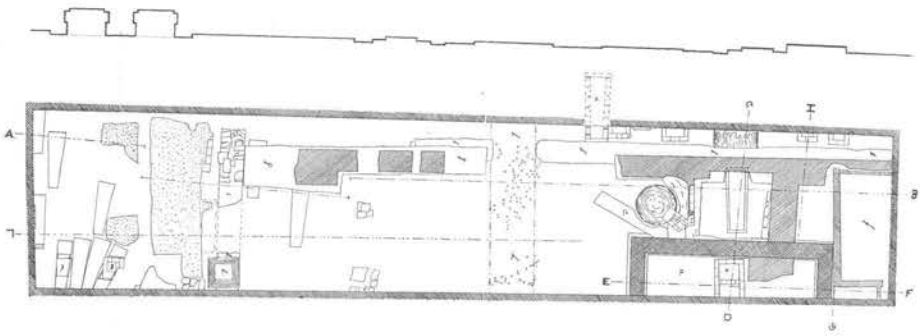

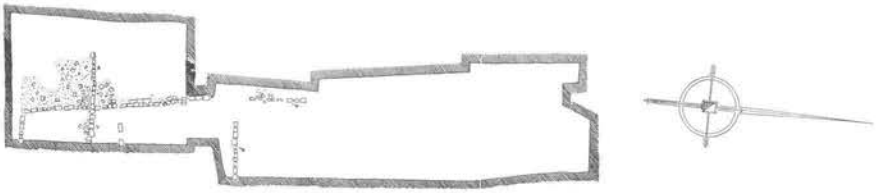

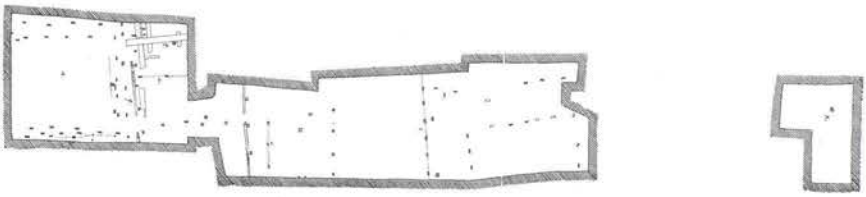

DOORSNEDE A-B

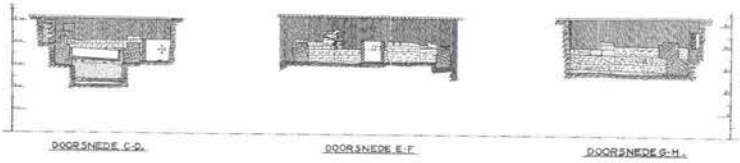

DOORSNEDE C-D. DOORSNEDE E-F DOORSNEDE G-H.

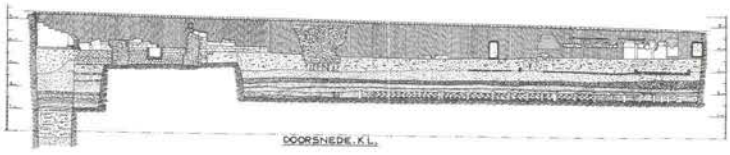

DOORSNEDE K-L.

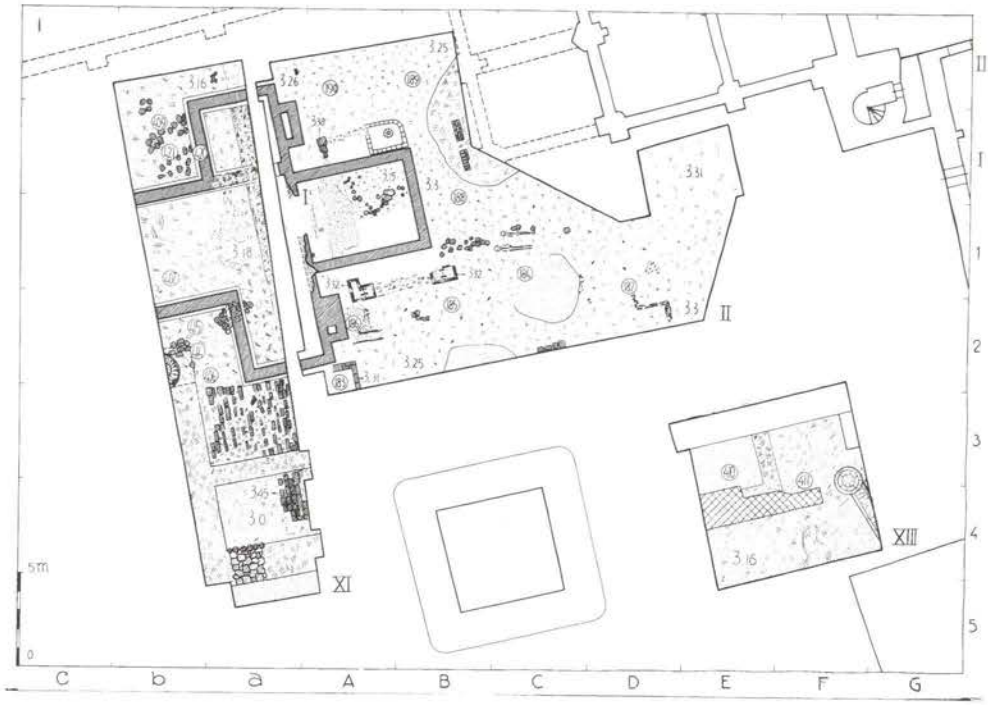

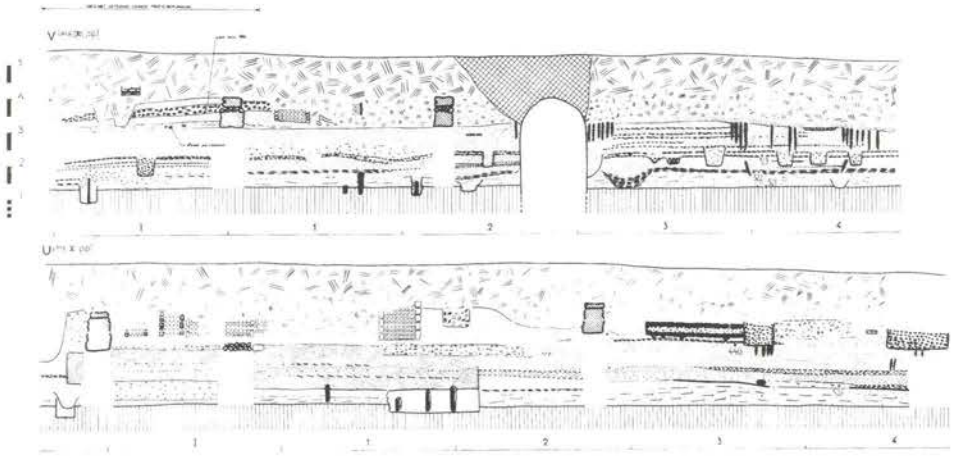

Afb. 6a Langs- en dwarsprofielen en de drie vlakken van put A van de opgraving uit 1933 van Vollgraff (Vollgraff & Van Hoorn, 1934 plaat XXIII (vlakken) en XXIV (profielen).

Afb. 6b Profielen van put XI en vlakken op omstreeks 3.25 m +NAP van de putten II, XI en XIII van de opgraving uit 1936 (II) 1938 (XI en XIII) van Van Giffen (Ozinga e.a., 1989, afb. 30 (profielen) en afb. 41 (vlakken). De nummers geven de plaats van de vondsten aan. De Heilig Kruiskapel is prominent op de tekening aanwezig. Het naar het westen aansluitende deel van de kapel is rechtsboven op de tekening van Vollgraff te zien.

Krantenoorlog, 1938

Alles duidde er op dat er een rustige, laatste opgravingscampagne zou zijn, die van begin juli tot half augustus zou duren. Toen echter openbaar werd, dat Van Giffen de leiding van de opgravingen zou krijgen, brak er een storm van protest los onder de voorstanders en leerlingen van Vollgraff. Het vuur werd geopend door de archeologe dr A. Roes in het *Utrechtsch Dagblad* van dinsdag 31 mei [88]. Daarin schreef zij onder de kop 'De opgravingen op het Domplein. De kwestie der leiding' een fel artikel, waarvan de kern luidde 'Telt de Universiteit van Utrecht dan geen enkel geleerde, die de noodige kunde en technische kennis bezit, om zich met onze opgravingen te belasten? Zeker, prof. Vollgraff ...'. Daarmee introduceerde zij een geheel nieuw gegeven: de Utrechtse Universiteit, die zich geheel afzijdig had gehouden van de opgravingen. Zowel Vollgraff als de lector in de archeologie Van Hoorn hadden uit naam van het PUG gegraven. Het waren uitsluitend leerlingen van Vollgraff of naaste medewerkers die in de polemiek een rol speelden aan de kant van Vollgraff [89]. Van Giffen werd verweten dat het hem aan een klassieke opleiding ontbrak, waardoor hij niet geschikt zou zijn romeinse opgravingen te doen. Maar er was kennelijk meer aan de hand: het College van B&W had volgens Anna Roes onverantwoordelijk gehandeld. Opgraven kon men namelijk maar één keer doen en daarom mocht men niet denken 'nu ontneem ik dat eens lekker aan A., waar ik persoonlijk niet zooveel mee op heb, of waar mijn vriend altijd zoo'n hekel aan schijnt te hebben ...'. Dat voor A. Vollgraff gelezen moet worden, is wel duidelijk. Ter Pelkwijk had geen goede dunk van Vollgraff [90], maar wie is de 'vriend', Schuylenburg soms? Kortom, het geheel was volgens haar verworden tot 'een allerdroevigste geschiedenis van intrigues en kleinzieligheid'.

De volgende dag al deed de kunsthistoricus dr Jac. Zwarts daar een schepje bovenop [91]. Hij beweerde zonder blikken of blozen dat 'de Utrechtsche Universiteit incompetent wordt geacht' een van haar docenten met dit onderzoek te belasten. Op al deze 'grievende smaad' reageerden de bestuurders van de Universiteit - terecht - niet, want het ging de Alma Mater niets aan [92].

Labouchere, toch al niet van breedsprakigheid gespeend, reageerde op 2 juni op het verhaal van Anna Roes met een ellenlang verhaal onder de titel 'De opgravingen op het Domplein. Niet gerechtvaardigde bezorgdheid' [93]. Het grootste bezwaar dat Labouchere had tegen de werkwijze van Vollgraff, was dat zijn conclusies niet te controleren waren. Geheel onjuist is deze kritiek niet, zoals uit de afbeeldingen van opgravingstekeningen van Vollgraff (door Stooker gemaakt) en van Van Giffen blijkt (afb. 6). Niet alleen liet Van Giffen op een gelijksoortig stuk meer dan tien vlakken tekenen tegen Vollgraff drie. Alle tussengelegen grond is dus door de laatste ongedocumenteerd vergraven. Bij Van Giffen zijn bovendien de vondsten, die in de vlakken en profielen werden aangetroffen, op de tekeningen aangegeven. Hoe de veldtekeningen van Vollgraff eruit gezien hebben, is onduidelijk, daar ze niet terugge-

vonden zijn. Ook al kleven er volgens tegenwoordige opvattingen duidelijk nadelen aan de methode van Van Giffen[94], over het geheel genomen is zijn werkwijze beter 'controleerbaar' dan die van Vollgraff. Dat Vollgraffs publicaties beter leesbaar zijn, is mede het gevolg van diens meer 'stellende' manier van schrijven. Hiermee is het 'wetenschappelijk' verschil tussen Vollgraff en Van Giffen duidelijk gemaakt: grotere nauwkeurigheid en volledigheid bij Van Giffen, meer interpretatief-speculatief bij Vollgraff (afb. 6).

Naast deze verschillen in hun manier van werken was er ook de organisatorische kant. Daar wist Schuylenburg alles van. Hij liet zich op 4 juni uitvoerig ondervragen door het *Utrechtsch Nieuwsblad*[95]. In het stuk wordt de handelwijze van het College van B&W vanaf de eerste opgraving in 1929 verdedigd. Uit de correspondentie en de notulen van het PUG blijkt dat zijn lezing van de gebeurtenissen juist is. Zij zijn in het bovenstaande reeds beschreven.

Hiermee zou de zaak afgedaan kunnen zijn, maar nu mengde Vollgraff zelf zich op 7 juni in het debat[96]. Hij gaf daarin enige 'correcties' op het interview met Schuylenburg. Zo beweerde hij in 1936 door het gemeentebestuur te zijn 'geschorst'. Dat woord herinnerde hij zich levendig, maar het is in geen enkel stuk terug te vinden. Ook de manier waarop hij in 1933 Van Giffen - ondanks de belofte van het tegendeel - in het ongewisse had gelaten (zie p. 136) vermeldde hij niet, evenmin als zijn zeer bruuske gedrag in 1936 ten opzichte van de Directie van het PUG, die volgens hem in het geheel niet op de hoogte was gesteld van de in 1929 aan Van Giffen gedane belofte zijn opgraving te mogen voortzetten. Uit de notulen van het PUG blijkt op geen enkele wijze dat de Directie zich verrast voelde door het verzoek van B&W Van Giffen in 1936 te laten opgraven. Uit het gehele stuk blijkt een nogal 'selectief geheugen' bij Vollgraff. Zijn verwijt aan Schuylenburg, die in de jaren dat Vollgraff groef in het openbaar geen woord van kritiek op diens werkwijze had gehad en die nu wel uitte, is enigszins begrijpelijk. Met zijn opmerking over het gehannes met de uitgave van het Voorlopig Verslag van Van Giffen, dat door Schuylenburg ooit als onpubliceerbaar was bestempeld en dat in 1934 door Vollgraff was uitgegeven (zie p. 139), had Vollgraff gelijk.

Ondanks het feit dat 'de meester' gesproken had, lieten de volgelingen het er niet bij zitten. Weer was het Anna Roes, die het spits afbeet in 'Nadere uiteenzetting van mejuffrouw Dr. A. Roes, privaat-docente aan de Utrechtsche Hoogeschool'[97]. Zij reageerde voornamelijk op het artikel van Labouchere, die zij meteen kwalificeerde als 'iemand die nooit iets op het gebied der archaeologie presteerde'. Bovendien schreef zij dat 'Wanneer we hem gelooven, zou prof. Vollgraff slechts een onkundig en slordig man zijn, die het alleen aan opzichter Stooker dankt, dat er nog iets van opgravingen terecht is gekomen'. Nadat zij zo de posities duidelijk gemaakt had, ging zij in op de methodische verschillen van de werkwijze van de beide heren, waarbij ze de laagsgewijze opgravingsmethode van Van Giffen slechts

geschikt verklaarde voor aarden structuren, zoals grafheuvels. In een dichtbebouwde, stedelijke context leverde die methode volgens haar veel onnut werk op, waardoor de opgravingen nodeloos duur zouden worden bijvoorbeeld door het tekenen van allerlei onbelangrijke grondverstoringen. Ook zag zij weinig in het publiceren van nog ongeïnterpreteerde gegevens: een archeoloog moest de schifting tussen belangrijk en onbelangrijk eerst zelf maken, daartoe was hij immers opgeleid!
Het artikel dat door de assistent van Vollgraff, J.J. Fraenkel[98] op 9 juni in het *Utrechtsch Dagblad* geschreven werd, bevatte voornamelijk een lofprijzing van Vollgraffs kwaliteiten. Hij maakte het daarbij wel erg bont toen hij beweerde 'Had niet prof. Vollgraff gezegd, toen hij voor het eerst op het Domplein sporen van Romeinsche bewoning zag, dat daar ter plaatse een zeer belangrijke nederzetting gelegen was en had hij dit niet volgehouden tegen zelfs groote autoriteiten - die zonder onderzoek meenden, dat de resten die prof. V. toen op dat denkbeeld brachten slechts 'puin uit Vechten' waren, welke opmerking bij die gelegenheid door dr. van Giffen niet is tegengesproken, dan zou nooit in Utrecht een opgraving, zoo belangrijk als die onder leiding van prof. V. hebben plaats gehad ...'. Dit is wel een zeer eigenzinnige interpretatie van de gebeurtenissen van december 1929. Zelfs Vollgraff gaf in zijn boven vermeld krantenartikel toe dat hij aanvankelijk niet bij die opgraving betrokken was geweest. De uitspraak over 'het puin uit Vechten' werd aan Holwerda toegeschreven, wiens opvatting door Van Giffen onmiddellijk en metterdaad ontkracht werd door het proefonderzoek dat hij instelde (zie p. 129).
Dan wordt het even rustig op het krantenfront, zodat Schuylenburg op 18 juni aan Van Giffen kon schrijven 'Het geschrijf van de satellieten van V. heeft nu gelukkig een einde genomen. Veel goed hebben zij hem er niet mede gedaan en tot een verzoening heeft het allerminst bijgedragen. Mondeling hierover meer'.
Intussen had mr M.H. de Boer[99] op 4 juni schriftelijke vragen aan het College van B&W gesteld over al deze commotie. Het College antwoordde conform de opvattingen die Schuylenburg al in zijn interview had geuit.

Was het tot nu toe een strijd tussen personen met verschillende opvattingen over hun wetenschappelijk werk, op 24 juni kwam daar verandering in door een artikeltje in *Volk en Vaderland*, het dagblad van de NSB. Geheel in overeenstemming met de opvattingen en methoden van die groepering maakte de anonieme schrijver het een kwestie van Romeins tegen Germaans. Uit de uitspraak van Fraenkel in zijn artikel van 9 juni 'Hij (Vollgraff) wees ons steeds op de plaats, die Utrecht inneemt in de lange rij van grensverdedigingen, die Rome tegenover de barbaren stelde.' meende de schrijver in *Volk en Vaderland* te mogen concluderen 'dat met die "barbaren" onze eigen voorouders, staande tegenover de vreemde overheersching van Rome, worden bedoeld. ... Deze term "barbaren" behoort eigenlijk te vallen onder Van Schaicks wetje tot wering van beleediging van volksgroepen, met dien verstan-

de, dat hier niet een volksgroep, maar ons geheele volk wordt beleedigd. Zooals men weet, is dit wetje alleen bedoeld ter bescherming van de Joodsche volksgroep binnen onze landspalen. Het eigen volk is vogelvrij, wat dit betreft'. In een commentaar op dit stukje ging *Volk en Vaderland* nog een stap verder. Het heeft als titel 'Romeinsche opgravingen. Naar de resten uit ons verleden wordt niet verder omgezien'. Vollgraff werd verweten dat hij een standpunt kiest 'niet binnen zijn volk, maar buiten en tegenover zijn volk' 'Typerend daarvoor is b.v. ook dat bij de Utrechtsche opgravingen de boel schijnt te zijn dichtgegooid, toen men met het Romeinsche gedeelte klaar meende te zijn; of er dieper wellicht nog Germaansche overblijfselen lagen, was niet van belang'. Deze veronderstelling, die in de kop van het artikel en in de laatste zin als zekerheid gepresenteerd werd, bracht, zij het met enige vertraging, nieuwe reacties. Op 6 juli schreef de classicus/archeoloog J.C. de Groot in het R.K. dagblad *Het Centrum* [100] dat het idee dat Vollgraff het 'Germaansch' verwaarloosd had, wel uit het interview met Schuylenburg gehaald zou zijn. De betreffende passage luidt: 'Inmiddels openbaarde zich tusschen Prof. Vollgraff en Dr. Van Giffen dit verschil van meening, dat de hoogleraar van oordeel was, dat de ophooging van het Domplein zou zijn ontstaan door overstroomingen en door het stof der tijden, terwijl Dr. Van Giffen veronderstelde, dat het hier een opgeworpen hoogte betrof, een terp dus. Hij baseerde zijn meening mede hierop, dat er ook Germaansche vondsten waren gedaan. Het is dan ook onjuist uit te gaan van de veronderstelling dat het Domplein alleen Romeinsche overblijfselen heeft bevat of bevat. Men heeft trouwens ook Frankische oudheden gevonden, zoo goed als laat-middeleeuwsche. Juist daarom is het noodig, dat men een veelzijdig man aan het hoofd der opgravingen heeft staan en niet enkel een classicus'. Het vereist wel enige geestelijke acrobatiek om hieruit te lezen dat Vollgraff 'dus' de 'Germaansche vondsten' [101] wel zou verwaarlozen. De Groot wees er terecht op dat Vollgraff steeds tot op de geschapen grond liet doorgraven 'zoodat het grondwater tot het gebruik van hooge waterlaarzen noopte, die verschaft werden door het Centraal Magazijn van Gemeentewerken'. Tot slot ging hij uitvoerig in op het feit dat de Germaanse geschiedenis zonder de Romeinse niet te bestuderen is: alle 'vaste steunpunten' kwamen immers uit geschreven, Romeinse bronnen.

Deze polemiek werd gesloten door een van redactiewege kennelijk sterk bekort weerwoord van dr Jac. Zwarts in de *Utrechtsche Courant* van 7 juli. De kop luidde: 'Politieke' Opgravingen?. Tweeërlei geschiedenis-opvattingen in het geding'. De tekst van Zwarts werd als volgt samengevat: 'Prof. Vollgraff, die zijn vaderland het best meent te dienen door objectieve wetenschap en daarbij geen enkele vooropgestelde meening duldt en daartegenover de "Blut-und-Boden" theorie, die uit nationale motieven dient te praevaleren boven elken gedachtengang. Alhoewel ik persoonlijk meer voor de eerste opvatting voel, heb ik toch volkomen respect voor de tweede. Want zij is geen standpunt, doch een geloof en belijdenis en voor dezul-

ke, ook van anderen, plegen wij een eerbiedig begrip te toonen. Het is echter eveneens de methode, die bij onze oosterburen tot de tegenwoordige toestanden heeft gevoerd, waarbij somwijlen gestreefd wordt voor vooropgezette politieke meeningen het bewijs in den bodem te vinden. Nogmaals, ik heb respect voor ieders overtuiging, die wij hier te lande allen vrij mogen belijden en de heeren hebben, nu prof. Vollgraff en zijn hardnekkig verzet tegen de tweede opvatting weggewerkt is, vrij spel om uit de opgravingen te bewijzen wat zij nuttig en wenschelijk achten. Ik moge echter in het openbaar belang aan den door B. en W. aangewezen leider, den jongsten eeredoctor van de Nazi-Universiteit van Keulen [102] en zijn medewerker, (die zo ostentatief bij de eerste opgraving het hakenkruis als symbool op zijn das heeft gespeld), toewenschen dat zij niet al te veel de methode van onze oosterburen naar hier zullen overplanten en dat zij aan de vestigingen der Romeinsche "indringers", al zijn zij daarvoor niet bevoegd, in het belang der wetenschap, toch zoo groot mogelijke aandacht zullen schenken'. Het is niet verbazingwekkend dat de redactie van de Utrechtsche Courant deze krasse taal van een - ietwat ironisch - naschrift voorzag: 'Vanzelfsprekend laten we deze ontboezeming van Dr. Zwarts geheel voor zijn rekening. Men ziet er intusschen uit, dat de heeren polemisten ook erg diep aan het graven zijn!'.

Het is dit artikeltje dat de mening heeft doen postvatten dat er tussen Vollgraff en Van Giffen niet alleen wetenschappelijke verschillen van inzicht bestonden - zoals bijvoorbeeld de vraag of het Domplein een natuurlijke dan wel een kunstmatige ophoging was - , maar dat daaraan ook een ideologisch tintje zat. Bij de bestudering van de niet gepubliceerde bronnen, zoals de uitvoerige correspondentie tussen Labouchere en Van Giffen, is hiervan echter niets gebleken. Labouchere was een onverholen anti-semiet, een overtuigd fascist (maar geen aanhanger van de NSB, waarvoor hij diepe minachting koesterde) en zeer Duitsgezind. Toch blijkt uit geen enkele uitlating dat hij die opvattingen liet meewegen in zijn medewerking aan de opgravingen. Zijn veelvuldig verblijf in (fascistisch) Italië maakt het ook al niet waarschijnlijk dat hij een diepgewortelde afkeer van Romeinen had [103].

Van Giffen van zijn kant reageerde in zijn brieven nimmer op Laboucheres antisemitische uitlatingen, die in die tijd, zoals bekend, niet zó ongebruikelijk waren. Hij was zozeer door zijn vak bezeten, dat hij de politieke prudentie daarbij wel eens uit het oog verloor. Zo moet waarschijnlijk ook zijn eredoctoraat aan de Keulse Universiteit beschouwd worden [104]. Op Vollgraffs houding was niets aan te merken, maar dat zijn strijd tegen Van Giffen anti-Blut-und-Boden-achtergronden had, is vrijwel uitgesloten. Hij heeft het argument is in ieder geval nooit gehanteerd. Zo lijkt iedere gedachte aan politieke controversen bij de opgravingen op het Domplein in 1938 terug te voeren te zijn op één klein krantenartikeltje.

Naast de controverses Utrecht-Groningen en Romeins-Germaans speelden ook

nog twee meer vakinhoudelijke kwesties een rol. Een daarvan komt tot uiting in een bijzonder fel artikel van J.C. de Groot in *Het Centrum* van 12 juli 1938 onder de titel 'Aardewerk getuige van een volk'. De onderkop van het bericht zet al de toon: 'Het verslag van dr. van Giffen over 1929 voldoet zelfs niet aan de meest primitieve eischen'. De Groot wijst daarin uiterst gedetailleerd een groot aantal fouten in de determinatie van romeins aardewerk in het verslag van Van Giffen over de opgraving van 1929 aan. Zijn conclusie is, dat natuurlijk niet Van Giffen, maar De Groots leermeester Vollgraff geschikt is behoorlijk met romeins materiaal om te gaan. Dat Van Giffen deze tekortkoming in zijn kennis besefte, blijkt uit zijn benoeming op 1 maart 1938 van H. Brunsting als assistent. Brunsting was in zijn tijd een van de weinige kenners van het romeinse aardewerk[105].

De tweede kwestie is te vinden in een nooit gepubliceerd artikel voor het *Utrechtsch Dagblad* van de hand van de archeoloog J.H. Jongkees[106], waarin Van Giffen verweten werd de S. Salvator bij de laatste opgraving verwaarloosd te hebben. De redactie van de krant had het concept naar Van Giffen gestuurd voor een naschrift, dat hij contre-coeur schreef. In de begeleidende brief[107] schreef Van Giffen dat hij met opzet minder aandacht aan de S. Salvator gegeven had, omdat men beter weinig dingen goed, dan veel dingen slecht kan doen. Maar daar was wel wat aan te doen: 'Bij de laatste bespreking, die de Burgemeester, Mr. Dr. ter Pelkwijk, op 17 Aug. met mij had, heb ik op diens vraag, hoe ik over de noodzakelijkheid van een eventueel nog voort te zetten onderzoek op het Domplein dacht, twee dingen met nadruk naar voren gebracht. Daarvan was het eene, de besliste vereischte van den Oudmunster aan te vullen'. Kortom, Van Giffen wilde het volgend jaar weer graven en de burgemeester had zoiets kennelijk al zien aankomen. Ook aan Labouchere liet hij weten 'Ja wat betreft de voortzetting volgend jaar, hierover heeft intusschen het heertje J. Jongkees een lans gebroken'[108]. Dat Ter Pelkwijk zich van de voortgang van de opgravingen op de hoogte liet houden, blijkt uit een briefje van de hoofdredacteur van het *UD* aan Van Giffen: 'Conform Uw verzoek heb ik Uwe noties onder de aandacht van den Burgemeester gebracht. Het wil mij na rustige beschouwing van deze aangelegenheid beter voorkomen, het stuk van den Heer Jongkees niet te publiceeren, daar hier geen enkel belang bij gediend zou zijn'. Een advies van de burgemeester mag hier wel verondersteld worden: hij zal het gepolemiseer in de krant zo langzamerhand wel voldoende gevonden hebben[109].

Waar blijft het verslag van Van Giffen over zijn opgravingen? 1939-1949

Wilde Van Giffen in 1939 weer verder graven, zijn 'geldschieters' het PUG en vooral de gemeente Utrecht wilden wel eens een officieel verslag van de werkzaamheden uit 1936 en 1938 zien. Goede voornemens waren er op dat gebied wel: 'Bij thuiskomst hoop ik dat het verslag van Vollgraff verschenen zal zijn en dat ik met volle kracht zal kunnen meehelpen aan onze verslagen over 1936 en 1938.

Hiermede hoeft, wat mij betreft, niet lang te worden getalmd' schreef Labouchere aan Van Giffen op 9 september, een week voor zijn vertrek voor een studiereis van twee maanden naar Italië [110]. Het zou er echter niet van komen. Van Giffen leed onder het beruchte archeologen-syndroom: veel meer (moeten) opgraven dan je kunt publiceren. Toch zat men in Groningen niet geheel stil, want de veldtekeningen werden in inkt gezet en Brunsting determineerde de vondsten. Volgens deze laatste vormden onder andere Ezinge en Van Giffen zelf de grote belemmeringen bij het uitwerken van de Utrechtse gegevens [111]: 'De Baas wil alles zelf doen en kan niet het geringste overlaten aan een ander. Zoodoende leef ik bij den dag en doe wat elke dag opgedragen wordt, maar gelegenheid voor gedegen werk krijg ik niet meer sedert het vertrek van Hijszeler [112]. Toen deze er nog was, deed hij de "loopende zaken" en kon ik me concentreeren op Utrecht '36, zoodat ik de scherven volledig beschreven heb. Met 1938 is nog slechts een eerste begin gemaakt en elke poging tot voortzetting wordt afgesneden door het woord "Ezinge". [...] Enfin, laat ik die preek maar niet voortzetten. Ik schreef het bovenstaande om aan te tonen, dat ik weinig hoop heb op een publicatie (binnen afzienbaren tijd) van "Utrecht" en dat ik daaraan ook niets kan doen. En op publicatie zal de voortzetting van het werk wel moeten wachten - tenzij door het vertrek van Dr. Schuylenburg [113] een anderen toestand is ontstaan. Maar ook dan lijkt de mogelijkheid niet groot'. Vanaf 1941 eisten ook de opgravingen in het romeinse castellum te Valkenburg (Z.H.) veel tijd en energie van Van Giffen en de zijnen.

Labouchere drong op 26 september 1942 op publicatie aan [114], daarin in 1943 gevolgd door 'De Burgemeester, waarnemende de taak van het College van Burgemeester en Wethouders (C.) van Ravenswaaij', die schreef: 'Het heeft mijn aandacht getrokken, dat, ofschoon sedert deze laatste opgravingen reeds meer dan vijf jaren zijn verloopen, het wetenschappelijk verslag van die onderzoekingen nog niet door U is uitgebracht. Ik koester de vrees, dat de bij die opgravingen verkregen gegevens en gedane vondsten ... bij verder uitstel ... niet meer zoo volledig en nauwkeurig kunnen worden beschreven als zij verdienen. Bovendien acht ik het, vooral onder de huidige onzekere omstandigheden, wel zeer gewenscht, dat de periode, gedurende welke men voor het vastleggen en toegankelijk maken van de verkregen uitkomsten grootendeels afhankelijk is van de herinnering van enkele weinige personen, zooveel mogelijk wordt bekort' [115].

In datzelfde jaar 1943 had inmiddels een kleine opgraving op het terrein van het Agentschap van de Nederlandsche Bank aan Achter St Pieter plaats gevonden door Vollgraff, Van Hoorn en Jongkees [116]. Toen er echter in begin december een groot gat voor een bunker op de binnenplaats van de Hervormde Burgerschool aan het Domplein gegraven werd, waarschuwde Labouchere Van Giffen [117]. Deze vergewiste zich eerst grondig of een uitnodiging voor het archeologisch begeleiden van deze graverij van het gemeentebestuur (en dus niet van de Duitsers) kwam, voordat hij

erin toestemde het werk op zich te nemen[118]. Op 13 december stuurde Van Giffen 'den teekenaar 2de Kl.' H. Praamstra en 'den Voorgraver' J. Lanting met de eerste trein uit Groningen naar Utrecht. Labouchere haalde ze van het station, bracht ze naar het Domplein en zou daar alles verder 'catalisatorisch' regelen. Zelf kwam Van Giffen op 14 december. Op 15 december vroeg Van Ravenswaaij aan de Commissaris der provincie of hij *f* 400,- voor 'de opgraving mocht uitgeven.

De inschakeling van Van Giffen was overigens niet geruisloos verlopen. Op 13 december schreef Labouchere aan Van Giffen: 'Hedenochtend ben ik, naar aanleiding van ons telefoongesprek van gisterenavond, bij wethouder Quéré[119] geweest. Ik heb den wethouder nog eens naar de geschiedenis van de inschakeling van Vollgraff gevraagd, en kreeg toen uitsluitsel waardoor mij blijkt dat gij gisterenavond toch dichter bij de waarheid waart, dan ik dacht, toen gij zeidet dat de wethouder mede schuld had aan het op het tooneel verschijnen van V'[120]. Labouchere weet de handelwijze van de burgemeester en van de wethouder aan het feit dat ze Van Giffen niet persoonlijk kenden en dat zij - door het uitblijven van het verslag over 1936 en 1938 - dachten, dat hij alle belangstelling voor Utrecht verloren had. Door zijn optreden op die dag had hij de wethouder echter op geheel andere gedachten gebracht: 'hij begrijpt dat hij hier te maken heeft met een allentwege competente instantie'. Bovendien hadden, volgens zijn zeggen, ook ambtenaren daar een rol in gespeeld: 'Toen nu dit Domplein geval aan de orde kwam en Stooker het aan den wethouder signaleerde, heeft men zich op het stadhuis afgevraagd, wie men toen in de arm moest nemen. De gebleven zijnde man "van het vorige régime", de Heer Vink[121], die secretaris der Gemeentelijke Monumentencommissie is, schijnt, naar ik nu van den wethouder hoor, dezen gesuggereerd te hebben dat gij weliswaar de aangewezen persoon waart, maar dat het twijfelachtig was of gij het werk wel tot een einde zoudt brengen. Het alternatief was Vollgraff, waarvan de Heer Vink wel wist mede te deelen, dat er bezwaren tegen diens persoon en handelwijze bestonden, maar dien men dan toch maar faute de mieux kon nemen'. Volgens Labouchere gaf Quéré vervolgens toe dat er op het Stadhuis fout gehandeld was. Het hele verhaal liep met een sisser af, want op 17 december kon Labouchere aan Van Giffen schrijven: 'Het blijkt dat Vollgraff zich zonder strijd teruggetrokken heeft, wat inderdaad verstandig is geweest'[122]. Op 29 december ontving Van Giffen de officiële opdracht tot het doen van de opgraving[123]. In deze brief werd vermeld dat met de Ortskommandant en de aannemer regelingen waren getroffen voor de uitvoering van het werk, waarvoor *f* 400,- beschikbaar was. Het werk moest wel snel gebeuren en er moest in verband met 'loopzand' goed contact met de dienst der gemeentewerken onderhouden worden. Het venijn in deze brief zat zoals gewoonlijk in de staart: 'Gaarne neem ik aan, dat de uitkomsten van het onderzoek zullen worden verwerkt in het verslag omtrent de onder Uw leiding in 1936 en 1938 verrichte opgravingen in het Domplein'[124]. De hele opgravingscampagne duur-

de alles bij elkaar slechts zes dagen [125].

De oorlog was afgelopen, Labouchere zat in de gevangenis [126] en het gemeentebestuur van Utrecht vroeg op 28 augustus 1945 aan van Giffen waar toch zijn verslag over de opgravingen van 1936 en 1938 bleef [127]. Na enkele aanmaningen reageerde Van Giffen op 29 januari 1947 met allerlei vragen over de aanwezigheid van oude grachten en beddingen in Utrecht [128] en op 7 mei van dat jaar nodigde hij de burgemeester uit eens een kijkje bij de opgravingen in Vechten te komen nemen [129]. Loco-burgemeester H. Bekker schreef op 17 mei terug dat hij te zijner tijd gaarne de resultaten van de opgraving in ogenschouw zou nemen, maar ... waar bleef het verslag over de opgravingen op het Domplein? [130]. Op 11 juli meldde Van Giffen dat de vondsten van die opgravingen gereed stonden voor verzending naar Utrecht [131]. Het gemeentebestuur vond dat prachtig, maar ging op 11 augustus tot krachtiger maatregelen over om enige beweging in het uitkomen van het verslag te krijgen: het schreef een brief aan de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek met het verzoek druk op Van Giffen uit te oefenen [132]. Een afschrift van deze brief ging naar de Directie van het PUG dat immers de opgravingen mede gefinancierd had. Het resultaat van de bemoeienis van de Commissie was dat Van Giffen toezegde het verslag in de winter te zullen voltooien.

De opgravingen in 1949

In 1949 werd het verzetsmonument op het Domplein geplaatst. Stooker wist daar uiteraard van en besefte ook dat daarvoor een gat in de grond moest komen. Hij waarschuwde op 7 december 1948 de in 1947 opgerichte Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, waarvan Van Giffen het hoofd was [133]. Nog in datzelfde jaar vonden besprekingen plaats, die er echter toe leidden dat besloten werd geen diepgravend onderzoek op de plaats van het beeld in te stellen. De 90 ton zware kolos zou na een opgraving een te weinig solide ondergrond hebben, of er moesten dure voorzieningen getroffen worden. Wel werd besloten elders op het Domplein een 'proefsleuf' te maken [134]. Op 17 januari werd de 'put' uitgezet, het werkelijke onderzoek begon pas op 14 februari. In zijn antwoord aan B&W op het toestaan van deze proefsleuf schreef Van Giffen 'Van deze opgraving zal ik een verslag der bereikte resultaten zo spoedig mogelijk na afloop daarvan bij U indienen ... Ik hoop eveneens in staat te zijn spoedig daarop de laatste hand te kunnen leggen aan het samenvattend rapport over alle onder mijn leiding op het Domplein verrichte opgravingen' [135]. Kennelijk waren de resultaten niet van dien aard dat Van Giffen tevreden was. Hij kreeg het voor elkaar dat er de rest van het jaar driftig verder gegraven werd: niet alleen kwam er nog een 'put' op het plein zelf, maar ook op de binnenplaats van de Hervormde Burgerschool - als voortzetting van de opgraving 1943/44 -, in de Voetiusstraat en in de Annastraat (de putten XXII en

XXIII). Verder moesten er hier en daar boringen verricht worden. De hele verlanglijst is te lezen in een brief van de Directeur Gemeentewerken aan B&W[136], waarin een bedrag van *f* 6.150,- voor de hele onderneming gevraagd werd. Publieke belangstelling was zo langzamerhand ook een rol gaan spelen, getuige de opmerking van de directeur Gemeentewerken, dat hij voorziet dat een deel van het plein gedurende de zomervakantie zal open liggen, en dat dat 'minder aangenaam is, doch daar staat tegenover, dat de opgravingen in verband met het doel waarvoor deze geschieden steeds de nodige belangstelling trekken en in zekere zin een attractie vormen voor de bezoekers van het Domplein'. Een andere 'publiekstrekker' komt in deze zelfde brief ter sprake: 'Voorts heeft Prof. Van Giffen het voorstel gedaan om ten behoeve van de op het binnenplein van de school aan het Domplein gevonden Romeinse muurresten ter plaatse een kelder te metselen met een toegang vanaf deze binnenplaats, waardoor deze resten door belanghebbenden kunnen worden bezichtigd.' De kosten voor het maken van deze kelder zouden - inclusief verlichting - ongeveer *f* 4.000,- bedragen. Zoals bekend, is deze kelder er nog steeds: het 'keldermuseum' in miniatuur!

Kennelijk om het gemeentebestuur gerust te stellen, had Van Giffen een aantal artikelen uit het Nieuw *Utrechts Dagblad* over de eerste opgravingen in 1949 in achtvoud opgestuurd. De directeur Gemeentewerken vermeldde in zijn brief aan de burgemeester daar voor de volledigheid bij: 'Prof. Van Giffen heeft zich bereid verklaard, om indien U zulks wenst, nog meerdere afdrukken van deze artikelen beschikbaar te stellen'.

De voorgestelde opgravingen werden alle uitgevoerd en daarmee waren ze de grootste in oppervlak die in één jaar op en om het Domplein zijn uitgevoerd. Daarna begon het getouwtrek over de publicatie van het onderzoek vrolijk opnieuw[137]. De laatste keer dat wij er van horen is op 29 juni 1971, wanneer Van Giffen - 87 jaar oud - een verontruste brief schrijft aan B&W in verband met plannen voor het aanleggen van een parkeergarage op de plaats van de school aan het Domplein[138]. Hij wijst erop dat in een dergelijk geval archeologisch onderzoek noodzakelijk is. Nog opmerkelijker is het feit dat hij mededeelt dat drs H.H. van Regteren Altena en drs M.D. de Weerd van het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam het materiaal (vondsten, tekeningen, rapporten) van het Utrechtse onderzoek aan het uitzoeken zijn en dat zij daarover een rapport zullen uitbrengen op 1 juli 1971, 'Zulks met de bedoeling het verwachte voorstel als leidraad voor het samen te stellen eindrapport der onderscheidene opgravingen op het Domplein te doen dienen en uiteindelijk de voorbereiding der publicatie daarvan'. Was getekend: 'A.E. van Giffen, destijds meerdere jaren belast met de leiding van genoemd onderzoek'.

Onbedoeld profetisch en op zijn zachtst gezegd verbazingwekkend door de tijd waarin ze geschreven werden, waren de woorden van Labouchere in een brief aan

Van Giffen van 15 maart 1945: 'Ieder onzer heeft, althans wat de Utrechtsche opgravingen betreft, terecht den naam van den Fabius Cunctator ... Ik eindig nu met de wensch uit te spreken dat het ons lukken mag iets persklaar te krijgen, dat bij uiteindelijke overwinning van hetgeen in Europa cultuur draagt op het bolsjewisme, aan de openbaarheid zal kunnen worden prijsgegeven. Dan zullen velen juichen[139].

Epiloog

Dat de Nederlandse archeologie in de jaren '30 nog voornamelijk een zaak van individuen was, blijkt uit bovenstaand artikel. Toch is er, ondanks al het persoonlijk gekrakeel, een aantal algemene onderwerpen uit te destilleren. Zo valt het de huidige archeoloog op hoe 'algemeen' geleerden als Vollgraff en Van Giffen ingesteld waren. Tegenwoordig heeft iedere archeoloog zo zijn specialisme en zelfs al heeft men in zijn jonge jaren wel eens wat buiten de eigen periode gekeken, op den duur krijgt het specialisme de overhand. Bij Vollgraff en in nog veel sterkere mate bij Van Giffen was eerder van het omgekeerde sprake: vanuit hun niet-archeologische opleiding verbreedden ze bij iedere opgraving hun gezichtsveld. Vollgraff beperkte zich tot de provinciaal-romeinse en vroeg-middeleeuwse archeologie van Utrecht en omgeving. Van Giffen rekende het hele Nederlandse grondgebied tot zijn werkterrein en zijn belangstelling reikte uiteindelijk van de steentijd tot de late middeleeuwen. Dat bij deze ontwikkeling van een vooropgezette strategie sprake was, blijkt nergens uit: opgravingen werden uitgevoerd, waar de mogelijkheid zich voordeed[140]. De Utrechtse strijd was dan ook tamelijk uitzonderlijk. Het was vooral Vollgraff die er de aanstichter van was, waarbij, zoals uit sommige uitlatingen blijkt, sprake was van een zeker lokaal chauvinisme.

Opvallend was dat de gemeentelijke overheid, die vooral in de personen van burgemeester Ter Pelkwijk en archivaris/museumdirecteur[141] Schuylenburg optrad, voor deze vorm van chauvinisme kennelijk niet erg gevoelig was. Wel zorgden zij ervoor dat de vondsten in gemeentelijk bezit bleven.

De financiering en uitvoering van het onderzoek doet soms verrassend 'modern' aan: wij zouden nu spreken van een publiek-private samenwerking. Het PUG en Oud-Utrecht zorgden voor (een deel van) het geld, het gemeentebestuur leverde materiële en personele steun, onder andere in de niet te onderschatten persoon van 'opzichter Stooker'. Het is jammer dat diens rol door gebrek aan gegevens onderbelicht moest blijven. Zo zouden we graag willen weten hoe zijn verhouding met Schuylenburg was.

Persoonlijke contacten speelden een belangrijke rol bij alle ontwikkelingen en verwikkelingen rondom het Domplein. Dat is uit het bovenstaande wel gebleken. 'Netwerken' zijn alles behalve nieuw. Zo zagen Vollgraff en Van Giffen elkaar zeer regelmatig bij de maandelijkse bijeenkomsten van de Koninklijke Nederlandse Akademie

van Wetenschappen in Amsterdam. Ter Pelkwijk had banden uit zijn studietijd met Byvanck. Het blootleggen van al die netwerken en van alle obstakels daarin, zoals bijvoorbeeld de verhouding tussen Schuylenburg en Labouchere, ligt buiten de mogelijkheden van dit artikel.

De contacten met het publiek werden bepaald niet verwaarloosd. Uit het eindeloos gezeur over het uitblijven van Van Giffens publicaties zou een scheef beeld kunnen ontstaan. In de jaren '30 en '40 speelde de (lokale) pers een rol van betekenis in het bekend maken van de resultaten van het onderzoek. Dat gebeurde in door de opgravers zelf geschreven krantenartikelen waarvan de lengte en gedetailleerdheid tegenwoordig volledig ondenkbaar zijn. Omdat deze stukken over de inhoudelijke en niet over de organisatorische kant van de opgravingen gaan, zijn ze hier niet behandeld. Wel zullen ze het 'maatschappelijk draagvlak' voor de opgravingen meer vergroot hebben dan de op zo lofwaardig korte termijn door Vollgraff gepubliceerde Wetenschappelijke Verslagen. Overigens liet ook Vollgraff zich niet onbetuigd in de krant. Hij slaagde er bovendien in ruim aandacht te krijgen in de landelijke pers, zoals in de NRC en in het Algemeen Handelsblad.

Ronduit 'modern' waren de plannen een gedeelte van de opgegraven resten in een 'keldermuseum' voor het publiek zichtbaar te houden. Ook al duurde het tot 1949 voordat daar - zij het op kleine schaal - iets van terecht kwam, voor zover wij weten is dit de eerste keer dat iets dergelijks in Nederland voorgesteld en gerealiseerd werd. Ook Laboucheres idee voor een gemeentelijke archeologische dienst was zijn tijd ver vooruit. Gelukkig liep de gemeente Utrecht bij de benoeming van een stadsarcheoloog in 1972 landelijk nog steeds voorop. Dat daarbij de toenmalige gemeente-archivaris, J.E.A.L. Struick [142] een belangrijke rol speelde, draagt bij tot een gevoel van continuïteit.

Biografieën

George Charles Labouchere (1896-1971)

Labouchere studeerde kunstgeschiedenis in Utrecht en promoveerde in 1927 met lof op *Compositie en dispositie der fransche kerktorens in de elfde en twaalfde eeuw: een bijdrage tot de wordingsgeschiedenis der gotiek*. In 1928 werd hij privaat-docent aan de Technische Hogeschool Delft en in 1934 aan de Rijksuniversiteit Utrecht, waar zijn leeropdracht "de geschiedenis der middeleeuwsche bouwkunst in Nederland' was.

Labouchere was van het begin betrokken bij de opgravingen op het Domplein. Tussen hem en Van Giffen ontwikkelde zich een vriendschappelijke relatie, wat onder andere bleek uit het feit dat Van Giffen tijdens de opgravingen van 1938 bij de familie Labouchere logeerde. Zijn rechtlijnigheid deed hem in zijn ijver de 'Van Giffiaanse' methode van opgraven te propageren wel eens wat harder lopen dan Van Giffen lief was.

Tot zijn dood is Labouchere een overtuigd fascist en anti-semiet gebleven. Vóór de oorlog schreef hij onder andere in blaadjes als De Bezem. Wel wist hij bijna altijd zijn wetenschappelijk werk van zijn politieke activiteiten te scheiden. Hij had een diepe minachting voor de NSB. Zijn 'consequente' houding deed hem in 1941 - hij was toen 45 jaar - dienst nemen bij de Waffen SS om in Rusland te gaan strijden. Hij werd echter op initiatief van de president van de Kultuurraad, de Amsterdamse hoogleraar archeologie G.A.S. Snijder, naar Nederland teruggehaald om 'kultureel werk' te doen. Na de oorlog werd hij tot negen jaar veroordeeld onder andere wegens het gaan in vreemde krijgsdienst. Zijn consequent vasthouden aan zijn opvattingen zal mede de hoogte van de straf bepaald hebben. In 1950 kwam hij vrij. Gedurende zijn gevangenschap bleef hij met Van Giffen corresponderen, al verdween zijn belangstelling voor de opgravingen op het Utrechtse Domplein vrij plotseling om plaats te maken voor die van de Walburgkerk in Groningen.

G.C. Labouchere - vooraan met donker pak en bril - op het Kunsthistorisch Congres van 1939. Collectie mevrouw drs H.M. van den Berg. Geheel boven met hoed dr Jac. Zwarts.

Labouchere moet een moeilijk mens zijn geweest om mee te werken: rechtlijnig en vol grootse plannen, waarvan weinig terecht kwam.
Labouchere was vóór de oorlog onder meer redacteur van het prestigieuze Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond, maar geen lid van het PUG.

Carl Wilhelm Vollgraff (1876-1967)

Vollgraff studeerde klassieke talen in Brussel en Göttingen. In 1901 promoveerde hij in Berlijn op een dissertatie over Ovidius. Als lid van de École française d'Athènes voerde hij vanaf 1902 opgravingen in Argos uit. In 1903 werd hij privaat-docent in de 'Grieksche en Romeinsche mythologie en in de topographie van Griekenland' aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Van 1904-1908 was hij conservator van het Museum van Oudheden van het PUG. In 1908 vertrok hij naar Groningen, waar hij tot gewoon hoogleraar in de Griekse taal- en letterkunde benoemd was. Dezelfde leerstoel bekleedde hij van 1917 tot 1946 in Utrecht. Van 1917 tot 1923 was hij bestuurslid van de Vereniging voor Terpenonderzoek, waarin hij intensief contact met Van Giffen gehad heeft. Beiden waren ook lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, waar ze elkaar regelmatig ontmoetten.
Vollgraff was geen gemakkelijk toegankelijk mens. Vooral zijn 'antikatholieke' rede ter gelegenheid van de 300-jarig bestaan van de Utrechtse Universiteit in 1936 baarde groot opzien. In 1947 trouwde hij - na het overlijden van zijn eerste vrouw in 1946 - met de archeologe Anna Roes.

C.W. Vollgraff als rector magnificus in 1936. GAU, IA Vollgraff, C.W. (4).

A.E. van Giffen

Albert Egges van Giffen (1884-1973)

Van Giffen studeerde biologie in Groningen en verrichtte inventariserend werk bij de commerciële afgraving van terpen in het noorden des lands. Na zijn studie kreeg hij een baan als assistent bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Na een hooglopend conflict met de onderdirecteur van het museum, dr J.H. Holwerda, vertrok hij weer naar Groningen, waar hij in 1922 de eerste directeur van het Biologisch Archaeologisch Instituut van de Universiteit aldaar werd.

Van Giffen was tot ver in de jaren '50 de belangrijkste Nederlandse archeoloog, die ook buiten de landsgrenzen groot aanzien genoot in verband met zijn methodisch onderzoek van hunebedden, grafheuvels en terpen (Ezinge). Zijn opgravingen in Utrecht, Vechten en vooral Valkenburg ZH bezorgden hem een goede naam in de wereld van de provinciaal-romeinse archeologie.

Zijn machtspositie in de Nederlandse archeologie bereikte na de oorlog een hoogtepunt. Hij was toen niet alleen hoogleraar in Groningen en Amsterdam (waar hij het Instituut voor Prae- en Protohistorie stichtte), maar ook Hoofd van de in 1947 op zijn instigatie opgerichte Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Van Giffen werd volledig door zijn vak in beslag genomen en eiste dat ook - dag en nacht - van zijn medewerkers, die daartegen niet altijd bestand waren.

W.C. Schuylenburg omstreeks 1940. Foto E. Miedema. GAU, IA Schuylenburg, W.C. (1).

W. C. Schuylenburg (1875-1945)

Schuylenburg studeerde rechten in Leiden. In 1900 werd hij aan het Gemeentelijk Archief te Utrecht benoemd, waar hij in 1919 mr S. Muller Fzn opvolgde als gemeente-archivaris en in 1922 als directeur van het Centraal Museum. Beide functies vervulde hij tot zijn pensionering in 1940. Van de oprichting in 1923 tot zijn dood in 1945 was hij bestuurslid van de Vereniging Oud-Utrecht. Ook was hij lid van de directie van het PUG.

Schuylenburg heeft een belangrijke rol in de Utrechtse archeologie gespeeld. In 1930 leidde hij - als museumdirecteur - op voortreffelijke wijze de opgraving van het Utrechtse Schip. Zijn intensieve bemoeienissen met de organisatie van het onderzoek op het Domplein verrichtte hij als archivaris. Het museale gedeelte ervan liet hij kennelijk aan de conservator van het PUG, G. van Hoorn, over.

Van de persoon en het karakter van Schuylenburg is weinig bekend. Hij leidde als ongetrouwd man een teruggetrokken leven, maar in zijn werk voor de opgravingen blijkt hij vastberaden, zij het niet op de voorgrond tredend, te opereren.

Gebruikte afkortingen

ABAI	Archief Biologisch-Archaeologisch Instituut Rijksuniversiteit Groningen
ABC	Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht
AGWU	Archief Gemeentewerken Utrecht
ALAB	Archief Labouchere
ARCOB	Archief Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
AROB	Archief Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

ARMO	Archief Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
BAI	Biologisch-Archaeologisch Instituut Rijksuniversiteit Groningen
CORARCH	Correspondentie Archivaris
CORPUG	Correspondentie van de secretaris van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
IA	Iconografische Atlas
JBOU	*Jaarboek(je) Oud-Utrecht*
MBOU	*Maandblad Oud-Utrecht*
MKNAW,AL	*Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*
NOTPUG	Notulen van de vergaderingen van de directie van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen
NUD	*Nieuw Utrechts Dagblad*
PUG	Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen
RMO	Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
UBRUL	Universiteitsbibliotheek Rijksuniversiteit Leiden
UD	*Utrechtsch Dagblad*
UN	*Utrechtsch Nieuwsblad*

Literatuur

Byvanck, 1932/33 ▸ A.W. Byvanck, 'De inscriptionibus Traiectensibus nuper repertis', *Mnemosyne*, LX (1932/33) 193-198.

Giffen, Van 1950 ▸ A.E. van Giffen, 'Drie Romeinse terpen: Utrecht, Valkenburg Z.H., Vechten. *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 29-32, 9-38.

Giffen, Van, 1934 ▸ A.E. van Giffen, *Voorlopig bericht over de opgraving op het Domplein te Utrecht in December van 1929*, Haarlem, 1934. Opgravingen op het Domplein. Wetenschappelijke Verslagen I.

Giffen, Van, 1974 ▸ A.E. van Giffen, 'A.E. van Giffen (1884-1973): Met ups en downs in de oudheidkunde', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 1972, 's-Gravenhage, 1974, 9-15.

Graafhuis, 1984 ▸ A. Graafhuis, *De Utrechtse Heren Zeventien. Zeventien Utrechtse burgemeesters en hun stad, 1830-1980*, Utrecht, 1984.

Hees, van, 1986 ▸ P. van Hees, 'Een opzienbarende rede. De toespraak van de rector magnificus prof. dr C.W. Vollgraff ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan van de Utrechtse Universiteit op 23 juni 1936 in de Domkerk', *JBOU* 1986, 114-137.

Hoekstra, z.j. ▸ T.J. Hoekstra, 'Oud-Utrecht, de monumenten, de archeologie en de bouwhistorie'. In: M.H. Stafleu ed., *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972*, Utrecht, z.j., 8-15.

Holwerda, 1910 ▸ J.H. Holwerda jr, 'Het eerste hoofdstuk onzer vaderlandsche geschiedenis', *De Gids*, 74 (1910) 314-355.

Holwerda, 1930 ▸ J.H. Holwerda, *Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen*, Leiden, 1930.

Hoorn, Van, 1926 ▸ G. van Hoorn, 'Romeinsche Oudheden uit Traiectum', *JBOU* 1926, 20-34.

Hoorn, Van, 1927 ▸ G. van Hoorn, 'Romeinsche Oudheden in het hartje van Oud-Utrecht', *MBOU* (1927) 81-82.

Hoorn, Van, 1928 ▸ G. van Hoorn, 'Romeinsche Oudheden uit Traiectum II', *JBOU* 1928, 21-25.

Labouchere, 1931 ▸ [G.C. Labouchere], 'Utrecht. Opgravingen op het Domplein', *Oudheidkundig Jaarboek. Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 3e Serie XI, 1931, 32-35.

Lange, De, 1950 ▸ J. de Lange, 'Dr. J.P. Fockema Andreæ, 30 Juli 1879 - 27 Juli 1949', *JBOU* 1950, 25-38.

Martin, 1957 ▸ H. Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders*, Drachten, 1957.

Montforts, 1995 ▸ M.J.G.Th. Montforts, *Romeins Utrecht*, Utrecht, 1995.

Ozinga e.a., 1989 ▸ *Het Romeinse Castellum te Utrecht. De opgravingen in 1936, 1938, 1943/44 en 1949 uitgevoerd onder leiding van A.E. van Giffen met medewerking van H. Brunsting, aangevuld met latere waarnemingen*. Samengesteld door L.R.P. Ozinga, T.J. Hoekstra, M.D. de Weerd en S.L. Wynia, Utrecht, 1989. Studies in Prae- en Protohistorie 3.

Pelkwijk, Ter, 1960/61 ▸ G.A.W. Ter Pelkwijk, *Terugblik*, Doorn, 1961/62.

Singels, 1923 ▸ N.J. Singels, *Gedenkboek van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen 1773-1923*, Utrecht, 1923.

Vermaseren, 1968/69 ▸ M.J. Vermaseren, 'In memoriam G. van Hoorn', *Jaarboek van de Rijksuniversiteit Utrecht 1968-1969*, Utrecht, 1970, 11-12.

Vlek, 1987 ▸ Vlek, Robert, *The Mediaeval Utrecht Boat. The history and evaluation of one of the first nautical achaeological excavations and reconstructions in The Low Countries*, Oxford, 1987. British Archaeological Reports, International Series 382. National Maritime Museum Greenwich Archaeological Series 11.

Vollgraff, 1930 ▸ C.W. Vollgraff, 'Romeinsche inscripties uit Utrecht', *MKNAW, AL*, deel 70 serie B, nr 5 (1930) 127-148.

Vollgraff, 1931/32 ▸ Guilielmus Vollgraff, 'Inscriptiones Traiectenses', *Mnemosyne*, LIX (1931/32) 249-265.

Vollgraff & Van Hoorn, 1934 ▸ C.W. Vollgraff & G. van Hoorn, *De opgravingen in Juni en Juli 1933*, Haarlem, 1934. Opgravingen op het Domplein. Wetenschappelijke Verslagen II.

Vollgraff, 1935 ▸ C.W. Vollgraff, 'Albiobola', *MKNAW, AL*, deel 80, serie B, nr 1 (1935) 1-25.

Vollgraff & Van Hoorn, 1936 ▸ C.W. Vollgraff & G. van Hoorn, *De opgravingen in Juni en Juli 1934*, Haarlem, 1936. Opgravingen op het Domplein. Wetenschappelijke Verslagen III.

Vollgraff & Van Hoorn, 1938 ▸ C.W. Vollgraff & G. van Hoorn, *De opgravingen in Juni en Juli 1935*, Haarlem, 1938. Opgravingen op het Domplein. Wetenschappelijke Verslagen IV.
Vollgraff & Van Hoorn, 1941 ▸ C.W. Vollgraff & G. van Hoorn, 'Verslag van eene proefgraving op de Hoge Woerd bij De Meern', *MKNAW,AL*, Nieuwe Reeks 4, nr 6 (1941) 171-200.
Vollgraff, Van Hoorn & Jongkees, 1946 ▸ C.W. Vollgraff, G. van Hoorn & J.H. Jongkees, 'Proefgraving ten Oosten van het Domplein te Utrecht', *MKNAW,AL*, Nieuwe Reeks 9, nr 7 (1946) 253-265.
Waterbolk, 1975/76 ▸ H.T. Waterbolk, 'Albert Egges van Giffen, Noordhorn 14 maart 1884 - Zwolle 31 mei 1973', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1975/76, 122-153.
Wynia, 1990 ▸ S.L. Wynia, 'De rieten hut en andere verhalen', *JBOU* 1990, 9-38.

Noten

1 De auteurs danken de heren dr J.A. Bakker, drs M. Eickhoff, drs H. Sarfatij en dr M.D. de Weerd voor het doorlezen van het manuscript en hun commentaar, waarvan dankbaar gebruik gemaakt is. Gesprekken met mensen, die ten tijde van de opgraving van 1938 een rol speelden of op andere wijze met een van de 'protagonisten' in contact stonden, hebben veel bijgedragen tot beter begrip bij de schrijvers. Met name worden hier genoemd: mevrouw drs H.M. van den Berg, dr J.J. Fraenkel, prof. dr P.J.R. Modderman en wijlen prof dr H. Brunsting. De (gast)vrijheid genoten in het buitengewoon complete archief van het BAI te Groningen, dat door drs J.N. Lanting beheerd wordt, zal de auteurs nog lang bijblijven.
2 Afgedrukt in *JBOU* 1927, 20-21.
3 W. Stooker (1892-1983), tot 1957 (hoofd)opzichter, later hoofdarchitect, bij de gemeente Utrecht en betrokken bij restauraties (onder andere van de Domtoren) en bij alle opgravingen die in de stad plaats vonden.
4 G. van Hoorn (1881-1969). Van 1918 tot 1957 conservator van de verzameling van het PUG. In 1918 lector in de archeologie te Utrecht, in 1919 ook te Groningen, in 1943 (buitengewoon) hoogleraar aan beide Universiteiten. Zie Vermaseren, 1968/69
5 Hoorn, Van, 1928, 21; zie ook Hoorn, Van, 1926 en Hoorn, Van, 1927. Zie voor de vraag of Utrecht al dan niet een romeins verleden had, het artikel van C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn in dit Jaarboek.
6 J.H. Holwerda (1873-1951) Van 1919 tot 1939 directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Groef in 1914 en van 1920 tot 1927 in Vechten. Hij had contact met Schuylenburg gehad in verband met de fameuze 'kaart van Utrecht uit 690'; zie Holwerda 1930, 77. Zie over deze kaart ook: Broer en De Bruijn in dit Jaarboek.
7 W.C. Braat *1903. Sinds 1928 verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, aanvankelijk als volontair, later als conservator.
8 ARMO 15-11-1929.
9 Zie Holwerda, 1930, 74-83, waarin de aanwezigheid van een dergelijke burcht gestipuleerd wordt.
10 GAU, CORARCH 16-11-1929.
11 GAU, CORARCH 25-11-1929.
12 Jaarverslag RMO 1929, 27. Zie voor Holwerda's opvatting dat niet overal waar romeins puin gevonden werd, een romeinse nederzetting hoefde te zijn: Holwerda, 1910. Met dank aan drs M. Eickhoff, die ons op deze publicatie attent maakte.
13 *UN* 3-6-1938, *Algemeen Handelsblad* 4-6-1936. Zie ook p. 149 voor het doel van dit interview.
14 Ozinga e.a., 1989, 20. Zijn boek (Holwerda, 1930) waarin deze these uitgewerkt werd, stond op uitkomen! Nog minder duidelijk is of de enkele jaren eerder opgedane slechte ervaringen met het PUG/Van Hoorn inzake de vondsten uit de opgraving Vechten hier nog door werken. Zie: Wynia, 1990.
15 *UN* 3-6-1938.
16 ABAI 25-11-29.
17 Tot nu toe ten onrechte 1 december 1929, zoals Van Giffen vermeldde in Giffen, Van, 1934; de juiste datum in Labouchere, 1931, 32 en briefkaartje van Van Giffen aan Schuylenburg GAU, CORARCH 30-11-1029.
18 GAU, CORARCH 2-12-1929.
19 Geciteerd in een brief van Van Hoorn aan Van Giffen, ABAI 2-12-1929.
20 Giffen, Van, 1934, 18.
21 *UN* 7-6-1938, 3e blad.
22 Giffen, Van, 1934, 19.
23 ABAI 2-12-1929.
24 Zoals W. van der Pluym, hoogleraar aan de Rijks-Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, die al sinds 1906 tot het opgravingsteam van Vollgraff in Argos behoorde, en H. Martin, die vooral geinteresseerd was in de sarcofagen (Martin, 1957)
25 Op 17 december 1929 werden twee grote en drie kleinere stukken zandsteen gevonden, die gebruikt waren als afdekking van een middeleeuws graf. Op deze stenen bevond zich een inscriptie. Voor de ontcijfering van de tekst werd de hulp ingeroepen van Vollgraff. De stenen werden naar Vollgraffs studeerkamer gebracht. Op 10 mei 1930 maakte Vollgraff zijn bevindingen bij het ontraadselen van de onbegrijpelijk uitziende inscripties op een gecombineerde lezing voor Oud-Utrecht en het PUG openbaar. Twee dagen later hield hij bovendien een voordracht voor de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Het is hier niet de plaats diep in te gaan op Vollgraffs ontcijfering. Volstaan kan worden met het feit dat in zijn interpretatie het woord Albiobola als naam voor romeins Utrecht meer dan 20 keer op de steen te lezen zou zijn. Verder kwam de in Utrecht gelegerde tweede cohort der Spanjaarden enkele malen voor. Vollgraffs lezing van de inscriptie gaf al snel na de publicatie aanleiding tot scherpe kri-

tiek. Tot nu toe zijn de inscripties niet bevredigend verklaard. Zie Vollgraff, 1930, Vollgraff, 1935 en - voor scherpe kritiek - Byvanck, 1932/33.
In de directievergadering van het PUG van 14 april werd gemeld dat het ontcijferen van de opschriften op de stenen door Vollgraff tot merkwaardige resultaten had geleid. Er werd een lezing door Vollgraff voor het PUG en Oud-Utrecht op 10 mei in het vooruitzicht gesteld. Ondertussen bood Van Giffen het PUG aan in een van de sectievergaderingen van het PUG een verslag van zijn 'onderzoekingen in de Provincie en Stad Utrecht' te houden. Op zijn brief is door de secretaris van het PUG in potlood aangetekend: 'Hebben Vollgraff liever, loop Winter (?)'. Van Giffen verklaarde zich op 29-4-1930 bereid in de winter zijn aangeboden lezing te houden (GAU, NOTPUG 14-4-1930).

26 GAU, CORARCH 23-5-1930. De publicatie: Vollgraff, 1930.

27 GAU, CORARCH 12-5-1930. Deze scheiding tussen technische en wetenschappelijke leiding is nog tot in 1938 terug te vinden, zoals in *UN* 3-6-1938, waarin Schuylenburg Van Giffen de technische en wetenschappelijke leiding toedeelt en zichzelf de algemene leiding.

28 Zie ook de opmerkingen van J.C. de Groot in *Het Centrum* van 12 juli 1938 op p. 151 van dit artikel.

29 Vlek, 1987.

30 Van Giffen was sinds 1927 lid van het Genootschap. In dat jaar ontving hij al een PUG-subsidie voor drie jaar van *f* 150,- per jaar voor de opgravingen Pijnenburg en Drakestein en in 1928 *f* 100,- voor zijn boek over de hunebedden (GAU, CORPUG 20-6-1929).

31 Eerst *f* 200,-, uiteindelijk *f* 400,-, *JBOU* 1931, 17 en 20-21.

32 Zie boven, p. 131.

33 Het verzoek: GAU, CORARCH 18-2-1930; het antwoord van de commissie: GAU, CORARCH 9-4-1930. De commissie meldde ook voorstander te zijn van het aangeven van de gevonden of te vinden resten in de bestrating, maar daarvoor 'scoriae-bricks' minder geschikt te vinden dan natuursteen.

34 De eerstvolgende directievergadering vond volgens gewoonte pas in oktober plaats.

35 Mr J. Kalf (1873-1954), directeur van 1918-1939. Labouchere aan Van Giffen ABAI 21-6-1930.

36 J.P. Fockema Andreæ (1879-1949), burgemeester van 1914 tot 1933, oprichter van Oud-Utrecht en in dat jaar bovendien voorzitter van het PUG. Zie Graafhuis, 1984, 78-84; Lange, De, 1950.

37 Labouchere aan Van Giffen, ABAI 11-7-1930.

38 *UN* 3-6-1938.

39 Labouchere aan Van Giffen, ABAI 19-1-1931. De lezing werd aangekondigd in *MBOU* 1931-1, 1 met de toen niet ongebruikelijke, maar in onze ogen hoogst curieuze aankondiging: 'Ieder lid heeft het recht twee dames te introduceeren'.

40 Labouchere was in feite werkloos.

41 Het Domplein werd door Van Giffen als een kunstmatige ophoging, dus als een soort 'terp' beschouwd; Vollgraff was van mening dat van natuurlijke opslibbing sprake was. Zie Vollgraff & Van Hoorn, 1934, 47 en Vollgraff & Van Hoorn, 1936, 96.

42 Onderzoek naar de romeinse grensverdediging.

43 De ruimteperikelen van het Centraal Museum waren kennelijk ook in 1931 al groot, getuige het slot van deze brief: 'De heer Sch[uylenburg] kent het vak van zijn museum te klein te maken en zeer zachtjes aan de publieke opinie voor de thans inderdaad zeer noodige uitbreiding op te warmen. Daar zullen de opgravingen ook wel bij varen.'

44 Van Giffen aan Vollgraff, ABAI 30-9-1932.

45 Vollgraff werd in 1932 lid van de directie van het Genootschap en meteen voorzitter in 1932/33; dit was dus de laatste vergadering onder zijn voorzitterschap.

46 GAU, NOTPUG 15-5-1933.

47 In zijn brief van 30 september 1932 (zie noot 44) had Van Giffen Vollgraff een lift vanuit Groningen naar Ezinge in 'den auto van den Rijksinspecteur, den Heer Buiskool' aangeboden. J. Buiskool was burgemeester van Delfzijl en Rijksinspecteur voor de provincie Groningen inzake werkverschaffing en steunverlening. Vollgraff kan van hem dus gehoord hebben over het inschakelen van werklozen bij opgravingen.

48 Voor het eerst als beoogd penningmeester bij de directievergadering aanwezig.

49 Dit argument werd in 1938 tegen Vollgraff gebruikt!; zie p. 151.

50 Schuylenburg kwam pas later in de Directie van het PUG.

51 Opmerkelijk is dat de opdracht aan Vollgraff persoonlijk werd gegeven en dat de Universiteit geheel buiten beeld bleef. Later, in de pennestrijd in de zomer van 1938, zullen de voorstanders van Vollgraff juist als argument aanvoeren dat door het afwijzen van Vollgraff de Universiteit beledigd wordt.

52 G.A.W. Ter Pelkwijk (1882-1964), burgemeester van 1934 tot 1942 en van 1945 tot 1948. Zie: Graafhuis, 1984, 85-96; Pelkwijk, Ter, 1961/62.

53 GAU, CORARCH 11-5-1938, rapport van Schuylenburg aan de burgemeester: 'Ter beantwoording van de mij door U gestelde vraag omtrent de juistheid van een door professor Vollgraff tegenover U geuite bewering, dat dr. van Giffen geenerlei recht kon doen gelden op een voortzetting van de door hem in 1929 gedane opgraving ...'. De inhoud van dit rapport verscheen op 3-6-1938 als interview in het *UD*.

54 I.H. Gosses (1873-1940) was van 1915 tot 1940 hoogleraar Algemene en Vaderlandse Geschiedenis te Groningen, vanaf 1925 lid en van 1931 tot zijn dood voorzitter van de Vereeniging voor Terpenonderzoek. Deze vereniging was in 1916 door een aantal Groningers, waaronder de fabrikant van strokarton J.E. Scholten ter ondersteuning van Van Giffens onderzoek in de Friese en Groninger terpen opgericht.

55 GAU, NOTPUG 15-5-1933. Antwoord van de gemeente: GAU, CORPUG 8-6-1933. De middeleeuwse voorwerpen zouden volgend de gemeente naar het Museum gaan, de praehistorische en romeinse zouden beheerd worden door de conservator van het

PUG, dr G. van Hoorn.

56 Brief van Vollgraff aan Schuylenburg, GAU, CORPUG 11-6-1933.

57 Labouchere aan Van Giffen, ABAI 10-10-1933.

58 Dit heeft betrekking op de grote verschillen van mening tussen Holwerda en diens medewerker Van Giffen die in 1916 leidden tot Van Giffens vertrek uit Leiden; Waterbolk, 1975/76.

59 In de 'krantenoorlog' van 1938 (zie p. 148) wordt het argument van 'onleesbaarheid' gehanteerd, maar er is geen correspondentie Schuylenburg - Van Giffen uit de tijd, waarin dit probleem naar voren komt, voorhanden.

60 GAU, CORPUG: Aantekening naar aanleiding van nr 46 van de notulen van 16-10-1933. Het besluit in GAU, NOTPUG 16-10-1933: 'De Directie verleent Den Heer Vollgraff machtiging om overeenkomstig deze besluiten [over de publicatie van de Wetenschappelijke Verslagen I/II] verder het noodige te doen' is door Vollgraff dus wel zeer ruim in zijn 'voordeel' geïnterpreteerd. Het heeft de Directie kennelijk toch met enige verbazing vervuld.

61 ABAI 9-3-1934: 'Met U kan ik er mij voorts over verheugen, dat een zaak, waarop gij blijkbaar reeds voor 30 jaren terecht de aandacht hebt gevestigd, thans in beginsel haar beslag heeft verkregen, te meer, waar dit reeds nu met zooveel succes is geschied ...'. Vollgraff was immers van 1904 tot 1908 conservator van het PUG.

62 GAU, AGWU 15 mei 1934: brief Directeur Gemeentewerken aan B&W.

63 Dit bedrag was berekend over 350 m^2 in plaats van over de 550 m^2 die Van Giffen aanvankelijk had aangegeven, maar die door Schuylenburg gereduceerd waren, omdat hem een zo groot oppervlak uit het oogpunt van kosten geheel onmogelijk leek. GAU, CORARCH 31-5-1934.

64 GAU, CORARCH 20-6-1934, waarin Van Giffen verslag uitbrengt aan Schuylenburg over zijn onderhoud met de Burgemeester. Zie voor Ter Pelkwijk noot 52.

65 Byvanck aan Van Giffen, ABAI 4-11-1934. A.W. Byvanck (1884-1970) was van 1922 tot 1954 gewoon hoogleraar Oude Geschiedenis en Archeologie aan de Leidse Universiteit. Hij kende G.A.W. Ter Pelkwijk uit zijn studietijd. Byvanck was een van de felste tegenstanders van Vollgraffs interpretatie van de in 1929 gevonden inscripties; Byvanck, 1932/33.

66 Van Giffen aan Vollgraff, ABAI 26-6-1934.

67 Vollgraff aan Van Giffen, ABAI 6-7-1934.

68 Zie echter Vollgraffs opvatting over Van Giffens werk op p. 140.

69 GAU, CORARCH 7-2-1935.

70 Dr M.H. de Boer, raadslid voor de Vrijheidsbond van 1923-1939, wethouder en loco-burgemeester van Utrecht van 1926 tot 1935.

71 Niet meer Vollgraff, maar Jhr dr M.R. Rademacher Schorer, die in die tijd ook penningmeester van Oud-Utrecht was. Hij beheerde dus het opgravingsfonds van de Vereniging, waaruit regelmatig betalingen gedaan werden, zoals uit de financiële verantwoordingen in de Jaarboekjes blijkt.

72 Op 2 mei schreven B&W aan Van Giffen dat zij in het najaar zullen overwegen of hij in 1936 aan bod zal komen. GAU, CORARCH 2-5-1935.

73 UBRUL, BPL 3007 10-6-1935.

74 Vollgraff & Van Hoorn, 1934, Vollgraff & Van Hoorn, 1936, Vollgraff & Van Hoorn, 1938. Al in de late negentiende eeuw liet het PUG, vermoedelijk op initiatief van S. Muller Fzn, dergelijk onderzoek doen in verband met de opgravingen in Vechten.

75 Brief B&W aan Directie PUG, GAU, CORPUG 31-10-1935. Mr T.J. Dorhout Mees was in 1935/36 voorzitter PUG.

76 Het PUG was opgedeeld in drie secties: Natuur- en Geneeskundige Wetenschappen, Letterkunde, Wijsbegeerte en Geschiedenis, en Rechtsgeleerdheid en Staatswetenschappen. Zij hielden eigen bijeenkomsten en stelden nieuwe leden in hun vakgebieden voor. Sinds 1920 werden ook studenten op hun bijeenkomsten toegelaten. Singels, 1923, 98-126.

77 GAU, CORPUG 5-11-1935.

78 Dr ir G.W. van Heukelom (1870-1952), hoofdarchitect bij de Nederlandsche Spoorwegen, restauratie-architect van de Domtoren, voorzitter van de Utrechtse monumentencommissie. Voorzitter van de PUG 1936/37.

79 ABAI 16-5-1936; door de afzender foutief geadresseerd: Homeruslaan 1 ipv Aurorastraat 1!

80 GAU, Gedrukte Verzameling 1936, Nr. 175/1/67 O.W.

81 GAU, Gedrukte Verzameling 1936, Nr. 175/1/74 O.W. Op een begroting van aannemer A. de Graaf uit de Oude Kerkstraat 5 bleek dat de totale kosten *f* 2.438.- zouden bedragen. De verrassend moderne redenering van het College berust gedeeltelijk op een brief van Schuylenburg van 2 augustus aan het College, maar de zinsnede over het 'verschil van inzicht in de beteekenis van het gevondene' is daarin niet vermeld. Labouchere maakte in een brief aan Van Giffen dd 18-1-1937 de cryptische opmerking 'dat kelder-grapje had een vervelend element voor ons werk kunnen worden, omdat het een verdachtmaking was'. Bedoelde hij: onze 'tegenstanders' beschouwen dit als een mogelijkheid om ons werk te kunnen controleren, want zij vertrouwen het niet?

82 Zoals blijkt uit een opmerking van Labouchere in een brief aan Van Giffen (ABAI 14-6-1938), waarin hij uit een onderhoud van hem met de burgemeester citeert: 'Hij (de burgemeester) is, als gewoonlijk, zeer openhartig geweest, en liet duidelijk uitkomen dat hij Prof. V. een vreemden man vond'.

83 GAU, CORARCH 15-5-1937.

84 Schuylenburg zat inmiddels in de directie van het PUG! Byvanck opperde in een brief aan Labouchere, die hem bezorgd over deze kwestie geschreven had, dat er nog een derde mogelijkheid was: Vollgraff kon 'ja' zeggen en zijn geld elders vandaan halen.

85 Schuylenburg had het in die tijd beslist niet op Labouchere begrepen. Deze laatste bracht het bestuur van Oud-Utrecht, en Schuylenburg in het bijzonder, tot volledige wanhoop door maar steeds niet met zijn manuscript over de Utrechtse monumenten af te komen; zie voor deze kwestie: Hoekstra, z.j., 9. Vollgraff had op 2 april 1937 vanuit Milaan het 'verzoek' van Schuylenburg afgedaan met de opmerking dat men niet bij hem moest zijn, maar bij de Directie van het PUG: GAU, CORARCH 2-4-1937.

86 GAU, NOTPUG 1-6-1938.

87 Om ons niet geheel duidelijke redenen was de verhouding met Stooker in 1938 niet erg harmonieus. Het zou hier te ver voeren diep op deze kwestie in te gaan. Er zij slechts vermeld, dat in de begroting niet meer dan *f* 100,- voor het toezicht van Stooker was uitgetrokken, maar dat de directeur van Gemeentewerken op 15 december aan Schuylenburg schreef dat hij in plaats van 'enkele oogenblikken per dag' die met Van Giffen overeen gekomen waren, '480 uur voor de opgravingswerken beschikbaar is moeten zijn' (GAU, AGWU 15-12-1938). Ook een opmerking van Van Giffen in een brief aan Labouchere (ABAI 23-8-1938) liegt er niet om: '... of ik toch maar niet beter gedaan had de Gemeenteopzichter in den beginne verduiveld hardhandig aan te pakken, inplaats van ter wille van den lieve vrede en belangen verzoening met de kool en de geit te prefereeren'.

88 Dr Anna Roes, 'privaatdocente in de archeologie met uitzondering van de klassieke archeologie' aan de Utrechtse Universiteit sinds 6-7-1935. Trouwde in 1947 met C.W. Vollgraff. *UD* 31-5-1938, Ochtendblad, 1e blad p. 3.

89 Het is niet geheel duidelijk of Van Hoorn zich in de strijd gestort heeft. Mogelijk is het anonieme artikel dat op 7 juni 1938, ochtendblad, in het *Utrechtsch Dagblad* onder het opschrift 'Men schrijft ons uit academischen kring' verscheen, van zijn hand. De veronderstelling van Labouchere in een brief aan Van Giffen dd 7 juni 1938 (ABAI) dat 'den brauven heer Bannier' het geschreven zou hebben lijkt niet houdbaar: Dr W.A.F. Bannier (1868-1951) was toen 70 jaar oud en gepensioneerd leraar aardrijkskunde en geschiedenis aan het Stedelijk Gymnasium. Het is overigens niet duidelijk waarom in de krantenartikelen van de voorstanders van Vollgraff de naam van Van Hoorn niet genoemd wordt.

90 Zie noot 82. Bovendien zal Vollgraffs geruchtmakende rede die hij als rector magnificus tijdens de viering van het 300-jarig bestaan van de Utrechtse Universiteit gehouden had, hem geen goede naam bij de stadsbestuurders bezorgd hebben. Zie Hees, Van, 1986.

91 *UD* 1 juni 1938, Avondblad, 3e blad, pag. 2. Dr Jacob Zwarts (1899-1942), joods Utrechts kunsthistoricus. Iets jongere tijdgenoot van Labouchere, die in zijn brieven aan Van Giffen niet naliet met minderwaardige epitheta op Zwarts' joods-zijn te wijzen.

92 Dat Zwarts een grief had tegen het gemeentebestuur kan blijken uit de zinsnede in zijn krantenartikel '... B&W hebben den laatsten tijd herhaaldelijk bewezen vreemde krachten boven de Utrechtsche te stellen ...'. In een brief van 2 juni aan Van Giffen, waarbij de beide krantenknipsels gevoegd waren, schreef Labouchere 'De heer Z., een onfortuinlijk zoon van het Oude Volk, dacht een gelegenheid te hebben om zijn woede te koelen tegen het Utrechtsche Gemeentebestuur, dat hem geen baantje wilde geven.' Aan het Centraal Museum? Voor het eerst komt hier in de correspondentie met Van Giffen Labouchères virulente anti-semitisme tot uiting.

93 *UD* 2 juni, Avondblad, 3e blad, pag. 2. Mag men tegenwoordig klagen over het grote aantal drukfouten in de krant, dit stuk wemelt ervan.

94 De strak aangehouden laagsgewijze afgraving hield te weinig rekening met de complexiteit van de verschijnselen, zodat vondsten die niet in de te tekenen vlakken of profielen voorkwamen, niet meer te lokaliseren zijn. "Hij moest zo nodig zijn zweepdiertjes snijden', zo heeft ooit Brunsting Van Giffens methode van werken gekenschetst. Plakjes snijden van een organisme is de werkwijze waarmee de biologiestudent Van Giffen inzicht had leren verkrijgen in de ruimtelijke geledingen van biologische structuren. Deze methode introduceerde hij in het archeologisch veldwerk'. (De Weerd in Ozinga e.a., 1989, 13). Zie voor een gelijksoortige observatie van Van Giffen zelf: Van Giffen, 1974, 11, in een interview met H. Sarfatij op 10 februari 1972: 'Bij mijn onderzoek heb ik ook altijd de vergelijkende anatomie toegepast. Niks anders. Het was simple comme toujours'.

95 *UN* Vrijdag 3 juni, vierde blad. In wat verkorte vorm overgenomen in het *Algemeen Handelsblad* van 4 juni, Avondblad, derde blad.

96 *UN* 7 juni, derde blad, met foto van de schrijver! Van Giffen heeft zich in de krantenoorlog volkomen stil gehouden. Uit zijn 'kamp' is er alleen het 'zakelijke' artikel van Labouchere.

97 *UD* 8 juni 1938, Ochtendblad, 2e blad, pag. 2.

98 J.J. Fraenkel (geb. 1913), promoveerde in 1941 bij Vollgraff. *UD* 9 juni, Ochtendblad, 2e blad, pag. 2.

99 Zie p. 00 over zijn bemoeienis met de opgravingen van 1936.

100 J.C. de Groot (1901-1982), assistent van Vollgraff en in die tijd leraar aan het RK Gymnasium te Heerlen. De Groot schreef naar aanleiding van het feit dat het stukje uit *Volk en Vaderland* in *Het Centrum* van 30 juni was opgenomen.

101 Die worden tegenwoordig inheems-romeinse vondsten genoemd. Wat het 'verwaarlozen van het Germaansch' betreft, zij erop gewezen dat in de notulen van de directievergadering het PUG van 15 mei 1933, onder voorzitterschap van Vollgraff, genoteerd werd: 'De heer Vollgraff wil in geen geval dieper graven dan tot het Romeinsche niveau. Wat daaronder ligt, interesseert [hem] minder, zou alleen hier en daar door het graven van een put kunnen worden onderzocht'. Deze woorden zijn natuurlijk wel geschreven vóórdat Vollgraff een spade in de grond had gestoken. Aan de juistheid van de opmerking van De Groot in Het Centrum, dat tot in het grondwater werd gegraven, hoeft dus niet getwijfeld te worden.

102 Van Giffen was op 25 juni 1938 eredoctor in Keulen geworden. Hem werd de 'Grad und Würde eines Doktors der Philosophie ehrenhalber' verleend als 'dem grossen niederländischen Forscher, der nach einer höchst vervollkomneten Grabungsweise in Marsch und Geest der Nordseeküste reiche Zeugnisse einer alten Besiedlung aufdeckte und sich durch die Deutung frühgermanischer Kulturen bleibende Verdienste erwarb'. De 'medewerker' was uiteraard Labouchere, de 'eerste opgraving' die van 1936.

103 Ook de volgende zin uit een brief aan Van Giffen (ABAI 16-9-1938) wijst bepaald niet op een afkeer van Romeinen: 'Voor het overige wensch ik U ... een blijvende en steeds groeiende belangstelling voor de Romeinsche grenslinie op Nederlandsch gebied.

104 Volgens mensen die Van Giffen goed gekend hebben, is het zijn tweede vrouw, Guda E.G. van Giffen-Duyvis met wie hij in 1938 trouwde, geweest die hem voor misstappen, vooral tijdens de oorlogsjaren, behoed heeft (Waterbolk, 1975/76). Na de oorlog zijn er ook geen maatregelen tegen hem genomen. In de uitvoerige correspondentie tussen Van Giffen en Labouchere komen zelden of nooit namen van niet-archeologen voor. Een eigenaardige uitzondering is het verzoek van Van Giffen: 'Groet bij gelegenheid eens van mij je vriend Sinclair' (ABAI 23-8-1938). Dit is overigens een van de meest persoonlijke brieven uit de hele verzameling. H.A. Sinclair de Rochemont (1901-1942), fascist onder andere van de 'Bezemgroep'. Sneuvelde in Rusland.

105 Een van de andere kenners was J.C. de Groot, die al enige jaren bezig was de *terra sigillata* uit de collectie van het PUG te bewerken. Uit gesprekken die De Groot veel later met S.L. Wynia had, bleek dat hij voor zich zelf een rol in de vondstbewerking onder Vollgraff weggelegd zag. Zie ook De Groot in *Het Centrum* van 12 juli 1938. H. Brunsting (1902-1997), studeerde klassieke talen

aan de Vrije Universiteit en archeologie bij G.A.S. Snijder aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde in 1937 en kreeg in 1938 een aanstelling bij het BAI in Groningen, in eerste instantie voor de bewerking van de romeinse vondsten uit Utrecht. In 1946 werd hij conservator bij het RMO te Leiden, in 1956 hoogleraar archeologie en prehistorie aan de Vrije Universiteit. In Leiden ging hij in 1967 met pensioen, aan de universiteit in 1973 met emeritaat. Brunsting had een belangrijk aandeel in het tot stand komen van de publicatie van het romeinse deel van de opgravingen op het Domplein, Ozinga e.a., 1989.

106 J.H. Jongkees (1913-1967) promoveerde in 1941 bij Vollgraff. Hoogleraar in de Archeologie aan de Universiteit van Utrecht van 1951-1967.

107 ABAI 24-8-1938.

108 ABAI 23-8-1938.

109 Het stuk werd aan Jongkees geretourneerd. Ook Labouchere veronderstelde ingrijpen van de burgemeester toen hij aan Van Giffen schreef: 'Gij hebt een goede zet gedaan met te verzoeken den burgemeester er in te kennen. Want deze, bang voor nieuwe onaangenaamheden, had tot niet-opnemen geadviseerd ...' (ABAI 9-9-1938). Jongkees kreeg van Labouchere in een brief aan Van Giffen de karakteristiek 'het gedelegeerde zure smoel van V(ollgraff)' (ABAI 22-8-1938).

110 ABAI 9-9-1938.

111 Brunsting aan Labouchere: GAU, ALAB 76, 8-1-1941.

112 C.C.W.J. Hijszeler (1902-1982), assistent bij Van Giffen en daarna directeur van het Rijksmuseum Twenthe.

113 In 1940 was Schuylenburg met pensioen gegaan.

114 ABAI 26-9-1942.

115 GAU, AGWU 12-11-1943.

116 Vollgraff, Van Hoorn & Jongkees, 1946. Dat Vollgraff (en Van Hoorn) niet van het provinciaal-romeinse opgravingstoneel verdwenen was, blijkt ook uit zijn opgravingen in het castellum van De Meern in het voorjaar van 1940; Vollgraff & Van Hoorn, 1941.

117 ABAI 6-12-1943. Deze bunker werd door Labouchere eufemistisch 'schuilkelder' genoemd. Het was echter een verbindingsbunker waardoor generaal Christiansen vanuit Hilversum contact kon houden met gevechtsfront in Nederland. Met vriendelijke dank aan Leo van Rhenen voor deze gegevens.

118 'De heer Labouchere verzekerde nogmaals, op mijn uitdrukkelijk navragen, dat het verzoek gericht werd namens het Gemeentebestuur'. Telefoonnotitie Van Giffen ABAI 10-12-1943.

119 Ch.L. Quéré, architect en wethouder van Openbare Werken (vanaf 1943 Technische Zaken) van 15-5-1942 tot 15-2-1945.

120 ABAI 13-12-1943.

121 J. Vink was van 1925 tot 1949 chef van de Afdeling Openbare Werken en Volkshuisvesting ter Secretarie.

122 ABAI 17-12-1943.

123 GAU, AGWU 29-12-1943.

124 In een brief van 10 januari 1944 bedankte de burgemeester Van Giffen voor het toesturen van allerhande voorlopige rapporten, tekeningen en foto's met betrekking tot de opgravingen van 1936 en 1938, die hem kennelijk als reactie op de brief van 12 november 1943 waren toegezonden. De burgemeester verwachtte de publicatie vóór het einde van het jaar. Voor geld moest Van Giffen maar bij het PUG aankloppen, de gemeente had het niet. GAU, AGWU 10-1-1944.

125 Ozinga e.a., 1989, 105.

126 Hij was tot negen jaar veroordeeld wegens het in vreemde krijgsdienst gaan (Waffen-SS), maar vermoedelijk ook omdat hij stelselmatig geweigerd had zijn fascistisch gedachtengoed te verloochenen. Vanuit de gevangenis en werkkampen correspondeerde hij uitvoerig met Van Giffen onder andere over het Domplein.

127 GAU, AGWU 28-8-1945: 'Na den brief van 17 November 1944, nr. 175/1/118 O.W., waarbij U werd verzocht de afwerking van het verslag der opgravingen in het Domplein alhier in 1936 en 1938 te willen bespoedigen, is van Uw kant geen bericht meer gevolgd. ... Gaarne zouden wij er op willen rekenen dat het werk in den loop van dit jaar tot afsluiting komt'.

128 GAU, AGWU 29-1-1947.

129 ABAI 7-5-1947.

130 GAU, AGWU 17-5-1947.

131 ABAI 11-7-1947.

132 ARCOB 11-8-1947.

133 *NUD* 3-2-1949.

134 Brief van de Directeur Gemeentewerken aan Van Giffen: GAU, AGWU 17-1-1949. Het doet wat komisch aan deze sleuf - put XIX in Van Giffens telling - als proefsleuf te betitelen, daar die term meestal gebruikt wordt voor terreinen, waarvan men nog vrijwel niets weet: dat kon van het Domplein toch niet gezegd worden!

135 AROB 21-1-1949.

136 AROB 31-5-1949.

137 Wel verscheen een kort verslag in het Jaarverslag van de Terpenvereniging, dat de resultaten tot de zomer van 1949 bevat. Van Giffen 1950.

138 GAU, AGWU 29-6-1971.

139 ABAI 15-3-1945. In 1989 verscheen Het Romeinse Castellum te Utrecht, waarin het romeinse deel van de opgravingen gepubliceerd werd. Ozinga e.a., 1989. Q. Fabius Maximus 'Cunctator', romeins veldheer, die de Carthaagse troepen van Hannibal in Italië in 217 v. Chr. probeerde uit te putten door de strijd uit de weg te gaan, wat een effectieve tactiek bleek te zijn. Rechtstreekse aanvallen van de Romeinen waren in verpletterende nederlagen geëindigd (Trasimeense Meer 217 v. Chr. en - later - Cannae in 216 v. Chr.).

140 Wel bracht de ene opgraving soms plannen voor een volgende met zich mee. Van Giffen heeft weliswaar opgegraven in Vechten, Utrecht, Alphen aan den Rijn en Valkenburg, maar daarbij is geen sprake van systematische 'Limesforschung'. Labouchere daaren-

tegen schreef in een brief aan Van Giffen dat hij 'een archaeologischen dienst voor Utrecht' als 'een schakel in de Hollandsche Limesforschung' zag. ABAI 10-3-1931. Wel groef Van Giffen in het buitenland in verschijnselen - 'terpen', 'hunebedden', 'grafheuvels' - die hij in Nederland onderzocht had.

141 Het is opmerkelijk dat Schuylenburg in het geval van de opgravingen op het Domplein uitsluitend als archivaris en niet als museumdirecteur optrad, hoewel het Centraal Museum daarin toch als ontvanger van de vondsten een rol speelde.

142 Dr J.E.A.L. Struick (1927-1997), gemeente-archivaris van Utrecht van 1964-1988.

Servatius en Johannes

Over de vroegste geschiedenis van het Utrechtse vrouwenklooster van St. Servaas

J. J. van Moolenbroek

Op een riant terrein direct achter de stadswal was eeuwenlang het voorname Utrechtse vrouwenklooster van St. Servaas gevestigd. Hoe waren de zusters op die fraaie plek terechtgekomen? Ten gevolge van een wonder, aldus een boeiend verhaal dat in de late Middeleeuwen werd geboekstaafd. Niemand minder dan de heilige Servaas zelf had de zusters de weg naar hun plek aan het uiteinde van de stad gewezen, aldus dit mirakel. Behalve dat bevat deze tekst nog enkele andere gegevens over de vroege geschiedenis van het klooster. Het is interessant deze laat opgetekende informatie te confronteren met hetgeen eerder geschreven bronnen daarvan weten. Vooral de kroniek van Jan Beke en het necrologium van het St. Servaasklooster zelf zijn hier van belang. Als resultaat van het onderzoek kunnen enige nieuwe gegevens en hypotheses worden gepresenteerd, in het bijzonder over de stichter, de ontstaanstijd en de keus van de patroonheilige van het klooster. Ook worden de intenties van het stichtingsverhaal verduidelijkt, en met vijftiende-eeuwse kloosteractiviteiten in verband gebracht.

J.J. van Moolenbroek (1944) is als universitair hoofddocent geschiedenis verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij promoveerde op een studie die in 1990 in uitgebreide vorm verscheen onder de titel *Vital l'ermite, prédicateur itinérant, fondateur de l'abbaye normande de Savigny*. De cisterciënzer orde (waarin de abdij en de orde van Savigny in 1147 opgingen) heeft zijn bijzondere belangstelling.

Inleiding

In de uiterste zuidoostelijke hoek van Utrecht woonden bijna vier eeuwen de zusters van het cisterciënzer klooster van St. Servaas. Het terrein van hun abdij grensde direct aan de stadswal; na de aanleg van de Nieuwegracht (1390/93) lag het tussen wal en gracht in, aan de noordzijde begrensd door de Magdalenastraat. Achter de omheining lagen een simpele eenbeukige kloosterkerk met een bescheiden torentje, een kerkhof, een niet bijzonder omvangrijk ensemble van woon- en bedrijfsgebouwen, en grote tuinen aan de noordkant[1].

Op deze ruime en stille plek, waaraan nog de naam Servaasbolwerk herinnert, poogden generaties vrouwen van zeer goede stand een godvruchtig leven zonder al te grote ontberingen te leiden. Voor een convent van zusters van een beschouwende orde was hun aantal vrij groot; omstreeks 1280 telde het convent 42 monialen, in 1316 40[2]. Tegen het eind van de vijftiende eeuw was dat aantal wel verminderd, maar nog altijd heel respectabel: ten tijde van de dood van abdis Mechteld van Jutphaas (1451-1482) bestond het convent uit 32 zusters, met een novice[3]. In de zestiende eeuw daalde dit aantal nog verder, maar gezien de ongunst der tijden niet eens dramatisch[4]. Het convent wist zich dus in de loop van de tijd goed te handhaven, terwijl de voor het levensonderhoud van de zusters bestemde goederen en inkomsten tot aanzienlijke omvang uitdijden[5].

Hier gaat het over de vroegste geschiedenis van het klooster, maar in het voorbijgaan ook nog even over het convent in de vijftiende eeuw. Want het enige voorhanden verhaal over de beginjaren van het klooster is uitsluitend overgeleverd in een Rijnlands manuscript dat, naar zal blijken, werd geschreven tijdens het bewind van abdis Mechteld van Jutphaas. Dit fundatieverhaal bleef Nederlandse historici kennelijk onbekend tot het *Monasticon Batavum* er de aandacht op vestigde[6]. M.P. van Buijtenen, die het verhaal als eerste gebruikte, schreef dat er alle grond is om aan te nemen dat het op originele oudere bronnen teruggaat. Hij liet het bij deze uitspraak, en trok alvast menige historische conclusie, evenals A.D.A. Monna na hem[7]. Toch is alleen al de late verschijning van deze tekst reden genoeg om het verhaal nog eens kritisch te bekijken, waarvoor ik al bij eerdere gelegenheid een aanzet heb gegeven. Hier wil ik die aanzet uitwerken, en bovendien enige nieuwe gegevens en ideeën over de vroege geschiedenis van het klooster presenteren, ten dele naar ongepubliceerd onderzoek van J.E. Kronemeijer[8]. Terwille van de duidelijkheid bespreek ik eerst de - spaarzame - overlevering tot de vijftiende eeuw, dan het laatmiddeleeuwse stichtingsverhaal.

Verhalende bronnen

Als er een stichtingsoorkonde van het St. Servaasklooster heeft bestaan, is die in de loop van de tijd verloren gegaan. Er is bij mijn weten ook geen verhalende tekst uit

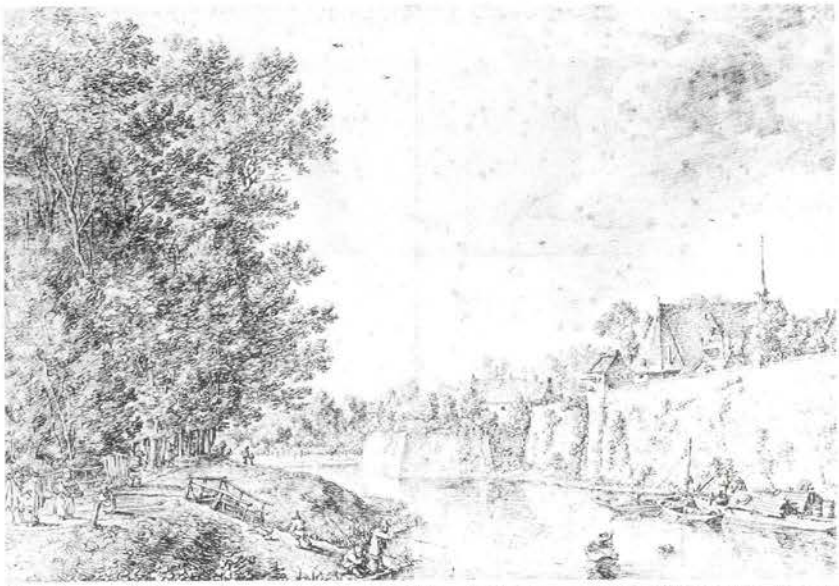

De kerk van de St. Servaasabdij aan de stadsbuitengracht en de stadsmuur gezien vanuit het noorden. Links de brug over de Minstroom, die hier in de stadsbuitengracht uitmondt.
Tekening door Herman Saftleven, ca. 1650. GAU, TA, Da 4.56.

de tijd zelf voorhanden waarin, hoe kort ook, van de stichting van het klooster melding wordt gemaakt. Wel beschikken we over enige verspreide informatie aangaande de vroege geschiedenis ná de stichting, zij het uit iets later tijd.

In verhalende bronnen verschijnt de St. Servaasabdij voor het eerst in de *Vita* van abt Sibrand (1230-1238) van Mariëngaarde, bij Hallum. In dit vermoedelijk omstreeks 1270 geschreven abtsleven vertelt de anonieme auteur hoe graaf Floris IV van Holland op veldtocht was in Friesland toen hem daar uit Utrecht de tijding bereikte dat bisschop Wilbrand gestorven was, 'en in het St. Servaasklooster, waarvan hij stichter-patroon was geweest, zoals betamelijk voor een dusdanig herder en leraar, eervol aan het graf was toevertrouwd', waarop graaf Floris zich naar Utrecht spoedde om invloed uit te oefenen op de bisschopsverkiezing[9]. Was dus Wilbrand van Oldenburg, bisschop van Utrecht van 1227 tot 1233, de stichter van de St. Servaasabdij? Maar in middeleeuwse monastieke teksten hebben 'stichten' en 'stichter' een ruime betekenis; iedereen die een klooster op belangrijke wijze (materieel) begunstigde, kon als 'stichter' worden aangemerkt, en zijn daad als 'stichting'[10]. Voor een belangrijk begunstiger van het klooster als bisschop Wilbrand was de kwalificatie 'stichter' uitstekend op zijn plaats. Deze 'patroon' werd ook in het door hem krachtig gesteunde zusterklooster begraven, vernemen we.

De volgende tekst dateert van circa zeventig jaar later. Een kort na 1342 samengestelde lijst van bisschoppen van Utrecht, aangevuld met gebeurtenissen tijdens hun episcopaat, meldt: 'Wilbrand verkreeg het episcopaat in het jaar des Heren 1228,

en bouwde het monialenklooster binnen de muren van Utrecht dat aan St. Servaas is gewijd, en hij werd daar begraven in het jaar des Heren 1231, in zijn derde bisschopsjaar' [11]. Wilbrand was dus bouwheer van het klooster in de stad Utrecht. Overigens zijn alle verstrekte getallen onjuist.

Van aanmerkelijk meer belang is de waarschijnlijk kort daarna (omstreeks 1350) tot stand gekomen *Chronographia* van Jan Beke. Onder het jaar 1225 bericht Beke over de befaamde expeditie van bisschop Otto II van Lippe tegen de Drenten, waarbij deze bij Coevorden (in de slag bij Ane, 28 juli 1227) de dood vond. Het kapittel eindigt met deze enkele zin: 'In datzelfde jaar verwisselden de monialen van St. Servaas hun zwarte pij voor een grauwe, tegen de wil en de zin van priorin Hulinde' [12]. Bedoeld wordt dat de zusters van benedictinessen cisterciënzerinnen werden, die zich in een grauw of schier habijt (van ongeverfde wol) dienden te hullen. Nu geschiedde volgens Beke de ordesovergang van de zusters in hetzelfde jaar als de slag bij Coevorden. Maar die vond niet plaats in 1225 maar in 1227. Doelt Beke misschien in beide gevallen op het jaar 1227, terwijl de handschriftelijke traditie (er is geen autograaf) per vergissing 1225 geeft? Op deze vraag is gelukkig een duidelijk antwoord mogelijk: Beke bedoelde werkelijk 1225. Dat blijkt uit wat hij verderop schrijft over de dood en de begrafenis van bisschop Wilbrand: 'In het jaar onzes Heren 1233 stierf op 27 juli te Zwolle bisschop Wilbrand, na acht jaar lang het diocees Utrecht te hebben bestuurd. Hij werd vandaar naar Utrecht overgebracht en eervol begraven in het klooster van St. Servaas, want hij had voor de grondvesting van deze kerk de eerste steen gelegd' [13]. Als Wilbrand in 1233 stierf en acht jaar bisschop was geweest, moet hij in Bekes voorstelling Otto II zijn opgevolgd in 1225, het (veronderstelde) jaar van diens dood, en in ieder geval het jaar van de ordesovergang van de zusters van St. Servaas. Kennelijk hadden zij een priorin als overste. 'Indien ze ook een Abdis gehad hadden, zouw 'er weinig gelegen zijn geweest aan den tegenstand van een Priorinne', zo schreef een achttiende-eeuwse commentator van deze tekst al [14].

Uit dit drietal bronnen uit de periode 1270-1350 maken we het volgende op. In het jaar 1225 maakte een groep Utrechtse benedictinessen die St. Servaas als patroon hadden, de overstap naar de cisterciënzer leefwijze, ondanks hevig verzet van priorin Hulinde, hun leidster. Wilbrand, bisschop vanaf 1227, nam de zusters onder zijn hoede; hij begon met de opbouw van hun klooster in steen, en liet zich na zijn dood (juli 1233) in de abdijkerk begraven.

Oorkonden

Wat maken oorkonden ons wijzer? Uit de periode van bisschop Otto II van Lippe (tot 1227) is nog geen enkel stuk voorhanden. De oudste tot ons gekomen oorkonde van het klooster dateert uit 1230; in maart van dat jaar bevestigde paus

Gregorius IX 'de abdis en het convent van het klooster van St. Servatius, van de cisterciënzer orde, in het diocees Utrecht' op hun verzoek in het bezit van enige goederen die hun geschonken waren door Werenbold, een domkanunnik die ook als koorbisschop wordt vermeld [15]. De schenking zelf moet al minstens in 1229 zijn gedaan wil zij in maart 1230 in Rome bevestigd kunnen zijn.

De diplomatische overlevering bevestigt dat bisschop Wilbrand een groot begunstiger van de St. Servaasabdij was. Hij doteerde de zusters met de Galgenwaard, ten zuidoosten van Utrecht aan de Kromme Rijn, vermoedelijk in 1232 [16], en de kerk van Werkhoven, op welke laatste schenking licht valt in een oorkonde van paus Gregorius IX uit 1233. Men verneemt dat bisschop Wilbrand de paus schriftelijk had verzocht zijn goedkeuring te hechten aan de schenking van genoemde kerk aan de abdis en de monialen van St. Servaas, een schenking die door Wilbrand gedaan was uit mededogen met de armoede van deze zusters 'die prijzenswaardig leven in de onlangs aangenomen cisterciënzer orde'. Juist die orde was het probleem: de paus memoreerde in zijn antwoord (ongetwijfeld geheel volgens verwachting) dat de cisterciënzer orde geen kerken bezat. Maar hij gaf Wilbrand wel toestemming de zusters een uitkering te geven uit de inkomsten van de kerk [17]. Deze dotatie was kennelijk belangrijk en kwetsbaar; de zusters lieten haar althans driemaal in nog geen twintig jaar door Wilbrands opvolgers bevestigen, waarbij overigens al spoedig eenvoudigweg van de schenking van de kerk aan de zusters wordt gerept [18].

Volgens latere bronnen bezat de St. Servaasabdij in Werkhoven nog heel wat meer dan alleen de kerk. C. Dekker vermoedt dat deze goederen en rechten ongeveer gelijktijdig met de kerk zijn geschonken: al deze bezittingen, een aanzienlijk ensemble, waren van bisschoppelijke herkomst [19]. Als dat allemaal al door Wilbrand is geschonken, is diens patronaat nog des te indrukwekkender.

In een van de bevestigingsoorkonden die de kerk van Werkhoven betreffen, horen we nog iets over de ordesovergang van de zusters. In 1251 wordt namelijk gerept van de eerdere bisschoppelijke begunstiging van 'de arme monialen, namelijk de abdis en het convent van St. Servaas in Utrecht, van de cisterciënzer orde, welke [orde] zij in die plaats recent en loffelijk waren begonnen' [20]. Hier wordt dus expliciet gezegd dat de zusters ten tijde van de ordesovergang in de stad Utrecht woonden.

Al vroeg komen we in oorkonden de plaatsnaam Abstede tegen, die in het vervolg van dit verhaal nog vaak zal vallen. In 1241 stelde Wilbrands opvolger, Otto III van Holland (1233-1249), de hoven van de zusters te Abstede en te Heemstede (bij Houten) met de boeren die er woonden, vrij van alle belasting. Abdis was toen Beesela, de eerste wier naam met zekerheid bekend is [21]. En in 1249 wist het klooster door aankoop de tienden van Abstede en Abstederveld te verwerven [22]. De zusters waren dus al vroeg in het bezit van belangrijke goederen en rechten ten zuidoosten van de stad Utrecht, gedocumenteerd vanaf de schenking van de Galgenwaard omstreeks 1232.

Een kalender?

Aan de beurt zijn nu een heiligenkalender en een necrologium, waarvan de tweede zeker en de eerste mogelijk uit de St. Servaasabdij afkomstig is. De hier bedoelde heiligenkalender, natuurlijk in het Latijn, is overgeleverd in een handschrift dat ook nog een aantal in Noord-Limburgs dialect gestelde gezondheidsregels bevat. De kalender werd geschreven in 1252, aldus A.D.A. Monna, die overtuigend beredeneerde dat zij uit een klooster van de cisterciënzer orde afkomstig moet zijn[23]. Maar uit welk? Bijzonder aan de kalender is de plaats die de heilige Servaas wordt gegeven. Niet alleen moest diens sterfdag (13 mei) plechtig worden gevierd, maar ook nog het feest van zijn translatie (7 juni). Bovendien heet Servatius bij dit tweede feest niets minder dan *gloriosissimus*, een kwalificatie die in de kalender verder alleen nog aan de apostelen Petrus en Paulus wordt gegeven[24]. In het klooster waarin deze kalender dienst moest doen, was de devotie tot Servaas kennelijk ongewoon groot. Na diverse mogelijkheden de revue te hebben laten passeren, kwam Monna tot de conclusie dat de kalender uit de Utrechtse St. Servaasabdij afkomstig moet zijn. Zijn voornaamste argument: voor dit cisterciënzer klooster staat de bijzondere verering van Servaas, de patroonheilige, vast. Daar komt nog bij dat de kalender bijna drie eeuwen later in het bezit was van Beatrijs van Nyenrode, achtereenvolgens kosteres, priorin en abdis van het St. Servaasklooster († 1563).
Helemaal safe lijkt me de toeschrijving aan dit klooster toch nog niet. Volgens Monna kan de kalender niet goed uit een mannenklooster van de orde afkomstig zijn: voor een mannenklooster (niet voor een vrouwenklooster) zou men in de statuten van het jaarlijks gehouden generaal kapittel van de orde een speciale toestemming mogen verwachten voor de viering op 7 juni; en die is niet te vinden. Maar staat het wel vast dat alle besluiten van het generaal kapittel over de liturgie van alle mannenkloosters figureren in de besluitencollectie zoals wij die kennen?[25] De herkomst uit Utrecht blijft een redelijke gissing, die door het volgende niet verstevigd wordt. Juist in de tijd dat de kalender werd geschreven (1252), verkreeg het St. Servaasklooster van paus Innocentius IV een tweetal privileges (1251 en 1254) van een toen door de curie frequent verleend type: zij die het klooster op de feestdag van Servaas (en de volgende acht dagen), respectievelijk op de dag van de kerkwijding zouden bezoeken, mochten op een aflaat (van 40 dagen) rekenen. De feestdag van Servaas was 13 mei; de datum van het wijdingsfeest weten we niet. Het zou mooi zijn geweest als we in dit verband tevens iets zouden hebben gemerkt van het translatiefeest dat toen in het Utrechtse klooster zo uitzonderlijk gevierd zou zijn[26]. Intussen blijft het goed mogelijk dat de kalender uit Utrecht komt. Als dat zo is, werpt het licht op de fervente devotie tot de heilige Servaas in het klooster omstreeks 1252, en waarschijnlijk ook wel ver voordien. Maar daarover later.

Het necrologium van het St. Servaasklooster

De zusters van St. Servaas hebben ongeveer tweehonderdvijftig jaar lang een necrologium bijgehouden, dat helaas alleen in afschrift is overgeleverd [27]. Uiteindelijk bevatte het, als ik goed heb geteld, zo'n zeventienhonderd namen. Soms noteerde men ook de schenkingen die ten behoeve van een memorie waren gedaan [28]. Gaandeweg werd bij de sterfdagen steeds vaker het sterfjaar genoteerd. Daaruit blijkt dat het dodenboek kort na 1470 werd afgesloten. De laatste reeks nieuwe inschrijvingen dateert van 1472-1473; daarna werden nog slechts twee namen bijgeschreven, waaronder die van abdis Mechteld van Jutphaas († 1482) [29].

Ons gaat het om informatie over de vroegste geschiedenis van het klooster. En die is er. Bij de derde *kalende* van april leest men: *obiit dominus Johannes, canonicus et custos Sancti Johannis, fundator et frater huius ecclesie.* Ofwel: (op de dertigste maart) 'stierf heer Johannes, kanunnik en koster van St. Jan, stichter en broeder van dit klooster' [30]. Boven is gebleken dat de kwalificatie 'stichter' in kerkelijke bronnen meer dan één uitleg toelaat; wat betekent het hier? Om te beginnen: in het lange geschrift wordt nergens elders van een *fundator* melding gemaakt. Ook bisschop Wilbrand krijgt die kwalificatie hier niet; over hem heet het slechts: 'hij had ons klooster zeer lief, en schonk ons het gebied de Galgenwaard' [31]. Ook het woord *ecclesia* wordt nergens elders in het dodenboek gebruikt. Vrijwel steeds wordt het klooster als *locus* betiteld, een enkele maal ook als *monasterium*. Deze unieke benaming *ecclesia* kan hier ook niet op het kerkgebouw slaan. Niet alleen was bisschop Wilbrand, niet kanunnik Jan, de *fundator* daarvan, maar ook kan men geen *frater* zijn van een kerkgebouw, wel van een klooster. Met *frater* wordt hier gedoeld op een (mannelijk) persoon die in de gebedsgemeenschap van de communiteit was opgenomen, en na zijn dood een commemoratie kreeg als een gestorven conventslid [32]. De woordgroep 'stichter en broeder van dit klooster' is in het necrologium zonder weerga. Zonder twijfel hebben we in de man die deze unieke kwalificaties meekreeg, met de stichter van het klooster in de enge zin des woords te doen.

Hij heette dus Jan, en was kanunnik en *custos* van St. Jan. Het gaat hier natuurlijk, in een Utrechtse bron, om het kapittel van St. Jan, en kanunnik Jan bekleedde daarin het ambt van koster en kerkschatbewaarder. Dat was in een kapittel een aanzienlijk ambt. De bekleder had de zorg voor de relieken, het tot het altaar behorend vaatwerk en de paramenten, vaak ook voor de boeken en oorkonden [33]. Als kapittelheer was hij uiteraard een man van stand; helaas wordt hem nog geen familienaam meegegeven - in het necrologium is dat pas vanaf omstreeks 1300 gebruikelijk. Gelukkig komt hij ook in andere bronnen voor. In een oorkonde van bisschop Otto II van Lippe uit 1227, waarin uitspraak wordt gedaan in een geschil waarin het kapittel van Sint Jan partij is, treedt een ongewoon groot aantal representanten van de vijf Utrechtse kapittels als getuige op. Voor St. Jan vinden we proost Gozewijn,

deken Gijsbert, en verder zes kanunniken met koster Jan aan het hoofd[34]. Vijf jaar later treffen we hem nogmaals in een oorkonde aan, in een meer prominente rol. In mei 1232 droeg koorbisschop Werenbold (tevoren al begunstiger van het St. Servaasklooster) goederen over aan koster Jan als gemachtigde van het cisterciënzerinnenklooster Mariënhorst of Ter Hunnepe[35]. Heer Jan gaf zich blijkbaar wel vaker moeite voor kloosterzusters.

Dat geldt trouwens ook voor andere kapittelheren van St. Jan (St. Jan de Doper, zo zegt de oorkonde van 1232 expliciet[36]). Zo werd deken Gijsbert in 1226 door bisschop Otto II met een belangrijke taak belast in Vrouwenklooster, de met het benedictijner mannenklooster van St. Laurens te Oostbroek verbonden vrouwenpriorij die in deze jaren (en nog lang daarna) hardnekkig strijd voerde om voldoende inkomsten en medezeggenschap[37]. In een plechtig diploma van bisschop Wilbrand voor de nieuwe cisterciënzerinnenabdij van Loosduinen (februari 1230), een stichting van graaf Floris IV van Holland en zijn vrouw Mathilde, worden zes getuigen met name genoemd, allen geestelijke heren; drie van hen behoorden tot het kapittel van St. Jan, namelijk deken Gijsbert en twee kanunniken[38]. In de reeds vermelde oorkonde betreffende de aankoop door het St. Servaasklooster van de tienden van Abstede en Abstederveld uit 1249, treedt slechts één Utrechtse kapittelheer als getuige op, en dat is een kanunnik van St. Jan[39]. Het lijkt erop dat de deken en (sommige?) kanunniken van St. Jan zich in deze decennia iets aan religieuze vrouwen gelegen lieten liggen.

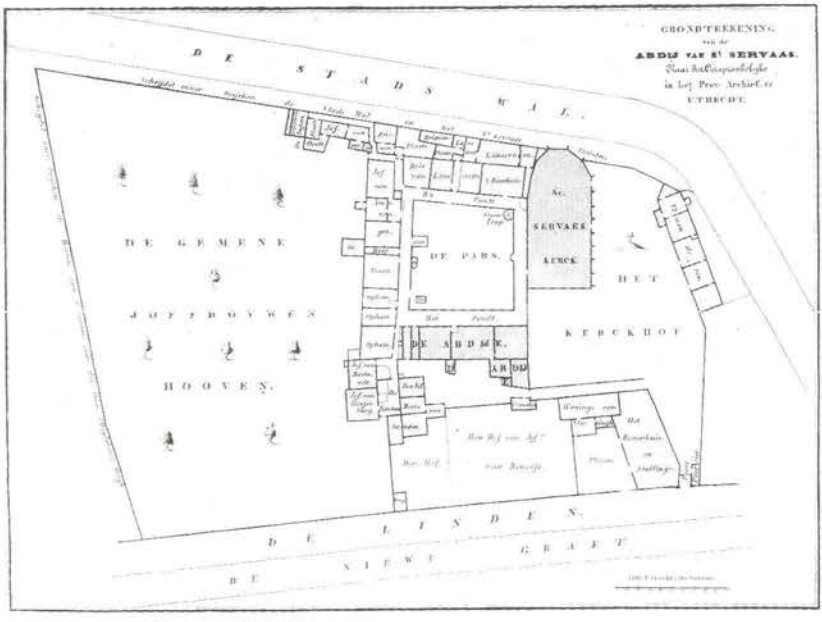

Plattegrond van de St. Servaasabdij in de 17e eeuw. Boven de stadswal, onder de Nieuwegracht, links de Magadalenastraat. Afbeelding in Utrechtsche Volksalmanak 1840, tussen blz. 43 en 44; naar een tekening door Melchior van den Bosch, 1675; RAU, archief St. Servaasabdij, inv. nr. 111.

In elk geval hadden kapittelheren van St. Jan van meet af, en kennelijk op zijn minst tot ongeveer 1250, bijzondere banden met het St. Servaasklooster. Een andere belangrijke aanwijzing daarvoor is dat het necrologium de sterfdag geeft van Gijsbert, deken van St. Jan in de jaren 1225-1245. Misschien genoot hij ook nog een memorie op een andere dag[40]. Zijn directe opvolgers mankeren, proosten van St. Jan zoekt men voor deze vroege periode vergeefs, en leden van andere Utrechtse kapittels evenzeer. Nog belangwekkender is dat vrijwel zeker ook reeds Gijsberts voorganger Dirk wordt vermeld. Onder 7 oktober vindt men: *Theodoricus decanus Sancti Johannis*, onder 6 november *Theodoricus decanus Sancti Johannis Traiectensis*. Beide optekeningen moeten, gelet op het ontbreken van een familienaam, uit de dertiende eeuw stammen. Heette Gijsberts ambtsvoorganger Dirk, in 1284 was er opnieuw een deken van St. Jan van die naam. Eén van beide optekeningen zal Gijsberts voorganger Dirk I gelden, vermoedelijk de eerste (de kortste)[41].

Diens vermelding voert vanzelf tot de voor de vroegste geschiedenis van het klooster belangrijke vraag: wanneer werd het necrologium eigenlijk begonnen? Deken Dirk I wordt voor het laatst genoemd in een oorkonde uit de tweede helft van het jaar 1224, waar trouwens blijkt dat hij behoorde tot het geslacht Van Amstel, de bekende familie van Stichtse ministerialen. Dirks opvolger Gijsbert komt voor het eerst voor in een oorkonde van 29 maart 1225[42]. Gelet op de informatie in het dodenboek overleed deken Dirk I van Amstel dus op 7 oktober (anders op 6 november) van het jaar 1224, dat wil zeggen in de periode dat de zusters nog benedictinessen waren.

Diens naam is trouwens niet de enige uit deze vroege jaren. Naast de zijne vindt men tientallen namen van prominenten in kerk en wereld die nog heel bondig werden genoteerd, zonder *obiit* of *dominus/domina*. Een speurtocht naar het sterfjaar van de oudst bekende personen onder hen, naast deken Dirk van Amstel, levert het volgende op.

- Volgens het necrologium stierf op 7 mei gravin Margareta van Gelre. 5 mei was de vermoedelijke sterfdag van gravin Margareta van Brabant, de vrouw van graaf Gerard IV, in het jaar 1231[43].
- Bij de 13e mei werd de dood van abt Lubbert van Egmond genoteerd. De hier kennelijk bedoelde abt stierf volgens de Egmondse traditie op 12 mei 1226[44].
- Onder de namen van 28 april vinden we die van abdis Agnes van Rijnsburg. Op een 22e april stierf abdis Agnes I (mogelijk dochter van graaf Floris III en Ada van Schotland), abdis sedert 1186. Haar vermoedelijke opvolgster Emece wordt voor het eerst in juni 1223 vermeld[45].
- Onder de 30e augustus wordt *Wilhelmus comes Hollandiae* vermeld[46]. De summiere notitie wijst, voor een hoogwaardigheidsbekleder, op de (vroege) dertiende eeuw. De dood van de Hollandse graven Floris IV, Willem II en Floris V wordt te bestemder plaatse vermeld, bovendien die van Ricardis, dochter van

graaf Willem I[47]. Het kan niet anders of het betreft hier Willem I, die stierf in 1222, overigens niet op de hier aangegeven dag maar op 4 februari. Kwam gravin-weduwe Maria van Brabant met de benedictinessen van St. Servaas overeen dat de jaarlijkse memorie van Willem I op 30 augustus zou geschieden? In juni 1223 trof Maria een regeling over Willems gedachtenis met de benedictinessen van Rijnsburg; de jaarlijkse mis voor diens zielenheil werd in dit klooster blijkens informatie uit 1232 op 14 januari gelezen, dus evenmin op zijn sterfdag[48]. Misschien kwam een overeenkomst tussen Maria en de Servaaszusters eveneens in 1223 tot stand; maar 1222 is ook al mogelijk.

Aan het dodenboek kan dus een tweetal voor ons onderwerp belangrijke gegevens worden ontleend. De stichter van het Servaasklooster was kennelijk een kanunnik van St. Jan. Met de aanleg van het boek werd vermoedelijk al omstreeks 1223 begonnen, dus in de periode dat de zusters nog benedictinessen waren. Hiermee zijn we dan eindelijk iets te weten gekomen vóór 1225, het jaar van de ordewisseling.

Tot zover het dertiende- en veertiende-eeuwse bronnenmateriaal over de stichting en de vroegste geschiedenis van het St. Servaasklooster. Bijzonder veel is het niet, en ook niet bijzonder beeldend. Daarentegen kan een beeldend karakter de laatste hier te bespreken bron beslist niet worden ontzegd.

Het stichtingsverhaal

De bedoelde tekst is te vinden in de *Cathalogus Abbatum Campensium*, bekend als de kroniek van Kamp[49]. Kamp (of Altenkamp), bij Moers, was het oudste cisterciënzer klooster van Duitsland, hoofd van een grote kloosterfamilie, waartoe ook het Utrechtse St. Servaasklooster werd gerekend; dat stond namelijk onder het toezicht (in de orde verplicht) van de abt van Kamp. De kroniek geldt algemeen als het werk van Henricus van Kalkar, abt van Kamp van 1483 tot 1499. Maar hij schreef het werk kennelijk niet als abt maar als prior van Kamp, wat hij was in de jaren 1468 tot 1483. Volgens de eerste opzet zou het werk moeten lopen tot 1470 (het werd dus na dat jaar begonnen), maar later werd het eindpunt verruimd tot 1482-1483 (en trouwens ook weer overschreden)[50]. Men vindt het stichtingsverhaal van het St. Servaasklooster op ongeveer een kwart van de na 1470 en vóór 1483 tot stand gekomen tekst; het werd dus mogelijk circa 1475 geboekstaafd.

De titel van het verhaal, dat in vertaling als bijlage bij dit artikel is opgenomen, luidt: 'De wonderbaarlijke stichting van ons klooster gewijd aan St. Servaas te Utrecht'. Ook in oorkonden plachten de abten van Kamp te spreken van 'ons klooster van St. Servaas'[51]. Eerder bleek al dat 'stichten' in in monastieke teksten ruimhartig wordt gebruikt. Ook een 'stichtingsgeschiedenis' (*historia fundationis*, of kortweg *fundatio*) behoefde lang niet alleen de eigenlijke stichting behandelen[52]. De tekst zelf

heeft een enigszins merkwaardige structuur, zoals de volgende analyse kan verduidelijken.

Begonnen wordt, zoals in de kroniek gebruikelijk, met een jaartal, namelijk 1225, opgesierd met een plechtige (en juiste) vermelding van de toenmalige paus, keizer, en bisschop van Utrecht. In dat jaar, aldus de kroniek, verwisselden de monialen van St. Servaas in de stad Utrecht hun zwarte habijt voor een grauw.

Direct daarop neemt de tekst een wending. Eerder, heet het onbestemd, waren de zusters-benedictinessen woonachtig op het land, naast een brug en de nederzetting Abstede. Waar de zusters thans wonen, aldus de auteur, namelijk aan het uiteinde van de stad Utrecht, woonde toen een hovenier met zijn vrouw. Dan volgt een levendig verhaal over de verschijning van de heilige Servaas aan dit echtpaar, de koop van hun bezitting door de monialen en hun abdis, hun keuze voor Servaas als patroon, en hun spoedige verhuizing naar de stad op kosten van bisschop Otto van Lippe.

Vervolgens neemt de tekst opnieuw een wending, en wel terug naar het begin. Het waren dus deze zusters, aldus de auteur, die, zoals al verteld, hun zwarte habijt verwisselden voor een grauw - dat van de cisterciënzer orde, wordt nu verduidelijkt. Ook wordt toegevoegd dat deze verandering op raad van bisschop Otto geschiedde. Een derde aanvulling is dat de abdis, vrouwe Ulyndis, zich niet in de ordesovergang kon vinden, en zich naar een ander klooster begaf.

In een laatste passage gaat het over de begunstiging van de zusters van St. Servaas door bisschop Wilbrand van Oldenburg. Hij legde de eerste steen van hun kerk, en schonk hun de Galgenwaard en de kerk van Werkhoven met de kapel van Odijk. Verder wijdde hij de kerk met het klooster aan St. Servaas, en koos hij het klooster als plek om begraven te worden, en heel wat edelen met hem.

De structuur is dus deze. Een feitelijke mededeling over de ordesovergang van de zusters in 1225 (door mij aangeduid als passage A1) wordt onderbroken door een afgerond verhaal met legendarische trekken (B). Dan wordt het bericht over de ordesovergang heropgenomen en aangevuld (A2), waarna nog mededelingen van eveneens feitelijke aard volgen over de begunstiging van de zusters door bisschop Wilbrand (C). Waarom zou de mededeling over de ordesovergang van de zusters in twee stukken zijn gebroken? De verklaring lijkt me niet zo moeilijk. Het tekstgedeelte in de kroniek over het St. Servaasklooster diende met een jaartal te beginnen. En dat was voorhanden in het bericht over de ordewisseling (A1+A2), dat bovendien voor dit cisterciënzer geschrift bijzonder relevant was. Maar de in B verhaalde gebeurtenissen gingen in tijd daaraan vooraf. Daarom werd het bericht over de ordewisseling zo snel mogelijk onderbroken met een verhaal over eerdere gebeurtenissen (B), waarna A1 werd gecompleteerd met A2.

In dat bericht over de ordesovergang (A1+A2) herkennen we natuurlijk direct de mededeling die we al bij Jan Beke (ca. 1350) aantroffen. Er zijn wat verschillen. Beke

zegt niet met zoveel woorden dat de zusters van St. Servaas toen in de stad Utrecht woonden. Verder rept hij van een priorin (Hulindis), niet van een abdis (Ulyndis). En bij hem leest men niet dat de ordesovergang plaatsvond op raad van bisschop Otto, en dat de onwillige Hulinde/Ulyndis zich naar een ander klooster begaf.

Hoe zullen we ons de relatie tussen Bekes bericht en passage A (1+2) van de Utrechtse tekst mogen voorstellen? Beke haalde zijn informatie vast niet uit het stichtingsverhaal zoals wij dat kennen; dan had hij er nog wel wat meer aan ontleend. Zijn bericht en het Utrechtse zouden uiteraard direct of indirect terug kunnen gaan op een gemeenschappelijke bron. Maar het lijkt me heel wat waarschijnlijker dat de Utrechtse tekst hier, direct of indirect, op Bekes veelgelezen en veelgebruikte *Chronographia* is gebaseerd. Zonder twijfel geeft Beke de meest authentieke versie van het bericht. Hij schrijft dat verzet werd geboden door de priorin, zoals gezien kennelijk de kloosteroverste. In de *fundatio* is sprake van een abdis, zoals men inderdaad in een benedictinessenklooster verwacht. Dat Beke juist *niet* van een abdis rept, maakt zijn bericht het meest geloofwaardig. Tevens is dat het kortste van de twee, meestal een indicatie van prioriteit, en denkelijk ook hier. Trouwens, ook in de *fundatio*-passage over bisschop Wilbrand (C) wordt men duidelijk aan Bekes tekst herinnerd. Beke schrijft dat Wilbrand de eerste steen van de kerk (of het klooster) van St. Servaas had gelegd. Dezelfde uitdrukking wordt voor dezelfde zaak in passage C gebezigd.[53].

Als de auteur van de *fundatio* inderdaad in A en C de informatie van Beke heeft bewerkt en uitgebreid, deed hij dat op een voor ons goed te volgen wijze. In passage A1 memoreerde hij (of zij) nadrukkelijk de dood van bisschop Otto van Lippe en vele aanzienlijken bij Coevorden; dat was nu juist het thema van het kapittel van Beke dat beëindigd wordt met de mededeling over de Servaaszusters. In verhaal B maakte hij melding van een abdis van het klooster bij Abstede; dus moest in passage A2 Bekes priorin een abdis worden. In B wordt bisschop Otto een gewichtige rol toegeschreven na de Servaasverschijning en in de verhuizing van de zusters; geen wonder dat volgens de aansluitende passage A2 ook nog de ordeswisseling op diens raad geschiedde. Dat 'abdis' Ulyndis volgens passage A2 na haar, blijkbaar vergeefse, verzet naar een ander klooster vertrok, zal simpele amplificatie zijn; het sprak nogal vanzelf. Toen de auteur na deze passage (A2) overging op bisschop Wilbrand (C), kwam hij na enkele hooggestemde woorden over diens devotie tot St. Servaas precies uit bij wat Beke schreef: bisschop Wilbrand legde de eerste steen 'van deze kerk', hetzelfde woord als Beke hier gebruikte.

Het lijkt mij dus alleszins plausibel dat het bericht over de ordesovergang, de eerste bouwsteen van de *fundatio* (A1+A2), uit de Beke-traditie werd geput. In de passage over bisschop Wilbrand (C) werd Beke aangevuld met enige informatie die bij voorbeeld aan een register van goederen en rechten werd ontleend. Hierboven is

al gebleken dat bisschop Wilbrand inderdaad de Galgenwaard en de kerk van Werkhoven aan de zusters had geschonken, zoals het stichtingsverhaal meedeelt. Van de kapel van Odijk reppen de oorkonden weliswaar niet. Maar deze kerk viel omstreeks 1233 nog onder die van Werkhoven, en zij zal inderdaad samen met deze laatste in het bezit van St. Servaas zijn gekomen. Toen de kapel te Odijk zelf parochiekerk was geworden (vóór 1275-1280), bezat de abdis van St. Servaas het patronaatsrecht van deze kerk, zoals van die van Werkhoven[54]. De inhoud van de passages A en C wordt dus grosso modo door andere bronnen bevestigd. De derde en belangrijkste bouwsteen van de *fundatio* is een ongedateerd en verder onbevestigd wonderverhaal. We gaan dat nu wat nader bezien.

Een heilige als kwartiermaker

Het is een mooie en voor de zusters van St. Servaas heel zinrijke heiligenlegende die in B werd vastgelegd. Zoals gebruikelijk in dit type verhaal wemelt het van echo's van de christelijke literatuur, de bijbel voorop; enkele belangrijke wil ik hier aanduiden.

De centrale plaats van handeling is een tuin, een belangrijk bijbels motief. De tuin van Eden was het paradijs, in het midden waarvan de boom des levens was geplant (Gen. 2, 9); in onze legende verschijnt Servaas onder een boom, en staande daaronder belooft hij het eeuwige leven aan wie op het kloosterterrein begraven zullen worden. In een tuin stond ook het graf van Jezus (Joh. 19, 41), waaruit hij uit de dood werd opgewekt als eersteling van hen die ontslapen zijn (1 Cor. 15, 20); zo mogen naar Servaas' belofte de doden die in de Utrechtse tuin begraven zullen worden, na hun opwekking ten jongsten dage het eeuwige heil verwachten. Naar Jezus' graf in de tuin begaven zich zeer vroeg in de morgen enkele vrouwen, van wie Maria Magdalena in de tuin een ontmoeting had met een man die zij voor de tuinman hield, maar die Jezus zelf bleek te zijn (Joh. 20, 11-17); in de Servaaslegende verschijnt de heilige, representant van Jezus, zeer vroeg in de morgen in de tuin eerst aan de vrouw, en wordt hij noch door de vrouw noch door haar man (zelf hier de tuinman) herkend. In het bijbelboek Hooglied vergelijkt de mannelijke protagonist (Christus volgens de interpretatie van de Kerk) zijn vrouwelijke geliefde of bruid met een afgesloten tuin (Hooglied 4, 12); in de Utrechtse legende kan de tuin die aan de monialen zou gaan behoren, gelden als symbool van de communiteit zelf van deze besloten zusters, bruiden van Christus. Zo bood dit ochtendlijke tuinverhaal de zusters bij aandachtige overdenking een rijke symboliek.

In de aansluitende passage treft een bekend hagiografisch motief. Als de tuinman, teruggekeerd van zijn bezoek aan het Absteder klooster, in de gehele stad bekendmaakt wat was geschied (verg. Lucas 8, 39), spoedt zich de bisschop met clerus en volk naar de plek van het wonder, als ging het om de vondst van een lang versche-

Plattegrond van Utrecht door Frans Hogenberg, tussen 1569 en 1572 (detail). Tussen de stadsbuitengracht en de Nieuwegracht ziet men de St. Servaasabdij. Rechts de brug over de Minstroom (bij de uitmonding in de stadsbuitengracht, tegenover het Servaashek).

len reliek. Het gebruikelijke vervolg, namelijk dat de reliek in triomf naar een kerk wordt gevoerd, mankeert overigens; de afdruk van de heilige in de boom blijft waar hij is, ongetwijfeld ter ere van de zusters die zich spoedig in de tuin zouden komen vestigen.

Opmerkelijk is ook het volgende. Volgens de Servatius-legenden zoals die sedert de elfde eeuw tot volle wasdom kwamen, moest Servatius, bloedverwant (achterneef) van Jezus, bisschop van Tongeren, op goddelijke aanwijzing deze stad verruilen voor Maastricht, waarmee hij tevens de bisschopszetel van Tongeren naar Maastricht verplaatste [55]. In de Utrechtse legende bewerkstelligt Servatius eveneens een verplaatsing, namelijk van een zusterconvent bij Abstede naar de stad Utrecht. Ook hier dus een reminiscentie aan vertrouwde verhaalstof.

Wat is de centrale boodschap van het verhaal? Er bestaan heel wat stichtingsverhalen van kloosters waarin melding wordt gemaakt van een wonder, als een duidelijk teken van bovennatuurlijke legitimatie van de nieuwe instelling [56]. Iets dergelijks ook hier. Een prominent heilige, wiens naam Servatius als 'behouder' werd begrepen, en die tijdens een pelgrimage naar Rome in een visioen door de apostel Petrus begiftigd was met de sleutelmacht over de levenden en over de doden [57], verklaart zich verbonden en dienstbaar aan de zusters bij Abstede (hij presenteert zich als hun kapelaan, bemiddelaar van het heil), en maakt voor hen kwartier in de bisschopsstad, en bovendien, ja bovenal in de hemelse stad: hij garandeert het eeuwig heil aan wie op de nieuwe plek begraven zullen worden. Dat waren uiteraard in de eerste plaats de zusters zelf, die in de tuin bij hun nieuwe klooster een nieuw kerkhof gingen aanleggen. Maar Servaas' belofte van eeuwig heil gold kennelijk niet alleen de zusters zelf, maar ook diegenen die zich bij de zusters zouden laten begraven. Dat was dan ook de reden waarom bisschop Wilbrand, en veel edelen met hem, hun laatste rustplaats in het St. Servaasklooster kozen; deze plek was immers door de heilige Servaas heilrijk en publiekelijk gezegend, aldus het slot van onze tekst. Centraal in dit fundatieverhaal staat dus de propaganda voor het verwerven van heilszekerheid in en met het zusterconvent van St. Servaas. In dit perspectief is het ook allerminst toevallig dat in de legende de voor de aankoop van de Utrechtse tuin benodigde som gelds in concreto afkomstig is van iemand die bij de zusters een

memorie komt kopen voor zijn overleden vader en moeder. Zelfs in Zeeland, zijn land van herkomst, weet men dat de zorg voor het zielenheil van de doden bij de Utrechtse zusters in goede handen is, suggereert het verhaal. Al met al is hun klooster een eminente zielenheilsverzekeringsinstelling, voor de zusters zelf en voor hun clientèle.

Een verhaal met deze strekking was in de vijftiende eeuw voortreffelijk op zijn plaats. De zorg voor het zielenheil, en de exploitatie daarvan door de zusters in de praktijk, zijn voor ons in het tweede en derde kwart van de vijftiende eeuw in het St. Servaasklooster opmerkelijk goed zichtbaar. Een eerste gegeven is de sterke uitbreiding van het necrologium, waarbij ook de abdissen uit de jaren 1425-1482 zich niet onbetuigd lieten. Hedwig van Clarenborch, Beatrix van der Eem, Hildegond Witten en Mechteld van Jutphaas lieten ieder de sterfdagen van een hele reeks verwanten in het necrologium opnemen, waarbij vrouwe Mechteld met zeven familieleden wel de kroon spant[58]. Ter gedachtenis van Hildegond Witten werd ook nog een memorietafel in de abdijkerk aangebracht, onderdeel van een reeks waarvan het eerste voorbeeld uit 1405 bekend is[59].

Maar er is meer. In de loop van de jaren dertig werd kennelijk campagne gevoerd om mannen en vrouwen te bewegen zich te laten opnemen in de gebedsgemeenschap (*fraternitas*) van het klooster. Blijkens in kopie bewaard gebleven lijsten werd namelijk in de paar jaren tussen 1437 tot 1441 aan niet minder dan een kleine 150 personen de 'broederschap' van St. Servaas (of: van de orde) vergund. Het betrof personen van allerlei staat en stand, van de deken van St. Jan tot de dienstmeid van joffrou Lysbet van Oij. Daar stond natuurlijk iets tegenover: de meesten van hen droegen bij aan de bekostiging van glazen voor de refter[60].

In diezelfde tijd werd bovendien een religieuze lekenbroederschap aan de abdijkerk verbonden; deze St. Servaas-broederschap werd in november 1437 opgericht, zo blijkt uit de eerste rekening (over 1437-1439) in het rekenboek van de broederschap. Vijftig mannen en vijftig vrouwen, met name genoemd, leverden financiële bijdragen, en dadelijk werd een grafkelder voor de broederschap aangelegd[61]. Volgens S. Muller Fz. waren haar leden hoveniers, die in Abstede woonden. Dan zouden we wel heel dicht in de buurt komen van de legende, waarin de Servaasverschijning juist een tuinman te beurt valt, die terwille van het eeuwige leven (ook het doel van de broederschap) de monialen (gevestigd in Abstede) zijn Utrechtse tuin verkoopt. Maar het is zeer de vraag of Muller de broederschap (waarvan dus in elk geval ook vrouwen lid waren) wel juist heeft gekarakteriseerd[62]. Zij was in elk geval gericht op de zorg voor het eeuwig heil voor haar leden, en werd door de abdij hartelijk gesteund: al in 1440 kreeg zij van de hoogstvoorname vader-abt van het St. Servaasklooster, Henricus (van Niephausen) van Kamp, een privilege (natuurlijk door toedoen van de zusters) waarin haar leden deelgenoot werden gemaakt in de geestelijke vruchten van de goede werken van klooster en orde[63]. Men krijgt al met

al de indruk van een bloeiende zielenheils-'business' door en rond de zusters, voor ons waarneembaar vanaf de jaren dertig van de vijftiende eeuw. In dit klimaat kon de Servaaslegende, het kernstuk van het stichtingsverhaal, uitstekend gedijen.

Nog iets anders verdient de aandacht. Centraal in de legende staat Servatius. Viel het hoogtepunt van diens verering in de twaalfde en beginnende dertiende eeuw (dus de periode waarin het Utrechtse klooster werd gesticht), deze devotie kreeg nog een laatste impuls (althans in het gebied waarin hij al werd vereerd) in de (late) veertiende en vooral vijftiende eeuw, in samenhang met de verering van Sint Anna en de Heilige Maagschap[64]. Mogelijk houdt de verschijning van de Utrechtse legende verband met deze nieuwe golf van Servaasdevotie. Met dit verhaal kon trouwens ook prachtig worden verduidelijkt waarom bij de overgang naar de cisterciënzer orde destijds het St. Servaaspatrocinium niet was veranderd, of tenminste met dat van Onze Lieve Vrouwe aangevuld, zoals vaak het geval was[65]. Servaas zelf had zich zo eminent als hemels beschermer van de zusters had opgeworpen dat er voor een andere patroon geen plaats meer kon zijn, zelfs niet voor de patrones van de orde, de Heilige Moeder Gods.

Vragen en thema's

Wanneer zal de *fundatio* (A, B en C) zoals wij die kennen, samengesteld zijn? Vermoedelijk werd het bericht over de ordesovergang (A) ontleend aan de Beketraditie; dan is de tekst in elk geval na 1350 geschreven. De nadruk die in de passages B en C op de zorg voor het zielenheil valt, past uitstekend in vijftiende-eeuwse context. De tekst zal wel uit de vijftiende eeuw stammen. De hypothese ligt voor de hand dat hij speciaal voor de kroniek van Kamp werd geschreven, dus wel omstreeks 1475; er zal vanuit Kamp om gegevens over de stichting zijn gevraagd ten dienste van de gestaag vorderende kroniek. Het kan natuurlijk zijn dat in Kamp niet alleen het opschrift ('ons klooster') maar ook de tekst enige redactionele bewerking heeft ondergaan.

In mijn inleiding vermeldde ik al de mening van M.P. van Buijtenen dat er alle grond is om aan te nemen dat dit stichtingsverhaal op originele oudere bronnen teruggaat. Voor de passages A (de ordesovergang) en C (het patronaat van Wilbrand) kan deze hypothese worden bewezen. Het probleem is passage B, de Servaaslegende; geen oudere bron, origineel of niet, spreekt ervan. Is de voorhanden versie van het verhaal dan vermoedelijk laat-vijftiende-eeuws, in de een of andere vorm zal het al wel eerder in omloop zijn geweest; maar vanaf wanneer dan, in welke vorm of vormen, met welke ontwikkeling? Het lijkt me in ieder geval nagenoeg uitgesloten dat een verhaal over een opzienbarende Servaasverschijning al omstreeks 1225 in Utrecht zou hebben gecirculeerd. Dan zou het haast wel de gretige mirakelverzamelaar Caesarius van Heisterbach ter ore zijn gekomen, die in de twintiger jaren

van de dertiende eeuw uitstekende relaties in Utrecht had, zoals monnik Everhard van Oostbroek en proost Wigger van het kapittel van St. Pieter[66]. Maar men zoekt het verhaal, een ideaal exempel, bij hem tevergeefs. Zoals de zaken nu staan, horen we er zo'n 250 jaar na de vermeende toedracht voor het eerst over. Wanneer het gaat om een verhaal met evident legendarische elementen zonder dat bevestiging elders is te vinden, is de marge voor uiteenlopende historisch-kritische appreciatie tamelijk groot. In uitersten: men kan passage B houden voor een historisch verhaal met een duidelijk legendarisch element, of voor een legende met een mogelijk historisch element. Ik situeer Van Buijtenen meer aan de ene kant van dit spectrum, en mijzelf meer aan de andere[67].

In het volgende laat ik concreet vijf thema's de revue passeren die de stichting en de vroegste geschiedenis van het klooster betreffen, met verdiscontering van al het nu gepresenteerde bronnenmateriaal, inclusief de (her)stichtingslegende. De thema's zijn: de stichting, de patroonheilige, het klooster in Abstede, de ordesovergang, en bisschop Wilbrand.

De stichting

Wanneer werd het St. Servaasklooster gesticht? Het bestond al rond 1137, aldus de geleerde Aernout van Buchell († 1641); want Melis Stoke noemt Abstede in verband met een toenmalige gebeurtenis, en Abstede heette naar de (Servaas)abdij. Maar de etymologie is niet juist, en de conclusie dus evenmin[68]. Het klooster bestond al in 1204, aldus A.D.A. Monna. Want in dat jaar trachtte bisschop Dirk van Are (1198-1212) de benedictinessenabdij van Abstede onder de orde van Cîteaux te brengen. Onder de *statuta* van het generaal kapittel van het jaar 1204 treft men namelijk een verzoek aan van de 'heer van Trecht' (dus bisschop Dirk) aan het kapittel om een abdij in de orde te incorporeren. Deze abdij was het St. Servaasklooster, vermoedt Monna. De poging mislukte blijkbaar, maar na een lang incubatieproces werden de zusters in 1225 uiteindelijk toch cis-

Het koor van de kerk van de St. Servaasabdij aan de stadwal gezien vanuit het zuiden. Rechts de stadsbuitengracht. Tekening door Herman Saftleven, ca. 1660.

terciënzerinnen[69]. Monna's hypothese is niet aannemelijker dan die van Buchelius. Als bisschop Dirk het kapittel had verzocht 'een abdij' te incorporeren, moet dat verzoek een abdij van mannen hebben gegolden, anders had men 'abdij van monialen' geschreven. Het eerste incorporatieverzoek voor een vrouwenklooster treft men in de *statuta* trouwens pas in 1213 aan[70]. Voor welke abdij de bisschop zijn verzoek ook heeft ingediend, een convent van vrouwen was het niet.

Langs andere wegen kunnen we toch tot een enigszins plausibele hypothese over de ontstaanstijd van het Servaasklooster komen. Als de stichter ervan voorkomt in teksten uit 1227 en 1232, bestond het in 1225 vast nog niet heel lang. Verder: het necrologium werd vermoedelijk omstreeks 1223 begonnen. In dat necrologium is Otto II van Lippe († 1227) de eerst vermelde bisschop van Utrecht in een reeks die doorloopt tot en met Jan III van Diest († 1340)[71]. Wanneer de stichting al onder Otto I van Gelre († 1215) was geschied, zou deze beminnelijke, jong gestorven elect dan geen plaats in het dodenboek hebben gekregen?[72] Zo wordt ook Dirk van Amstel, sedert ongeveer 1213 deken van St. Jan, wel vermeld, maar diens voorganger nog niet. Tenslotte: volgens Beke was het een priorin die zich in 1225 tegen de ordesovergang van de zusters verzette, geen abdis. Wanneer de zusters toen inderdaad nog niet door een abdis werden bestuurd, zal hun klooster nog in de beginfase hebben verkeerd. Geen van de aangevoerde argumenten is op zichzelf afdoende, maar de convergerende tendentie van de diverse gegevens doet sterk vermoeden dat het klooster niet lang voor 1220 tot stand is gekomen, mogelijk in de jaren 1218-1220.

Kennen we dan uit het necrologium de naam en de hoedanigheid van de stichter van het klooster, kanunnik Jan van het kapittel van St. Jan, over diens dotatie aan de zusters tasten we geheel en al in het duister. Hetzelfde geldt trouwens voor de stichting van Mariëndaal door Dirk Kovelwaet, kanunnik van Oudmunster, zo'n kwart eeuw later (circa 1244)[73].

Wanneer een nieuw convent werd gevormd, kwam minstens een deel van de religieuzen uit bestaande instellingen; zo kon de kloosterdiscipline worden overgedragen en aangeleerd. Vanwaar kwamen de eerste benedictinessen van St. Servaas? In deze decennia was de toestroom van vrouwen naar kloosters in onze en aangrenzende streken dusdanig groot dat men van alle kanten jammerklachten hoort over plaatsgebrek. In maart 1221 gelastte paus Honorius III de aartsbisschop van Keulen en diens suffraganen, dus ook de bisschop van Utrecht, niet langer te gedogen dat de vrouwenkloosters in hun diocesen meer vrouwen opnamen dan met hun bestaansmiddelen in overeenstemming was[74]. Het was voor menig convent een opluchting om zusters naar een nieuw klooster uit te kunnen zenden, en naar het zich laat aanzien gold dat in de Utrechtse situatie circa 1218-1220 in het bijzonder voor Vrouwenklooster bij Oostbroek. Uit oorkonden uit de jaren 1219-1231 blijkt dat de zusters van deze met de St. Laurensabdij van Oostbroek verbonden priorij

hoogst ontevreden waren over de wijze waarop abt Nicolaas (1190-1220/21) hun materiële welzijn behartigde[75]. Hun klachten brachten bisschop Otto II er in 1226 toe hen een regeling toe te staan waarbij zij zelf met hun proost het beheer mochten voeren over al de goederen van hun huis (met bijstand van deken Gijsbert van St. Jan). Hoe dat misliep en onder bisschop Wilbrand weer ongedaan werd gemaakt, behoeft ons hier niet verder bezig te houden; voldoende is de wetenschap dat de materiële situatie van de monialen van Vrouwenklooster kennelijk al vóór de dood van abt Nicolaas (1220/21) precair was. Dus zullen er wel teveel zusters in verhouding tot de beschikbare middelen zijn geweest; dat was nog in 1241 het geval, toen een intreeverbod werd afgekondigd totdat het aantal zusters tot 30 zou zijn gedaald[76]. Ongetwijfeld heeft de priorin omstreeks 1218-1220 graag zusters naar een nieuw convent willen uitzenden. Maar ook uit Oudwijk kunnen zusters zijn gekomen; in het oudste gedeelte van het necrologium treft men heel wat abdissen van Oudwijk aan, wat wijst op een hechte relatie tussen beide kloosters[77].

De patroon

De stichtingslegende wil dat de zusters-benedictinessen Servaas pas enige tijd ná de stichting van hun klooster als patroon aannamen, spontaan, toen zij van diens verschijning in de Utrechtse tuin in kennis waren gesteld. Dan zouden zij dus van het ene moment op het andere van patroon zijn gewisseld; een fundatie zonder patroon is immers niet goed denkbaar. Maar konden de zusters wel zo gemakkelijk hun eerste beschermheilige(n) aan de kant schuiven, en konden zij dat wel doen buiten de stichter van hun klooster om? Al op voorhand is het meer plausibel dat Servaas vanaf het begin de kloosterpatroon is geweest.

Nu was deze keus zeker geen voor de hand liggende; toentertijd was in het diocees Utrecht, voor zover bekend, geen enkele kerk aan deze heilige gewijd, en in elk geval geen klooster. A.D.A. Monna veronderstelt dat de introductie van Servaas in het Utrechtse vrouwenklooster te danken was aan de al genoemde bisschop Dirk van Are, eerder proost van het St. Servaaskapittel te Maastricht[78]. Maar tijdens diens episcopaat (tot 1212) zal het klooster nog niet hebben bestaan.

Een nieuw aanknopingspunt biedt de persoon van de stichter, kanunnik Jan. J.E. Kronemeijer wijst op de in de Middeleeuwen veronderstelde nauwe relatie tussen Servatius en Johannes de Doper. Zoals al bleek had het Utrechtse kapittel Johannes de Doper, niet de Evangelist, tot patroon; in 1232 liet kanunnik Jan zich uitdrukkelijk als koster van St. Jan *de Doper* in Utrecht betitelen, wat wijst op het belang dat de heilige voor hem had, naar wie hij vernoemd kan zijn geweest[79]. Nu waren naar toenmalige voorstelling Servatius en Johannes de Doper nauw verwant; de vader van Servatius was een volle neef van Sint Jan de Doper. Hun familieband was dus nog nauwer dan die tussen Servatius en Jezus, die naar men aannam achterneven

waren. Kronemeijer oppert het denkbeeld dat koster Jan, en misschien ook wel zijn medekanunniken, een voorliefde voor Servatius hadden, en dat de koster aan hem dacht toen er een patroon voor zijn nieuwe klooster moest worden gevonden[80]. Ik voeg daaraan toe dat Johannes en Servatius ook door tijdgenoten van de kanunnik nauw verbonden werden gezien. Juist in deze zelfde periode, het eerste kwart van de dertiende eeuw, werden Johannes en Servatius in het bergportaal van de St. Servaaskerk te Maastricht tot tweemaal toe in parallel afgebeeld. Hun bijzondere relatie was in de literatuur allang beklemtoond[81]. Kronemeijer wijst ook nog op het volgende. Het kapittel van St. Jan bezat het patronaatsrecht van één van de slechts drie parochiekerken die voor zover bekend in het middeleeuwse diocees Utrecht aan Servaas waren gewijd; en het Servaaspatrocinium van de bedoelde kerk, te Opijnen, kan een keuze van het kapittel zijn geweest, overigens in later tijd. Een mogelijke Servaasdevotie in deze kring was dus wellicht niet tot het begin van de dertiende eeuw beperkt[82].

Kanunnik Jan was als *custos* van zijn kapittel belast met de zorg voor de relieken. Misschien heeft hij de zusters bij de stichting van hun klooster wel een reliek van Servaas uit de thesaurus van St. Jan meegegeven, bijvoorbeeld door een daarin voorhanden reliek te delen. Servaasrelieken werden toen ook buiten Maastricht op waarde geschat; alleen al de abdij van Egmond bezat er diverse, waarvan er één (een bot) omstreeks 1215 door broeder Henricus uit Keulen was meegebracht[83].

In elk geval had de nieuwe stichting een heel bijzonder patrocinium, ongetwijfeld tot vreugde van de hoeders van de St. Servaascultus in Maastricht. Men kan zich voorstellen dat de kanunnik-stichter en de nieuwe zusters contact hebben gezocht met de Maastrichtse kanunniken, aan wier kerk men toen misschien al Servatius en Johannes in parallel kon zien voorgesteld. Mogelijk werd terzelfdertijd ook al het translatiefeest van Servaas op de heiligenkalender van de benedictinessen gezet, aangenomen dat dat feest werkelijk in het St. Servaasklooster op de kalender heeft gestaan. Is er verband tussen de glorieuze plaats van Servatius op de kalender van 1252 (als die uit het Utrechtse klooster afkomstig is) en het ons uit een tekst van twee eeuwen later bekende verhaal van zijn verschijning?[84] Dan zou dat verhaal al tussen circa 1225 en 1250 in omloop moeten zijn geweest. Dat lijkt me alleszins de vraag, en ter verklaring ook niet nodig. Tot 1225 konden de zusters als benedictinessen in alle vrijheid over hun kalender beschikken. Toen zij overgingen naar de cisterciënzer orde kunnen zij aan hun Servaasfeestdagen hebben vastgehouden, zoals zij vasthielden aan het Servaaspatrocinium zelf. En misschien behielden zij zelfs ná de ordewisseling enige vrijheid in de inrichting van hun heiligenkalender, natuurlijk onder goedkeuring van hun vader-abt, de abt van Kamp.

Het klooster in Abstede

Waren de zusters inderdaad aanvankelijk gehuisvest 'op het land bij een brug en de nederzetting genaamd Abstede', zoals het stichtingsverhaal wil? Mij is geen enkele informatie ouder dan deze omstreeks 1475 geredigeerde tekst onder ogen gekomen waaruit blijkt dat de zuster-benedictinessen aanvankelijk bij Abstede hebben gewoond. Dus kan de gedachte opkomen: gaat het hier niet om simpele inventie? Een legendarisch verhaal over een verhuizing van de zusters, 'uitgevonden' met de bedoeling een heilrijk ingrijpen te schilderen van Servatius, de heilige die zelf ooit zijn bisschopszetel van Tongeren naar Maastricht had verplaatst, kon vrij eenvoudig worden verstevigd met een vertrouwd topografisch element, een in de wondere wereld der legenden geenszins onbekend procédé[85]. Dat de abdij al heel vroeg goederen in Abstede had verworven, was bekend; die goederen waren steeds in het bezit van het klooster gebleven. De naam Abstede zou aangewend kunnen zijn om de overtuigingskracht van het verhaal te vergroten. Als ook dit centrale gegeven legendarisch is, zullen de zusters van meet af in hun stille hoek binnen de stadswal hebben gewoond.

Maar natuurlijk bestaat ook de mogelijkheid dat zich, andersom, aan een in het collectieve geheugen bewaard feit in later tijd een fraaie legende heeft gehecht. In elk geval waren de zusters er in de zestiende eeuw vast van overtuigd dat hun vroege voorgangsters in Abstede hadden gewoond: dáár was ooit de woonplek van het convent geweest, aldus een oorkonde van 1548[86]. Buchelius kende een oude afbeelding van de stad Utrecht (nadere bijzonderheden geeft hij niet) met het volgende bijschrift: 'Wilbrand van Oldenburg stichtte in Utrecht het klooster van St. Servaas, waarheen hij de monialen uit de nederzetting Abstede [overbracht], en werd in dat klooster luisterrijk begraven in het jaar 1236'[87]. Interessant is dat de verhuizing van de zusters hier niet, zoals in de kroniek van Kamp, toegeschreven wordt aan bisschop Otto II, maar aan diens opvolger Wilbrand (die overigens stierf in 1233). Misschien gaat het om een vergissing, misschien ook om de neerslag van een enigszins andere verhaaltraditie dan die wij kennen uit de *fundatio*, waarin juist de verdiensten van bisschop Otto van Lippe worden opgehemeld. Gemeenschappelijk is in elk geval de informatie dat de zusters aanvankelijk in of bij Abstede hebben gewoond.

Met de historiciteit van dit gegeven moet toch maar serieus rekening worden gehouden, al zou ik er mijn hand niet voor in het vuur durven steken. Anders kennelijk M.P. van Buijtenen, die bovendien vrij zeker wist waar de benedictinessenabdij (het stichtingsverhaal spreekt immers van een abdij) heeft gelegen, en waarom zij werd verplaatst[88]. Hoe overtuigend zijn zijn suggesties?

Volgens hem is met de (in de Kampster kroniek jammer genoeg naamloze) brug de Holle- of Hoelrebrug bedoeld[89]. Deze brug lag op de plek waar de Oude Steenweg de Minstroom kruiste, hemelsbreed ruim 2 km ten oosten van de huidige Tolsteeg-

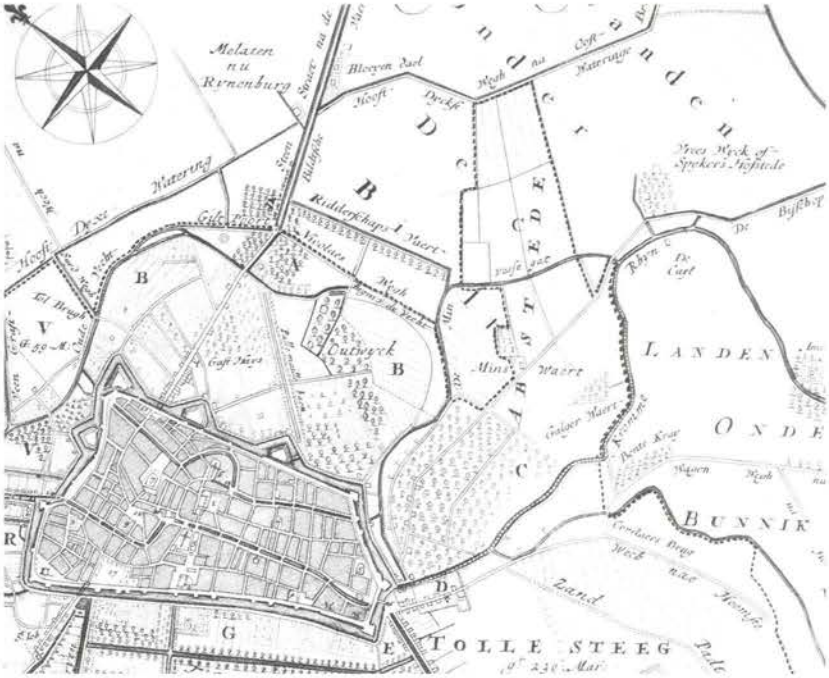

'Caerte van de Vryheyd der stadt Utrecht volgens decisie van den Iare 1539' door Caspar Specht, 1696 (detail). Centraal het 'eiland' tussen Min(stroom)-Vossegat aan de ene kant en Kromme Rijn aan de andere, met de Hollebrug op de kruising van de Oude Steenweg en het Vossegat bij de Kromme Rijn, en de Tolsteegbrug middenonder. GAU, TA, Ab 80.

brug. Ter hoogte van de Hollebrug splitste de Minstroom zich in noordwestelijke richting af van de Kromme Rijn, die verder westwaarts stroomde. Ook de Minstroom was dus een Rijnbedding. Na de afsplitsing, nog geen kilometer verderop, van de Vecht in noordwaartse richting liep de Minstroom, tot op dit punt ook wel Vossegat genoemd, in zuidwestelijke richting langs de huidige Rembrandtkade en vervolgens ongeveer parallel aan de Abstederdijk terug naar de stad, om ter hoogte van de huidige Abstederbrug (in het verlengde van de Nieuwegracht) uit te monden in de singelgracht en bovendien, 400 m verder, in de Kromme Rijn. De beide Rijnarmen omsloten dus een 'eiland' tussen de splitsing van Kromme Rijn en Minstroom (Vossegat) aan de oostkant, en de uitmonding van de Minstroom in singelgracht en Kromme Rijn aan de westkant. Deze waard is, globaal, het gebied dat in een van de oudst bewaarde oorkonden van het St. Servaasklooster, uit 1249, als het gebied van de *villa* Abstede en Abstederveld wordt omschreven. In deze oorkonde wordt de Hollebrug vermeld als het verste oostelijke punt van het hier omschreven gebied, waarvan overigens de Galgenwaard het zuidelijke deel vormde[90].

De Hollebrug, dus al in 1249 vermeld, was van grote verkeerstechnische en natuurlijk ook strategische betekenis, want de Oude Steenweg die daar de Minstroom (of

het Vossegat) kruiste, was de belangrijkste toegangsweg naar Utrecht vanuit het oosten. Maar waarom zou de eerste behuizing van de zusters juist bij de Hollebrug gelegen moeten hebben, vraagt J.E. Kronemeijer zich af. Volgens de *fundatio* lag het klooster bij een brug en bij de *villa* Abstede, bij welk woord de laatmiddeleeuwse auteur ongetwijfeld enigerlei bevolkingsconcentratie voor ogen stond. Maar in de buurt van de Hollebrug was er in en na de veertiende eeuw geen nederzetting, en voordien waarschijnlijk evenmin[91]. In de latere Middeleeuwen was zo'n bevolkingsverdichting er echter wel aan de westkant van het 'eiland' binnen de Rijnarmen, met name langs het begin van de Abstederdijk, dichtbij de stad. Ook daar lagen natuurlijk bruggen. Is de Abstederbrug een moderne constructie, wel waren er de twee bruggen (in 1537 verenigd) over de huidige Tolsteegsingel bij het Ledige Erf, verder een brug daar vlakbij over de Kromme Rijn naar het begin van de Abstederdijk, een brug over het water dat, parallel aan de stadsgracht, Minstroom en Kromme Rijn verbond, een brug over de uitmonding van de Minstroom in de stadsgracht en, verder oostwaarts, minstens één brug over de Minstroom in noordelijke richting[92]. In deze hoek kan men zich zonder enige moeite een zusterklooster bij een brug en bij de nederzetting Abstede voorstellen. Het klooster zal dus niet bij de Hollebrug in het oosten maar bij het begin van de Abstederdijk in het westen gesitueerd moeten worden, niet ver van de plek binnen de stad waarheen ze naar verluidt later verhuisden, zo betoogt Kronemeijer mijns inziens overtuigend[93].

Om welke reden zou het klooster zijn verhuisd (steeds aangenomen dat dit inderdaad is gebeurd)? Volgens Van Buijtenen 'ten algemenen stadsnutte'; het stichtingsverhaal onthult meer over een moment uit de Utrechtse stadsgeschiedenis dan over de geschiedenis van het klooster[94]. Hij sluit zich aan bij een hypothese van P.W.A. Immink. Staat het vast dat de muur aan de oostkant van de stad al in 1252 ter plaatse aanwezig was, aldus Immink, indirect is te bepalen dat hij al vóór 1236 bestond. Immers, in of omstreeks 1236 [sic] werd het St. Servaasklooster uit Abstede overgebracht naar de stad, en klaarblijkelijk vlak achter de muur weer opgericht. Mogelijk was de aanleiding voor die verplaatsing dat het nieuwe terrein van het klooster pas kort tevoren binnen de muren was komen te liggen; dan was de oostelijke stadmuur eerst kort tevoren gebouwd, aldus Immink[95]. Van Buijtenen bouwde deze hypothese (onder verandering van het jaartal 1236 in 1225) nog wat uit. Bij de aanleg van stadsverdedigingswerken placht men nogal eens korte metten te maken met hetgeen beschouwd werd als obstakel voor de defensie of als potentiële uitvalsbasis of egelstelling voor een aanvaller. Toen men omstreeks 1225 de oostelijke stadsmuur bouwde, moest de monialenabdij bij de Hollebrug verdwijnen, aldus Van Buijtenen; bisschop Otto betaalde de verhuiskosten en bisschop Wilbrand stelde de zusters verder schadeloos met grote schenkingen[96]. Kronemeijer sluit zich in principe bij deze verklaring aan, maar vraagt zich af hoeveel risico een vrouwenklooster bij de Hollebrug, meer dan 2 km van de stad ver-

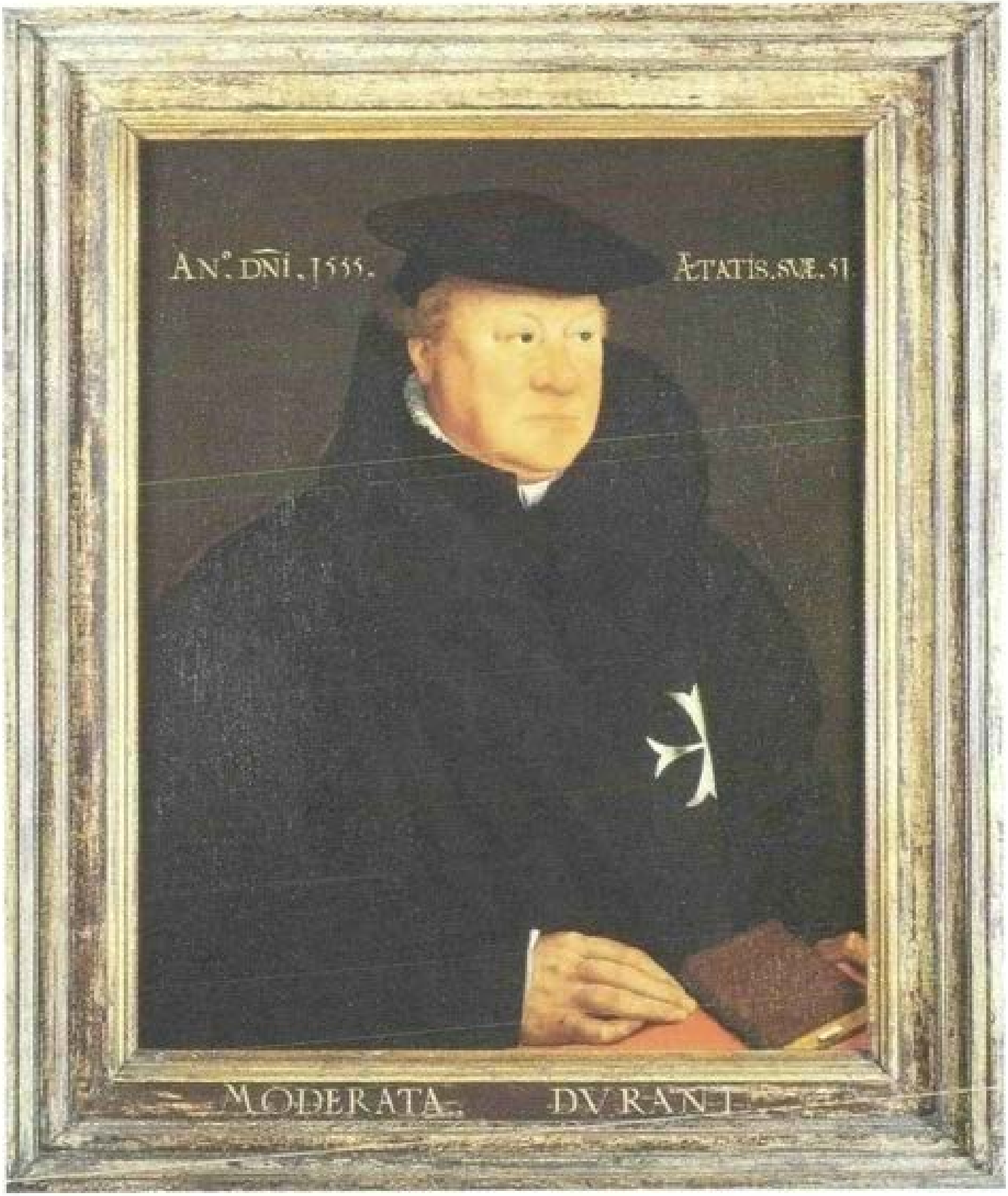

Bijgaand portretschilderij van Wolter van Byler op zelfklevend etiket vervangt de misdruk op bladzijde 53 van het Jaarboek 1996.

wijderd, voor de stadverdediging met zich meebracht. Waarom werd dan ook niet de eveneens in het open veld (en nog dichterbij de de stad) gelegen vrouwenabdij Oudwijk verplaatst, zoals Van Buijtenen zelf zich al afvroeg? Anders ligt het met een vrouwenklooster vlak vóór de stad, en zo acht Kronemeijer zijn hypothese over de ligging van het vrouwenklooster bevestigd[97].

Maar hoe zeker is het eigenlijk dat er circa 1225 een oostelijke stadsmuur in oprichting was? Immink leidde zijn vermoeden (meer was het niet) juist af uit de verplaatsing van het klooster. Bestond er trouwens vóór de oprichting van een stevige muur nog helemaal geen wal of water ter afscheiding van stad en land? Integendeel, menen meer recente auteurs. Reeds de eerste Utrechtse verdedigingswerken van circa 1122 zullen een gebied hebben omsloten dat het huidige Utrecht binnen de singels beslaat. Toen al werd het stadsgebied aan de oost- en westzijde afgebakend door twee nagenoeg rechte grachten te graven, met het materiaal waarvan aan de binnenzijde een wal zal zijn opgeworpen. Sterker nog: al in de twaalfde eeuw moet er een stenen toren achter de latere St. Servaasabdij zijn gebouwd[98]. Maar dan was het nieuwe terrein van de zusters allerminst kort voor hun veronderstelde verplaatsing binnen de stadswal komen te liggen. De oprichting van een muur aan de oostkant van de stad juist in de jaren twintig van de dertiende eeuw is niet meer dan een lukrake gissing, en dus ook de verhuizing van de zusters van St. Servaas uit Abstede om die reden, een verhuizing die op zichzelf ook al niet vast staat maar die wat mij betreft het voordeel van de twijfel krijgt. Als deze verhuizing inderdaad tot de geschiedenis behoort, dan zal men die gebeurtenis wel als de grondslag voor de vorming van de Servaaslegende mogen beschouwen.

De overgang naar de cisterciënzer orde

In 1225 werden de benedictinessen van St. Servaas cisterciënzerinnen. Nu volgden ook cisterciënzerinnen de regel van Benedictus; wat veranderde er voor hen als zij deze regel voortaan volgens de cisterciënzer gewoonten naleefden, afgezien van de kleur van hun habijt? Behalve aan minder comfortabele kleding, simpeler voeding en een verbod op privébezit moet men vooral aan een strengere afzondering denken. De verplichting tot volledige insluiting was van meet af (1213) de hoeksteen van de cisterciënzer regelgeving voor vrouwen[99]. Een dergelijk sober en afgezonderd leven kon mogelijk niet alle leden van de Utrechtse vrouwengroep bekoren; in elk geval bewilligde priorin Hulinde niet in de ordesovergang[100]. De communiteit moet aan tweedracht en verwarring ten prooi zijn geweest.

Waarom is de herinnering aan het verzet van Hulinde bewaard gebleven? Ik vermoed dat de priorin een proces heeft aangespannen, wat uiteraard opzien heeft gebaard. Natuurlijk was vrouwe Hulinde van goede komaf, zij zal bij haar intree goederen van belang hebben ingebracht, en haar familie heeft zich stellig niet onbe-

tuigd gelaten in het conflict. Toen ze aan het kortste eind trok, heeft ze zonder twijfel weer over de door haar ingebrachte goederen willen beschikken. Aan een proces waarin een benedictijner convent partij was, moest de bisschop te pas komen, dus Otto II van Lippe. Deze bisschop, wiens eigen vader, de opmerkelijke Bernhard van Lippe, cisterciënzer was geworden, zal de overgang naar een strenger leven welwillend hebben bejegend [101]. Volgens de *fundatio* geschiedde die zelfs op zijn advies, wat niet juist behoeft te zijn; maar sympathie ervoor mag men hem wel toedenken.

Misschien heeft hij de kwestie trouwens in hogere handen gelegd. Volgens de overlevering vond de ordesovergang van de zusters plaats in 1225, voor cisterciënzers de periode van 25 maart 1225 tot 24 maart 1226. Nu vertoefde eind januari 1226 kardinaal-bisschop Koenraad van Porto, apostolisch legaat, in de stad Utrecht, waar hij onder meer uitspraak deed in geschillen tussen de bisschop en de graaf van Holland en bemiddelde bij een vredesverdrag tussen de bisschop en de graaf van Gelre [102]. Ongetwijfeld heeft de legaat, die minstens drie dagen in Utrecht verbleef, zich ook met monastieke kwesties beziggehouden. Daarin was Koenraad, zelf cisterciënzer (hij was abt geweest van Villers, Clairvaux en Cîteaux) bijzonder geïnteresseerd, zoals ook voor Utrecht blijkt. In de loop van 1226 stuurde hij een afgezant (een cisterciënzer) naar bisschop Otto om te adviseren in het geschil tussen de abt van Oostbroek en de zusters van Vrouwenklooster [103]. In december 1226 blijkt dat hij eerder in het jaar abt Frederik van de St. Paulusabdij uit zijn ambt had gezet [104]. Het is goed denkbaar dat hij zich al bij zijn bezoek aan Utrecht aan het begin van dat jaar met de problemen in deze kloosters heeft beziggehouden [105], en ook met het geschil in het convent van St. Servaas. Dan heeft de legaat de ordeswisseling natuurlijk begunstigd. Zo kan het daarvoor overgeleverde jaartal betrekking hebben op de uitkomst van het door Hulinde aangespannen proces. Haar vertrek zal voor het convent ook wel een financiële aderlating zal hebben betekend.

Bisschop Wilbrand

Heeft bisschop Otto van Lippe de zusters al de helpende hand toegestoken? Uit oorkonden blijkt dat niet, en Otto had ook niet lang meer de gelegenheid daarvoor; in juli 1227 vond hij immers de dood bij Ane. Daarentegen staat vast dat Otto's opvolger Wilbrand van Oldenburg de zusters genereus heeft begunstigd. Zijn schenkingen behoeven hier niet opnieuw te worden gememoreerd. Ongetwijfeld ontstonden persoonlijke banden met de zusters. In ruil voor zijn schenkingen koos hij hun kerk uit als zijn laatste rustplaats, zich aldus verzekerend van hun altijddurende voorbede. Zijn handelwijze was uitzonderlijk: zijn directe voorgangers en opvolger werden allen in de domkerk begraven [106]. Wilbrand koos een klooster uit, en bovendien een vrouwenklooster van een contemplatieve orde, waar de gebeds-

De resten van de St. Servaasabdij achter de stadswal kort voor de afbraak.
Tekening door Cornelis van Hardenbergh, ca. 1830.

dienst ongehinderd door werelds rumoer tot de jongste dag stipt en zuiver zou worden onderhouden.

Buchelius (1643), gevolgd door H.F. van Heussen (1714), W. Moll (1866), R.R. Post (1951) en M.P. van Buijtenen (1971), bezorgde Wilbrand een dubieuze reputatie als geestelijk herder van zijn diocees [107]. Nu was deze bisschop van Paderborn ongetwijfeld bisschop van Utrecht gemaakt omdat men, na de catastrofe bij Ane, een bekwaam bestuurder en militair nodig had. Maar andere talenten en interesses mogen hem toch niet worden ontzegd. Wilbrand is de auteur van een verslag van een reis naar het Heilige Land in 1212, een prestatie van het soort waarop niet elke Utrechtse bisschop van die tijd kon bogen [108]. Bovendien toonde hij in zijn weinige Utrechtse jaren (in augustus 1228 kwam hij in Utrecht aan, in juli 1233 overleed hij) opmerkelijk veel belangstelling voor (vrouwen)kloosters. Hij verplichtte de Drenten tot de bouw van een klooster met 25 prebenden voor de gedachtenis van bisschop Otto (oktober 1228), leidde persoonlijk tien zusters-norbertinessen uit Füssenich (bij Bonn) het nieuwe klooster Zennewijnen in (juni 1229), gaf de nieuwe cisterciënzer vrouwenabdij van Loosduinen een bijzonder plechtig privilege (februari 1230), bemoeide zich met Vrouwenklooster (september 1231), en stichtte in juli 1233, een week voor zijn dood, het benedictinessenklooster Mariaberg of Zwartewater te Hasselt voor 20 vrouwen (juli 1233) [109]. En dan is er dus zijn grootscheeps patronaat van de St. Servaasabdij. Of daaraan bovenal een bijzondere devotie voor de heilige Servaas ten grondslag lag, zoals het laatmiddeleeuwse stichtingsverhaal wil, staat niet vast. Dit verhaal wekt verder de indruk dat Wilbrand zelf al het door hem begonnen stenen kerkgebouw met het hele klooster heeft kunnen wijden. Maar zijn spoedige dood sluit dat vrijwel uit. Na zijn dood zullen nog flinke inspanningen nodig zijn geweest om de huisvestingsambities van de zusters te realiseren, en dat voor langere tijd. Want de aan de curie gevraagde aflaatprivileges van 1251 en 1254 zullen wel verband houden met de behoefte van het klooster aan geld voor bouwactiviteiten, zoals toen vaak voorkwam [110].

Wilbrands graftombe bevond zich, althans in de late Middeleeuwen, aan de noordwand van de abdijkerk, twee voet boven de grond, en droeg het opschrift: 'Wilbrand van Oldenburg, 35e bisschop van Utrecht, stichter en eerste bouwheer

van dit monialenklooster van de cisterciënzer orde, hier begraven'[111]. Nu werden nog juist voor de dood van abdis Mechteld van Jutphaas († 1482) werkzaamheden aans bisschops graf voltooid, namelijk in het jaar 1481. Bij de reconstructie van het graf, waarbij één grafmonument voor bisschop Wilbrand en voor wijbisschop Boudewijn van Tripoli (een cisterciënzer, overleden in 1366) samen werd vervaardigd, werd zijn rol van stichter en bouwheer in een nieuw epitaaf nogmaals beklemtoond[112] De stichtingsgeschiedenis van de St. Servaasabdij was enkele jaren tevoren naar Kamp gestuurd. Mogelijk had het ter hand nemen van het herstelwerk aan het graf van Wilbrand iets te maken met de vastlegging van het stichtingsverhaal.

Besluit

Ik kom tot het volgende beeld, dat ik geef voor beter. Als er al ooit een vroeg schriftelijk stuk over de stichting en de beginjaren van het St. Servaasklooster heeft bestaan, dan is dat blijkbaar al in de Middeleeuwen verdwenen. Beke noteerde in zijn *Chronographia* (circa 1350) een kardinaal feit, de overgang van de zusters van de benedictijner naar de cisterciënzer orde in 1225. Bovendien valt uit het imposante necrologium van het klooster enige informatie over de begintijd te halen. Dat dodenboek werd vermoedelijk al omstreeks 1223 begonnen, en geeft de naam van de stichter van het klooster, koster Jan van het kapittel van St. Jan, die verder in bronnen uit 1227 en 1232 voorkomt. Verondersteld mag worden dat hij een rol heeft gespeeld in de keus van het patronaat van de heilige Servatius, die naar toenmalige voorstelling een naaste verwant was van Johannes de Doper, de patroon van St. Jan, en wellicht de naamheilige van de kanunnik. Het klooster zal niet zolang vóór 1220 zijn gesticht, mogelijk in de jaren 1218-1220. De overgang naar de cisterciënzer orde vond dus al vrij spoedig na de stichting plaats, waarbij de tegenstand van priorin Hulinde het nog jonge klooster aan de rand van de afgrond zal hebben gebracht. Gelukkig ontfermde bisschop Wilbrand, wiens religieuze interesses niet onderschat mogen worden, zich over de zusters. Hij deed hun grote schenkingen, begon met de herbouw van hun klooster in steen, en liet zich in de abdijkerk begraven.

In de vijftiende eeuw duikt alsnog een stichtingsgeschiedenis op, die prior Henricus van Kamp opnam in de door hem na 1470 begonnen en in 1483 vrijwel voltooide geschiedenis van Kamp en van de Kampster kloosterfamilie; wellicht heeft hij het verhaal, waarin trouwens niet de stichting maar de herstichting van het klooster centraal staat, circa 1475 geboekstaafd. Het kan speciaal voor deze gelegenheid zijn samengesteld, uiteraard in Utrecht. Samengevoegd werden een paar gegevens waarschijnlijk naar Beke, enige op oorkonden teruggaande informatie over schenkingen van Wilbrand, en bovenal een voor het klooster glorieus en legendarisch verhaal waarin hun plek in de stad Utrecht en de zin van hun instelling uitstekend

werden verklaard en gelegitimeerd, geheel in de geest van wat we weten over de vijftiende-eeuwse kloosterinteressen. Vermoedelijk valt er ook een belangrijk feitelijk gegeven aan te ontlenen, namelijk dat het convent aanvankelijk bij Abstede was gevestigd. Dan zullen de zusters niet ver buiten de stad hebben gewoond, misschien aan het begin van de Abstederdijk, en zijn zij al vóór 1225 naar de stad verhuisd, voor welke verplaatsing in de literatuur veronderstelde stedelijk-strategische belangen niet kunnen worden aangetoond. Indien deze verhuizing inderdaad een historisch feit is, zal zich wel uit de herinnering daaraan de legende hebben ontwikkeld.

De heilige Servaas had de plek van de zusters gezegend tot in eeuwigheid, aldus de legende zoals die omstreeks 1475 werd geboekstaafd. Niettemin brak voor het klooster ruim honderd jaar later het begin van het einde aan, sedert 1580-1581. De laatste katholieke abdis, vrouwe Sibilla Taets van Amerongen, overleed in 1602. In 1609 hoort men nog van acht praktiserende katholieke zusters[113]. Na de cisterciënzer zusters verdwenen ook de door Wilbrand begonnen gebouwen, de laatste resten in de jaren dertig van de negentiende eeuw[114]. De geschiedschrijvers kregen het woord, *ne Coenobii hujus pereat memoria* aldus al Hugo van Heussen in 1719, of in de woorden van zijn trouwe vertaler Hugo van Rijn: 'op dat de geheugenis van deze Abdy niet tenemaal zoude vergaan'[115].

Bijlage

De wonderbaarlijke stichting van ons klooster gewijd aan St. Servaas in Utrecht

(A1) In het jaar van de Heer 1225, ten tijde van heer paus Honorius III en keizer Frederik II en Otto van Lippe, bisschop van Utrecht, die met veel leenmannen en dienstmannen te Coevorden gesneuveld is, verwisselden de monialen van St. Servaas in Utrecht hun zwarte habijt voor een grauw.

(B) Deze zwarte monialen woonden eerst buiten de stad in het open veld bij een brug en de nederzetting genaamd Abstede. In die tijd woonde er een man met zijn vrouw aan het uiteinde van de stad Utrecht, waar genoemde monialen nu wonen. Toen zijn vrouw bij het aanbreken van de morgen opstond en haar tuin binnenging, trof zij daar een man aan van gevorderde leeftijd en schoon van uiterlijk. Hij stond onder een boom en begroette haar. Haast snauwend vroeg zij hem wat hij daar had te zoeken en waarom hij haar tuin had betreden. Hij antwoordde haar: 'Ik ben gekomen met het doel deze plek te bezien en te kopen'. Na het horen van deze woorden holde de vrouw weg om haar man te roepen. Toen de grijsaard hem zag, begroette hij hem met zijn eigen naam. Daarop vroeg de man hem wat hij zocht en waarom hij de tuin had betreden. Hij kreeg ten antwoord: 'Om deze plek te kopen ben ik hierheen gekomen'. De tuinman weer: 'Onze bezitting is tot op heden niet te koop, wij willen die niemand verkopen, en wij kunnen dat ook niet'. De grijsaard: 'Als jullie deze bezitting aan mij zult willen verkopen, zeg ik jou en je vrouw en je kinderen tien pond aan penningen en het eeuwige leven toe'. Heel verheugd en hevig verwonderd over deze uitspraak zei de tuinman: 'Zeg me, hoe heet je?' Waarop hij: 'Als je mijn naam wilt weten: ik heet Servaas, kapelaan van de monialen die in het open veld bij Utrecht verblijf houden'. De man antwoordde: 'Ik heb nooit gehoord van een kapelaan van deze zusters die zo heet'. Hij weer: 'Ik ben zeer zeker ten nutte van deze zusters hierheen gekomen, om te maken dat jullie nog deze dag tien pond zullen bezitten, en na het eind van dit leven het eeuwige leven'. Daarop de man: 'Om het eeuwige leven te bezitten verkoop ik mijn bezittingen graag'. Na deze uitspraak maakte de heilige met opgeheven rechterhand het teken van het kruis en zegende hij die plek met de woorden: 'Gezegend zij deze plek door de Heer, de sterke God tot in eeuwigheid. En van allen wier lichamen op deze plek begraven zullen zijn, zullen de zielen, aan de eeuwige verdoemenis ontrukt, op de Oordeelsdag behouden worden'. Na dit te hebben gezegd verdween hij. En in de boom waaronder hij had gestaan, liet hij een duidelijke afdruk van de vorm van zijn lichaam achter.

Daarna ging de man onmiddellijk naar de monialen, liet de abdis bij zich komen, en vertelde haar alles wat was geschied. Zij was ongelofelijk verwonderd, en begreep meteen dat het de heilige Servaas was die dat heerlijke wonder had gedaan. Jubelend en vol vreugde nam ze hem tot beschermheilige aan, samen met hen die onder haar waren gesteld. Nu was er juist op de dag van de boven verhaalde gebeurtenissen kort voor de komst van deze man een andere man uit Zeeland gekomen die aan de zusters tien pond penningen had geschonken voor het zielenheil van zijn dat jaar gestorven vader en moeder. De abdis gaf die meteen aan de eerstgenoemde man voor de verkoop van zijn bezit. Na de ontvangst van het geld ging deze onverwijld naar de stad, en begon daar

aan de kerk en aan alle mensen bekend te maken hetgeen was geschied. Op het horen ervan ging heer Otto, geboortig uit Lippe, bisschop van Utrecht, met een menigte geestelijken en leken naar de plek, en vond daar de gestalte van de heilige Servaas heel duidelijk afgedrukt in de boom waaronder hij had gestaan. Spoedig daarna liet hij op zijn eigen kosten de woning van de monialen overbrengen naar de plaats die zo duidelijk door God en de heilige Servaas gezegend was.

(A2) Deze monialen dan wisselden op raad van heer Otto van Lippe, bisschop van Utrecht, zoals boven al gezegd, hun zwarte habijt om voor het grauwe van de cisterciënzer orde, onder het bewind van abdis Ulynde, die het daar toen allerminst mee eens was, en zich naar een ander klooster begaf.

(C) Na de dood van heer Otto van Lippe, bisschop van Utrecht, werd heer Wilbrand van Oldenburg de volgende bisschop. De zo heilrijke zegen die aan de plek van de monialen zo duidelijk was geschonken, deed hem in brandend verlangen jegens de heilige Servaas ontsteken, en hij legde de eerste steen van deze kerk. Ook droeg hij het goed dat Galgenwaard heet over om met blijvend recht te bezitten. Tevens schonk hij de kerk van Werkhoven en de kapel van Odijk. En hij wijdde de kerk waarvan sprake was met het hele klooster aan de heilige Servatius, bisschop. Bovendien verkoos hij vanwege die zo openbaar betoonde zegen begraven te worden in het klooster van St. Servaas, en heel wat edelen met hem.

Vertaald naar de Latijnse tekst in: Keussen, ed., 1869, 283-284 (overgenomen in: Buijtenen, Van, 1971, 333-334).

Gebruikte afkortingen

AAU	*Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*
AGKKN	*Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
N	J., 'Een necrologium der St. Servaasabdij te Utrecht', *AAU*,27 (1901) 104-180.
OSU	S. Muller Fz. e.a., eds., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 dln., Utrecht en 's-Gravenhage, 1920-1959.
RAU	Rijksarchief in Utrecht

Bronnen en literatuur

Beka, 1643 ▸ Iohannes de Beka, *Cronica*, A. Buchelius, ed., Utrecht, 1643.

Beke, 1973 ▸ Johannes de Beke, *Chronographia*, H. Bruch, ed., 's-Gravenhage, 1973. Rijksgeschiedkundige Publicatiën, gr. serie, 143.

Boeren, 1972 ▸ P.C. Boeren, *Jocundus, biographe de Saint Servais*, Den Haag, 1972.

Brom, 1900 ▸ G. Brom, 'Middeleeuwsche kerksieraden', *AAU*, 26 (1900) 233-324.

Bruijn, De, 1994 ▸ M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen*, Utrecht, 1994. Stichtse Historische Reeks 18.

Buchelius, 1906 ▸ A. Buchelius, 'Traiecti Batavorum descriptio', S. Muller Fz., ed., *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 27 (1906) 131-268.

Buijtenen, Van, 1971 ▸ M.P. van Buijtenen, 'De St.-Servatius-abdij en Utrechts stadsuitleg', *AGKKN*, 13 (1971) 317-334. Herdr. in *Maandblad Oud-Utrecht*, 53 (1980) 40-43, 50-54.

Caesarius van Heisterbach, 1851 ▸ Caesarius van Heisterbach, *Dialogus Miraculorum*. J. Strange, ed., 2 dln., Keulen, Bonn en Brussel, 1851.

Campen, Van, 1975 ▸ J.W.C. van Campen, 'Stichting en status van het Wittevrouwenklooster te Utrecht', *AGKKN*, 17 (1975) 101-130.

Canivez, ed., 1933-1941 ▸ J.M. Canivez, ed., *Statuta capitulorum generalium ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, 8 dln., Leuven, 1933-1941.

Carasso-Kok, 1981 ▸ M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen*, 's-Gravenhage, 1981.

Damsté, 1968 ▸ P.H. Damsté, 'Rijnsweerd en de Hoelrebrug', *Maandblad Oud-Utrecht*, 41 (1968) 62-66.

Dekker, 1983 ▸ C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, z.pl., 1983. Stichtse Historische Reeks 9.

Delehaye, 1955 ▸ H. Delehaye, *Les légendes hagiographiques*, 4e ed., Brussel, 1955. Subsidia hagiographica 18.

Dicks, 1913 ▸ M. Dicks, *Die Abtei Camp am Niederrhein. Geschichte des ersten Cistercienserklosters in Deutschland (1123-1802)*, Kempen (Rh.), 1913.

Dodt van Flensburg, ed., 1839 ▸ J.J. Dodt van Flensburg, ed., *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, dl. 2, Utrecht, 1839.

Donkersloot-de Vrij, 1989 ▸ M. Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen*, Utrecht, 1989.

Donkersloot-de Vrij, ed., 1990 ▸ M. Donkersloot-de Vrij, ed., *Historische plattegronden van Nederlandse steden*, dl. 3: *Utrecht*, Alphen aan den Rijn, 1990.

Esser, 1986 ▸ W. Esser, *Die heilige Sippe. Studien zu einem spätmittelalterlichen Bildthema in Deutschland und den Niederländen*, Bonn, 1986.
Heussen, Van, 1714 ▸ H.F. van Heussen, *Batavia Sacra*, 2 dln., Brussel, 1714.
Heussen, Van, 1719 ▸ H.F. van Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, 2 dln., Leiden, 1719.
Heussen, Van, 1725-1726 ▸ H.F. van Heussen, *Kerkelijke Historie en Outheden der Zeven Vereenigde Provincien*, vert. H. van Rijn, dln. 1 en 2, Leiden, 1725 en 1726.
Hilka, ed., 1933-1937 ▸ A. Hilka, ed., *Die Wundergeschichten des Caesarius von Heisterbach*, dln. 1 en 3, Bonn, 1933 en 1937. Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 43.
Hof, 1973 ▸ J. Hof, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*, 's-Gravenhage en Haarlem, 1973. Hollandse Studiën 5.
Hüffer, ed., 1951 ▸ M. Hüffer, ed., *Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijnsburg*, Den Haag, 1951. Rijksgeschiedkundige Publicatiën, kl. serie, 31-32.
Hullu, De, en Waller Zeper, 1905 ▸ J. de Hullu en S.A. Waller Zeper, *Catalogus van de archieven van de kleine kapittelen en kloosters*, Utrecht, 1905.
Huyghebaert en Lemaître, 1972-1985 ▸ N. Huyghebaert, *Les documents nécrologiques*, met supplement van J.-L. Lemaître, Turnhout, 1972-1985. Typologie des sources du Moyen Age occidental 4.
Immink, 1942 ▸ P.W.A. Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan Prof. jhr. dr. D.G. Rengers Hora Siccama 1906-1942*, Utrecht, z.j., 314-434.
Kastner, 1974 ▸ J. Kastner, *Historiae fundationum monasteriorum. Frühformen monastischer Institutionsgeschichtsschreibung im Mittelalter*, München, 1974. Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 18.
Keussen, ed., 1869 ▸ H. Keussen, ed., 'Chronicon monasterii Campensis ordin. Cisterciensis', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, 20 (1869) 261-368.
Kok, 1964 ▸ H.J. Kok, 'De patrocinia van de HH. Servatius, Gertrudis en Lambertus in het middeleeuwse bisdom Utrecht', *AGKKN*, 6 (1964) 291-330.
Kronemeijer, 1987 ▸ J.E. Kronemeijer, Servatius en Abstede. Over de oorsprong van de Utrechtse Sint-Servaasabdij en over de geografie van zuidoost-Utrecht in de middeleeuwen, 1987. Doct. scriptie Vrije Universiteit, Amsterdam.
Kruisheer, ed., 1986 ▸ J.G. Kruisheer, ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, dl. II: *1222 tot 1256*, Assen en Maastricht, 1986.
Künzel, 1988 ▸ R.E. Künzel e.a., *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam, 1988.
Leguijt, 1994 ▸ J. Leguijt, 'Wanneer een broeder of suster sterft, soe selmen se halen myt dat cruus ... Religieuze lekenbroederschappen in het 15e-eeuwse Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1994, 5-32.
Lejeune, 1941 ▸ S.M. Lejeune, 'De legendarische stamboom van Sint Servaas in de middeleeuwsche kunst en literatuur', *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, 76 (1941) 283-332.
Matthaeus, 1704 ▸ A. Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum*, Leiden, 1704.
Moll, 1866 ▸ W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, dl. 2, 1e stuk, Arnhem en Utrecht, 1866.
Monna, 1988 ▸ A.D.A. Monna, 'Diagnose van een omstreden dertiende-eeuwse kalender uit de Servaasabdij in Utrecht', in: Idem, *Zwerftocht met middeleeuwse heiligen*, Amsterdam, 1988, 207-244. Eerder in *AGKKN*, 25 (1983) 145-180.
Moolenbroek, Van, 1985 ▸ J.J. van Moolenbroek, 'De stichting van cisterciënzer vrouwenkloosters in Nederland tot 1300', *AGKKN*, 27 (1985) 169-214.
Mosler, ed., 1965 ▸ H. Mosler, ed., 'Die Historia Campensis des Johannes Ditmar aus Kleve', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, 167 (1965) 22-87.
Muller Fz., ed., 1888 ▸ S. Muller Fz., ed., 'Drie Utrechtsche kroniekjes vóór Beka's tijd', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 11 (1888) 460-508.
Muller Fz., 1911 ▸ S. Muller Fz., *Catalogussen van de bij het stads-archief bewaarde archieven. Eerste afdeeling. De aan de stad Utrecht behoorende archieven*, A, Utrecht, 1911.
Nolet en Boeren, 1951 ▸ W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1951.
Oppermann, 1921 ▸ O. Oppermann, *Untersuchungen zur Nordniederländischen Geschichte des 10. bis 13. Jahrhunderts*, dl. 2: *Die Grafschaft Holland und das Reich bis 1256*, Utrecht, 1921.
Oppermann, ed., 1933 ▸ O. Oppermann, ed., *Fontes Egmundenses*, Utrecht, 1933. Werken Historisch Genootschap, derde serie, 61.
Palmboom, 1995 ▸ E.N. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwrving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde-veertiende eeuw)*, Hilversum, 1995. Amsterdamse Historische Reeks, gr. serie 20.
Peters, 1910 ▸ C.H. Peters e.a., *Oud-Nederlandsche steden in haar groei, ontstaan en ontwikkeling*, dl. 2, Leiden, 1910.
Pijnacker Hordijk, 1911-1912 ▸ C. Pijnacker Hordijk, *Lijsten der Utrechtse prelaten vóór 1300*, Groningen, 1912. Ook in: *Nederlandsch Archievenblad*, 20 (1911-1912).
Post, 1957 ▸ R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, 2 dln., Utrecht en Antwerpen, 1957.
Rij, Van, ed., 1989 ▸ H. van Rij, ed., *Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen. Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus*, Hilversum, 1989.
Schilfgaarde, Van, 1967 ▸ A.P. van Schilfgaarde, *Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen*, Arnhem, 1967.
Schoengen, 1941-1942 ▸ M. Schoengen, *Monasticon Batavum*, 3 dln. met suppl., Amsterdam, 1941-1942. Verhandelingen der (Koninklijke) Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, nieuwe reeks, 45.
V[ermeule]n, 1839 ▸ V-n [= P.J. Vermeulen], 'De voormalige kloosters in het Utrechtsche bisdom. I: De abdij van S. Servaas te Utrecht', *Utrechtsche Volksalmanak 1840*, Utrecht, 1839, 8-57.
Vervaart, 1990 ▸ O.M.D.F. Vervaart, 'Waar stad en platteland elkaar ontmoeten. Tolsteeg, een Utrechts buitengerecht in de vijftien-

de eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1990, 39-57.
Vlerk, Van der, 1983 ▸ L.C. van der Vlerk, *Utrecht ommuurd. De stedelijke verdedigingswerken van Utrecht*. Met bijdragen van T.J. Hoekstra, J.E.A.L. Struick en S.K. Wilmer-Hazemeijer, Vianen, 1983.
Weyling, 1951 ▸ J.F.A.N. Weyling, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht', *AAU*, 70 (1951) 1-347.
Wybrands, ed., 1879 ▸ A.W. Wybrands, ed., *Gesta abbatum Orti Sancte Marie. Gedenkschriften van de abdij Mariëngaarde in Friesland*, Leeuwarden, 1879.
Zender, 1973 ▸ M. Zender, *Räume und Schichten mittelalterlichen Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde. Die Heiligen des mittleren Maaslandes und der Rheinlande in Kultgeschichte und Kultverbreitung*, 2e ed., Keulen, 1973.

Noten

1 Plattegrond uit 1675: RAU, archief St. Servaasabdij, inv. (door C. A. van Kalveen, 1997), nr. 111 (= Hullu, De, en Waller Zeper, 1905, nr. 1079). Zie V[ermeule]n, 1839, tussen pag. 43-44, en Peters, 1910, 131. Zie ook de afbeelding bij dit artikel. De Nieuwegracht: De Bruijn, 1994, 309, 417.

2 Ca. 1280: Keussen, ed., 1869, 301 noot 1, en 363. In 1316: oorkonde van abt Arnoldus (van Zittard) van Kamp (1316 juni 18), Dodt van Flensburg, ed., 1839, 278.

3 Oorkonde van abt Henricus (van Ray) van Kamp (1482 maart 16), ed. Matthaeus, 1704, 268. 1451: de voorgangster van Mechteld, Hildegond Witten, stierf op 18 december 1450; ib., 272 (dus niet in 1458; ib., 267). Met de verkiezing van een nieuwe abdis was op zijn minst enkele weken gemoeid.

4 In 1520: 28 monialen; oorkonde van abt Johannes (Middels) van Kamp (1520 maart 4), ed. Brom, 1900, 310. In 1548: 26 monialen met drie novices; oorkonde van abt Johannes (van Hüls) van Kamp (1548 juni 28), ed. Matthaeus, 1704, 271.

5 Een overzichtsstudie is er niet. Verkenning, met opgave van de bronnen: Kronemeijer, 1987, 33-45. Voor het zuidwesten van de provincie (Werkhoven, Heemstede enz.): Dekker, 1983.

6 Schoengen, 1941-1942, dl. 3, 123. Buijtenen, Van, 1971, 318.

7 Buijtenen, Van, 1971, 319 noot 1. Monna, 1988, 216-224.

8 Moolenbroek, Van, 1985, 211-212. Kronemeijer, 1987, passim.

9 *apudque Sanctum Servacium, cuius cenobii ipse fundator ac patronus extiterat, [ut] talem decebat pastorem ac doctorem, honorifice commendatum sepulture*; Wybrands, ed., 1879, 170. Datering: Carasso-Kok, 1981, nr. 87.

10 Kastner, 1974, 4, met noot 12.

11 *Wilbrandus optinuit episcopatum anno Domini 1228 et construxit cenobium monialium infra muros Trajectenses vocatum ad sanctum Servacium, et ibidem sepultus est anno Domini 1231, anno pontificatus ejusdem tercio*; Muller Fz., ed., 1888, 494. Zie Carasso-Kok, 1981, nr. 124.

12 *Eodem anno sanctimoniales beati Servacii mutata nigra cuculla griseum acceperunt habitum contra Hulindis priorisse sue voluntatem sive beneplacitum*; Beke, 1973, 169. Zie Carasso-Kok, 1981, nr. 296.

13 *Anno Domini mcxxxiii° vi kalendas augusti Wilbrandus episcopus in Zwollis adimplevit vite terminum, postquam annis viii Traiectense rexisset episcopium. Qui deinde translatus in monasterio Sancti Servacii Traiectensis honorifice requiescit, nam ad eiusdem ecclesie fundamentum primicialem lapidem iecit*; Beke, 1973, 177.

14 Van Heussen, 1725-1726, dl. 2, 91 (Hugo van Rijn).

15 *OSU*, nr. 799 (1230 maart 29). Zie voor Werenbold ook *OSU*, nrs. 757 (1227, vóór maart 18) en 3063 (1232 mei 9).

16 Een schenkingsoorkonde is niet overgeleverd, maar heeft zonder twijfel bestaan; zie de aantekening van Van Buchell afgedrukt in *OSU*, nr. 848 (1232).

17 *OSU*, nr. 857 (1233 juli 1). De tekst: *dilectarum in Christo filiarum abbatissae et monialium sancti Servatii Traiectensis in assumpto nuper ordine Cisterciensi laudabiliter conversantium compassus inopiae* (nl. Wilbrand).

18 *OSU*, nrs. 940 (1239 december 30), 1066 (1245 december 24), 1233 (1251 mei 13).

19 Dekker, 1983, 89: volgens de in 1582 op last van de Staten opgemaakte *Staet der goederen des convents S. Servaes* bezat de abdij toen 105 morgen land en 6 hofsteden in het dorp.

20 *Cum venerabiles patres ac domini Willebrandus et Otto ... inopiae pauperum sanctimonialium abbatissae videlicet et conventus sancti Servatii in Trajecto, Cisterciensis ordinis, in eodem loco noviter et laudabiliter inchoati intenderent misericorditer subvenire ...*; *OSU*, nr. 1233 (1251 mei 13). Met bisschop Otto is Otto III bedoeld, die de schenking in 1239 en 1245 had bekrachtigd (zie noot 18).

21 *OSU*, nr. 962 (1241 april 5). De *curtis in Abstede* was de Galgenwaard, zo beredeneert Kronemeijer, 1987, 44-45, tegen Immink, 1942, 396. Abdis Beesela: als *Vessela* in N 152 (III kal. sept.). Volgens een abdissencatalogus in het bezit van Matthaeus (1704, 267) heette de eerste abdis (in de stad) Christina. In thans nog voorhanden bronnen is zij niet te vinden.

22 *OSU*, nr. 1196 (1249 april 8). Zie nader noot 90.

23 Monna, 1988, 209-214, 227-236.

24 *Translatio gloriosissimi Servatii* (7 juni); *Gloriosissimorum apostolorum Petri et Pauli* (29 juni). Monna, 1988, 240. Translatie: overbrenging van relieken. Over de oorsprong van het translatiefeest van Servaas waren de meningen al in de 12e eeuw verdeeld; Boeren, 1972, 101.

25 Monna, 1988, 218. Zeker niet compleet zijn de besluiten van het generaal kapittel (Canivez, ed., 1933-1941) inzake de stichting of incorporatie van kloosters. Eén voorbeeld: in 1233 stemde het generaal kapittel toe in de incorporatie van de vrouwenabdij te Loosduinen; Kruisheer, ed., 1986, nrs. 555-556. De statuten van dat jaar zwijgen erover.

26 *OSU*, nrs. 1236 (1251 juli 26) en 1337 (1254 september 23). Verg. ook nr. 1233 (1251 mei 13): *in die beati Servatii episcopi*. Een oor-

konde met de dagtekening 7 juni is er niet.

27 Afschrift door Aernout van Buchell in RAU, coll. Buchel-Booth, inv. nr. 6, f. 112v.-124r. Geciteerd (naar de editie uit 1901) als N, gevolgd door het paginanummer. Het verlies van het origineel belemmert uiteraard het zicht op de diverse fasen van de aanleg. Een studie is mij niet bekend.

28 Karakteristiek voor een obituarium. Huyghebaert, 1972, 35, en suppl. van Lemaître, 1985, 11.

29 N 108, 114, 119, 120, 126, 162, 164, 167 (1472); 111, 114, 142 (1473); 110 (1482 en 1485).

30 N 120 (III kal. apr.). In 1985 heb ik dit gegeven over het hoofd gezien; Moolenbroek, Van, 1985, 211-212. Zo niet Kronemeijer, 1987, 12. Verg. het *anniversarium* van Mariëndaal over de stichter van dat klooster in noot 73.

31 *obiit piae memoriae Willebrandus episcopus, qui monasterium nostrum valde dilexit et dedit nobis terram Galgenwerth*; N 144 (VI kal. aug.).

32 Bijv. Nolet en Boeren, 1951, 395. Zie voorts N 109, 113, 115, 124 (*frater noster*). Verg. ook N 108, 123 (*soror nostra*). Ik ga er hier vanuit dat de tekstoverlevering *frater* juist is. Een *fundator* was vanzelf *frater* van de begunstigde communiteit, zou men denken.

33 Nolet en Boeren, 1951, 196.

34 *OSU*, nr. 756 (1227 februari 4). Aan het kapittel waren twintig kanunniken verbonden; Palmboom, 1995, 30.

35 *OSU*, nr. 3063 (1232 mei 9). In deze editie ontbreekt de eigennaam van de koster, echter niet in het afschrift (het enig bekende) waarop zij is gebaseerd; Rijksarchief in Gelderland, Archief Familie van Rhemen, hs. 98, nr. 303. Werenbold en het St. Servaasklooster: zie noot 15.

36 Ten onrechte dus schrijft Palmboom, 1995, 21 dat de kapittelkerk na 1200 alleen als kerk van St. Jan, zonder specificatie, wordt vermeld (tot in 1264 zowel St. Jan de Doper als St. Jan de Evangelist als kerkpatronen worden genoemd).

37 *OSU*, nr. 751 (1226 augustus 14). Deken Gijsbert moest de maandelijkse vergaderingen bijwonen waarin drie door het convent gemachtigde zusters met hun proost de financiële toestand van het huis doornamen, en indien nodig als contactpersoon met de abt fungeren.

38 *OSU*, nr. 796 (1230 februari 19); zie ook nr. 929 (1238 november 17).

39 *OSU*, nr. 1196 (1249 april 8).

40 N 175 (VIII kal. jan., = 25 december): *Giselbertus decanus Sancti Johannis*. N 167 (prid. non. nov. = 4 november): *Memoria domini Giselberti, decani Sancti Johannis Traiectensis*. Gelet op de epitheta *dominus* en *Traiectensis* is de tweede optekening in deze vorm mogelijk niet van ca. 1245. De dekens van St. Jan in de 13e eeuw: Pijnacker Hordijk, 1911-1912, 186-189.

41 N 162 (non. oct.) en 167 (VIII id. nov.). Voor prominenten geldt als vuistregel: hoe bondiger de vermelding, hoe ouder.

42 *OSU*, nr. 722 (1224, na juli 22): *appositis sigillis domini Theodorici, decani sancti Johannis in Traiecto, et fratris eius Ghiselberti de Amestelle*. In *OSU*, nr. 772 (1227 november 15) wordt medegedeeld dat deken Dirk is gestorven.

43 N 127 (non. mai.): *Margareta comitissa de Gelria*. Zie Schilfgaarde, Van, 1967, 86-87.

44 N 129 (III id. mai.): *Lubbertus abbas in Egmonda*. Zie Hof, 1973, 13, 56, 482.

45 N 126 (IIII kal. mai.): *Agnes abbatissa in Reynsburg*. Zie Hüffer, ed., 1951, 3, 17-18 (Agnes II: 1369 tot 1392). Onbewezen is de late overlevering dat Agnes I stierf in 1228, en dat tussen haar en Emece Aleyd van Wassenaer en Aleyd van Deventer abdis zijn geweest (reeds de vermelding van de familienamen is suspect).

46 N 152 (III kal. sept.).

47 N 143 (XII kal. aug.); 111 (VI kal. febr.); 119 (VII kal. oct.); 137 (VI kal. iul.); 107 (prid. non. jan.).

48 De schenking van Maria aan abdis Emece en het convent van Rijnsburg voor het zielenheil van haar man: Kruisheer, ed., 1986, nr. 432 (1223 juni). Bevestiging door Floris IV: ib., nr. 528 (1232 februari 29). Zie ook Hüffer, 1951, dl. 1, 17-18.

49 Keussen, ed., 1869, 260-360, aldaar 283-284. Ook bij Van Buijtenen, 1971, 333-334.

50 De naam van de auteur bij Johannes Ditmar (1557); Mosler, ed., 1965, 27 en 47. Zie ook Dicks, 1913, XVI. Op de eerste pagina van het (enige) hs. werd het getal 1470 (Romeins) later aangevuld tot 1482/83; Keussen, ed., 1869, 261. Abt Henricus van Kalkar (of: van der Heyden): Dicks, 1869, 403-416, 577.

51 Opschrift: *De mirabili fundatione monasterii nostri ad sanctum Servatium in Traiecto inferiori*; Keussen, ed., 1869, 283 (= Buijtenen, Van, 1971, 333). 'Ons klooster': oorkonde van abt Henricus (van Ray) van Kamp (1482 maart 16), ed. Matthaeus, 1704, 269: *Datum in dicto monasterio nostro S. Servatii*. Idem abt Johannes (1520 maart 4), ed. Brom, 1900, 311.

52 Zie bijv. Kastner, 1974, 2-4.

53 Keussen, ed., 1869, 284 (= Buijtenen, Van, 1971, 334): *primarium lapidem eiusdem ecclesie posuit*. Beke (noot 13): *ad eiusdem ecclesie fundamentum primicialem lapidem iecit*.

54 Dekker, 1983, 319.

55 Lejeune, 1941, 285 (stamboom). Boeren, 1972, 140 (afstamming), 174-177 (verhuizing). Esser, 1986, 163.

56 Kastner, 1974, vooral 119-126.

57 Zender, 1973, 71 noot 62 ('behouder'), 62 (sleutelmacht). Zie ook de literatuur in noot 55.

58 Een abdissenlijst bij Matthaeus (zie noot 10); bovendien RAU, archief St. Servaasabdij, inv. (door C.A. van Kalveen, 1997), 29-30. Een nieuwe lijst heb ik onder handen. Abdis Mechteld: zie noot 3. Haar familieleden: N 114, 129, 130, 145, 156, 163, 170.

59 Matthaeus, 1704, 272, naar een hs. waarin de tekst van een twintigtal memorietafels, van 1405 tot 1549, is overgeleverd.

60 Twee lijsten in het (verloren) hs. van het necrologium, eveneens door Van Buchell (zie noot 27, fol. 124^{r-v}.) gekopieerd (*Sequitur in eodem libro*), en in 1902 samen met het necrologium gedrukt; N 176-180. Opschrift eerste lijst (1437-1440): *Istis concessa est fraternitas Sancti Servatii*. Opschrift tweede lijst (1439-1441): *Subscripti habent fraternitatem et dederunt vitra in refectorio*. Ook in N schenkingen van ramen, 17 in de periode 1435-1471, hier dikwijls bestemd voor de *ambitus* (Het Pandt, de galerij rond de binnentuin).

61 GAU, Bij de stad bewaarde archieven, I, inv. nr. 365, dl. 1, fol. 2^{r}-6^{v}. Er werd ook een stichtingsakte opgemaakt (uitgaven, fol. 3^{r}.: *Item van der fondasi te scriven ...*). De rekeningen lopen door tot 1545/46 (met hiaten). Over dit type broederschap in Utrecht: Leguijt, 1994.

62 Muller Fz., 1911, nr. 365. Twijfel ook bij Vervaart, 1990, 53-55. Nader onderzoek lag buiten het bestek van dit opstel.

63 GAU, Bewaarde archieven, I, inv. nr. 364 (geschonden). Muller Fz., 1911, nr. 364 (de abdij 'te Kampen' is Kamp). Over abt Henricus (1438-1452): Dicks, 1913, 347 vlg. De dood van *Henricus de Nyphusen, abbas Campensis* ook in N 145 (III kal. aug.), met het juiste sterfjaar.

64 Zender, 1973, 68. Zie ook het vele materiaal uit de beeldende kunst bij Lejeune, 1941, en Esser, 1986.

65 Moolenbroek, Van, 1985, 212.

66 Everhard: Caesarius van Heisterbach, 1851, dl. 2, 292. Zie ook aldaar (233) een verhaal over een diefstal in de sacristie van de Utrechtse domkerk 'dit jaar' (vermoedelijk 1222). Wigger: Hilka, 1933-1937, dl. 3, 101.

67 Ter illustratie: 'Het is opmerkelijk, dat het bewaarde necrologium van St.-Servaas deze Zeeuwse weldoener niet voren haalt', aldus Buijtenen, Van, 1971, 320 noot 1, over de man die volgens de legende bij de zusters een memorie kwam kopen. Mij verbaast dat niet: ik denk niet dat hij werkelijk heeft bestaan.

68 Buchelius in: Beka, 1643, 75 noot g. Hij doelt op de dood van Floris de Zwarte te Abstede, in 1132. Overigens ontleende Stoke (*Rijmkroniek*, boek 2, r. 320) het gegeven aan de *Annales Egmundenses*, in: Oppermann, ed., 1933, 148, r. 12 (*in loco qui dicitur Abbenstade*). Voor een modernere etymologie: Künzel, 1988, 56.

69 Monna, 1988, 220-224. De tekst: *Petitio domini Traiectensis de incorporanda Ordini abbatia usque ad sequens generale Capitulum differtur*; Canivez, ed., 1204:46.

70 Desondanks meent Monna dat in 1204 een vrouwenklooster wordt bedoeld, en wel omdat in de *Statuta* bij mannenkloosters 'meestal' iets staat als *de abbatia construenda*, en bij vrouwenkloosters *de abbatia incorporanda*; Monna, 1988, 221-222. Het argument houdt geen steek. De eerste formulering betreft altijd een verzoek een *nieuwe* abdij te stichten, de tweede een verzoek een al *bestaande* abdij te incorporeren, ongeacht of het een klooster van mannen of vrouwen betreft.

71 Men mist slechts Jan I van Nassau, die in 1390 door de paus werd afgezet, en Jan II van Sierck, die in 1296 van Utrecht naar Toul werd verplaatst.

72 Over hem zie Rij, Van, ed., 1989, 30-32, en Caesarius van Heisterbach, 1851, dl. 2, 30-31.

73 *obiit dominus Theodoricus dictus Koevelwaet canonicus Salvatoris, fondator nostri claustri; anniversarium* van Mariëndaal, RAU, coll. Buchel-Booth, inv. nr. 5, f. 219v. (XVI kal. ian.); verg. Matthaeus, 1704, 484.

74 *OSU*, nr. 691 (1221 maart 3).

75 *OSU*, nrs. 670 (1219), 751 (1226 augustus 14), 820-821 (1231 september 3). Nicolaas was abt vanaf 1090/91 (nr. 670 gaf hij in zijn 29e abtsjaar), en stierf in 1220/21, blijkens *OSU*, nr. 705-706 (1222 juni) en Caesarius van Heisterbach, 1851, dl. 2, 291. Hij was dus geen abt meer in 1231, zoals Oppermann, 1921, 142 opmaakte uit *OSU*, nr. 821. De tekst zelf zegt trouwens dat de vrouwenprioriij *temporibus eiusdem abbatis non modicum lapsa fuit* ('in de tijd van deze abt flink in verval was geraakt'), hetgeen moeilijk op de situatie in 1231 zelf betrekking kan hebben.

76 *OSU*, nr. 976 (1241).

77 Van geen ander klooster worden meer abdissen vermeld dan van Oudwijk, nl. negen (Rijnsburg is tweede met zeven). Van Hildewaris, Clementia en Zwedera worden louter naam en functie (*abbatissa in Oudwijc*) gegeven (N 131, 159, 162), wat wijst op vroege optekening.

78 Monna, 1988, 221.

79 Zie de noten 35-36.

80 Kronemeijer, 1987, 17-18. De stamboom van Servatius: zie noot 55.

81 Esser, 1986, 108-109: 'Op deze wijze is Servatius weergegeven als de gelijke van Johannes de Doper, beiden verwanten van Christus' (Jos Koldeweij). 'Die Parallelisierung von Johannes und Servatius ist ... auch literarisch lange vorgebildet'.

82 Kronemeijer, 1987, 17-18. De kerk van Opijnen bestond tenminste vóór 1380, aldus Kok, 1964, 297. Het was een dochterkerk van Hiern (Waardenburg), welke al (ver) vóór 1216 door de bisschop aan het kapittel van St. Jan was geschonken; Palmboom, 1995, 336.

83 Deling van relieken: zie bijv. te Groningen ca. 1220; Caesarius van Heisterbach, 1851, dl. 2, 126. Egmond: Oppermann, ed., 1933, 97, 101-102, 104 (het bot). Datering van de reliekenlijst: zie Oppermanns 'Inleiding', 46*.

84 Zo Buijtenen, Van, 1971, 322-323.

85 Verg. de waarschuwing van Hippolyte Delehaye: 'Cinquième erreur. Classer une pièce parmi les documents historiques parce que l'élément topographique en est reconnu exact', een volgens de geleerde Bollandist even gangbare als aantrekkelijke dwaling; Delehaye, 1955, 211.

86 Abt Johannes van Kamp over de gestorven abdis Elisabeth van Amstel: *pomaria, certas terras certosque hortos in Absteden, ubi quondam conventui locus habitationis esse solet, redempta pecunia restauravit*; oorkonde van 1548 juni 28, ed. Matthaeus, 1704, 271.

87 *'Willibrandus de Oldenborch fundavit in Trajecto Monasterium S. Servatii in quod Sanctimoniales ex villa de Absteden' transtulit, 'eodem in loco magnifice tumulatus an. 1236'*; Buchelius in: Beka, 1643, 75 noot g. Blijkbaar ontbrak het woord *transtulit* in zijn 'Vorlage'.

88 Buijtenen, Van, 1971, 328-332.

89 Zie voor het volgende ook de bijgaande kaart.

90 Gewag wordt gemaakt van de *venditionem* [aan het St. Servaasklooster] *decimarum ville de Absteden et Abstedervelde, jacentium inter Hollebrugge ab oriente et Renum ab occidente ville predicte, item inter Renum contra meridiem et terminos terre, que dicuntur Vene et Aldwyc, contra septentrionem*; *OSU*, nr. 1196 (1249 april 8). Het gebied valt grotendeels samen met het 'eiland' tussen de Rijnarmen, maar strekte zich mogelijk in het noordoosten wat verder uit, want de grens met *Vene* is waarschijnlijk de Hoofddijk, basis van de veenontginningen aldaar; Immink, 1942, 370 en Kronemeijer, 1987, 22 vlg.

91 Bij die brug lag in het Abstederveld alleen de hofstede Rijnsweerd; Damsté, 1968, 63-64.

92 Kronemeijer, 1987, 23. Voor deze bruggen zie de oudste plattegronden van Utrecht bij Donkersloot-de Vrij, ed., 1990, nrs. 2, 3, 5. D.i. Donkersloot-de Vrij, 1989, nrs. 2, 3, 8; zie tevens nr. 6 aldaar.

93 Kronemeijer, 1987, 21-25.

94 Buijtenen, Van, 1971, 324.
95 Immink, 1942, 373.
96 Buijtenen, Van, 1971, 329.
97 Kronemeijer, 1987, 32.
98 Vlerk, Van der, 1983, 41-43. Bruijn, De, 1994, 50-51.
99 Canivez, ed., 1213:3, 1218:84, 1220:4, 1225:7 enz.
100 De naam komt ook voor in de mannelijke vorm; in 1378 stierf *dominus Wllyndus abbas Laurentii* (Oostbroek), aldus N 111 (VI kal. febr.).
101 Otto wijdde zijn vader Bernhard (ca. 1140-1224), cisterciënzer sedert ca. 1203, in 1218 te Oldenzaal tot bisschop van Selonië (Semgallen) in Letland. Zie bijv. *Lexikon des Mittelalters*, dl. 1, München en Zürich, 1980, 1989 (M. Hellmann).
102 *OSU*, nr. 740-743 (1226 januari 26-27), Kruisheer, ed., 1986, nr. 452-455 (1226 januari 26-28). Rij, Van, ed., 1989, 40.
103 *OSU*, nr. 751 (1226 augustus 14).
104 *OSU*, nr. 752 (1226) december 18). Ondanks zijn afzetting wordt Fredericus in het necrologium van St. Servaas gememoreerd als *Fredericus abbas Sancti Pauli*; N 112 (V id. febr.).
105 Bovendien kan toen zijn kapelaan Rudolf, kanunnik van Hildesheim, het idee van een Wittevrouwenklooster te Utrecht hebben gelanceerd; Campen, Van, 1975, 107 en 112.
106 Zie de grafschriften in de dom van Wilbrands voorgangers Otto I en II en zijn opvolger Otto III bij Buchelius, 1906, 172-173. Voor Otto I en II ook: Rij, Van, ed., 1989, 32 en 52.
107 Buchelius in: Beka, 1643, 205, noot g: *Laudatur hic Antistes, non ut pastor aut Episcopus ... sed ut princeps strenuus et dux militaris* ('Men prijst deze prelaat niet als herder of bisschop, maar als krachtig vorst en generaal'), welke lof Wilbrand door Willem Heda in zijn *Historia episcoporum Ultraiectensium* was toegezwaaid. Heussen, Van, 1714, dl. 1, 157 (naar Buchelius). Moll, 1866, 113. Post, 1951, dl. 1, 167. Buijtenen, Van, 1971, 324.
108 Gebruikt door Beke, 1973, 177-179; verg. inleiding, XLII. Zie ook Rij, Van, ed., 1989, XI.
109 Drenten: Rij, Van, ed., 1989, 62. Zennewijnen: *OSU*, nr 789 (1229 juni 16). Loosduinen: *OSU*, nr. 796 (1230 februari 19). Vrouwenklooster: *OSU*, nr. 820-821 (1231 september 3). Hasselt: *OSU*, nr. 860 (1233 juli 21).
110 Zie de oorkonden in noot 26. Moolenbroek, Van, 1985, 193. Monna, 1988, 226.
111 *Willibrandus de Oldenborch XXXV. Episcopus Traj. fundator et constructor primus hujus Monasterii Monial. Ord. Cisterciensis, hic sepultus: sedit ann. VIII*; Heussen, Van, 1719, dl. 1, 17, naar een nu verloren hs. Het grafschrift al bij Buchelius (in: Beka, 1643, 75 noot g), die echter niet *fundator et constructor primus* maar *fundator primus* geeft. In deze vorm overgenomen door Matthaeus, 1704, 265 (met *XXXII.* in plaats van *XXXV.*).
112 *Praesul Wilbrandus, Trajectensis venerandus / nobilis et gratus, Aldenburch sanguine natus, / fundator primus structor conventus et hujus, / cum suffraganeo Balduino Tripolitano, / progenieque domo de Starkenburch oriundo, / ipseque Bernardi nostri fuit ordinis almi, / sunt positi pariter hoc sarcophago reverenter, / I. semel X. octo, dum C. quater, M. legis anno / hocque reconstructum fuit et renovatum. / In requie Christi sunt perpetuo simul isti*; Heussen, Van, 1714, dl. 1, 157. Boudewijn, cisterciënzer, bisschop van Tripoli, wijbisschop van Utrecht, werd bij zijn dood in 1366 in het St. Servaasklooster begraven; zie zijn grafschrift in de abdijkerk bij Heussen, Van, 1719, dl. 1, 17, en het necrologium, N 118 (X kal. apr.). Anders Weyling, 1951, 117, 159-160.
113 Schets van de lotgevallen van de Utrechtse 'juffrouwen-conventen' vanaf de 'Ordre op de geestelickheyt' (1580): zie S. Muller Fz. in Hullu, De, en Waller Zeper, 1905, 121-126. De dood van Sibilla, abdis vanaf 1564: Matthaeus, 1704, 442 (necrologium van Mariëndaal). De acht katholieke jonkvrouwen in 1609: Dodt van Flensburg, ed., 1839, 289-290.
114 Heussen, Van, 1719, dl. 1, 98. V[ermeule]n, 1839, 44, 47. De geschiedenis van de afbraak is een studie waard.
115 Heussen, Van, 1719, dl. 1, 98. Heussen, Van, 1725-1726, dl. 2, 90.

Britse studenten in Utrecht omstreeks 1660-1710

Kees van Strien

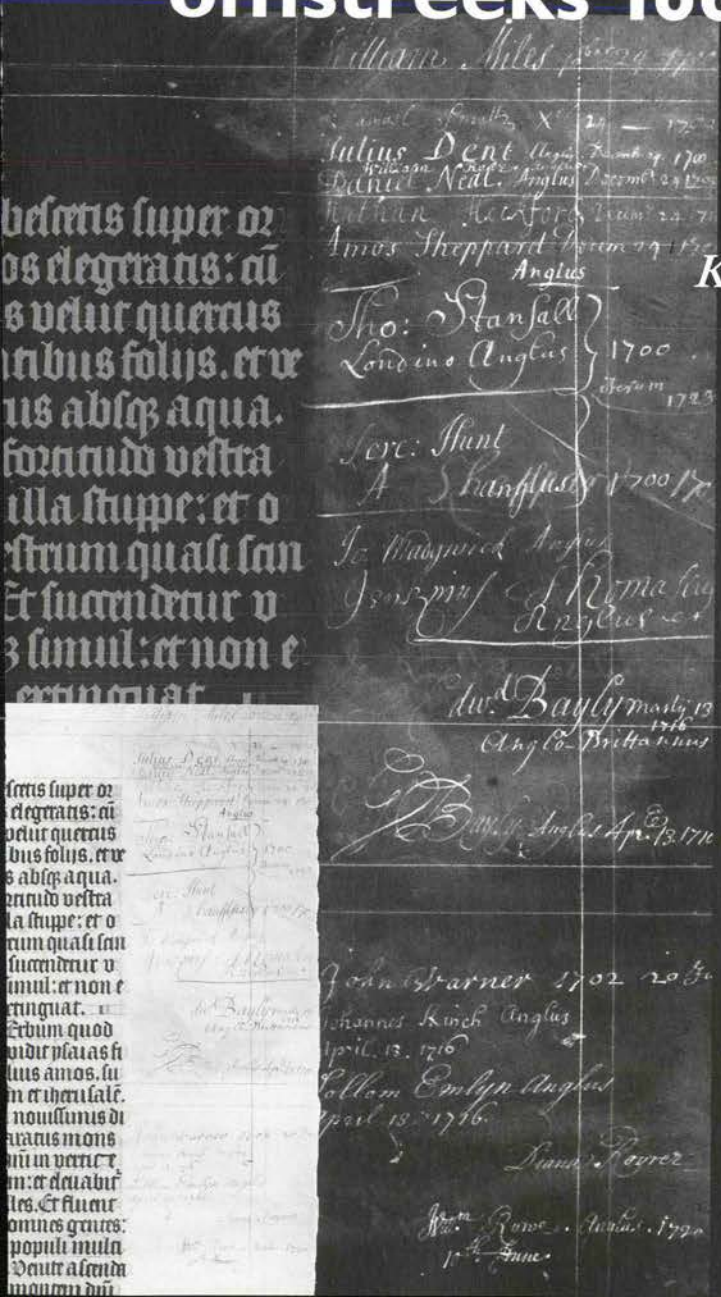

Kees van Strien (1943) studeerde Engels aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Sindsdien is hij werkzaam in het middelbaar onderwijs (Vlietlandcollege Leiden). In 1989 promoveerde hij op *British Travellers in Holland during the Stuart Period* (handelsuitgave 1993). Hij publiceert regelmatig over Britse studenten en toeristen in de Nederlanden. In 1998 verschijnt een bloemlezing van reisverhalen: *Touring the Low Countries, Accounts of British Travellers, 1660-1720.*

Omstreeks 1700 speelde de Utrechtse academie een belangrijke rol in de intellectuele vorming van de Engelse en Schotse elite. Uit teruggevonden brieven, dagboeken en reisverhalen komen we van alles te weten over het dagelijks leven van de Britse studenten en hun hooglera-ren.

Inleiding

In het beeld van Utrecht zoals dat naar voren komt in zeventiende-eeuwse reisverslagen neemt de universiteit meestal maar een bescheiden plaats in, zelfs als degene die het verslag geschreven heeft in Utrecht gestudeerd heeft[1]. De reden hiervoor is eenvoudig: in het reisverhaal komen hoofdzakelijk bezienswaardigheden aan de orde en niet het dagelijkse doen en laten van de student-toerist of hij nu Duitser, Brit of Fransman is[2]. Als we deze blinde vlek in de toeristische reisverhalen willen invullen, en een beeld willen krijgen van Utrecht als studentenstad, moeten we op zoek naar andere bronnen: dagboeken, memoires, correspondentie en kasboekjes, die misschien vanwege het privé-karakter minder vaak bewaard gebleven zijn dan speciaal geschreven reisverhalen.

Het onderstaande is slechts een aanzet tot nader onderzoek en betreft een beperkte groep studenten, die we min of meer toevallig tegengekomen zijn in de studie van Nederlands-Engelse betrekkingen[3]. Maar omdat er uit Nederlandse[4] en Duitse bronnen toch al zo weinig bekend is over het studentenleven in Utrecht, lijkt het de moeite waard op basis van Britse bronnen, aangevuld met gegevens uit het *Album Studiosorum* en het *Album Promotorum*, een voorlopige balans op te maken van het onderwerp.

We proberen eerst te weten te komen waarom er Britten in Utrecht verbleven in verband met hun studie, en hoeveel dat er waren. Daarna schetsen we op basis van reisverslagen het in Engeland en Schotland bestaande beeld van de Utrechtse academie en zijn hoogleraren. Dan volgt een bespreking van enkele aspecten van het dagelijks leven van de Britse studenten, en natuurlijk van hun studie in de verschillende faculteiten. Hierbij komen degenen van wie uitgebreide aantekeningen bewaard gebleven zijn natuurlijk meerdere malen ter sprake. Vaak hebben we achter de namen van de verschillende reizigers het jaar van hun verblijf in Utrecht vermeld.

Waarom naar Utrecht?

In de zeventiende eeuw was een studie in het buitenland een vrij gewoon verschijnsel voor hen die het konden betalen. Na hun opleiding in eigen land studeerden of promoveerden welgestelde studenten uit de Nederlanden aan buitenlandse universiteiten, en veel buitenlanders inclusief bewoners van de Britse eilanden kwamen naar de Republiek. In de tweede helft van de eeuw kregen vooral de protestantse universiteiten van Leiden en Utrecht, door de kwaliteit van de hoogleraren, bij Britten de voorkeur boven verder weg gelegen hogescholen in Frankrijk en Italië. Hier kon bovendien een stuk sneller gepromoveerd worden dan thuis[5].

DISPUTATIO MEDICA
INAUGURALIS,
DE
APOPLEXIA
QUAM
Præside Summo Numine
Ex Auctoritate Magnifici D. Rectoris,
D. FRANCISCI BURMANNI,
S.S. Theolog. Doct. ejusdemque Facultatis in Illustri
hâc Academiâ Ultrajectinâ Professoris Celeberrimi, & Ecclesiæ ibidem Pastoris vigilantissimi
NEC NON
Amplissimi Senatus Academici Consensu, & Nobilissimæ Facultatis MEDICÆ Decreto,
Pro gradu Doctoratus, & summisque in Medicina honoribus ac privilegiis ritè consequendis,
Publicè venit Audam proponit
JOHANNES MUDDYCLIFT, Anglus.
Ad diem 18. Octob. horis locoque solitis.

HONOS ALIT ARTES

TRAJECTI ad RHENUM,
Ex Officinâ HENRICI VERSTEEGH, Bibliop.
Anno cIↃ IↃ c LXX.

Titelpagina van de dissertatie van John Muddyclift, 1670. National Library of Medicine, Bethesda, Maryland.

In de eerste jaren na de omzetting in 1636 van de Utrechtse Illustre School, opgericht in 1634, tot universiteit, liep het nog niet meteen storm, maar in het jaar 1643-1644 waren er van de 270 ingeschreven studenten ongeveer 40 vreemdelingen. Later steeg het aandeel van buitenlanders in Utrecht tot zo'n 20 à 30 procent, duidelijk minder dan het Leidse percentage van 40 [6]. Waarschijnlijk vormden ook in Utrecht de Britten na de Duitsers de grootste groep vreemdelingen, maar omdat inschrijving in het *Album Studiosorum* vaak achterwege bleef (na 1657 genoten ingeschreven studenten niet langer vrijstelling van accijnzen op beperkte hoeveelheden wijn en bier), blijft het beeld wat vaag. Velen schreven zich helemaal niet in [7]; John Muddyclift deed dit pas zodra hij toestemming gekregen had te promoveren, en de jurist Richard Rawlinson schreef zich, hoewel hij slechts op doorreis was, met al zijn titels toch in als student, misschien alleen maar om op deze manier persoonlijk kennis te maken met collega-jurist Johannes van Muyden, die toen rector was [8].

De eerste Brit die zijn naam in het Utrechtse *album* (1643) zette was de later zo beroemde statisticus Sir William Petty (1623-1687), die zich het jaar daarop in Leiden inschreef als medisch student (26 mei 1644) en die op 7 maart 1650 in Oxford tot doctor in de medicijnen promoveerde. Veel Britse studiegenoten zal hij in Utrecht niet gehad hebben, want slechts acht andere Britten lieten zich in 1643 registreren. De eerste Brit die in Utrecht promoveerde (23 juli 1642) was de uit York afkomstige James Appleyard. Hij had in Cambridge zijn M.A. graad gehaald (1639) en zich op 19 augustus 1641 in Leiden ingeschreven.

In de hele zeventiende eeuw zien we regelmatig dat Britse studenten die in Leiden begonnen waren naar Utrecht gingen en omgekeerd. Wat studentenaantallen betreft bleef Utrecht wel ruim achter bij Leiden, waar tussen 1675 en 1700 het gemiddelde aantal inschrijvingen per jaar 324 bedroeg. In 1683 schatte de Ierse medicijnenstudent Thomas Molyneux het totaal aantal Utrechtse studenten op maximaal 200 (van wie er slechts veertien medicijnen deden). Wat betreft het aantal promoties, kwam Utrecht echter in de jaren negentig aardig in de buurt van Leiden [9], en in het eerste decennium van de achttiende eeuw stelde het Leiden wat het aantal promoties van Britten aangaat zelfs ruim in de schaduw. Niet minder dan 51 Britten behaalden toen hun doctorsgraad in Utrecht, tegenover slechts 15 in Leiden. Des-

ondanks horen we omstreeks 1700 regelmatig dat veel Britten naar Leiden gingen, vaak omdat de hoogleraren daar beter zouden zijn [10].

Het lijkt erop dat er in deze periode niet één bepaalde reden geweest is waarom Britten die besloten hadden in de Republiek te gaan studeren, opteerden voor Utrecht. Naast persoonlijke voorkeuren voor bepaalde hoogleraren en richtingen (in de theologie bijvoorbeeld), besloten sommige tegenstanders van koning Karel II (1660-1685) en Jacobus II (1685-1688) misschien ook wel om veiligheidsredenen de provincie Holland te mijden, omdat van daaruit wel eens politieke vluchtelingen uitgeleverd waren [11]. Dan waren er de traditioneel genoemde argumenten van de centrale ligging van Utrecht, van waaruit men, volgens de bekende reisgids van Guicciardini, in één dag wel 50 steden kon bereiken [12]. Daarnaast had het Utrechtse publiek (er woonden adellijke families) de reputatie een stuk beschaafder te zijn dan de bewoners van de handels- en industriesteden in Holland. Zelfs voor onbekenden was men gewoon bij wijze van groet de hoed af te nemen, en men kleedde zich er elegant naar Franse mode, wat een veel fraaier gezicht opleverde dan de Hollanders die altijd hetzelfde droegen [13].

Een ander vaak genoemd argument in het voordeel van Utrecht was het feit dat de 'lucht' van de 'terra firma' minder schadelijk was dan die in het laag gelegen Holland met zijn koortsen. Hierom werd de jonge Lord George Douglas (1686-1687), die een zwakke gezondheid had, naar Utrecht gestuurd. Een Londenaar, die zijn gezin wilde laten overkomen, berichtte zijn vrouw dat de twintig oudste leden van de Engelse kerk in Utrecht een gemiddelde leeftijd hadden van 90, en volgens Grey Neville waren, toen hij zich in 1699 aan de universiteit inschreef, de acht oudste vrouwen van Utrecht samen 900 jaar oud [14].

De universiteit gezien door Britse toeristen

Het wekt nauwelijks verbazing dat Britse toeristen die Oxford en Cambridge kenden, niet onder de indruk waren van de collegezalen in de verbouwde kapittelzaal en toegankelijk via de kloostergang. Volgens Joseph Shaw (1700) stelden ze 'niets voor, vergeleken met die in Engeland'. Philip Skippon (1663) kwalificeerde de zalen voor wiskunde en medicijnen als 'fraai en gewelfd', en die voor theologie op de eerste verdieping als 'mooi maar klein', maar Dr John Northleigh (1686) vond de drie collegezalen voor theologie, filosofie en rechten, en voor medicijnen maar armzalig. Ook de huisvesting van de bibliotheek (in de Janskerk), tweemaal per week geopend, was niet ideaal. Richard Rawlinson (1719) gaf het volgende commentaar:

'De boekerij is afgeschoten van het schip en aan de kleine kant, vol doodgewone boeken en rommel, veel Calvinistische theologie. Achterin enkele handschriften; van beide is er een gedrukte catalogus in folio' [15].

Skippon en zijn vrienden (1663), onder wie de bekende plantkundige John Ray,

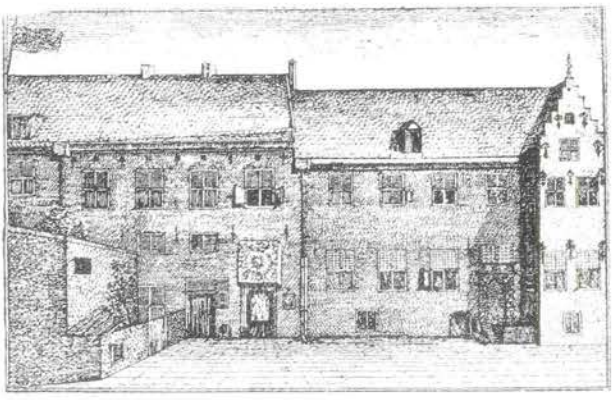

Ingang van het universiteitsgebouw aan het Domplein, 1747. Kopergravure door S. Paldi. GAU, TA, QA 2.8.

brachten ook een bezoek aan de kleine botanische tuin op het bolwerk Zonnenburg. Zijn commentaar dat hij vol 'mooie planten stond' steekt magertjes af bij wat hij over de hortus in Leiden schreef, waar het gezelschap een les van professor Vorstius had bijgewoond. De hovenier in Utrecht wilde zijn bezoekers doen geloven dat hij de namen van alle planten in het Hebreeuws, Grieks, Latijn, Engels, Duits en Frans kende. In 1686 trof de medicus Dr John Northleigh er alleen maar planten aan die je volgens hem bij elke apotheker kon vinden [16].

Het is duidelijk dat de kracht van de Utrechtse academie niet lag in de gebouwen of de kwaliteit van de universitaire instellingen. De grote trekkers waren de geleerden. James Fraser (1659), Philip Skippon (1663) en Edward Browne (1668) ontmoetten de theoloog Gisbertus Voetius (1589-1676), die lid geweest was van de Dordtse Synode (1618-1619), en volgens Fraser 'een groot geleerde, beroemd in heel Europa die heel veel studenten trekt, wat de stad veel voordeel aanbrengt'. Een andere coryfee was de grote classicus en historicus Johannes Georgius Graevius (1632-1703), hoogleraar sinds 1661; Joseph Shaw begon er maar niet aan diens verdiensten te beschrijven. Volgens de Londenaar Grey Neville (1700) was Graevius 'de beste ter wereld voor de letteren'. Toch had ook Graevius zijn beperkingen, want toen John Erskine de plechtige viering van het vijftigjarige jubileum van de universiteit bijwoonde, merkte hij dat Graevius zijn feestrede bijna woordelijk voorlas [17].

Een ander groot geleerde die niet tot de universiteit behoorde, maar toch heeft bijgedragen tot de reputatie van Utrecht als intellectueel centrum, was Anna Maria van Schuurman (1607-1678), van wie verteld werd dat ze 'even vlot in het Nederlands schreef als in het Hebreeuws, Grieks, Latijn, Frans, Spaans en Italiaans' [18]. Volgens James Fraser was haar roem zelfs tot in het noorden van Schotland doorgedrongen, aangezien een zekere Andrew Cant van het Marischall College in Aberdeen zijn proefschrift aan haar opgedragen had (1654). Fraser had haar tijdens een doordeweekse dienst in de Engelse kerk goed bekeken:

'Ze is van een gemiddeld postuur, een statig persoon, slank met een mager, lang gezicht, een hoge neus, donkere wenkbrauwen en rode lippen. Ze ziet er opgewekt uit en gaat meestal gekleed in een lange, wijde mantel met een zijden sjerp om haar middel. Men ziet haar nooit zonder papier of boeken in handen'.

Edward Browne zag een prentje met een van de zelfportretten van deze geleerde vrouw, die er op dat moment allang niet meer van hield als een bezienswaardigheid door toeristen bezocht te worden. Nog jaren later werden er anekdotes over haar verteld [19].

Britten op kamers in Utrecht

Utrecht, naar Nederlandse maatstaven een middelgrote plaats van ongeveer 30.000 inwoners, was voor de Britten een echt grote stad, want op de Britse eilanden waren er naast Londen, dat in 1650-1700 ca 500.000 inwoners telde, maar vier andere steden met meer dan 20.000 inwoners, tegen wel twintig in de Nederlanden [20]. Voor William Lord Fitzwilliam (1663), die vanuit Parijs via Den Bosch aankwam, was Utrecht 'een van de fraaiste en meest welgebouwde steden van de Lage Landen', met keurig schone en brede straten. Maar John Ray (1663), die juist in Holland geweest was, schreef: 'de straten en gebouwen zijn lang niet zo elegant, mooi en schoon als die in de Hollandse steden'. Volgens hem had Utrecht wel iets van een oude Engelse stad. Ook William Mountague (1695) 'waande zich bijna in Engeland', mogelijk vanwege de diep gelegen grachten. Volgens James Fraser (1659), die Duitsland bereisd had en die zijn informatie kreeg van de schoenmaker Miles Clerk, was de helft van de woningen in Utrecht ondergronds, net zoals in Wenen. Van dit stadsbeeld is ook iets te zien op een van de illustraties in de veel gebruikte reisgids *Les Délices des Pays-Bas*

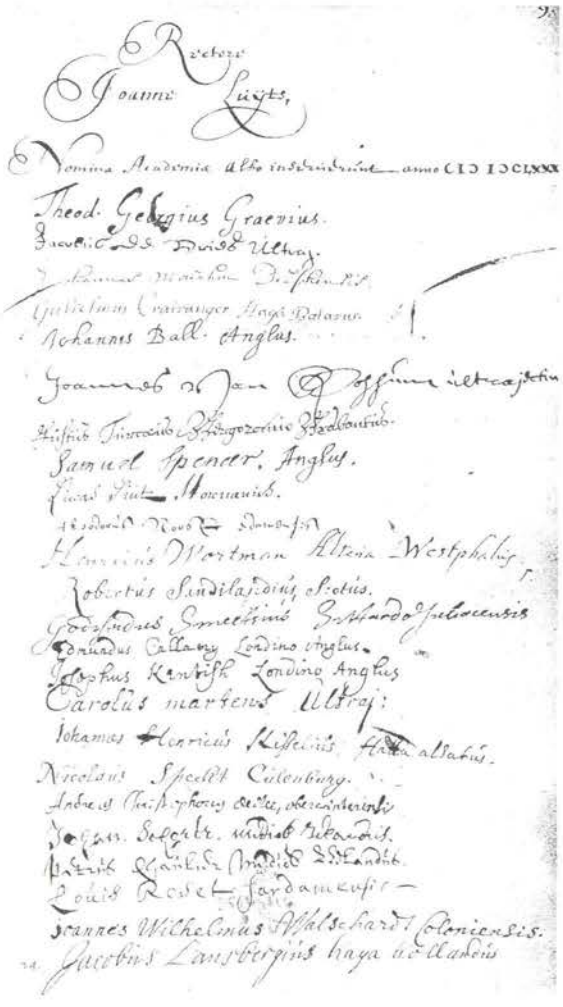
Rectore
Joanne Luyts,
Nomina Academiae Albo inseruerunt anno CIↃ IↃCLXXX
Theod. Georgius Graevius.
Johannes Ball. Anglus.
Samuel Spencer. Anglus.
Henricus Wortman Altena Westphalus
Robertus Sandilasidius Scotus.
Edmundus Callamy Londino Anglus.
Josephus Kentish Londino Anglus
Carolus martens Ultraj:
Johannes Henricus Kisselius Hattalsatus.
Nicolaus Speckt Culenburg.
Louis Rodet Sardamensis
Joannes Wilhelmus Walschardt Coloniensis.
Jacobus Lansbergius haya uollandus

Bladzijde uit het Album Studiosorum, met de naam van Edmund Calamy, 1688. RAU, archief Senaat Rijksuniversiteit Utrecht, inv.nr. 474.

(1697). Hierop staat niet alleen het oude stadhuis, maar ook een brugleuning, en de mast van een schip dat in de Oudegracht ligt; de Domtoren staat op de achtergrond en op de voorgrond rijdt in volle vaart een koets, getrokken door zes paarden [21].

Edmund Calamy (1688-1691) besteedt in zijn memoires vrij veel aandacht aan zijn studietijd in Utrecht. Anders dan veel welgestelde landgenoten die na hun aankomst in Holland eerst een rondreis van Rotterdam naar Den Haag, Leiden, Haarlem en Amsterdam maakten, reisde Calamy met twee kennissen via de kortste route, waarbij hij ook nog een stuk gelopen heeft. In Utrecht ging hij meteen naar het Engelse koffiehuis, mogelijk het Wapen van Jerusalem, het Engelse *ordinaris*, waar John Locke in 1684 logeerde en waar Thomas Penson (1687) zijn naam met een diamant in het vensterglas schreef. De landgenoten die Calamy daar ontmoette hielpen hem bij het vinden van een kamer [22].

Volgens de rechtenstudent James Mackenzie (1693) kostte een gemeubileerde kamer toen minimaal twee gulden per week. Daarom was het veel voordeliger voor zeven en een halve gulden volledig pension te nemen. Hij ging er bij deze berekening wel van uit dat hij voor zijn middagmaaltijden in een eethuis nergens voor minder dan drie en een halve gulden per week terecht kon, en dat het ontbijt en het avondeten hem minstens twee en een halve gulden zouden kosten. Ter vergelijking, de prijs van één overnachting in het Kasteel van Antwerpen, de meest gerenommeerde (Franse) herberg in Utrecht, was inclusief avondeten drie gulden en vier stuivers [23]. Een pension was dus de beste oplossing voor Mackenzie, ook al omdat, als hij 's avonds uit eten zou gaan, het nog gevaarlijk kon zijn op straat. Volgens Johannes Haccius (1704), die als gouverneur zijn pupil Lord Irwin niet had kunnen weerhouden te duelleren, werden de studenten 's nachts vaak aangevallen en beroofd. Enige tijd tevoren hadden twaalf Duitse studenten uit wraak één rover doodgestoken. Alles welbeschouwd vond Calamy het Engelse systeem, waarbij studenten onder toezicht in *colleges* woonden, een stuk beter [24].

Contacten met landgenoten

Als we Calamy mogen geloven waren er in Utrecht grote aantallen Britse studenten. Hij geeft de namen van wel zestien Engelsen, en zegt dat er ook 'erg veel Schotten' waren, de meesten jurist of theoloog [25]. Enkele jaren later (1693), toen in verband met de opvolging van de Engelse predikant ds Best de studenten geteld werden, bleken er zo'n 70 tot 80 Britten in Utrecht te zijn, onder wie 50 Schotten [26]. Maar behalve studenten waren er ook Britse families, onder anderen van militairen die deel uitmaakten van een van de Engelse of Schotse regimenten in dienst van de Staten. Bovendien kwamen er in de jaren tachtig, voorafgaande aan de *Glorious Revolution*, die stadhouder Willem III in 1689 op de Engelse troon bracht,

ook nog eens veel politieke vluchtelingen bij, die vaak onder schuilnamen door het leven gingen. Een van hen, de Schotse rechtenstudent John Erskine, alias Mr Preston, schreef dat er alleen in 1686 wel twaalf nieuwe Engelse gezinnen in Utrecht waren komen wonen. Hij klaagde erover dat hij vanwege het grote aantal landgenoten niet altijd rustig kon studeren [27].

Met studenten uit alle windstreken vormde de universitaire gemeenschap een kosmopolitisch geheel, waarin mensen afkomstig uit dezelfde provincie of staat vooral met elkaar omgingen. Zo ook de Engelsen en de Schotten. Erskine zegt dat hij eens met nog enkele gelijkgezinde Schotten een geheim genootschap oprichtte. De leden zouden elkaar aan afgesproken tekens kunnen herkennen [28]. Maar of ze het wilden of niet, deze vluchtelingen liepen vroeg of laat landgenoten met een andere politieke overtuiging tegen het lijf. In april 1686 kwam Erskine op college bij Van Muyden Thomas Wallace tegen, een studiegenoot van de universiteit van Glasgow [29]. Wallace gebruikte zijn maaltijden in het huis waar Lord George Douglas logeerde, een jongere zoon van de zeer koningsgezinde hertog van Queensberry, destijds een belangrijk Schots politicus. Toen Erskine en Wallace elkaar later op de kamer van een pas gepromoveerde Schotse doctor in de medicijnen weer ontmoetten, stelde Wallace voor op de gezondheid van de koning te drinken. Erskine en enkele anderen weigerden natuurlijk, waarop Wallace zijn glas ledigde en op de grond kapot smeet.

Erskine geeft ook zijn mening over Alexander Cunningham, de gouverneur van Lord George. Hij vond hem een capabel geleerde, maar kon maar weinig begrip opbrengen voor het feit dat hij kennelijk zijn politieke ideeën had aangepast aan die van zijn broodheer [30]. Cunningham van zijn kant bezwoer de hertog dat hij en zijn leerling hun best deden zich niet met de rebellen te compromitteren, maar toch werd het feit dat Utrecht een 'verzamelbak [was] van alle mogelijk uitschot', de reden voor hun vertrek en dat van een aantal andere jonge edellieden en hun begeleiders [31].

Engelse kerk

Net als in veel andere steden van de Republiek, was er in Utrecht een Engelse kerk. Het aantal leden zal in deze periode niet veel meer geweest zijn dan 200-300, onder wie in 1693 zo'n 70 tot 80 studenten. In 1695 zag de anglicaanse toerist William Mountague tussen de 100 en 200 mensen (presbyterianen!) bijeen in de Mariakerk, die tevens een van de belangrijkste toeristische trekpleisters van de stad vormde. Volgens een in het gebouw aanwezige inscriptie, was de kerk gesticht door Keizer Hendrik IV en gewijd in 1099, maar intussen had 'de tijd zijn tanden er behoorlijk ingezet' [32]. De rariteiten die er in de consistoriekamer bewaard werden, zou men eerder verwachten in een katholiek land. Zo waren er 'twee of drie oude, koperen

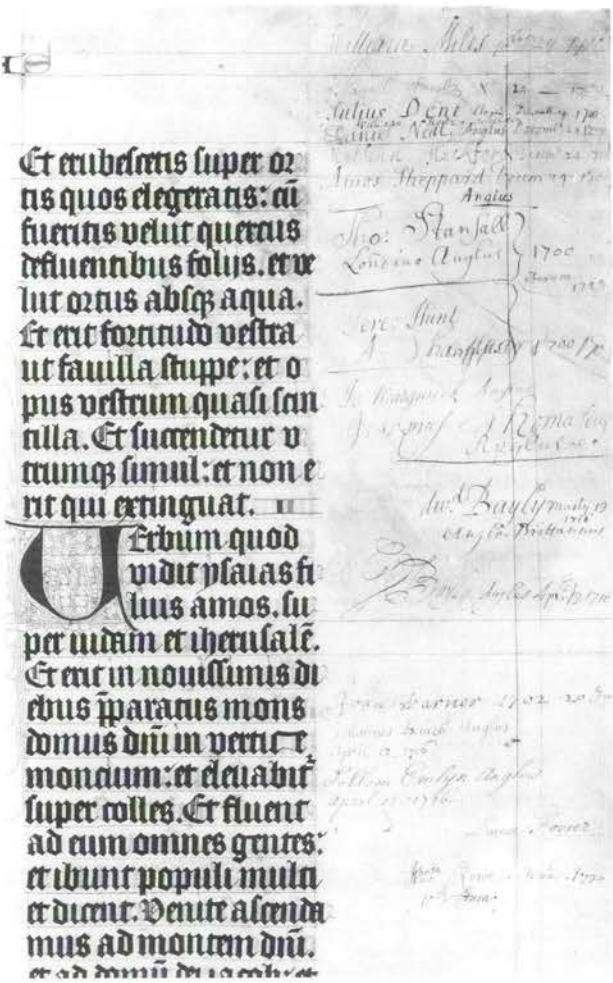

Bladzijde uit de Utrechtse bijbel met namen van Britse toeristen, UB Utrecht, Hs 31 rol IV, p 2r.

afgodsbeeldjes' en twee narwalslagtanden, destijds aangezien voor hoorns van een eenhoorn, of voor de hoorns van het altaar in de tempel in Jeruzalem. Er was ook een hemd waarvan beweerd werd dat het had toebehoord aan de Heilige Maagd en dat een tijdlang niet getoond kon worden omdat een boze protestant het beschadigd had. Een student schreef:

'Het is zonder zoom en de stof lijkt een soort mousseline. In handen van een sluwe priester zou dit hemd vroeg of laat best wel een of ander profijtelijk wonder kunnen bewerkstelligen.'

Bezoekers aan deze verzameling schreven hun naam in de marges van de zesdelige Latijnse bijbel, nu een van de schatten van de Universiteitsbibliotheek. William Brockman (1686) zette zijn naam in zowel het Oude als het Nieuwe Testament[33].

In deze periode van scherpe tegenstellingen, ook op godsdienstig terrein, zullen veel anglicanen er weinig behoefte aan gehad hebben diensten bij te wonen in een Engelse kerk die voor de helft gevuld was met calvinistische Schotten; waar bovendien in gebroken Engels gepreekt werd door de bijna blinde Hollands-Engelse John Best (predikant 1655-1696), wiens preken volgens Calamy en Erskine, die er elke zondag en soms ook door de week heengingen, ook niet veel licht in de duisternis brachten. Dan gingen de Engelse heren, onder wie de graaf van Sunderland en zijn gezin, liever naar de eveneens calvinistische diensten in de Waalse kerk (Pieterskerk), waar de dominees (Martin, Saurin en Janiçon) met hun hoed op preekten[34]. Erskine woonde ook regelmatig huisdiensten bij, onder andere op vrijdagen bij een zekere Lady Kersland. Uit nieuwsgierigheid ging hij soms naar de gereformeerde en de lutherse kerken, maar vanwege de taal had hij moeite de preken te verstaan[35].

Samen met enkele vrienden bezocht deze strijdbare Schotse presbyteriaan ook eens een rooms-katholieke kerkdienst. Hij vond de preek maar een warrig geheel en ergerde zich aan de paapse poespas van knielen, buigen en het zich besprenkelen met wijwater. Eens te meer besloot hij zich te wijden aan de bestrijding van deze 'helse nepgodsdienst'. Hij had er trouwens ook moeite mee dat er in de gereformeerde kerken zoveel aandacht besteed werd aan Kerst, in zijn ogen een heidens feest en zeker niet belangrijker dan zondag. Maar op zondag waren de winkels open, werd er in de koffiehuizen gedamd, gedobbeld en muziek gemaakt en ging zijn hospes, een kleermaker, gewoon door met zijn werk. Bij de openbare ontleding in het anatomisch theater werden nota bene uitgerekend op zondag die delen van het mannelijke lichaam behandeld die 'bij de jongelui de grootste vrolijkheid en drukte teweegbrengen'[36].

Vrije tijd en uitstapjes

Bij mooi weer, na een drukke werkdag, slenterden de studenten in hun rode mantels langs de Nieuwegracht en het Janskerkhof, waar de fraaiste huizen stonden. Heel gezellig, volgens Grey Neville. Het viel Thomas Style (1669) op dat de Utrechtse dames op pantoffels liepen, de weduwen met mooie sluiers voor hun gezicht[37]. Ook werd er gewandeld langs de brede singelgracht en op de stadswallen, waar volgens Style op sommige plaatsen tussen de fraaie linden, wel twee koetsen naast elkaar konden rijden. Hij beweerde dat er in Utrecht evenveel koetsen rondreden als in Den Haag, en mede daarom werd Utrecht ook wel 'de aap van Den Haag' genoemd[38]. Natuurlijk leidden studenten ook hun kennissen rond als die langs kwamen. Zo beklom Erskine tweemaal de 460 treden van de Domtoren, een keer met een studiegenoot uit Edinburgh. Speciaal voor Thomas Penson speelde de stadsbeiaardier Carel van Valbeeck ongeveer een uur lang 'uit een boek een aantal Engelse en Hollandse wijsjes'[39].

In 1637, een jaar na de stichting van de universiteit, was speciaal met het oog op de studenten, de beroemde, 750 meter lange Maliebaan aangelegd, juist buiten de singel. Door de Britten wordt hij vaak vergeleken met de nog langere *mall* in het St. James' Park in Londen. Toen in 1672 de 'ellendige Fransen' alle bomen in de buurt omhakten, werd deze promenade, bestaande uit vijf rijen bomen aan weerskanten, door Lodewijk XIV gespaard. Hier werd het kolfspel gespeeld of werd gewoon geflaneerd. Ook werd ten behoeve van de studenten tijdens het verblijf van Justinian Isham op 4 maart 1705 een rijschool of *academie* opgericht. Isham schrijft dat er maar weinig belangstelling voor was, omdat er meer betaald moest worden dan in de *academies* van Berlijn of Wolfenbüttel, waarvan zijn gouverneur, Monsieur Masson, de gedetailleerde tarieven opstuurde naar Isham senior. Muzikaal geïnteresseerde studenten konden elke zaterdag terecht bij de openbare concerten die gehouden werden in het Collegium Willibrordi[40].

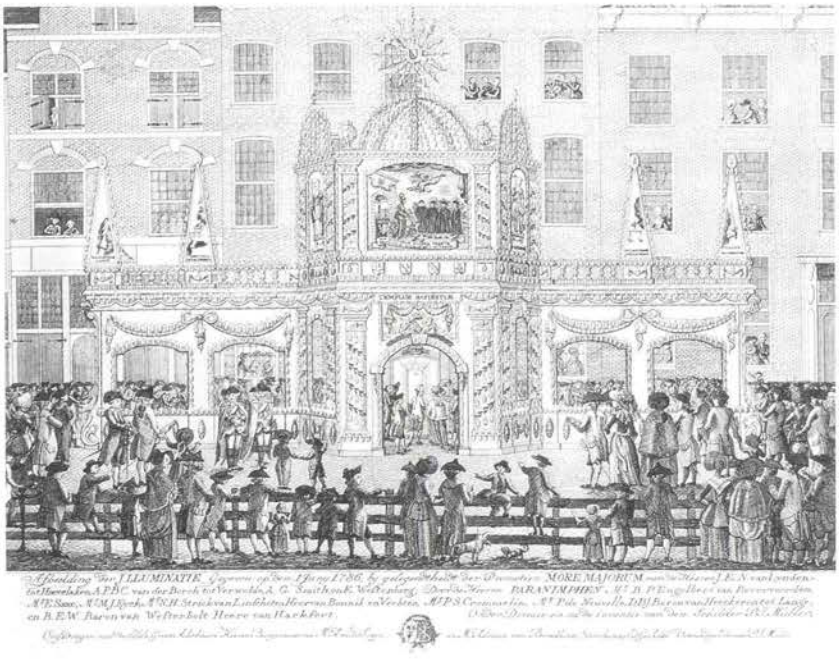

Illuminatie van het Nieuw Kasteel van Antwerpen aan de Ganzenmarkt t.g.v. een promotieplechtigheid, 1786. Kopergravure door P.I. Muller. GAU, TA S 86.34.

In de vakanties, ook wel 's winters, werden er excursies gemaakt naar Leiden, Amsterdam en Den Haag, of naar Arnhem of Nijmegen om militaire manoeuvres bij te wonen [41]. Edmund Calamy maakte eens een rondreis door Noord-Holland en Friesland, en ook Isham en anderen bezochten vanuit Utrecht een groot gedeelte van de Verenigde Provincies [42]. Uitstapjes in de omgeving waren natuurlijk altijd mogelijk. John Muddyclift en Erskine gingen vaak wandelen buiten de stad, soms naar Zuilen of naar De Bilt. Als het warm was ging Erskine ook wel zwemmen. Justinian Isham maakte regelmatig tochtjes te paard. Eens nam hij een gast mee naar Zeist, waar hij al eerder geweest was en de tuinen en de oprijlaan van het slot had bewonderd. Na het bezoek reden ze over de voor het slot gelegen heide, tot ze uitkwamen op de straatweg van Utrecht naar Amersfoort. Langs deze weg, die er met zijn fraaie buitenhuizen aan weerskanten uitzag 'als iets uit een sprookje', reden ze terug richting Utrecht, en gingen door de Wittevrouwenpoort de stad weer binnen [43].

Omstreeks 1700 was het huis Heemstede bij Houten, vanwege de bijzondere tuinen, een must voor elke toerist. Sir John Percival schreef in 1718: 'alle vreemdelingen die ook maar enigszins geïnteresseerd zijn in de schone kunsten gaan erheen'. Justinian Isham gaf een nauwkeurige beschrijving van de door hem gevolgde route, waarbij hij eerst de Vaartse Rijn aan zijn linkerhand hield. Bij Jutphaas stak hij over en zag er een huis met de naam van het dorp:

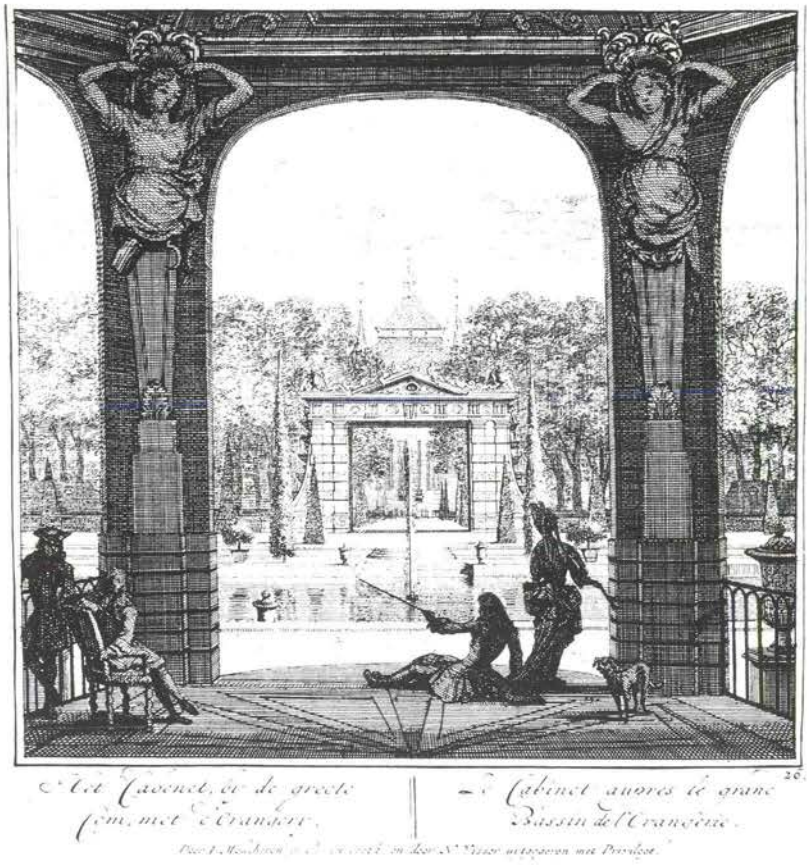

Gezicht in de tuin van kasteel Heemstede. Ets door I. Moucheron, ca 1680. RAU, TA, 1471.

'Het is een groot gebouw met, naar men zegt, evenveel vensters als er dagen in het jaar zijn, met twee slotgrachten eromheen; de ene om het huis en de tweede om het erf. Aan weerszijden ligt er een lange laan tot aan de Vaart, met een sloot ernaast. Vlakbij dit huis ligt Heemstede, een klein uur gaans van Utrecht'[44].

Ook Soestdijk, destijds een jachtslot van Willem III, trok bezoek. De wanden en plafonds waren er versierd met voorstellingen van jachtscenes en van wild. De architectenzoon John Talman (1698), die in Leiden studeerde, was er niet echt van onder de indruk, maar de veel jongere Justinian Isham verbaasde zich over de bedrieglijk natuurlijke manier waarop alle mogelijke jachtattributen geschilderd waren. In het park werden maar liefst 500 herten gehouden, en het huis beschikte zelfs over een waterleidingsysteem, dat gevoed werd door een molen een paar honderd meter verderop[45].

Tenslotte noemen we de dagtochtjes naar Vianen, waar Justinian Isham regelmatig kwam. Hij noemt het fraaie park buiten de stad, met de schitterende dennenlanen en een fontein en bedriegertjes, die hij trouwens nooit heeft zien werken. Een

andere student roemt de herberg in het bos 'waar men altijd heerlijke snoek of karper kan bestellen. Ze hebben ze daar in voorraad in een vijver, zodat men er altijd zeker kan zijn van een lekkere visschotel'. Volgens Style was alles in Vianen heel goedkoop omdat de accijnzen er zo laag waren, maar Vianen stond ook bekend als een toevluchtsoord voor bankroetiers, en Lord Fitzwilliam (1663), die er in de herberg De Engel dineerde, schreef:

'Ik vrees dat onze waard lid was van deze eerbiedwaardige club van oplichters, want hij liet ons een buitensporig bedrag betalen voor onze maaltijd. Maar ... zelfs als Diogenes hier met zijn lantaarn in eigen persoon aanwezig geweest was, zou hij vergeefs moeite gedaan hebben één [eerlijk persoon] te vinden'[46].

Gouverneurs en hun pupillen

Britten die in het buitenland reisden voor hun vorming of die er studeerden, deden dat vaak onder deskundige begeleiding. Jonge edellieden werden bijna altijd toevertrouwd aan gouverneurs, vaak Franse hugenoten, die vanaf de tachtiger jaren het rustige Utrecht mogelijk prefereerden boven het traditionele verblijf in het Loire-gebied, dat door de anti-protestantse repressie van Lodewijk XIV voor hen minder aantrekkelijk was geworden[47]. Ze oefenden het ouderlijk gezag uit en onderhielden via regelmatige correspondentie de contacten met het thuisfront. Vaak gaven ze hun pupillen Franse les, want een goede beheersing van het Frans was onmisbaar voor lieden die in het openbare leven wilden meetellen. Als de jongelui eens een echt college wilden volgen vormde het Latijn, de internationale geleerdentaal, geen probleem, omdat ze die op school hadden leren lezen en spreken.

Op 2 juli 1704, kwam de bijna zeventienjarige Justinian Isham met zijn neef Edmund Turnor en hun gouverneur Monsieur Masson in Utrecht aan voor een verblijf van ongeveer negen maanden. Ze logeerden bij ds James de la Faye, de predikant van de Engelse kerk. Vooral Edmund schijnt lastig geweest te zijn, maar ook Justinian moest zijn vader eens in een in het Frans gestelde brief zijn excuses aanbieden, nadat Masson zich over hem beklaagd had. Een keer liet de gouverneur, die bang was dat de jongens bezig waren schulden te maken, de eigenaar van 'une maison de café et de billard' komen om zijn kasboek in te zien. Gelukkig kwamen de namen van zijn pupillen er niet in voor, maar enkele andere landgenoten, van wie Masson het nooit gedacht zou hebben, stonden voor meer dan 100 gulden in het krijt[48].

Als onderdeel van zijn studie stelde Justinian een vrij uitgebreide beschrijving van Utrecht op, iets wat uitstekend aansloot bij het reisverslag dat hij ook bijhield, en waaruit zijn ouders moesten kunnen opmaken dat hij zich met serieuze zaken had beziggehouden: het beschrijven van gebouwen met hun historische achtergrond, het kopiëren van Latijnse inscripties, en het samenvatten of overschrijven van informatie over de regeringsvorm van de verschillende steden en staten. Het werkstuk,

een praktische oefening in topografie en geschiedenis, is geheel volgens het toen gebruikelijke patroon opgezet. Eerst wordt de oorsprong van Utrecht vermeld, en de naam van de stad. Daarna volgen enkele historische feiten, onder andere de bezetting door de Franse koning in 1672, en de vermelding dat de burgers hem tegemoet gereisd waren met de stadssleutels[49]. Vervolgens noemt Justinian de ligging van de stad aan de Rijn, de stadsmuren en bastions, het aantal huizen (6000) en straten (120), de poorten, kerken en openbare gebouwen.

Hij geeft een vrij gedetailleerde beschrijving van de praalgraven van de gravin van Solms en van admiraal Van Ghent in de Domkerk, en staat uitvoerig stil bij de anekdote over de Mariakerk, waar op een van de pilaren een afbeelding stond van een stier met zijn hoorns in de golven, zoals te zien is op verscheidene tekeningen en schilderijen van Pieter Saenredam. De eronder geschreven Latijnse verzen werden door talloze toeristen gekopiëerd. Een Nederlandse vertaling ervan komt voor in een van de oudste Nederlandstalige reisgidsen *Beschryvingh der Neder-landen* (1660-1662):

'Nakomer, neem het wonder aan, De plaats, daar deze pylaars staan, (Vertel het vry aan jong en oud) Op ossenhuiden is gebouwd.'

De Latijnse versie werd, in januari 1705, nauwkeurig overgeschreven door Monsieur de Blainville, die zijn twee pupillen, zoons van de Engelse minister William Blathwayt, leerde met kritische ogen te kijken naar oude monumenten en naar wat hun reisgids Misson erover te zeggen had[50].

Justinian las het allemaal precies na in de veertiende-eeuwse kroniekschrijver Johannes de Beka, en vertelt dat toen men bij het leggen van de fundering van de pilaar op een wel stuitte, de bisschop een grote som geld uitloofde voor wie het probleem zou kunnen oplossen. Een van de bouwkundigen kwam toen op het idee de wel dicht te stoppen met onbewerkte ossenhuiden, maar kreeg er geen geld voor omdat de bisschop het geheim intussen te weten was gekomen van het zoontje van de ingenieur, die uit wraak de bisschop vermoordde. Volgens een regelmatig aan toeristen vertelde variant van het verhaal, werd het zoontje door zijn vader gedood, typisch weer zo'n 'paapse legende' volgens John Northleigh. Maar de student Grey Neville (1700) schreef dat er in de buurt van de pilaar een gat in de vloer zat, waardoor men het geluid van de waterstroom nog steeds kon horen[51].

Een jaar nadat Masson en zijn pupillen verkast waren naar de academie van Wolfenbüttel, waar zij twee jaar zouden blijven, arriveerden de twee kleinzonen van de hertog van Leeds met hun gouverneur Louis Bérard. De jongens waren vijftien en zestien jaar oud, leerden in Utrecht Frans, wiskunde, tekenen, muziek, dansen, schermen en tennis, reden paard en maakten reisjes. Ze kleedden zich zoals paste bij hun rang en kostten hun grootvader, inclusief het salaris van *f* 1100 voor Bérard, zo'n 1000 pond (*f* 10.000) per jaar. Bérard hield de hertog regelmatig op de hoogte, ook van politiek nieuws. 's Winters was het soms zo koud dat hij vlakbij de haard

moest gaan zitten omdat anders zijn inkt zou bevriezen. Als postadres fungeerde hun boekhandelaar Willem van de Water. Dit duurde tot Juni 1711, toen de oudste broer, Lord William Henry, graaf van Danby, plotseling overleed, juist op het moment dat de jongens zouden beginnen met de rechtenstudie.

Ook voor de negentienjarige Schot Andrew Wauchope (1722), die ongeveer 1000 gulden per jaar betaalde aan pensionkosten voor zichzelf en zijn gouverneur George Waddell[52], waren de uitgaven voor zijn lessen niet de grootste kostenpost. Maandelijks betaalde hij zijn docenten Frans, dansen, wiskunde, schermen, muziek en Grieks, per persoon voor één les per dag, negen gulden en negen stuivers (één pistool). Paardrijden was vier pistolen per maand. Vergeleken hiermee waren de hoogleraars-tarieven van vijf ducatons (vijftien gulden en vijftien stuivers) per semester, voor een (groeps)college bij hen aan huis zeer gematigd[53].

Rechten

Omdat het Romeinse recht in sterkere mate het Schotse recht heeft beïnvloed dan het Engelse, waren het vooral Schotten die in de Republiek, en dus ook in Utrecht, rechten kwamen studeren, waarbij incidenteel ook aandacht besteed werd aan aspecten van het Schotse recht[54]. Een van deze Schotten was de al genoemde achttienjarige Lord George Douglas, die door zijn vader op reis gestuurd was onder leiding van de jurist Alexander Cunningham, zelf student in Utrecht in 1678-1680[55]. Op vrijdag 23 april 1686 kwamen ze om tien uur 's avonds aan. De volgende dag regelde Cunningham op recommandatie van twee professoren een pension bij de academiedrukker François Halma. Toen daar na een poosje ook de veertienjarige graaf van Orrery en zijn Franse gouverneur in huis kwamen, ging het kostgeld voor de Schotten omhoog aangezien de nieuwkomers wijn dronken bij het eten, en de anderen natuurlijk niet achter konden blijven[56].

Te oordelen naar de vrijwel wekelijkse brieven van Cunningham en de iets minder frequente epistels van Lord George, was de laatstgenoemde, die voorbestemd was voor de diplomatie[57], een ideale leerling. Omdat Lord George nog nooit een juridisch boek in handen gehad had, en het college van 'de beste professor', bij wie er 'geen Schotse opstandelingen studeren', al in februari begonnen was, besloot Cunningham hem zelf de eerste beginselen van het Romeinse recht (de *Instituten*) bij te brengen. In augustus zou George dan voldoende basiskennis hebben om de colleges bij de hoogleraren aan huis met vrucht te kunnen volgen. Op 10 mei bleek Cunningham van gedachten te zijn veranderd en schreef dat George de week erop al een college zou gaan volgen over verbintenissen, een 'gemakkelijk hoofdstuk' van de *Instituten*, waar de professor dan aan toe zou zijn. Eind mei liep hij bovendien viermaal per week de openbare (gratis) colleges geschiedenis, en tweemaal politieke wetenschappen[58], waarschijnlijk bij Gerard de Vries (1648-1705)[59].

Na drie maanden sprak en verstond Lord George zoveel Nederlands als nodig was voor een heer van stand, en begon hij met Frans, een taal die trouwens ook bij Halma aan tafel gesproken werd. Eind augustus ging hij van start met een tweede college Romeins recht, over de *Pandecten*, en in september was George de hele dag bezig met zijn rechtenstudie. 's Ochtends één uur met zijn professor en de rest van de tijd met Cunningham. 's Middags volgde hij driemaal per week algemene geschiedenis bij professor Graevius[60].

Omdat de hertog van Queensberry het zich niet kon permitteren dat er rondgefluisterd werd dat zijn zoon zich in Utrecht met vijanden van de koning inliet, moest er al spoedig uitgekeken worden naar een andere verblijfplaats, waar rustig gestudeerd zou kunnen worden. Cunningham had hier duidelijke ideeën over: het zou Genève moeten worden. Hier zou George onder zijn leiding *De jure belli ac pacis* van Hugo de Groot kunnen bestuderen. Bovendien zou hij in Genève Frans kunnen spreken en les kunnen nemen in dansen en schermen, iets wat in Utrecht toen niet goed mogelijk was. Omdat precieze instructies uitbleven, ging Cunningham in de kerstvakantie maar door met repeteren. 's Ochtends werd er gewerkt aan het Romeinse recht en 's middags, na een uurtje lezen in de klassieken, aan Grotius. De jonge graaf van Orrery was intussen naar Brussel vertrokken, eveneens omdat zijn familie niets moest hebben van de ballingen[61].

Tenslotte kwam de brief uit Schotland waarin stond dat George die winter nog in Utrecht mocht blijven; daarna zou hij, volgens zijn vader, het beste maar naar Duisburg of Frankfort aan de Oder kunnen gaan. Maar hier hadden Cunningham noch zijn leerling zin in: het waren plaatsen waar geen enkele gentleman volgens zijn stand zou kunnen leven. Heidelberg was veel geschikter. Daar waren goede juristen, de colleges begonnen er in mei, het klimaat was er gezond, de pensions goed en goedkoop en er kon bovendien geschermd en gedanst worden[62].

Toen ze eind april naar Heidelberg vertrokken[63], was George intussen een fervent boekenverzamelaar geworden, net zoals de jonge Charles Spencer (1674-1722), de zoon van de graaf van Sunderland, die tegelijk met Calamy in Utrecht was[64]. Cunningham and Douglas bezochten tweedehands boekwinkels en veilingen en zo leerde George naast de juridische boeken met hun prijzen ook de verschillende edities van de klassieken kennen. Op 7 juni 1686, zes weken na aankomst, was er al voor meer dan 200 gulden aangeschaft. Een week later voor 300 gulden, allemaal 'erg voordelig ... Zo goed, en zo goedkoop dat het bijna onmogelijk is niet te kopen'. Lord George hield een catalogus bij van zijn aanwinsten, en schreef in elk boek wat het hem gekost had[65]. Op 11 november vroeg hij zijn vader om 150 gulden extra om zijn verzameling klassieke auteurs te completeren. Op 10 januari 1687 had hij voor 538 gulden en drie stuivers aan boeken in zijn bezit, die op 27 maart naar Schotland gestuurd werden met als aangegeven waarde *f* 200, dit in verband met de vijf procent invoerrechten.

Een heel andere achtergrond dan Lord George had de wat oudere student John Erskine (1662-1743), wiens naam al vaak genoemd is. Na een kort verblijf aan de universiteit van Leiden, deed hij mee aan de mislukte opstand van de hertog van Argyle in Schotland in de zomer van 1685, en kwam op 6 november 1685 in Utrecht aan; een van de velen die hier betere tijden afwachtten en ondertussen begonnen of doorgingen met hun academische studie. Erskine was vooral jurist, maar deed daarnaast ook theologie, en kreeg bijles in oude talen van een landgenoot, John Sinclair. Hij volgde ook veel openbare colleges, waaronder de anatomische demonstraties. Op 9 februari 1686 schreef hij zich in voor niet minder dan drie colleges per dag: theologie bij Herman Witsius (1636-1708), rechten bij Johannes van Muyden (1652-1729), die, sinds het recente vertrek van Gerard Noodt naar Leiden, veel van diens leerlingen had overgenomen, en filosofie bij Gerard de Vries. Bovendien volgde hij de drie openbare (gratis) colleges die deze hoogleraren gaven in de collegezalen van de academie. Toen hij daarbij ook nog eens één uur per dag Franse les nam, werd zijn programma wel erg zwaar[66]. Na de zomervakantie deed hij het wat kalmer aan. Naast de openbare colleges, beperkte hij zich tot één privé-college in de theologie en twee in het Romeins recht (*Instituten* en *Pandecten*). Het laatstgenoemde was een zogenaamd disputeer-college, waarbij ieder op zijn beurt een aantal stellingen moest verdedigen. Erskine had het er niet gemakkelijk mee. Toen, half december, de eerste negentien boeken van de *Pandecten* behandeld waren, werd de professor naar gewoonte door zijn zestien studenten gezellig mee uit eten genomen; de rekening bedroeg 100 gulden[67].

Theologie

De theoloog Edmund Calamy (1688-1691), die op aandrang van vrienden naar Utrecht was gegaan, omdat hij als niet-lid van de anglicaanse (staats)kerk geen toegang had tot de universiteit van Oxford of Cambridge, vatte de studie ook breed op [68]. Behalve zijn lessen bij Witsius, volgde hij bij Graevius colleges geschiedenis en klassieke letteren (Sophocles), en bij Van Muyden Romeins recht. Herman Witsius, die goed Engels verstond, was uitstekend op de hoogte van de Engelse theologische literatuur en kon goed preken. Anders dan veel van zijn collega's strooide hij niet alleen geleerdheid van de kansel, maar probeerde hij ook op zijn gehoor in te praten[69]. Zijn colleges werden goed bezocht. Toen hij in 1698 in Leiden benoemd werd, gingen er veel studenten met hem mee. Calamy volgde verder soms de openbare colleges oosterse talen van Johannes Leusden (1624-1699) en de lessen van de theoloog Melchior Leydecker (1642-1721), van wie meer dan één student beweerde dat hij ongemanierd was. Hij werd meestal boos als ze hem vroegen iets uit te leggen dat niet direct met het programma te maken had[70].

Op 14 november 1698 schreef Matthew Simson aan Robert Wodrow dat hij bin-

Portret van Gerard de Vries (1648-1705), professor in de filosofie te Utrecht. Gravure door P. van Gunst naar G. Hoet. GAU, IA Vries, G. de (2).

nenkort naar Leiden zou gaan. Een van de redenen was dat Frederik Spanheim (1632-1701), die sinds 1670 in Leiden kerkgeschiedenis doceerde, beter was dan Leydecker[71]. Een wel zeer uitvoerig commentaar op de hoogleraren theologie gaf Matthew Connell, die na drie maanden studie in Utrecht ook naar Leiden was gegaan. De pas (1700) benoemde Henricus Pontanus (1653-1714), die van de theologen het grootste aantal studenten had, behandelde tijdens zijn openbare lessen de wonderen die in de bijbel vermeld staan. Hij stelde duidelijk dat alleen God hier verantwoordelijk voor was, en niet de natuur, zoals anderen wel beweerden. Op donderdagen en vrijdagen besprak hij 'die passages uit de Heilige Schrift waarop de roomsen hun dwalingen baseren'. Leydecker becommentarieerde de Heidelbergse Catechismus, en Petrus van Mastricht (1630-1706)[72], die tijdens zijn lessen veel vroomheid ten toon spreidde, behandelde het tweede hoofdstuk van het boek der Openbaringen, 'filosofisch en theologisch'. Ook bij de lessen van de filosoof-theoloog Gerard de Vries kwamen veel interessante zaken aan de orde, zoals bijvoorbeeld het Jodendom, de verspreiding van de christelijke godsdienst en de oorzaken van de macht van de Jezuïetenorde[73].

Ook Edmund Calamy volgde de lessen van De Vries, die veel omging met de Engelsen, en bij wie ook vier Britten tot doctor in de filosofie gepromoveerd zijn[74]. Hij was geen vriend van de dissenters (afgescheiden van de anglicaanse kerk), onder andere omdat hij ten onrechte meende dat de meesten van hun voorgangers het Onze Vader nooit baden. De Vries, die niets moest hebben van de ideeën van Descartes, gaf leuk les met veel anekdotes en kon goed uitleggen. Hij ging altijd op dezelfde manier gekleed, of het nu warm of koud was; mensen met slechte ogen adviseerde hij groene glazen in hun bril te dragen. Hij raadde zijn studenten ook aan regelmatig lichaamsbeweging te nemen, een advies dat door de grootste bolleboos destijds, de zoon van Sir John King, in de wind geslagen werd. Hij zat altijd met zijn neus in de boeken en had, net twintig, behalve theologie ook rechten en medicijnen gestudeerd. Ook was hij goed op de hoogte van de klassieke auteurs, de kerkvaders en wiskunde. Volgens Calamy is hij later gek geworden en voor zijn 30ste gestorven[75].

Medicijnen

Het *Album Promotorum* laat er geen twijfel over bestaan dat de universiteit van Utrecht voor Britten vooral synomiem geweest is met de medicijnenstudie, of in elk geval de promotie in de medicijnen. Afgezien van twee promoties in de rechten (door Engelsen) en vijf in de filosofie, promoveerden Britten in Utrecht verder uitsluitend in de medicijnen. Van 1661 tot 1710 waren het er niet minder dan 110, van wie 79 Engelsen en 31 Schotten[76].

Op 15 oktober 1697 berichtte de theologiestudent Francis Finlayson zijn vriend Alexander Wodrow dat de anatoom Johannes Munnicks (1652-1710) de woensdag ervoor begonnen was met de ontleding van een 'uitstekend menselijk kadaver'. De ontleding van een menselijk lichaam was in die tijd in Utrecht en Leiden zo'n bijzondere gebeurtenis dat de openbare colleges stil stonden, zodat alle studenten konden gaan kijken. De medicijnenstudent George Thomson meldde op 2 april 1698 dat er in elk van beide steden 's winters maar één lijk beschikbaar geweest was, tegen wel 30 in Parijs. Hij vond dat het daarom weinig uitmaakte of hij in Leiden studeerde, dat een betere naam had voor medicijnen, of in Utrecht. Persoonlijk was hij best tevreden met de colleges van professor Jacob Vallan (1637-1720), 'een oude ervaren arts', maar toch was hij van plan de praktische studie in Parijs voort te zetten, samen met ene Douglas, die al drie jaar in Utrecht gestudeerd had[77].

Een van de bekendste hoogleraren in de medicijnen in deze periode was Henri de Roy of Henricus Regius (1598-1679), professor vanaf 1638, bij wie ook James Appleyard, de eerste Britse doctor in Utrecht, gepromoveerd is. In 1668 schreef de juist afgestudeerde medicus Edward Browne aan zijn vader, de arts en literator Thomas Browne, dat hij Regius had gezien[78]. Skippon en Ray (1663) meldden dat hun landgenoot William Barbor op het punt stond in het koor van de Domkerk de doctorsbul uit handen van Regius in ontvangst te nemen. Volgens het gedrukte rooster van de openbare colleges (*Series Lectionum*) van het voorjaar van 1663, gaf Regius college om negen uur 's ochtends[79]. De medicijnenstudent John Muddyclift was hierbij regelmatig aanwezig.

John Muddyclift (1651-1690) was de oudste zoon van een dorpsarts uit Norfolk, en schreef zich in 1667 in als student te Cambridge. Wanneer hij precies in Utrecht is aangekomen is niet bekend, maar vanaf 2 september tot 29 september 1670, hield hij dagelijks een verslag bij van zijn activiteiten. Hij ging voornamelijk om met drie andere medische studenten uit Norfolk, een veel kleinere kennissenkring dan die van Calamy en Erskine, maar er waren in zijn tijd waarschijnlijk ook minder Britten in Utrecht.

Bij de filosoof (wis-en natuurkunde) Johannes de Bruyn (1620-1675) volgde hij een college over de *Principia* (1644) van Descartes, maar zijn medische hoogleraren waren Regius, en vooral de meer dan tien jaar jongere Ysbrand van Diemerbroek (1609-1674), bij wie er tussen 1651 en 1675 respectievelijk negen en vijf Britten

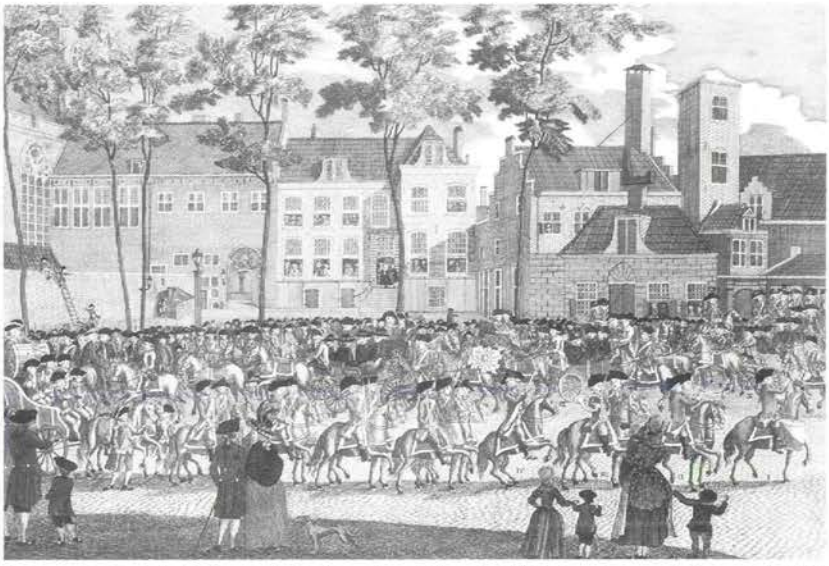

Studentenoptocht op het Oudmunsterkerkhof ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de hogeschool, 1786. Kopergravure door P.I. Muller. GAU, TA S 86.34.

gepromoveerd zijn. Op zijn privé-college tussen 2 en 3 uur 's middags, behandelde Van Diemerbroek onderwerpen uit de chirurgie aan de hand van een Frans handboek uit 1560 dat nog steeds veel gebruikt werd (Antoine Chaumette), aangevuld met voorbeelden uit zijn eigen praktijk.

Ook bij deze studierichting moesten de studenten om de beurt bepaalde casussen bespreken. Muddyclift begon op maandag 12 september met de voorbereidingen, en was de hele donderdagochtend, van zeven tot twaalf, bezig om het allemaal netjes uit te schrijven. Om twee uur begon het college: eerst was zijn Utrechtse vriend Johannes Munnicks aan de beurt, die op 13 december 1670 promoveerde en die later (1678) hoogleraar geworden is, en daarna kwam hijzelf met zijn onderwerp *De Caro* (Over de coma). Van Diemerbroek was redelijk tevreden.

Muddyclift's dagboek is vooral interessant vanwege de informatie die het geeft over zijn anatomische experimenten en over wat hij las. Tijdens de anatomische lessen deden de studenten weinig meer dan kijken en luisteren naar Van Diemerbroek. Als ze zelf wilden oefenen in het snijden, moesten ze ook voor het materiaal zorgen. Evenals bij het disputeren werkte Muddyclift hierbij samen met Munnicks. Op 10 september ontleedden ze bij Munnicks op de kamer, een koeienoog en op 14 september kocht Muddyclift een hond, die hij meenam naar de tuin van de familie Munnicks. De studenten hadden tevoren al in hun boeken opgezocht wat ze zouden tegenkomen. De hond werd gewurgd en opengesneden en Muddyclift vertelt vervolgens in geuren en kleuren over al het moois dat zijn vriend Munnicks hem liet zien.

Voor zijn lectuur ging hij soms naar de bibliotheek in de Janskerk, maar meestal stu-

deerde hij thuis. Naast de toneelstukken van John Fletcher (1579-1625), las hij algemeen wetenschappelijke lectuur zoals Thomas Browne's *Pseudodoxia Epidemica* (1646) en Joseph Glanville's *The Progress and Advancement of Knowledge* (1668), maar natuurlijk meestal medische boeken. Dat waren vooral de handboeken van Regius, die in 1668 in een verzamelband uitgekomen waren onder de titel *Medicina et Praxis Medica*, en een boek vol 'disputaties', gehouden onder leiding van Van Diemerbroek, over de ziekten van het hoofd en de borstkas[80]. Verder raadpleegde hij regelmatig het handboek van de hoogleraar uit Montpellier, Lazare Rivière (1589-1655), de publicaties van de Londense arts Thomas Willis (1621-1675) over de hersenen, en werk van de Leidse anatoom Johannes van Horne (1621-1671).

Op 21 september ging Muddyclift naar Van Diemerbroek toe en zei dat hij graag zo snel mogelijk zou willen promoveren. Dat kon, maar hij moest wel eerst tentamens afleggen. Dat gebeurde dezelfde dag nog bij Regius als oudste hoogleraar, en de dag erna bij Van Diemerbroek. Beiden vroegen ze er twee ducatons (*f*6:6) voor. Van Diemerbroek zei dat de promotie maar het beste 'privatim' zou kunnen gebeuren.

Op maandag 26 september vroeg Muddyclift de senaat formeel toestemming om te mogen promoveren, en de volgende dag werd hij, zowel 's ochtends als 's middags, geëxamineerd door zijn hoogleraren. Om zeven uur kreeg hij van de rector te horen waarover hij de volgende dag, tijdens het openbare examen in de senaat, een exposé moest houden.

Op 28 september om vijf uur 's middags was het zover. Alles ging goed en zowel Van Diemerbroek als Regius waren tevreden, Muddyclift was toegelaten tot de promotie. Om de doctorsgraad te verwerven moest hij nu binnen een maand een disputatie houden, over een onderwerp te kiezen uit een lijstje van vier. Het werd *De Apoplexia*, opgedragen aan zijn vader en zijn oom, beiden arts. Hierop is hij op 18 oktober in het openbaar gepromoveerd. Muddyclift heeft ongetwijfeld hard gewerkt om de tien pagina's tellende dissertatie (32 stellingen) te schrijven, want hij had geen tijd meer zijn dagboek bij te houden. Hij sloot het wel af in stijl, met de eed van Hippokrates, gedateerd 18 oktober 1670.

Besluit

De documenten afkomstig van Britse studenten die omstreeks 1660-1710 in Utrecht studeerden geven ons een globaal maar nog lang niet volledig beeld van hun doen en laten. Het was een gemêleerd gezelschap, bestaande uit zowel aanhangers van de gevestigde orde als leden van de politieke en godsdienstige 'oppositie'. Er waren adellijke jongelui met hun gouverneurs, die een duidelijke voorkeur hadden voor Utrecht boven Leiden, en individuele studenten die een aantal colleges volgden, vaak in verschillende vakken, of die zich (al of niet na een reguliere studie) voorbereidden op een promotie. Hun aantal was op zijn hoogtepunt tussen 1690

en 1710, en liep daarna sterk terug, waarschijnlijk mede onder invloed van het optreden van Boerhaave in Leiden.

De opmerkingen van de studenten over hun hoogleraren en colleges vormen een welkome bijdrage aan de geleerdengeschiedenis en wekken de verwachting dat een systematisch doorwerken van archieven in Nederland en daarbuiten, veel interessant aanvullend materiaal aan het licht zal brengen.

Bronnen en Literatuur

Album Leiden, 1875 ▸ *Album Studiosorum Academiae Lugduni-Batavae, 1575-1875*, 's-Gravenhage 1875.

Album Promotorum Utrecht, 1936 ▸ *Album Promotorum Academiae Rheno-Trajectinae, 1636-1815*, Utrecht, 1936.

Album Utrecht, 1886 ▸ *Album Studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae, 1636-1886*, Utrecht, 1886.

Anoniem, 1695 ▸ Anoniem 1695, An Account of My Two Voyages Beyond Sea, in the Years 1695 and 1699. New Haven, Yale University, Beinecke Library, the James Marshall and Marie-Louise Osborn Collection, Osborn MS b. 155.

Anoniem, 1699 ▸ Anoniem 1699, Notes of Several Passages and Observations in Holland etc., Part of France, Savoy, Piemont, Italy and Part of Germany, from June 1699 to July 1702. Huntingdon, County Record Office, M 36/19.

Bérard ▸ Bérard, Louis, Brieven aan de hertog van Leeds (1706-1711). Londen, British Library, MS Egerton 3339.

Berents, 1994 ▸ Berents, Dick, *Kerken en karossen. Fransen in Utrecht, 800-1900*, Utrecht, 1994.

Beschryvingh, 1660-1662 ▸ *Beschryvingh der Neder-landen soo uyt Louis Guicciardyn als andere vermaerde schryvers ...*, 2 delen, Jacob van Meurs, Amsterdam, 1660-1662.

Bientjes, 1967 ▸ J. Bientjes, *Holland und der Holländer im Urteil Deutscher Reisender (1400-1800)*, Groningen, 1967.

Blainville, 1743-1745 ▸ Mr de Blainville, *Travels through Holland, Germany, Switzerland [...] but Especially Italy*, 3 delen, Londen, 1743-1745, deel I.

Cairns ▸ John W. Cairns, 'Alexander Cunningham's Proposed Edition of the *Digest*: An Episode in the History of the Elegant School of Roman Law', te verschijnen.

Calamy, 1829 ▸ Edmund Calamy, *An Historical Account of My Own Life*, J.T. Rutt, ed., deel I, Londen, 1829.

Christyn, 1720 ▸ [J.-B. Christyn], *Les Délices des Pais Bas*, sin. loc., 1697. Verwijzingen naar de herdruk onder de titel *Histoire Générale des Pais-Bas*, 4 delen, Brussel, 1720.

Cunningham ▸ Alexander Cunningham, Brieven aan de hertog van Queensberry (1686-1687), Drumlanrig Castle, Schotland, getranscribeerd door W.A. Kelly.

Douglas ▸ Lord George Douglas, Brieven aan de hertog van Queensberry (1686-1687), Drumlanrig Castle, Schotland, getranscribeerd door W.A. Kelly.

Erskine, 1893 ▸ John Erskine, *Journal of the Hon. John Erskine*, W. Macleod, ed., *Scottish History Society*, XIV, Edinburgh, 1893.

Farrington, 1994 ▸ John Farrington, *An Account of a Journey Through Holland, Frizeland, etc. In Severall Letters to a Friend*, P.G. Hoftijzer ed. en C.D. van Strien inl., Leiden, 1994.

Fitzwilliam ▸ William Lord Fitzwilliam, The Voyage of the Low Countrys and of Some Part of France (1663). Northampton, Northamptonshire Record Office, Fitzwilliam Misc. 234.

Frank-Van Westrienen, 1983 ▸ A. Frank-Van Westrienen, *De Groote Tour*, Amsterdam, 1983.

Fraser ▸ James Fraser, Triennial Travels, [...] the Journey and Voyage of Master James Fraser (1657-1659). Aberdeen, University Library, MS 2538, deel III.

Guicciardini, 1660 ▸ [L. Guicciardini], *Belgicae sive inferioris Germaniae descriptio*, 3 delen, Amsterdam, 1660.

Haccius ▸ Johannes Haccius, Brief aan de voogd van Lord Irwin, Utrecht 16-12-1704. Leeds, West Yorkshire Archives, TN/C 9B.

Hunt en De Jong, 1988 ▸ John Dixon Hunt en Erik de Jong, eds., *De Gouden Eeuw van de Hollandse tuinkunst, The Anglo-Dutch Garden in the Age of William and Mary*, speciaal nummer van *Journal of Garden History*, VIII, 2 and 3 (1988).

Isham ▸ Justinian Isham, Account of a Tour on the Continent, 1704-1707. Northampton, Northamptonshire Record Office, Isham (Lamport), 5274, II. Brief aan zijn vader, Utrecht 3-2-1705, IC 3711.

Kelly ▸ W.A. Kelly, The Library of Lord George Douglas, Niet gepubliceerde MA thesis, University of Strathclyde, 1975.

Kenyon, 1958 ▸ J.P. Kenyon, *Robert Spencer, Earl of Sunderland, 1641-1702*, Londen, 1958.

Kernkamp, 1936 ▸ G.W. Kernkamp, *De Utrechtse Universiteit 1636-1815*, 2 delen, Utrecht, 1936.

Lindeman, e.a., 1993 ▸ R. Lindeman, e.a., *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst*, Rotterdam, 1993.

Lough, 1985 ▸ John Lough, *France Observed in the Seventeenth Century by British Travellers*, Stocksfield, 1985.

Mackenzie, 1876 ▸ James Mackenzie, Brief aan zijn vader, Utrecht 18-10-1693, in W. Fraser, ed., *The Earls of Cromartie*, 2 delen, Edinburgh, 1876, deel II.

Masson ▸ J. Masson, Brieven aan Sir Justiniam Isham Sr., Utrecht 10-3-1705; 20-9-1705. Northampton, Northamptonshire Record Office, Isham (Lamport), IC 3709 en 3710.

Misson, 1691 ▸ M. Misson, *Nouveau voyage d'Italie, fait en l'année 1688*, Den Haag, 1691.

Molyneux, 1841 ▸ Thomas Molyneux, Brieven aan zijn broer, 1683-1684, *Dublin University Magazine*, 18 (1841).
Mountague, 1696 ▸ William Mountague, *The Delights of Holland: Or A Three Months' Travel about that and the Other Provinces*, Londen, 1696.
Muddyclift ▸ John Muddyclift, Diary. Londen, British Library, MS Sloane 161.
Neville ▸ Grey Neville, Account of a Tour on the Continent. Reading, Berkshire Record Office, D/EN/F18/1.
Northleigh, 1705 ▸ John Northleigh, *Topographical Descriptions with Historico-Political and Medico-Physical Observations Made in Two Several Voyages through Most Parts of Europe*, in: J. Harris, *A Compleat Collection of Voyages and Travels*, 2 delen, Londen, 1705, deel II.
Pallas, 1925 ▸ *Pallas Leidensis MCMXXV*, Leiden, 1925.
Papillon, ed., 1887 ▸ A.F.W. Papillon, ed., *Memoirs of Thomas Papillon of London, Merchant (1623-1702)*, Reading, 1887.
Penson ▸ Thomas Penson, Penson's Short Progress into Holland, Flanders and France, with Remarques (1687). Edinburgh, National Library of Scotland, MS 3003 (een editie is in voorbereiding).
Percival ▸ Sir John Percival, My Journy to France, Holland, and Flanders in 1718. Londen, British Library, MS Add. 47059.
Rawlinson ▸ Richard Rawlinson, Account of a journey to Paris and the Low Countries in 1719. Oxford, Bodleian Library, MS Rawlinson D 1191.
Ray, 1673 ▸ John Ray, *Observations Topographical, Moral and Physiological; Made in a Journey through Part of the Low Countries, Germany, Italy and France*, Londen, 1673.
Reis-boek, 1700 ▸ *Reis-boek door de Vereenigde Nederlandsche Provincien en der zelver aangrenzende Landschappen en Koningrijken*, Jan ten Hoorn, Amsterdam, 1700.
Ridder-Symoens, De, 1996 ▸ H. de Ridder-Symoens, ed., *Universities in Early-Modern Europe (1500-1800)*, Cambridge, 1996 [deel II van W. Rüegg, ed., *A History of the University in Europe*].
Schwartz en Bok, 1989 ▸ G. Schwartz, en M.J. Bok, *Pieter Saenredam. De schilder in zijn tijd*, Maarssen, 1989.
Shaw, 1709 ▸ Joseph Shaw, *Letters to a Nobleman*, Londen, 1709.
Skippon, 1732 ▸ Philip Skippon, *An Account of a Journey Made thro' Part of the Low Countries, Germany, Italy and France*, in A. en J. Churchill, *A Collection of Voyages and Travels*, 6 delen, Londen, 1732, deel VI.
Sprunger, 1982 ▸ K.L. Sprunger, *Dutch Puritanism: A History of English and Scottish Churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Leiden, 1982.
Stoye, 1952 ▸ J.W. Stoye, *English Travellers Abroad, 1604-1667*, Londen, 1952.
Strien, Van, 1990 ▸ C.D. van Strien, 'John Talman en andere Britse toeristen in Leiden en omstreken rond 1700', *Leids Jaarboekje*, 82 (1990) 31-60.
Strien, Van, 1993 ▸ C.D. van Strien, *British Travellers in Holland during the Stuart Period*, Leiden, 1993.
Strien, Van, 1994 ▸ C.D. van Strien, 'Schotse studenten in Leiden omstreeks 1700', *Leids Jaarboekje*, 86 (1994) 132-148.
Strien, Van, 1996 ▸ C.D. van Strien, 'Schotse studenten in Leiden omstreeks 1700 (deel II)', *Leids Jaarboekje*, 88 (1996) 126-148.
Strien, Van, en Ahsmann, 1992-1993 ▸ Kees van Strien en Margreet Ahsmann, 'Scottish Law Students in Leiden at the End of the Seventeenth Century. The Correspondence of John Clerk, 1694-1697', *LIAS*, 19 (1992-2) 271-330, en 20 (1993-1) 1-65.
Strien-Chardonneau, Van, 1994 ▸ M.M.G. van Strien-Chardonneau, *Le Voyage de Hollande: récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies, 1748-1795*, Oxford, 1994.
Style ▸ Thomas Style, A Voyage through the Low Countrys, Germany, Italy and France, 1669-1671. Charlottesville, Virginia, University of Virginia Library, Acc. 6846-dl.
Veryard, 1701 ▸ Ellis Veryard, *An Account of Divers Choice Remarks ... Taken in a Journey Through the Low-Countries, France, Italy and Part of Spain*, Londen, 1701.
Vries, De, 1984 ▸ Jan de Vries, *European Urbanizaton 1500-1800*, Londen, 1984.
Walker ▸ John Walker, A Voyage Begunn in August Anno 1671. Taunton, Somerset Record Office, MS DD/WHb 3087.
Wauchope ▸ Andrew Wauchope, Rekeningen van zijn verblijf in Holland, 1722-1724. Edinburgh, Scottish Record Office, GD 247/177/6/11-18.
Wodrow ▸ Robert en Alexander Wodrow, Brieven gericht aan hen door studenten in Utrecht en Leiden, 1696-1728. Edinburgh, National Library of Scotland, MS Wodrow, letters.

Noten

* Met dank aan W.A. Kelly voor het beschikbaar stellen van zijn transcripties van de brieven van Alexander Cunningham en Lord George Douglas, en aan John W. Cairns voor inzage in zijn te verschijnen artikel over Cunningham.

1 Bijvoorbeeld Veryard, 1701, 5-6; Album Leiden, 1875, 9-6-1678, 22 Med. Album Utrecht, 1886, 1679 (kol. 74); Album Promotorum Utrecht, 1936, 13-5-1679. Anoniem, 1699, 5-7.

2 Zie bijvoorbeeld Stoye, 1952, Bientjes, 1967, Frank-Van Westrienen, 1983, Strien, Van, 1993, Strien-Chardonneau, Van, 1994. Voor Franse toeristen in Utrecht, zie Berents, 1994.

3 Zie ook Strien, Van, en Ahsmann, 1992-1993 en Strien, Van, 1990, 1994, 1996, over Britse studenten in Leiden.

4 De lijst van egodocumenten, aangelegd door Lindeman, e.a., 1993, levert voor wat de universiteit van Utrecht betreft niet veel op. Waarschijnlijk is er meer te vinden in correspondentie.

5 Zie ook Ridder-Symoens, De, 1996, 441 (Nederlanders in het buitenland); 360 (promotie pas na langdurige inschrijving); 439-440

(Schotten op het continent).

6 Kernkamp, 1936, I, 45-61; 86-87. Cijfers voor Utrecht uit het *Album Studiosorum* op basis van de willekeurig gekozen jaren 1643-1644, 1655, 1692 en 1696. Er is geen reden om aan te nemen dat het percentage buitenlanders dat zich liet registreren afweek van dat van de inwoners van de Republiek. Cijfers voor Leiden (1651-1725) uit *Pallas Leidensis*, 1925, 292-303. Zie ook Ridder-Symoens, De, 1996, 423.

7 In Calamy's studietijd (1688-1691) geeft het *Album Studiosorum* (kol. 84-89) slechts negentien namen van Britten, dertien Engelsen en zes Schotten. Zelf noemt hij er veel meer, zie hieronder: 'contacten met landgenoten'.

8 Muddyclift, Album Utrecht, 1886, kol. 65: Johannes Muddyclift, Anglus (28-9-1670). Rawlinson, Album Utrecht, 1886, kol. 120: Ricardus Rawlinson, Legum Doctor Oxoniensis et Regiae Societatis Londinensis Socius (21-9-1719). De hier aangegeven data staan niet in het *Album*, maar zijn afkomstig uit de aantekeningen van de reizigers.

9 Kernkamp, 1936, I, 183-185. Molyneux, 1841, 327. Promoties in Utrecht 1671-1710: 1653 (1681-1690: 445; 1691-1700: 543; 1701-1710: 399). Promoties in Leiden 1676-1700: 1357 (1691-1700: 605; 1701-1710: 678).

10 Promoties van Britten in Utrecht 1636-1660: 4; 1661-1670: 11; 1671-1680: 8; 1681-1690: 23; 1691-1700: 24; 1701-1710: 51; 1711-1720: 15. Totaal 1636-1720: 136, 3 (allen Engels) jur., 5 phil., 128 med. (Engelsen 95, Schotten 33). Promoties van Britten in Leiden 1661-1670: 27; 1671-1680: 32; 1681-1690: 27; 1691-1700: 32; 1701-1710: 15; 1711-1720: 25. Wodrow, Letters, passim.

11 Molyneux, 1841, 485 noemt de arrestatie in Leiden (1684) van Sir Thomas Armstrong en diens daaropvolgende executie in Londen.

12 Guicciardini, 1660, III, 198 (naar 26 steden heen en terug op een dag). Ook in Veryard, 1701, 6. Calamy, 1829, 169: 48 steden.

13 Keuze Utrecht of Leiden, zie ook Strien, Van, en Ahsmann, 1992-1993, 279-282. Groet, Molyneux, 1841, 327. Mode, Mountague, 1696, 197; Shaw, 1709, 5-6.

14 Lucht, Walker, 5. Douglas, zie Kelly, 32. Papillon, ed., 1887, 260 (1685). Neville, 40a.

15 Gebouwen, Kernkamp, 1936, I, 51-53. Skippon, 1732, 407. Shaw, 1709, 5. Northleigh, 1705, 709. Bibliotheek, Isham, 12. Rawlinson, 19.

16 Zonnenburg, Kernkamp, 1936, I, 204. Skippon, 1732, 409; 399. Northleigh, 1705, 710. Ook Veryard, 1701, 8 schrijft uitvoerig over de Leidse hortus; van de Utrechtse Universiteit noemt hij alleen het stichtingsjaar.

17 Fraser, 89r. Skippon, 1732, 407. Browne, in Strien, Van, 1993, 266. Shaw, 1709, 5. Neville, 41b. Erskine, 1893, 181.

18 Blainville, 1743-1745, 45.

19 Fraser, 89v-90v. Browne, in Strien, Van, 1993, 266. Geen bezoek, Skippon, 1732, 409. Anekdotes, Calamy, 1829, 163-165.

20 Vries, De, 1984, 270-271. Het eerste getal geldt voor 1650 het tweede voor 1700: Edinburgh (35.000-40.000), Dublin (17.000-60.000), Bristol (20.000-25.000), Norwich (20.000-29.000).

21 Fitzwilliam, 14v. Ray, 1673, 38. Mountague, 1696, 196. Fraser, 87v. Zie ook Walker, 5. Skippon, 1732, 407. *Délices*, zie Christyn, 1720, IV, tegenover 270.

22 Calamy, Album Utrecht, 1886, kol. 84: Edmundus Callavry, Londino-Anglus. Calamy, 1829, 139; 142. Rondreis, Isham, Anoniem, 1699, Blainville, 1743-1745, Bérard. Ordinaris, Strien, Van, 1993, 317. Locke, in Strien, Van, 1993, 356-357. Penson, 65.

23 Mackenzie, 1876, 100. *Reis-boek*, 1700 vermeldt dertien herbergen. Overnachting, Rawlinson, 19.

24 Haccius, 16-12-1704. Calamy, 1829, 146.

25 Calamy, 1829, 142; 188-89; 172.

26 Telling, Kernkamp, 1936, I, 180; Mackenzie, 1876, 100 (1693) noemt het aantal van vijftig Schotten.

27 Erskine, 1893, 166; 214.

28 Calamy, 1829, 171. Erskine, 1893, 212.

29 Erskine, 1893, 208; 187.

30 Erskine, 1893, 193; 218.

31 Rebellen, Douglas, 9-8-1686; 28-10-1686. Uitschot, Cunningham, 20-1-1687.

32 Zie Sprunger, 1982, 450-454. 1693, zie noot 26. Mountague, 1696, 198. Penson, 67. Na 1816 was alleen het koor nog over; dit werd gesloopt in 1843 (Schwartz en Bok, 1989, 141).

33 Zie Strien, Van, 1993, 266, 288. Beschadigd, Anoniem, 1695, 28. Citaat student, Anoniem, 1699, 6.

34 Erskine, 1893, 167, 216: Calamy, 1829, 144. Franse kerk, Calamy, 1829, 145-146. Sunderland, zie Kenyon, 1958, 239. Hoed, Erskine, 1893, 218.

35 Erskine, 1893, 177, 181.

36 Erskine, 1893, 182; kerst, 217; zondag, 166-167. Zie ook Calamy, 1829, 146 en Mountague, 1696, 200-201.

37 Huizen, Shaw, 1709, 4. Neville, 41b. Style, 45. Mantels, Cunningham, 19-8-1686.

38 Style, 44. Aap, Anoniem, 1699, 7.

39 Rondleiden, bijv. Farrington, 1994, 77 (1710), Anoniem, 1695, 27. Erskine, 1893, 172, 190. Aantal treden, Skippon, 1732, 408 (Isham, 11: 464; Molyneux, 1841, 327: 465). Penson, 66.

40 Maliebaan, Kernkamp, 1936, I, 218-219; Strien, Van, 1993, 266; Anoniem, 1699, 5; Northleigh, 1705, 710; Anoniem, 1695, 27. Fransen, Neville, 41b. Rijschool, Isham, 20; Kernkamp, 1936, I, 224; Masson, 20-2-1705. Muziek, Isham, 19.

41 Manoeuvres, Douglas, 9-8-86; Orrery, in Strien, Van, 1993, 334. Erskine, 1893, 201-202.

42 Calamy, 1829, 182-185. Anoniem, 1699, 7-13.

43 Muddyclift, 5r, 6r, 12v. Erskine, 1893, 188, 190, 193. Isham, 24. Sprookje, Shaw, 1709, 6.

44 Percival, 89v-90r geeft een vrij lange beschrijving en verwijst naar prenten ervan (zie Hunt en De Jong, 1988, 193-198). Isham, 23-24.

45 Talman, in Strien, Van, 1993, 166; zie ook Strien, Van, 1990. Isham, 31. Mountague, 1696, 201.

46 Studenten naar Vianen, Erskine, 1893, 189-90. Isham, 26. Lanen, Northleigh, 1705, 710. Anoniem, 1699, 7. Style, 38. Fitzwilliam,

15r.

47 Stoye, 1952, 393-445. Commentaren op die repressie, Lough, 1985, 253-265.
48 Masson, 10-3-1705: 50 écus (een franse kroon of écu was ongeveer een rijksdaalder).
49 Isham, 3; zie ook Farrington, 1994, 77 (1710).
50 Saenredam, Schwartz en Bok, 1989, 130-150. *Beschryvingh*, 1660-1662, II, 439-440. Blainville, 1743-1745, I, 46.
51 Isham, 15-17. Variant, Skippon, 1732, 408; Blainville, 1743-1745, 46-47. Northleigh, 1705, 709. Neville, 41b.
52 Zie Strien Van, 1996, 135; 147, n. 8.
53 Wauchope liep onder andere college bij de historici C.A. Duker (1670-1752) en A. Drakenborch (1684-1748).
54 Zie Strien, Van, en Ahsmann, 1992-1993, 282-283; 296-297.
55 Cairns.
56 Cunningham, 26-4-1686; 17-5-1686.
57 Cairns.
58 Cunningham, 26-4-1686; 10-5-1686; 28-5-1686.
59 Matthew Connell hoorde hem, bij een bespreking van de Europese koningshuizen, eens beweren dat de koning van Schotland de oudste rechten had (Wodrow, Letters, Quarto, I, 117, 8-3-1701), maar volgens Erskine, 1893, 181, 208 was De Vries over de toestand in Engeland en Schotland maar slecht geïnformeerd.
60 Cunningham, 30-8-1686; 11-9-1686.
61 Cunningham, 15-11-1686; 30-12-1686; 20-12-1686.
62 Cunningham, 7-2-1687; 27-1-1687.
63 Cairns.
64 Calamy, 1829, 156.
65 Douglas en Cunningham, 19-8-1686.
66 Erskine, 1893, 176-188 passim; 208; 215. Noodt (1647-1725) ging in 1686 naar Leiden.
67 Erskine, 1893, 207-217 passim.
68 Dissenters, Ridder-Symoens, De, 1996, 429.
69 Calamy, 1829, 139-167 passim.
70 Goed bezocht, Erskine, 1893, 167. Naar Leiden, Wodrow, Letters, Quarto, I, 45 (28-11-1698). Leydecker, Ibidem, 21 (26-11-1698); 117 (Matthew Connell, 8-3-1701).
71 Wodrow, Letters, Quarto, I, 44.
72 Erskine, 1893, 184 hoorde hem eens zeggen dat de Schotse kerk 'de zuiverste was sinds de tijd van de apostelen'.
73 Matthew Connell (8-3-1701), Wodrow, Letters, Quarto, I, 117.
74 Promoties bij De Vries, 1684-1703. In totaal promoveerden er vijf Britten in de filosofie (1660-1710).
75 Calamy, 1829, 158-166; 189. In de Wodrow correspondentie bevinden zich brieven van en aan De Vries (1696-1702). Anekdotes, ook Wodrow, Letters, Quarto I, 117.
76 Zie noot 10.
77 Wodrow, Letters, Quarto, I, 35, zie ook Erskine, 1893, 166. Wodrow Letters, Quarto, I, 37 (Thomson ook Album Leiden, 1875, 18-5-1699). Ook Thomas Molyneux, 1841, 485 noemt in 1684 de voordelen van de Parijse ziekenhuizen voor medische studenten.
78 Strien, Van, 1993, 266.
79 Volgens Skippon, 1732, 407 op 16 juni 1663. Album Promotorum Utrecht, 2 juni. Ray, 1673 nam de *Series* op in zijn boek, 39-41.
80 *Disputationum practicarum ... de morbis capitis et thoracis*, Utrecht, 1664.

Het bemoeilijken van het kwaad

De prostitutie in Amersfoort tussen 1856 en 1911: van regulering tot bordeelverbod

Th. M. Wijntjes & D.J. Noordam

In het negentiende-eeuwse Nederland was prostitutie gebonden aan regels die de lokale overheid vaststelde. In sommige gevallen ging men na verloop van tijd over tot afschaffing ervan, om redenen die niet altijd duidelijk zijn. In Amersfoort is voor het eerst een poging gedaan om de regelingen met betrekking tot prostitutie te beëindigen. In Amersfoort kwamen daarbij bindingen tussen lokale en landelijke politici duidelijk naar voren.

In dit artikel komen verschillende problemen aan de orde. Het gaat allereerst om de vraag waarom de regulering (in 1856) tot stand kwam en wie de drijvende krachten er achter waren. Verder wordt geanalyseerd hoe de bepalingen in de praktijk werkten, welke groepen zich er tegen verzetten, wat hun motieven waren en welke taktiek zij toepasten. Tenslotte worden de pogingen behandeld om in de gemeenteraad van Amersfoort tot afschaffing van regulering en tot het uitvaardigen van een bordeelverbod te komen. Hier krijgen de standpunten en de argumenten die men gebruikte, ook de nodige aandacht.

Mw. Th.M. Wijntjes (1941) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden en specialiseerde zich daar op de Middeleeuwen. Na een studie Arabische taal- en letterkunde aan de UvA concentreerden haar wetenschappelijke activiteiten zich op de middeleeuwse geschiedenis van Spanje en Noord-Afrka.

Dr D.J. Noordam (1941) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden en promoveerde daar in 1986 op *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw.* Hij werkt sinds 1975 als medewerker sociale geschiedenis in Leiden en publiceerde studies over historisch-demografische onderwerpen, minder gangbaar seksueel gedrag, elites en het verleden van zijn woonplaats.

Inleiding*

Op welke manier de regelingen, waaraan in de negentiende eeuw de prostitutie in Nederland was gebonden, functioneerden en waarom men tot afschaffing ervan overging, is nog onvoldoende bekend[1]. De motieven en acties van vóór- en tegenstanders van prostitutieregelingen zijn tot nu toe het best geanalyseerd, weinig weten we echter van de reacties van gewone mensen[2]. Voor Amersfoort bestaat veel materiaal om deze onderwerpen te bestuderen[3]. Bovendien is in deze stad de eerste poging gedaan om over te gaan tot het afschaffen van de regelingen met betrekking tot prostitutie. Tenslotte is Amersfoort een goede case-study omdat de bindingen tussen de lokale en de landelijke politici daar zo duidelijk waren.

De gemeenteraad van Amersfoort in 1856

Amersfoort was in het midden van de negentiende eeuw een middelgrote provinciestad met ca. 12.500 inwoners[4]. De ene helft van de bevolking was protestant, de andere rooms-katholiek en (in veel mindere mate) oud-katholiek.

De Gemeentewet van 1851 had een censuskiesrecht ingevoerd, waarmee een eind kwam aan het oude systeem van coöptatie voor de gemeenteraad. De invloed van de bevolking was desondanks gering want er waren in 1856 slechts 541 mannen

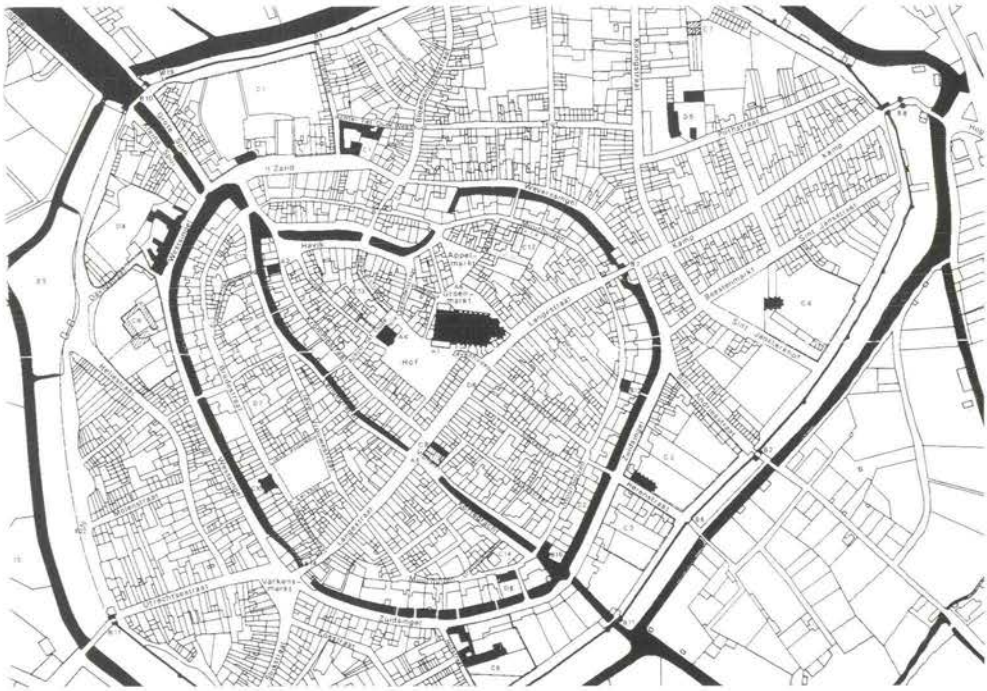

Plattegrond van Amersfoort in de tweede helft van de negentiende eeuw. Uit: Historische stedenatlas van Nederland. Amersfoort, Delft, 1982.

kiesgerechtigd voor de raad[5]. Van politieke partijen was in deze tijd nog geen sprake. Ook kiesverenigingen, een soort standsgebonden debatingclubs die kandidaten steunden, speelden geen rol, de twee eerste werden pas in 1857 opgericht[6]. Ieder raadslid werd op persoonlijke kwaliteiten gekozen en handelde volgens zijn overtuiging.

De verkiezingen na de wetswijziging van 1851 hadden een vrijwel totale vernieuwing van de gemeenteraad gebracht[7]. De welstandseis veroorzaakte dat in de beroepen van de raadsleden weinig variatie bestond[8]. Het betrof vooral juristen en 'kooplieden', dat wil zeggen fabrikanten, directeuren en gegoede middenstanders. Adel en patriciaat speelden nauwelijks een rol van betekenis[9]. De betrekkelijk hoge census verklaart ook dat slechts 20 % van de raadsleden rooms- of oud-katholiek was[10]. Wel was één van de beide wethouders rooms[11].

De gemeenteraad was verdeeld in twee afdelingen, ieder onder leiding van een wethouder. Een voorstel aan de raad kwam eerst in beide afdelingen, die daarover schriftelijk verslag uitbrachten. Daarna volgde een plenaire behandeling en een stemming, per artikel en vervolgens in zijn totaliteit. De burgemeester mocht meestemmen als hij tot de gekozen raadsleden behoorde, wat in 1856 het geval was. Indien men het noodzakelijk achtte, konden de debatten achter gesloten deuren plaatsvinden. Soms werd eerst een commissie ad hoc gevormd om een zaak te bestuderen en daarover een rapport op te stellen voor de raad. Daarna vond de afhandeling plaats volgens de gebruikelijke procedure[12]. Van de raadsvergaderingen maakte men korte notulen met de uitslag van de stemmingen, maar zonder de argumenten pro en contra. De achter gesloten deuren behandelde zaken werden genotuleerd in een apart register 'Geheime Notulen'. De *Amersfoortsche Courant* bevatte gewoonlijk korte verslagen van de raadsvergaderingen, maar die is voor deze periode niet bewaard gebleven[13].

Het instellen van reglementering en medisch onderzoek, 1856

De Gemeentewet van 1851 had de zorg voor openbare orde, zedelijkheid en gezondheid bij de burgemeester gelegd. Binnen vijf jaar moest de gemeenteraad zorgen voor de noodzakelijke verordeningen. Amersfoort was bepaald niet voortvarend, want pas in de vergadering van 7 februari 1856 kwam een concept-verordening op de huizen van ontucht en de publieke vrouwen in de raad ter sprake[14].

Behalve deze reglementering waarin ook het medisch toezicht was opgenomen, lagen toen eveneens een Instructie voor den geneeskundige en een Memorie van Toelichting ter tafel. Uitgangspunt van de verordening was 'zoo veel mogelijk onschadelijk te maken wat men toch niet geheel weren of verbieden kan'. Hiermee vertolkte de gemeenteraadscommissie het standpunt van de zogenaamde hygiënisten[15]. Dezen gingen er van uit dat jongemannen niet in staat waren hun seksuele

De Burgemeester en Wethouders van *Amersfoort* doen te weten, dat door den Raad dier gemeente, in zijne vergaderingen met gesloten deuren, van den 2 April 1856 en 29 September 1856, en in de openbare vergadering van den 17 November 1856, is vastgesteld de navolgende

VERORDENING op de Huizen van Ontucht en de Publieke Vrouwen te Amersfoort.

Artikel 1.

De Commissaris van politie is, onder opper-toezigt van den Burgemeester, belast met het toezigt op de Publieke huizen, en de Publieke vrouwen en de prostitutie in het algemeen.

Art. 2.

Voor *publieke huizen* worden gehouden alle woningen, of gedeelten van woningen, waarin, door de bewoners, op eenigerlei wijze, gelegenheid gegeven wordt, tot het plegen van ontucht.

Hieronder zijn niet begrepen de woningen van publieke vrouwen, voorkomende op het register bij art. 18 vermeld, welke op zich zelve wonen.

Art. 3.

Het is verboden, zonder vergunning van Burgemeester en Wethouders, eenig publiek huis te houden of op te rigten.

Verordening op de huizen van ontucht en de publieke vrouwen te Amersfoort, 1856, GA Amersfoort, Dossier prostitutie.

behoeften te onderdrukken. Om te voorkomen dat zij brave burgervrouwen lastig vielen, was het beter dat zij seks hadden met prostituées. Het gevaar dat daaruit voor de volksgezondheid kon voortvloeien, speciaal in garnizoenssteden als Amersfoort, wilden de hygiënisten beperken door het instellen van een 'sanitair toezicht', de periodieke keuring van deze vrouwen. De commissie merkte op dat men dit doel het gemakkelijkst kon bereiken met de exploitatie van publieke huizen.

De concept-verordening op de prostitutie bestond uit 33 artikelen, waarvan hier de belangrijkste ter sprake komen (in Bijlage I staat de tekst van de hele verordening). Het houden van een publiek huis werd aan een schriftelijke vergunning onderworpen. De bordelen moesten 's nachts gesloten zijn. Tijdens de kermis werden wafel- en poffertjeskramen onder politietoezicht gesteld, zelfs konden de eigenaren daarvan verplicht worden hun vrouwelijk personeel tijdelijk te ontslaan.

Er mocht niet zichtbaar worden getippeld of geworven. Overdag was het aan een publieke vrouw verboden aanstoot te geven. 's Nachts mocht ze zich zelfs helemaal niet op straat bevinden. Ook dienstboden onder de 45 jaar in een publiek huis waren verplicht zich te onderwerpen aan het geneeskundig toezicht en als de exploitant een ongehuwde of niet met haar man samenlevende vrouw was, gold voor haar hetzelfde. Vrijgevestigde prostituées mochten anderen geen gelegenheid geven tot het plegen van ontucht, terwijl de politie altijd toegang had tot de woning van de betrokkenen. De vrouwen kregen een door de commissaris van politie afgegeven en gewaarmerkt boekje met persoonsgegevens. Deze moest een Register voor publieke vrouwen bijhouden, maar het was mogelijk zich te verweren tegen opname erin of zich te laten uitschrijven.

Houdsters van een boekje moesten zich wekelijks medisch laten onderzoeken, tegen vergoeding thuis of gratis op een door de overheid aangewezen plaats. De politie kon ook tussentijds onderzoek opleggen. Bij constatering van syfilis of schurft moest een prostituée zich door de geneeskundige laten behandelen en afzien van verder geslachtsverkeer. Zolang ze ziek was hield de arts haar boekje onder zijn beheer.

Het afsluitende artikel 33 bevatte strafbepalingen voor overtredingen. Uit de Memorie van Toelichting blijkt dat maintenées niet onder de regeling vielen. Daar valt ook te lezen dat men rendez-vous huizen als huizen van ontucht beschouwde, evenals 'wafelkramen'.

Nadat het concept was doorgesproken in de beide afdelingen van de raad, waar het niet op noemenswaardige tegenstand stuitte, volgde op 2 april 1856 de behandeling in een besloten plenaire zitting van de gemeenteraad [16]. Veel spanning leverde dit niet meer op. De raad telde toen in totaal vijftien leden [17]. Drie van hen golden als gematigd vooruitstrevend, de overigen als conservatief [18]. Ondanks deze verschillen in politiek inzicht werd het ontwerp, na twee wijzigingen, unaniem goedgekeurd.

Hiermee was de verordening nog niet van kracht, want voor afkondiging was het fiat van Gedeputeerde Staten nodig. Dit college had bezwaren tegen enkele artikelen, onder meer over de sluitingstijden [19]. Na enige correspondentie stemde de gemeenteraad zeven maanden later, op 17 november 1856, unaniem in met de voorgestelde wijzigingen. Het college deed dit niet van harte maar alleen om niet de hele verordening te laten sneuvelen, zoals B en W lieten weten [20]. Op 11 december 1856 werd de inmiddels gedrukte verordening afgekondigd en vanaf dat moment kende Amersfoort gereglementeerde prostitutie en verplicht medisch toezicht op prostituées. Om dit laatste te kunnen uitvoeren stelde de raad J.Bruning aan tot geneeskundige, belast met het toezicht op de publieke vrouwen tegen een jaarlijkse vergoeding van *f* 200 [21]. Het medisch onderzoek kon voorlopig nog niet in een ziekenhuis gebeuren, want dat kreeg Amersfoort pas in 1875 [22].

Prostitutie onder toezicht

Voor het openen van een bordeel was dus vanaf 11 december 1856 schriftelijke toestemming van de burgemeester vereist. Direct daarna vroeg vrouw Troost, die al 25 jaar een tapperij dreef in de Paternosterstraat, een vergunning aan om langer open te blijven. Zij motiveerde dit door te wijzen op de concurrentie van vele 'stille huizen', waarschijnlijk clandestiene bordelen [23]. Haar bedrijf was in werkelijkheid een publiek huis, zoals blijkt uit een brief uit 1850 van de commissaris van politie, die toen vond dat het maar bij dat éne bordeel moest blijven [24]. Het pand in de Paternosterstraat kende na vrouw Troost nog andere bordeelhoudsters. Toen het bedrijf in 1861 in handen kwam van de weduwe De Goede-Wiggenraad, adviseerde

De Paternosterstraat gezien in de richting van de Langegracht, GA Amersfoort, A-III-5 (Paternosterstraat 5).

de commissaris haar een vergunning te verstrekken omdat het ontbreken van een bordeel tot klachten van het garnizoen zou leiden [25].

In 1866 bestond een tweede bordeel in dezelfde omgeving [26]. In 1867 was de commissaris van politie zelfs van mening dat drie publieke huizen geen overbodige luxe zouden zijn [27]. Het lijkt erop dat de gemeente de prostitutie in de buurt rond de Bredestraat-Paternosterstraat wilde concentreren. Voor huizen waar al eens een bordeel gevestigd was geweest, kwam zonder problemen weer een vergunning af. Maar het lukte vrijwel nooit om er een te krijgen voor nieuwe panden. Voor een deel zal dit ook het gevolg zijn van acties van buurtbewoners tegen de vestiging van nieuwe bordelen [28]. De bewoners van de deftige Langegracht slaagden er echter niet in het bordeel aan de Paternosterstraat, die uitkwam op hun gracht, weg te krijgen [29]. Pogingen om de bordelen in bepaalde buurten te concentreren, vonden in deze jaren ook in Utrecht plaats [30].

Het aantal prostituées bedroeg één of twee per huis [31]. In 1867 schatte de commissaris van politie dat er in totaal drie à vier publieke vrouwen in Amersfoort werkzaam waren [32]. Uit de jaarverslagen van de gemeente, waarin Bruning onder het hoofd 'Medische politie' opgave deed van de gevallen van syfilis, blijkt dat deze na 1866 stegen van twee naar vijf of zes. Hij noemde echter geen aantallen van onderzochte vrouwen, dit in tegenstelling tot H.H.E. Morren, die hem in 1870 opvolgde. Het waren er in 1870 en 1871 niet minder dan dertien, welk aantal in 1872 tot vier was gedaald. Tussen 1873 en 1880 schommelde het tussen vier en zeven, maar Morren klaagde toen wel over de toename van de clandestiene prostitutie. Ook deze ontwikkeling, afname van bordeelprostitutie en stijging van het aantal vrijgevestigde vrouwen, was niet beperkt tot Amersfoort [33].

De aspirant-bordeelhouders waren vóór 1880 meestal vrouwen. Ook elders was het tot het laatste kwart van de negentiende eeuw gebruikelijk dat vrouwen de bordelen dreven [34]. Als motief voor hun activiteiten voerden dezen soms de zorg voor jonge kinderen aan [35]. Een mannelijke bordeelhouder gebruikte hetzelfde argument; hij beriep zich verder op invaliditeit die de uitoefening van een gewoon beroep verhinderde [36]. Deze exploitanten van een publiek huis stelden het drijven van een bordeel voor als een eerlijke broodwinning waarvoor men zich niet hoefde te schamen.

Met de komst van de bordeelbaas Wortmann lijkt er een commerciële aanpak in het rosse leven van Amersfoort te komen [37]. Hij dreef bordelen in verschillende steden en men verdacht hem van vrouwenhandel [38]. De commissaris van politie gaf in januari 1881 een advies over de aanvraag van Richard Wortmann voor een vergunning tot het houden van een publiek huis in het pand Singel 46 [39]. Hij schreef aan de burgemeester: 'Immers was het mij reeds lang bekend, dat zoowel in dat huis, als in de woning van den tapper Bieving in de Breedstraat, ontucht werd gepleegd, maar het gemis aan voldoend bewijs maakte, dat ik daartegen niet handelend konde optreden, doch mij moest tevreden stellen met het kwaad zooveel mogelijk te bemoeilijken, en dit heeft Wortmann welligt genoopt zich aan de verordening te willen onderwerpen'. Wanneer Bieving met zijn activiteiten was begonnen, is onduidelijk omdat hij zonder vergunning werkte. Wortmann, die overigens de zaken in Amersfoort door zijn vrouw Marie Grothe liet behartigen, werd later het mikpunt van de antiprostitutiebeweging [40].

De reglementering in de Amersfoortse gemeenteraad, 1881-1882

Amersfoort was in 1880 gegroeid tot ongeveer 13.500 inwoners, van wie 628 mannen het recht hadden de gemeenteraad te kiezen [41]. Politieke partijen waren er nog steeds niet, wel traden inmiddels vier kiesverenigingen op, voor elke politieke stroming één [42]. Maar van een duidelijke verzuiling was geen sprake, want de roomskatholieke kiesvereniging 'Recht voor Allen' sprak zich ook uit voor protestantse kandidaten, terwijl het gematigd liberale 'Amersfoort' hervormden en katholieken aanbeval.

Dr P. Groeneboom trachtte tevergeefs de reglementering van de prostitutie in Amersfoort te handhaven, GA Amersfoort, record 10.948.

De samenstelling van de gemeenteraad was in 1881-1885 in zoverre veranderd dat er meer middenstanders, fabrikanten en directeuren in zaten en minder juristen [43]. Religieus gezien vormden de leden een bont gezelschap. De kiezers kozen nog steeds op de persoon, niet op kleur [44]. Hoe weinig verzuild de Amersfoortse raad in deze periode was, blijkt wel uit de discussies over prostitutie in deze periode.

Bij de behandeling van de begroting in 1881 debatteerde de raad over de vergoeding voor de geneeskundige in gemeentedienst [45]. Voor deze man werd in de begroting een verhoging met

f 100 van zijn salaris als arts, belast met het toezicht op de publieke vrouwen voorgesteld. De geneeskundige dr P. Groeneboom verklaarde zich tegen, de liberaal H.W.A. van den Wall Bake (1850-1928), waals-hervormd en directeur van een 'Beiersch bier-brouwerij', steunde het voorstel. Men gaf geen reden op voor de overigens goedgekeurde verhoging van de vergoeding, misschien werd het toezicht op de vijf prostituées als een belastende werkzaamheid gezien[46].

Een recent, door tussentijdse verkiezing, in de raad gekomen lid, C.V. Gerritsen (1850-1905), een graanhandelaar, die met het geloof had gebroken en in politiek opzicht 'radicaal' was, nam ook het woord[47]. Hij liet tot ieders verbazing weten dat hij van plan was een voorstel in te dienen om de verordening op de huizen van ontucht en de publieke vrouwen uit 1856 in te trekken. Dat zou dus het einde betekenen van de reglementering en van het medisch toezicht op prostituées. Dit was des te opmerkelijker omdat tot dan toe nergens in Nederland zo'n stap was ondernomen.

De motieven van Gerritsen om tot dit initiatief te komen, zijn onbekend. Veranderingen in het aantal bordelen of toename van de prostitutie was zeker niet te constateren. Gerritsens belangstelling voor deze zaak zal wel zijn geïnspireerd door de nauwere contacten die hij sinds maart 1881 onderhield met de bekende feministe, de arts Aletta Jacobs[48]. De komst van Wortmann naar Amersfoort in het najaar van 1880 en diens pogingen tot legalisering van zijn bordeel in januari 1881 hebben mogelijk ook geleid tot meer aandacht voor de prostitutiekwestie.

C.V. Gerritsen nam in Nederland als eerste het initiatief om te komen tot afschaffing van de reglementen met betrekking tot prostitutie. Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage.

De discussies in de raad werden, behalve in de lokale pers, ook op de voet gevolgd door *Het Maandblad. Getuigen en Redden*, het orgaan van de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie (NVP), die in 1879 was opgericht door de orthodox-protestantse ds Hendrik Pierson[49]. Pierson ging er van uit dat prostitutie, hoewel onuitroeibaar, toch krachtig moest worden tegengegaan. Dit kwaad zou worden bevorderd als de overheid de reglementering in stand hield want het sanitaire onderzoek verminderde de kans dat een man een geslachtsziekte opliep. Daar tegenover stelde Pierson dat, als men van een vrouw eiste dat zij tot haar huwelijk kuis was, hetzelfde van de man mocht worden gevraagd. De discussies in de Amersfoortse raad

zijn zo interessant omdat vóór- en tegenstanders goed op de hoogte waren van deze argumenten, terwijl door persoonlijke interventies van Pierson en zijn NVP, het debat verder werd gevoerd.

Op 22 oktober 1881 stelde Gerritsen in een brief aan de raad voor de verordening in te trekken, omdat die onrechtvaardig en onbillijk was. Hij vond dat het kwaad (de prostitutie) niet aan regels moest worden onderworpen. Bovendien was het onrechtvaardig de vrouw te treffen met reglementering en geen eisen aan de kuisheid van de man te stellen. Voor de juridische argumenten steunde Gerritsen op de zojuist verschenen brochure van de antirevolutionaire jhr mr W.H. de Savornin Lohman, 'De verhouding van den Staat tot de prostitutie' [50]. Gerritsen stuurde aan de raadsleden bovendien zijn eigen geschrift toe: 'Eenige bezwaren tegen het reglementeeren der prostitutie' [51]. Op 10 januari 1882 kwamen het voorstel en de toelichting daarop in behandeling in een openbare zitting, want burgemeester en raad vonden het niet nodig dat achter gesloten deuren te doen [52]. Dit was het enige succesje dat de indiener van de motie boekte, want hij vond geen enkele medestander. Groeneboom, zijn belangrijkste bestrijder, meende dat Gerritsen te veel het stokpaardje van vrijheid van het individu bereed. De arts liet in zijn betoog de hygiënische aspecten het zwaarst wegen, hoewel hij als (potentiële) antirevolutionair eerder een voorstander had moeten zijn van de afschaffing van de reglementering. Groeneboom betoogde dat het intrekken van de verordening ook het verdwijnen van het sanitair toezicht op de prostitutie betekende, en dat zou de verspreiding van syfilis bevorderen, zoals men in het garnizoen in Harderwijk had kunnen constateren [53]. Bovendien zou de angst voor geslachtsziekten, als medisch onderzoek van prostituées niet meer bestond, jongelieden dan wellicht aanzetten tot 'solitaire genietingen' (masturberen), wat nog minder wenselijk was. Kortom, Groenebooms standpunt was: liever een gebrekkige verordening dan helemaal geen verordening. Gerritsen bracht geen nieuwe argumenten naar voren en herhaalde wat hij in zijn toelichting aan de orde had gesteld.

Een poging tot afschaffing van het medisch toezicht, 1885

Deze nederlaag ontnam Gerritsen de moed niet. Bij de begrotingsbehandelingen in 1882 en 1883 vocht hij tevergeefs de bezoldiging aan van de geneeskundige, belast met het toezicht op de prostitutie [54]. In 1884 deelde Gerritsen echter mede daar vanaf te zien, omdat hij van plan was andere voorstellen in te dienen [55]. De nieuwe burgemeester, de antirevolutionair jhr mr T.A.J. van Asch van Wijck, had al bij de begrotingsbehandeling van 1883 gezegd het verplicht geneeskundig toezicht te willen afschaffen [56]. Zelf kon hij daartoe geen voorstellen indienen, omdat hij geen gekozen raadslid was. Maar Van Asch van Wijck vond in Gerritsen een bondgenoot. Deze bracht in de vergadering van 11 november 1884 een concept-verordening op

de prostitutie ter tafel (zie Bijlage II)[57]. Hierin had Gerritsen zijn radicale standpunt vervangen door een meer pragmatische aanpak. Omdat een geneeskundig toezicht in dit ontwerp ontbrak, zouden prostituées niet meer mogen worden onderzocht op geslachtsziekten. Gerritsen wilde wel een registratie van publieke huizen op basis van kennisgeving door de bordeelhouder aan de burgemeester. Het stelsel van vergunningen voor het houden van een bordeel zou hiermee verdwijnen, maar het was wel mogelijk een publiek huis te verbieden als de plaats van vestiging ongeschikt was. Een heel nieuw en principieel element vormden de bepalingen die de prostituée moesten beschermen. Gerritsen wilde voorkomen dat een vrouw tegen haar zin in een bordeel terechtkwam en gaf haar te allen tijde het recht de prostitutie te verlaten. Bordeelhouders tastten de vrijheid van hun publieke vrouwen aan door hen praktisch gevangen te houden, schreef hij in zijn Memorie van Toelichting. Het voorstel was een merkwaardig geheel waarvan men in *Het Maandblad* terecht vreesde dat het nu van twee kanten tegenstand zou krijgen[58]. De inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht voor Gelderland en Utrecht, dr Verspijck, reageerde er onmiddellijk op[59]. In een lange emotionele brief bezwoer hij de raad het medisch toezicht op de prostitutie te handhaven, om te voorkomen dat syfilis zich uitbreidde en ook onschuldige slachtoffers zou maken. Verspijck voerde het standpunt van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst aan ter ondersteuning van zijn visie. Mogelijk onder de indruk van deze brief stelden B en W zes vragen over het effect van het medisch onderzoek aan de stadsgeneesheer Morren. Hoewel deze over de laatste jaren geen gevallen van syfilis kon melden, verklaarde hij op grond van 20 jaar ervaring, dat het afschaffen van de keuring een ramp zou zijn, zowel voor het publiek als voor de publieke vrouwen[60].

Jhr mr T.A.J. van Asch van Wijck speelde als burgemeester van Amersfoort een belangrijke rol in de strijd tegen de prostitutieregelingen, GA Amersfoort, record 10.947.

Het kamp van de bestrijders van de verordening trachtte nu de publieke opinie te mobiliseren. Gerritsen en Van Asch van Wijck nodigden namelijk ds Pierson uit naar Amersfoort te komen voor een vergadering op 14 januari 1885 met 'geïnviteerden'[61]. Wie dat waren, blijkt niet uit de stukken maar in ieder geval woonden enige raadsleden de avond bij. Pierson hoefde slechts kort aandacht te besteden aan het medisch toezicht, en kon, tot zijn genoegen, veel tijd wijden aan 'het recht en de moraal'. Gerritsen legde,

volgens hem, de prioriteiten verkeerd door zich niet allereerst en vooral te keren tegen het principe van de reglementering. Wel ondersteunde Pierson de afschaffing van het sanitair toezicht, waarmee hij een aanwezige arts uit het hygiënische kamp tegen zich in het harnas joeg[62]. Gerritsen twijfelde aan het nut van het geneeskundig onderzoek. Het Amersfoortse raadslid kwam waarschijnlijk tot deze conclusie omdat er zo veel clandestiene prostituées waren. Met deze visie was Gerritsen de landelijke discussies enige tijd voor, want pas de statistische studie van Mounier uit 1889 bewees hoe weinig het medisch toezicht bijdroeg aan het tegengaan van geslachtsziekten[63]. Bij het sluiten van de vergadering constateerde Van Asch van Wijck spijtig dat de kansen van het ontwerp van Gerritsen vrijwel nihil waren nu Pierson er, tegen de verwachting in, niet mee akkoord ging.

Gerritsen diende hierna een enigszins gewijzigd ontwerp in bij het college van B en W (zie Bijlage II)[64]. De wijzigingen waren van ondergeschikt belang en kwamen niet aan de bezwaren van Pierson tegemoet. Op 28 januari 1885 vond het grote debat in de Amersfoortse gemeenteraad plaats[65]. E.L. Visser probeerde de zaak snel af te doen door het indienen van een korte motie: 'De gemeenteraad van Amersfoort wenscht het behoud van het sanitair toezicht op de prostitutie'. Daarmee zou in wezen alles bij het oude blijven. Maar Van den Wall Bake kwam met een compromis, dat door de burgemeester werd overgenomen: de motie-Visser zou pas na de algemene beschouwingen over het voorstel-Gerritsen in stemming gebracht worden. Gerritsen memoreerde in de verdediging van zijn voorstel eerst dat hij het vooral op verzoek van de burgemeester had ingediend, en benadrukte dat het niet ging om de openbare gezondheid, maar om een zaak van openbare orde. Men gaat uit vrije wil naar een publiek huis, besmetting is vermijdbaar. 'Men kan moeielijk het staatsgezag tot kinderjuffrouw verlagen, om te zorgen voor de mondige inwoners, die zich vrijwillig in gevaar begeven.' Groeneboom ging daar uiteraard tegen in en voerde als rechtgeaard hygiënist aan dat het om een medische aangelegenheid ging, want zonder toezicht zouden hier ook volksziekten als 'de radesyge in Noorwegen, de sibbens in Schotland, de falcadina in Venetië, de scorlyvea in Illyrie' gaan optreden. Hij sloot zijn rede af met een in zijn kringen klassieke opvatting: 'Overigens, de publieke vrouw oefent haar beroep uit als bedrijf. En aangezien niet alleen dit bedrijf, maar nog zoovele andere meer evenzeer, aan controle van het openbaar gezag zijn onderworpen, waarom zou dat dan voor dit bedrijf zoozeer zijn af te keuren?'

Eén van de raadsleden gebruikte een argument dat steeds vaker in het kamp van Piersons NVP naar voren kwam: de besmetting door de (gehuwde) man van zijn vrouw en kinderen. Van den Wall Bake verklaarde zich daarna in een genuanceerd betoog eveneens tegen het afschaffen van het medisch onderzoek. Hij wilde wel een paar van de voorstellen van Gerritsen ter bescherming van de prostituées in een nieuwe verordening opnemen. Tot slot bracht Van Asch van Wijck zijn diepe

afkeer tegen de oude verordening onder woorden, onder meer omdat deze vernederend was voor de vrouw. Bovendien sprak hij zijn twijfel uit over de effectiviteit van het medisch toezicht omdat in dit jaar geen enkele in Amersfoort gekeurde vrouw syfilis bleek te hebben. Maar de burgemeester maakte ook duidelijk dat hij zich gebonden zou voelen door de beslissing van de raad. Daarna werd de motie-Visser in stemming gebracht en aangenomen met elf stemmen voor en één stem tegen, uiteraard die van Gerritsen. Daarop trok deze zijn voorstel in. Dat het *Utrechtsch Dagblad* van plan was een uitvoerig verslag van de discussies op te nemen, had zeker invloed op de sprekers[66]. Groeneboom maakte de opmerking, dat hij met tegenzin het woord nam, onder andere omdat 'het gesproken woord wordt opgeteekend en bestemd is in druk te verschijnen, en dus onder de oogen komt van jongelieden, voor wie dit zeker geen geschikte lectuur te achten is.' Het betekende wel een stap verder op de weg naar openheid[67].

Korte tijd later, op 3 februari 1885, legde Gerritsen zijn lidmaatschap van de gemeenteraad neer[68]. Een jaar later verliet hij Amersfoort en vestigde hij zich in Amsterdam. Zijn periode in de raad was gekenmerkt door conflicten[69]. Ook dat verklaart misschien waarom dit voorstel al bij voorbaat kansloos was. Bovendien was hij met deze actie, zoals bleek, gewoon te vroeg. De anti-prostitutiebeweging kreeg ook elders pas in 1884-85 meer aanhangers[70].

De uitholling van de reglementering en het medisch toezicht

De zaak van de illegale bordeelhouder Bieving heeft een reeks gebeurtenissen op gang gebracht die zouden leiden tot het beëindigen van reglementering en medisch onderzoek. In augustus 1885 en april 1886 werd deze man betrapt op het geven van gelegenheid tot ontucht in zijn bierhuis aan de Scherbierstraat. Dat zal zeker niet de eerste keer geweest zijn, gezien de verdenking die de commissaris al in 1881 tegen hem bleek te koesteren[71]. Maar de zaak nam in 1886 een onverwachte wending. In deze jaren had de Hoge Raad twee belangrijke uitspraken gedaan in op zich zelf onbelangrijke zaken (te laat verschijnen bij een brandweeroefening en urineren op de openbare weg), waarbij dit college vaststelde dat gemeentelijke reglementen alleen rechtsgeldig waren als ze in één zitting van de gemeenteraad waren aangenomen en volgens de regels, vastgelegd in de gemeentewet, waren afgekondigd[72]. Het Openbaar Ministerie te Amersfoort hield de jurisprudentie goed bij en vroeg in juni 1886 de burgemeester, of het juist was dat de verordening op de huizen van ontucht in zijn geheel in stemming was gebracht in de raadsvergadering van 17 november 1856[73]. Dat was niet het geval, moest de burgemeester erkennen[74].

Sinds het voorjaar van 1886 kon men dus twijfelen aan de geldigheid van de verordening. Toch gingen de aanvragen om een bordeel te mogen vestigen gewoon door. Marie Grothe, de vrouw van de al genoemde Wortmann, die nu in Harderwijk

De Hellestraat ca. 1900, met rechts het logement De Vriend, GA Amersfoort, A-III-44 (Hellestraat 44).

woonde, correspondeerde in 1886 vele malen met B en W over verschillende lokaties[75]. Bij de eerste contacten, in juni, bleek Wortmanns mogelijke betrokkenheid bij vrouwenhandel geen bezwaar om haar de vergunning te verlenen. Tegen het vestigen van een bordeel aan Het Havik kwam de buurt echter in verzet. B en W kregen een rekest met 34 handtekeningen en een brief van het hoofd van een school voor 'jongens uit den gegoeden stand'. Het college toonde zich daarvoor gevoelig en weigerde een vergunning[76].

Een volgende poging betrof een pand aan de Hellestraat, maar daartegen kwam nog meer verzet, want B en W ontvingen daarover vier protestbrieven[77]. De eerste, getekend door 24 buurtbewoners, dateert van dezelfde dag als de, onder voorwaarden, aan Marie Grothe verleende vergunning. Dat roept de vraag op hoe men zo snel aan die informatie kwam. Was er misschien een informatiebron op het stadhuis? Het bestuur van de Wijkvereeniging voor Inwendige Zending diende ook een rekest in. Als argument voerde het aan, dat het bordeel niet bestemd was voor mindere militairen en dus geen bijdrage kon leveren aan het bestrijden van de zedeloosheid. De opschik en het luie leven in het bordeel zouden ook verleidelijk zijn voor meisjes uit de mindere stand. Andere verzoekschriften werden door bewoners van de 'Hellingstraat' ingediend, waaruit men kan afleiden dat de opstellers daar niet zelf woonden. Eén ervan was afkomstig van 'minder deftige' bewoners, die vonden dat ze evenmin als de chicquere bewoners van Het Havik een bordeel in hun omgeving hoefden te dulden. Ook de kerkenraad van de hervormde gemeente diende een protest in uit (de overigens onterechte) vrees dat de bewoners van de 'Hellingstraat' niet in actie zouden komen. Misschien mede door dit verzet werd afwijzend beschikt op het verzoek hier een bordeel te vestigen. Nog enkele andere lokaties kwamen ter sprake, maar ook daarvoor weigerden B en W een vergunning. Gerritsen volgde nog steeds de gang van zaken en leverde in augustus 1886 vanuit Amsterdam een achterhoedegevecht. In een ingezonden brief in *Ons Blad, Nieuwsblad voor Amersfoort en omstreken*, hield hij nog eens een vurig pleidooi voor het intrekken van de verordening. B en W moesten door het verlenen van vergunningen meewerken aan het plegen van handelingen die hun in hoge mate tegen de borst moesten stuiten, vond hij. Hoewel Gerritsen de problemen rond de geldigheid niet noemde, suggereerde hij wel dat iemand eenvoudig een bordeel kon beginnen zonder vergunning, waar het gemeentebestuur moeilijk tegen op zou kunnen treden. Het lijkt er op dat hij de ontwikkelingen in Amersfoort nog steeds goed volgde[78]. Zijn jongere broer D. Gerritsen die er woonde, was waarschijnlijk zijn informant[79].

Hoe het met de rechtzaak van Bieving afliep, blijkt niet uit de stukken. Pas in juni 1890 liet het Openbaar Ministerie de burgemeester weten geen vervolging meer te zullen instellen op grond van de verordening op de huizen van ontucht en de publieke vrouwen, omdat deze in 1856 niet naar behoren tot stand was gebracht[80]. Intussen was het aantal prostituées dat zich liet keuren, verminderd van vijf tot tien in de jaren 1881-1885 tot twee à drie in 1890. De klachten over toename van de clandestiene prostitutie bleven een steeds terugkerend refrein. Het probleem van het medisch toezicht werd hoogst actueel toen de commandant van het garnizoen en de chef van het militaire hospitaal in juli 1890 erop aandrongen spoedig een nieuw reglement voor de prostitutie te maken[81]. Als motief daarvoor werd de voorgenomen uitbreiding van het garnizoen aangevoerd[82]. Nog in diezelfde maand besloot de raad een commissie in te stellen om de zaak te bestuderen. De vijf commissieleden vormden een getrouwe afspiegeling van de raad[83].

Ook buiten de gemeenteraad speelde de prostitutiekwestie in Amersfoort nog steeds een belangrijke rol. Zo verzetten de bewoners van de Kampstraat en van de Soesterstraatweg zich met succes tegen een bordeel in hun omgeving[84]. Tijdens een meeting in december 1890 verwoordde het hoofdbestuurslid van de NVP J. Menno Huizinga sr. nog eens het standpunt van zijn vereniging[85]. Hij behoorde tot de steeds talrijker wordende artsen die het hygiënische standpunt hadden verlaten en de reglementering evenals het medisch toezicht verwierpen. Huizinga wist ongetwijfeld zijn gehoor te pakken met uitspraken als: 'Niet *elke* vrouw wordt zoo uit zichzelf prostituée.... Niet elke vrouw bezwijkt voor de lokmiddelen, die overal verspreid worden, om het corps der prostituées voltallig te houden'. Hiermee verdedigde hij het in zijn kringen gangbare standpunt dat prostitutie niet door de maatschappelijke omstandigheden werd veroorzaakt maar uitsluitend het gevolg was van het slechte karakter van de betrokkene. Even klassiek was de oproep aan het eind van de meeting het huwelijk te eerbiedigen en respect voor de vrouw te betonen.

In maart 1892 stuurde de NVP een adres aan de gemeenteraad waarin zij onder de aandacht bracht dat men in Harderwijk de reglementering van de prostitutie had afgeschaft[86]. Op dit wapenfeit kon de vereniging trots zijn omdat vanuit deze havenplaats aan de Zuiderzee de militairen voor Nederlands Oost-Indië uitvoeren[87]. De afdeling Amersfoort van de Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging (NMV) stuurde in januari 1893 een adres, waarin hij de gemeenteraad naar aanleiding van de vestigingsplannen van Wortmann maande het goede voorbeeld van Utrecht, Harderwijk, Kampen, Venlo, Nijmegen, Schiedam en Hoorn te volgen en de bordelen te verbieden[88]. Deze NMV was kort te voren opgericht en kan als een soort praktische tegenhanger van de NVP worden beschouwd[89]. De leden posteerden bij bordelen en trachtten potentiële klanten af te houden van het bezoek aan zo'n soort instelling. Het was gevaarlijk werk omdat niet alle bordeelhouders lijdzaam wilden toezien dat hun inkomsten zo in gevaar dreigden te komen. In de brief be-

weerde de NMV dat de clandestiene prostitutie in Amersfoort niet was toegenomen na de opheffing van het laatste bordeel in de stad. Helaas vermeldde het rekest niet wanneer dat laatste was gebeurd. Het Jaarverslag van de gemeente over 1892 noemde nog één onderzochte prostituée en constateerde tegelijkertijd dat de clandestiene prostitutie toenam.

Het einde van de reglementering en het medisch toezicht, 1893

Begin 1893 presenteerde de raadscommissie eindelijk haar rapport[90]. Vergeleken met de jaren 1881-1885 was er op politiek gebied weinig veranderd. Amersfoort had nu bijna 17.000 inwoners en ongeveer 840 kiesgerechtigden voor de zeventien leden tellende gemeenteraad[91]. Kiesverenigingen beheersten nog steeds het politieke terrein. Minstens vijf leden van de raad golden nu als liberaal[92]. De beroepen gaven ongeveer hetzelfde beeld als tien jaar te voren, de gemeenteraad telde dus enkele juristen, fabrikanten, directeuren en een arts.

Volgens de commissie was een nieuw debat eigenlijk overbodig, na twee uitvoerige discussies, de aan de raad toegezonden brochures en nummers van *Het Maandblad* en een meeting. Het aantal gevallen van syfilis en venerische ziekten was toegenomen sedert de feitelijke beëindiging van het verplichte medisch onderzoek, na het sluiten van het laatste bordeel. Daarom had de gemeente niet alleen het recht maar, op grond van artikel 135 van de Gemeentewet, ook de plicht bepalingen vast te stellen om verdere verbreiding tegen te gaan. De gevaren van het laten voortwoekeren van de venerische ziekten mat het rapport breed uit. Als jongemannen uit angst voor besmetting niet naar prostituées gingen, moesten ze, volgens de commissie, hun seksuele behoeften toch kunnen stillen. 'Terwijl Uwe Commissie geslachts-prostitutie niet in bescherming zal nemen, aarzelt zij niet, als haar eenparig gevoelen te zeggen, dat onanie eene tegennatuurlijke hartstocht is, wat van het gewone geslachtelijk verkeer niet kan beweerd worden.' Dat masturberen, evenals trouwens homoseksualiteit, veel weerzinwekkender zou zijn dan prostitutie, was in medische kring aan het einde van de negentiende eeuw niet meer dan een soort cliché[93]. Maar de maatregelen die de commissie aanbeval om het kwaad te keren, waren beslist modern voor die tijd. De eerste was vroeger te trouwen, maar het propageren daarvan behoorde niet tot de bevoegdheden van de gemeente. Verder kon men een medisch toezicht instellen voor hen die zich aan prostitutie overgaven, niet alleen vrouwen maar ook mannen. Over het verbieden van publieke huizen was de commissie verdeeld. Wel drong zij aan op het tegengaan van zogenaamde rendez-vous huizen, want dit waren echte haarden van syfilis. De commissie stelde dus voor bepalingen te maken ten einde de verspreiding van deze besmettelijke ziekte te beperken. Zij adviseerde verder afwijzend te beschikken op het verzoekschrift van de NVP.

Dit rapport kwam in de raadsvergadering van 23 maart 1893 onder leiding van burgemeester mr F.D. graaf Schimmelpenninck (de opvolger van Van Asch van Wijck) aan de orde, tegelijk met een rekest van de afdeling Amersfoort van het Nederlandsch Werkliedenverbond 'Patrimonium'. Deze vakbond had in 1888 afschaffing van de reglementering van de prostitutie als doelstelling in de statuten opgenomen[94]. Patrimonium vroeg de bordelen te verbieden omdat de belangen van meisjes uit de werkende stand in het geding waren[95]. De raad besloot tot de gangbare procedure: bespreking van het rapport in de beide afdelingen. Tevens nodigde de burgemeester de vaste Commissie van Wetgeving uit een nieuwe verordening te ontwerpen in de geest van het rapport[96].

Tijdens de voorbeiding van het debat in de gemeenteraad ontstond begin mei 1893 de nodige opwinding, omdat de bekende bordeelkoning Wortmann een café met damesbediening annex gesloten huis vestigde in de Kampstraat in Amersfoort. De NMV kwam onmiddellijk in actie: de 'zendelingen' gingen bij het pand posten en zij intimideerden potentiële klanten[97]. Als tegenactie ontzag Wortmann zich niet de actievoerders uit te schelden en met stenen te bekogelen. De omwonenden protesteerden weer door een rekest bij de gemeenteraad in te dienen[98]. Ook de gereformeerde vereniging 'De Blijmaar in Woord en Werk' stuurde een brief aan de gemeenteraad, waarin zij om bestrijding van de bordelen en afschaffing van het medisch toezicht vroeg[99]. Zij motiveerde dit met de ervaring in het omgaan met prostituées van de 'Vereeniging tot redding van gevallenen'. Deze had bij haar contacten met publieke vrouwen in gebouw Volksheil ervaren dat dit onderzoek geen enkele garantie bood.

De raad besprak op 30 mei 1893 de rapporten van de afdelingen[100]. Op grond daarvan besloot men de burgemeester te verzoeken de commissaris van politie en de geneesheer belast met het toezicht op de prostituées te consulteren[101]. Schimmelpenninck had dat zien aankomen, want hij had al eerder schriftelijk overlegd met de commissaris P.J.Dammers. Deze was van mening dat de verordening moest worden ingetrokken omdat verplicht medisch toezicht wegens de recente jurisprudentie niet meer afdwingbaar was. Dammers voegde een ontwerp-reglement bij zijn brief, grotendeels ontleend aan de verordening van Schiedam. Dit verbood kort en krachtig het houden van een bordeel, waarbij overtreders een boete kregen opgelegd of een gevangenisstraf. Brieven van ambtgenoten in Rotterdam, 's-Gravenhage, Utrecht, Groningen, Haarlem, Nijmegen, Delft, Schiedam, Gouda, Vlissingen, Gorinchem en Harderwijk stuurde de politiecommissaris ter inzage mee[102]. Op 3 juni maakte de burgemeester in een vertrouwelijk rapport aan de raadsleden zijn bevindingen kenbaar[103]. Daarin stelde Schimmelpenninck dat toezicht op openbare prostitutie buiten bordelen alleen nog op basis van vrijwilligheid mogelijk was. De effectiviteit ervan was echter aan twijfel onderhevig. In bordelen was controle wel mogelijk, maar behandeling van geslachtsziekten kon niet worden

afgedwongen. Daarom ontraadde de burgemeester het toelaten van deze huizen.
In de raadsvergadering van 20 juni vond de discussie eerst achter gesloten deuren plaats [104]. Een meerderheid van de raad bleek daar voorstander te zijn van het verbod op het houden van bordelen en van het afschaffen van het verplicht medisch toezicht op prostituées. Groeneboom was uiteraard tegen dat laatste. Daarna werden de deuren weer geopend en kreeg Van den Wall Bake de gelegenheid, mede namens vier andere liberalen een motie in te dienen die de mogelijkheid openliet voor vrijwillig geneeskundig onderzoek [105]. 'De raad ... besluit Burgemeester en Wethouders uit te noodigen voorstellen te doen, waardoor: 1. het houden van publieke huizen van ontucht in de gemeente wordt verboden; 2. het toezicht op de geslachtsprostitutie wordt opgeheven; 3. aan lijders aan ziekten van venerischen en syphilitischen aard de gelegenheid wordt gegeven zich, voorzoover noodig, kosteloos te doen onderzoeken en behandelen'. Nadat de burgemeester had opgemerkt dat punt drie veel kosten zou kunnen veroorzaken als daarover geen goede afspraken werden gemaakt, werd de motie aangenomen met alleen de stem van Groeneboom tegen. De anomieme schrijver van een artikel in de antirevolutionaire *De Standaard* over deze zaak vond het een weinig principieel, opportunistisch besluit [106]. Hij verbaasde zich erover dat het zelfs gedeeltelijk in een geheime zitting was behandeld.
In principe was nu de kogel door de kerk, maar een snelle verdere afwikkeling bleef achterwege. Het probleem van Wortmanns bordeel in de Kampstraat bleef bestaan en de buurtbewoners stuurden nogmaals een rekest [107]. Dat kwam in de raadsvergadering van 21 juli 1893 ter sprake, samen met een concept-verordening die veel overeenkomst vertoonde met het ontwerp van de commissaris van politie Dammers. Veel woorden maakte men er niet meer aan vuil. Alleen wilde Van den Wall Bake weten hoe B en W het medisch toezicht dachten te regelen. Het college beloofde snel met een voorstel daartoe te komen. Daarna werd de concept-verordening eerst artikelsgewijze en daarna in zijn geheel met algemene stemmen aangenomen (zie Bijlage III) [108]. Gedeputeerde Staten gingen snel akkoord: op 2 augustus 1893 werd de verordening afgekondigd en drie dagen later trad zij in werking [109].
Nog voor de afkondiging van het bordeelverbod was Wortmann vertrokken. Gedwongen door onze acties, meldde de MNV triomfantelijk in het verenigingsblad. Wortmann had een eventueel optreden tegen zijn illegaal verklaarde bedrijf niet durven afwachten, want de politie van Amersfoort stond bekend om zijn krachtdadig optreden [110]. De dankbare bewoners van de Kampstraat stuurden al op 24 juli een brief aan B en W om hun tevredenheid te laten blijken [111].
In de loop van augustus stuurden B en W een pre-advies naar de raad over het medisch toezicht. Het college voelde er wel voor, iedere ingezetene de gelegenheid te bieden zich kosteloos te laten onderzoeken. Minvermogenden hoefden een eventuele behandeling niet zelf te betalen. Om de werklast voor de geneeskundigen

niet al te zeer te laten oplopen, deden B en W het voorstel om voor één jaar een 'heelkundige belast met het onderzoek naar en de behandeling van venerische en syphilitische ziekten' aan te stellen op een jaartractement van *f* 200-[112]. Op 28 september nam de gemeenteraad dat voorstel aan, zij het met krappe meerderheid (7-6). De tegenstanders, onder wie Groeneboom, vonden het een onnodig voorstel en een verspilling van geld. De instructie voor de heelkundige werd daarna aangenomen met drie stemmen tegen: natuurlijk ook die van Groeneboom[113]. In oktober werd Morren, die 23 jaar het toezicht op de prostituées had gehouden, weer voor een jaar met die taak belast[114]. Een nieuwe situatie trad op toen Groeneboom in 1894 wethouder was geworden[115]. Bij de behandeling van de begroting voor 1895 gaven B en W aan het kosteloze onderzoek af te willen schaffen. Uit Morrens verslag over het afgelopen jaar bleek dat hij in totaal vier personen, geen van allen onvermogend, had onderzocht. In de vergadering van de gemeenteraad van 24 oktober 1894 werd punt 3 van het besluit van 20 juni 1893 zonder hoofdelijke stemming ingetrokken[116]. Hiermee was een eind gekomen aan het medisch toezicht in Amersfoort.

De effectiviteit van het bordeelverbod

Zoals wel viel te verwachten, betekende het bordeelverbod allerminst het einde van de prostitutie in Amersfoort. In januari 1895 liet de plaatselijke afdeling van de NMV aan B en W weten dat in het zogenaamde Münchener Café, het logement Zur

De Kamp vanaf de brug over de Beek ca 1890 met het uithangbord van café De Ploeg, GA Amersfoort, A-III-2 (Kamp 2).

Neuen Welt in de Kampstraat, na het officiële vertrek van Wortmann de zaken als van ouds werden voortgezet[117]. Twee ooggetuigen verklaarden dat de Duitse kelnerin in dat etablissement zich aan hen had opgedrongen. Deze vrouw beweerde dat het voor haar hetzelfde was om een uur of een hele nacht getrouwd te zijn. Bovendien stelde de kelnerin één van hen voor 'op de canapé te gaan zitten fluisteren, dan wou ze kerkje spelen en "met den beenen preken"'. De NMV voegde er als bijlage een brief aan toe waarin de emeritus-predikant ds J.J. Bos zich beklaagde over de overlast van het bordeel en de politie ervan beschuldigde daar niets tegen te doen. Van die laatste opmerking distantieerde de NMV zich overigens. Maar de bewoners van de Kampstraat, altijd bereid om gezamenlijk een brief aan B en W te sturen, beweerden een paar maanden later hetzelfde, waarbij ze klaagden over de waardedaling van hun percelen[118]. Ze eisten politieposten bij voor- en achteringang van het pand in afwachting van sluiting ervan. De verontruste bewoners wilden bovendien dat de garnizoenscommandant het logement tot verboden gebied zou verklaren. Of dit inderdaad gebeurde is onduidelijk.

In 1897 maakte *Het Maandblad* met tevredenheid melding van de eerste veroordeling op grond van de nieuwe verordening[119]. Het betrof een zekere C.W., een logementhouder, die zes dagen hechtenis kreeg wegens het houden van een huis van ontucht. Het zal niet veel hebben uitgehaald, want toen in 1907 het Ministerie van Binnenlandse Zaken onderzocht welk effect het bordeelverbod had op de prostitutie, antwoordde één van de vijf Amersfoortse stadsgeneesheren dat iedereen wist dat dit negatief was. De commissaris van politie liet weten dat de clandestiene prostitutie zelfs was toegenomen[120]. In 1911 kwam een strengere wet op de zedelijkheid tot stand, waarin (voor het hele land) een verbod op het houden van bordelen was opgenomen[121]. In dat jaar diende het hoofdbestuur van de NVP bij de Amersfoortse gemeenteraad een verzoek in betreffende de wijziging van de strafverordening tegen de huizen van ontucht[122]. Het wilde mogelijk daarmee de nieuwe landelijke regels voor de plaatselijke situatie nog wat aanscherpen. Het stuk was echter ongezegeld en werd ter secretarie gedeponeerd zonder dat het in de Amersfoortse gemeenteraad in behandeling kwam.

Conclusie

Omstreeks 1850 was het gebruikelijk prostitutie als een noodzakelijk kwaad te beschouwen[123]. Voor militairen en ongehuwde jongemannen was bordeelbezoek een geaccepteerde vorm van geslachtsverkeer. Als deze groepen geen gebruik konden maken van prostituées zouden zij zich moeten overgeven aan andere, nog verwerpelijker, vormen van seksueel gedrag. Het instellen van een reglementering van de prostitutie en van een verplicht medisch onderzoek, die vooral in garnizoenssteden op basis van de Gemeentewet tot stand kwamen, was er op gericht het risico voor de

Inschrijvingsbiljet van de Middernachtzending, eind 19e eeuw.

prostituanten zo klein mogelijk te houden. Dit standpunt van de 'hygiënisten' werd vooral door medici naar buiten gebracht.

In de jaren zeventig van de negentiende eeuw begon een andere visie zich te verbreiden. Het is goed denkbaar dat de literatuur daarbij een rol heeft gespeeld. Vertaalde buitenlandse romans over prostitutie vonden gretig aftrek [124]. Maar ook de Nederlandse productie van boeken waarin bordelen en gevallen vrouwen een rol speelden, kende hoge oplagecijfers. De afleveringen van de idealistisch-realistische roman 'De lotgevallen van Klaasje Zevenster' van J. van Lennep ontketenden bij hun verschijning in 1865-66 zelfs een ware rage. Klaasje Zevenster, een vondeling die uiteindelijk van goede komaf bleek te zijn, stierf aan de schande van een kortstondig verblijf als niet-prostituée in een bordeel. Omstandig deed Van Lennep uit de doeken, hoe het dit meisje verging [125].

Een uiterst belangrijke rol bij deze mentaliteitsverandering speelde de in 1879 door de orthodox-protestantse ds Hendrik Pierson opgerichte Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie (NVP). Deze predikant verzette zich tegen de dubbele moraal die van vrouwen wel kuisheid vóór het huwelijk verwachtte maar van mannen niet. Van beide seksen moest volgens Pierson en zijn groeiend aantal medestrijders onthouding van geslachtsverkeer tot op de trouwdag worden geëist. Hun taktiek bij de bestrijding van de prostitutie was in grote lijnen steeds dezelfde. Een meeting in een gemeente met gereglementeerde prostitutie, waarop Pierson sprak, werd gevolgd door het oprichten van een plaatselijke afdeling van de NVP. Daarna bestookte men, met andere bondgenoten zoals de protestantse vakvereniging Patrimonium en de Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging, de gemeenteraad om tot de afschaffing van de reglementering en van het medisch toezicht te komen. Een argument dat de NVP steeds vaker ging hanteren, was de ineffectiviteit

van het medisch toezicht, als gevolg van het groeiend aantal clandestiene prostituées. Daarnaast kon de vereniging er op wijzen dat onschuldige echtgenotes en kinderen door geslachtsziekten werden getroffen, nu gehuwde mannen in grote aantallen bordelen gingen bezoeken. De acties van de NVP vonden tenslotte hun bekroning in het tot stand komen van een bordeelverbod.

Al deze verschijnselen en visies zijn ook in Amersfoort te constateren. Maar de acties in deze stad hebben tevens trekken die men elders niet aantreft. Voor een belangrijk deel is dit te danken aan het vroege tijdstip waarop de afschaffing van de reglementering en het medisch toezicht plaatsvond. In 1881 en in 1885 ondernam Gerritsen, zeker hiertoe beïnvloed door Aletta Jacobs, enkele, overigens op niets uitgelopen, pogingen om dit te bereiken. De samenwerking van deze graanhandelaar met burgemeester Van Asch van Wijck leverde het - later beslist ongebruikelijke - beeld op van een coalitie tussen een radicaal en een orthodoxe protestant. Gerritsens opkomen voor de rechten van de prostituée was echter uitzonderlijk. Hij was bovendien opmerkelijk goed op de hoogte van de standpunten over prostitutie in den lande.

In Amersfoort was de druk die de buurtbewoners gingen uitoefenen, heel belangrijk. Waarschijnlijk droeg hun verzet bij aan het mobiliseren van de gemeenteraad om op te treden tegen de exploitatie van bordelen. De raad wilde de publieke huizen liefst houden waar ze waren. Dat verklaart waarom het verzet tegen het bordeel in de Paternostersteeg geen succes had, en dat van de bewoners van de Kampstraat tegen de illegale vestiging van Wortmann wèl. Als het om nieuwe adressen ging, hadden de acties van de buurt altijd succes.

In 1893 werd de verordening uiteindelijk afgeschaft door de grootst mogelijke meerderheid van de Amersfoortse gemeenteraad. Deze bestond uit liberalen, katholieken en protestanten van allerlei denominaties. 'Partijstandpunten' en dus verzuiling speelden daarbij nauwelijks een rol. De enige tegenstander trad vooral op als arts, en niet als potentiële antirevolutionair. Men wilde nog wel een vorm van vrijwillig medisch toezicht, maar financiële argumenten speelden een belangrijke rol bij de vormgeving daarvan. Na een éénjarig experiment met gratis medisch onderzoek voor iedere ingezetene liet men het onderzoek naar en de behandeling van geslachtsziekten geheel over aan de reguliere gezondheidszorg.

Bijlage I

De Burgemeester en Wethouders van *Amersfoort* doen te weten, dat door den Raad dier gemeente, in zijne vergaderingen met gesloten deuren, van den 2 April 1856 en 29 September 1856, en in de openbare vergadering van den 17 November 1856, is vastgesteld de navolgende

Verordening op de Huizen van Ontucht en de Publieke Vrouwen te Amersfoort.

Artikel 1 De Commissaris van policie is, onder opper-toezigt van den Burgemeester, belast met het toezigt op de Publieke huizen, en de Publieke vrouwen en de prostitutie in het algemeen.

Art. 2 Voor *publieke huizen* worden gehouden alle woningen, of gedeelten van woningen, waarin, door de bewoners, op eenigerlei wijze, gelegenheid gegeven wordt, tot het plegen van ontucht. Hieronder zijn niet begrepen de woningen van publieke vrouwen, voorkomende op het register bij art. 18 vermeld, welke op zich zelve wonen.

Art. 3 Het is verboden, zonder vergunning van Burgemeester en Wethouders, eenig publiek huis te houden of op te rigten.

Art. 4 Tot het bekomen van zoodanige vergunning, zal men zich schriftelijk moeten wenden tot Burgemeester en Wethouders, met opgaaf tevens, of men, al dan niet, voornemens is publieke vrouwen bij zich te laten inwonen. Wanneer daartegen geene bezwaren bestaan, zal hiertoe een schriftelijk bewijs van toelating, tot wederopzegging toe, afgegeven worden.

Art. 5 Die vergunning tot het houden van een publiek huis bekomen hebben, zullen onderworpen zijn aan de navolgende voorschriften, en verder aan zoodanige nadere bepalingen als, ten hunnen opzigte, bij het verleenen der vergunning of later, mogten noodig gekeurd worden, waarbij echter niet kan afgeweken worden van deze verordening.

Art. 6 De houders van publieke huizen zullen geene kamers of gedeelten der woning mogen verhuren.

Art. 7 Zij zullen behalve hunne huisvrouwen, dochters en dienstboden, geene vrouwen, hetzij met der woon, hetzij tijdelijk, in hunne woning toelaten, die niet voorzien zijn van het nu te melden *boekje*, door den Commissaris van policie afgegeven; alles nogthans onverminderd hunne aansprakelijkheid, ingevolge art. 334 van het Wetboek van Strafregt, wegens het toelaten van vrouwen, zelfs voorzien van dit boekje, beneden de 21 jaar.

Art. 8 De vrouwelijke dienstboden, in de publieke huizen inwonende, beneden de 45 jaar, alsmede - indien het huis gehouden wordt door eene vrouw, die ongehuwd is, of niet samenwoont met haren man, - de houdster, zullen aan het onderzoek van den natemelden geneeskundige onderworpen zijn.

Art. 9 De houders van publieke huizen mogen niet van woon plaats veranderen, zonder voorafgaande toestemming van Burgemeester en Wethouders.

Art. 10 Die inwonende publieke vrouwen houden, zullen, alvorens eene dergelijke vrouw bij hen komt inwonen, daarvoor toestemming van den Commissaris van policie moeten hebben.

Art. 11 Evenzeer zullen zij, uiterlijk binnen 24 uren na het vertrek van eene dier vrouwen, daarvan aan hem moeten kennis geven.

Art. 12 Op aanzegging van den Commissaris van policie, zijn zij verpligt de door hem aan te wijzen publieke vrouwen of vrouwelijke dienstboden uit hunne woning te verwijderen.

Art. 13 Ieder houder van een publiek huis is verpligt zorg te dragen, dat de publieke vrouwen, bij hem inwonende of tijdelijk toegelaten, zich niet voor de opengeschoven ramen aan de straatzijde, in de deur of vóór het huis op de straat ophouden.

Art. 14 Van des avonds elf uur tot zonsopgang gedurende de maanden April tot en met September, en gedurende de overige maanden tot des morgens zeven uur, moeten de publieke huizen gesloten zijn, en zal niemand meer daarin binnen gelaten worden, dan de bewoners en de personen, in art. 16 vermeld. Bovendien zal de gelag- of algemeene kamer des avonds ten elf ure door de publieke vrouwen en de bezoekers moeten ontruimd en de lichten aldaar uitgedoofd worden en blijven gedurende voormeld tijdsverloop. Behalve de personen, die hun voornemen te kennen geven om te overnachten in het huis, waarvan de houder tevens logementhouder is, zal de houder van een publiek huis verpligt zijn alle personen, die zich des avonds ten elf ure in zijn huis bevinden, aantemanen zijn huis te verlaten. Ingeval zij weigeren daaraan te voldoen, zal hij daarvan onmiddellijk aan de Policie doen kennis geven. Gedurende de kermis kan door den Burgemeester eene schriftelijke vergunning verleend worden, om gezegde huizen tot middernacht geopend te houden.

Art. 15 Het is aan de houders van publieke huizen verboden, zoodanige minderjarige personen in hunne wonigen toe te laten, als hun door den Commissaris van policie, op verzoek van hunne ouders of voogden, opgegeven worden.

Art. 16 Ten allen tijde zal aan den Burgemeester, den Commissaris en verdere beambten van policie en den geneeskundige, vermeld bij art. 25, op de eerste aanmelding, dadelijk toegang tot de publieke huizen moeten worden verleend.

Art. 17 Desgelijks zullen, gedurende de kermis, de wafel- en poffertjeskramen ten allen tijde voor de Policie toegankelijk moeten zijn. Ingeval de Commissaris van policie vermeent reden te hebben om te vorderen, dat de wafel- en poffertjesbakkers hunne dienstmeiden of andere bij hen inwonende vrouwen, tijdelijk, gedurende de kermis, uit hunne dienst ontslaan en verwijderen, zullen zij daaraan gevolg moeten geven en gedurende hun verblijf alhier, in geen geval gemelde personen meer in hunne kraam toelaten. Ten dien einde zullen de houders dier kramen, binnen 24 uur na hunnen komst in de gemeente, hunne dienstmeiden of andere bij hen inwonende vrouwen, aan den Commissaris van policie opgeven.

Art. 18 De Commissaris van policie is verpligt, alle vrouwen, welke hem bekend zijn, als zich aan openbaren ontucht (prostitutie) overgevende, onverschillig of zij in publieke huizen al dan niet inwonen, in een daartoe bestemd *register voor publieke vrouwen* in te schrijven.

Art. 19 Van den inschrijving zal aan de ingeschreven vrouw schriftelijk kennis gegeven worden door den Commissaris van policie, met opgaaf van tijd en plaats, waarop zij zich wekelijks zal moeten vervoegen, teneinde zich aan het onderzoek, bij art. 25 vermeld, te onderwerpen. Tevens zal haar toegezonden worden een boekje, voerende op de eerste bladzijde het wapen der gemeente en de handteekening des Commissaris van policie, en op elke volgende, diens naamletters.

Art. 20 Gemeld boekje zal wijders bevatten den naam, voornaam, dag en plaats van geboorte en het signalement der publieke vrouw, aan welke zulks afgegeven is, en wijders al datgene, wat de Commissaris van policie, in overleg met den Burgemeester, zal noodig keuren, dat daarin vermeld worde.

Art. 21 Zij, die vermeenen ten onregte door den Commissaris van policie op het register van publieke vrouwen ingeschreven te zijn, kunnen zich daarover beklagen bij Burgemeester en Wethouders, die na den Commissaris van policie gehoord te hebben, bevoegd zijn, de doorhaling te gelasten.

Art. 22 Iedere vrouw, op gezegd register voorkomende, die de gemeente met der woon verlaat, of verlangt den ontucht vaarwel te zeggen, kan, onder teruggave van haar boekje, doorhaling van haren naam verzoeken aan den Commissaris van policie, die wanneer zulks hem blijkt ernstig gemeend te zijn, daaraan gevolg zal geven. Ingeval van weigering, zal de belanghebbende haar beklag daarover kunnen doen aan Burgemeester en Wethouders, die uitspraak zullen doen op den voet als bij art. 21 bepaald is. Bij overlijden geschiedt de doorhaling ambtshalve door den Commissaris van policie, evenals ook bij verzuimde aanvraag tot afschrijving, ingeval van verhuizing naar eene andere plaats.

Art. 23 De publieke vrouwen zullen haar boekje steeds bij zich moeten hebben en dit, onder geen voorwendsel, aan iemand mogen leenen of afgeven. Zij zullen verpligt zijn, het te vertoonen aan den Commissaris- en de Agenten van policie en den geneeskundige, vermeld bij art. 25, alsmede aan de houders der publieke huizen, in welke zij wonen of zich ophouden, zoo dikwijls dit gevorderd wordt.
Art. 24 Bij verandering van woon plaats zullen zij daarvan onmiddellijk kennis geven aan den Commissaris van policie; ingeval van vertrek naar elders met teruggave van haar boekje.
Art. 25 Zij zijn verpligt zich wekelijks op daarvoor door den Commissaris van policie bestemden tijd en plaats te vervoegen en zich aldaar te onderwerpen aan het geneeskundig onderzoek van eenen daartoe beëedigden en door het gemeentebestuur te benoemen geneeskundige. Wanneer de Burgemeester of de Commissaris van policie in bijzondere gevallen, noodig keurt, dat eene publieke vrouw tusschentijds onderzocht worde, is deze gehouden zich daaraan te onderwerpen.
Art. 26 Dit onderzoek geschiedt kosteloos. Zij echter, die verlangen mogten zulks in hare eigen woning te ondergaan, zullen daartoe aanvraag doen bij den Commissaris van policie, en, wanneer dit toegestaan wordt, daarvoor aan den geneeskundige telkens 40 Cents moeten betalen. Van het gedaan onderzoek zal door den geneeskundige aanteekening geschieden in het bovengemeld boekje, door invulling van de dagteekening en zijne naamteekening.
Art. 27 Bijaldien echter uit dit onderzoek mogt blijken, dat de houdster is lijdende aan eenige syphilitische of andere besmettelijke ziekte, zal zij verplicht zijn haar boekje in handen van den geneeskundige te laten, zich, voor zoo ver zij met syphilis of schurft besmet is, onder zijne behandeling te stellen en zijne voorschriften na te komen. Gedurende de behandeling zal zij zich niet aan ontucht mogen overgeven en, indien de Commissaris van policie of de geneeskundige zulks noodig acht, de woning, waarin zij de behandeling ondergaat, niet mogen verlaten.
Art. 28 Zoodra zij hersteld zal zijn, zal de geneeskundige daarvan kennis geven aan den Commissaris van policie, die haar het boekje weder ter hand zal stellen.
Art. 29 Wanneer zij aan eenige andere besmettelijke kwaal of ziekte lijdt, zal zij, hersteld zijnde, zich bij den geneeskundige aanmelden, die, haar werkelijk hersteld bevindende, zal handelen als in het slot van het vorig artikel vermeld is. Vóór dien tijd zal zij zich niet aan ontucht mogen overgeven.
Art. 30 Het is aan publieke vrouwen verboden: 1e. na des avonds elf uur tot zonsopgang op de openbare straat of wandelingen te komen; 2e. gedurende den overigen tijd aldaar beschonken of onbehoorlijk gekleed te verschijnen; de mannen door woorden, geluiden of teekens tot zich te roepen; zedelooze uitdrukkingen te doen, of de voorbijgangers op eenigerlei wijze lastig te vallen; 3e. zich in hare woningen, of in de publieke huizen, vóór de opengeschoven ramen aan de straatzijde, in de deur of vóór het huis op straat op te houden; 4e. elders dan in hare eigen woningen of in de publieke huizen ontucht te plegen; 5e. zoodanige personen, als haar door den Commissaris van policie opgegeven mogten worden, in hare woningen toe te laten.
Art. 31 Wijders is het aan publieke vrouwen, die op zich zelve wonen, verboden, in hare woningen aan andere, zelfs publieke vrouwen, niet met haar zamenwonende, gelegenheid te verschaffen tot het plegen van ontucht.
Art. 32 Zij zullen aan personen, bij art. 16 vermeld, toegang tot hare woningen moeten verleenen.
Art. 33 Die nalaten of weigeren na te komen, wat bij deze verordening gelast is; zich te onderwerpen aan hetgeen daarbij voorgeschreven is, of de bepalingen, daarin vervat, overtreden, - zullen gestraft worden als volgt; in de gevallen vermeld bij: art. 13, met eene geldboete van *f* 3 tot *f* 10; art. 9, met eene geldboete van *f* 10 tot *f* 25. artt. 6 en 11, met eene geldboete van *f* 10 tot *f* 25, of gevangenisstraf van 1 tot 3 dagen; art. 30 met eene gevangenisstraf van 1 tot 3 dagen; art. 24, met eene gevangenisstraf van 1 tot 3 dagen, met of zonder geldboete van *f* 10 tot *f* 25; artt. 16 en 32, met eene gevangenisstraf van 1 tot 3 dagen en geldboete van *f* 10 tot *f* 25; artt. 3, 7, 8, 10, 12, 14, 15, 17, 23, 25, 27, 29 en 31, met eene gevangenisstraf van 1 tot 3 dagen en eene geldboete van *f* 25.

Aldus vastgesteld in de vergaderingen met gesloten deuren van den Raad der gemeente *Amersfoort*, van den 2 April / 29 September 1856, en in de openbare vergadering van den Raad van den 17 November 1856. *De Secretaris*, W.L.Scheltus. *De Voorzitter*, A.G.Wijers.

Zijnde deze verordening aan Gedeputeerde Staten van *Utrecht*, volgens hun berigt van den 29 November 1856, No. 13, in afschrift medegedeeld. En is hiervan afkondiging geschied, waar het behoort, den 11 December 1856, des voormiddags ten 11 uur.

Burgemeester en Wethouders van Amersfoort,

De Secretaris, W.L.Scheltus. *De Burgemeester*, A.G.Wijers.

Bron: *Dossier Prostitutie* en in de vorm van een klein boekje in de bibliotheek van het archief. De inconsequenties in spelling en interpunctie zijn niet verbeterd, de zetfouten wel.

Bijlage II

De concepten van Gerritsen voor een nieuwe verordening op de huizen van ontucht en de publieke vrouwen (1885)

Eerste versie (11-11-1884)

Art. 1 De commissaris van politie is, onder oppertoezicht van den Burgemeester, belast met het toezicht op de publieke huizen.
Art. 2 Voor *publieke huizen* worden gehouden alle woningen, waarin door de bewoners, op eenigerlei wijze, gelegenheid gegeven wordt tot het uitoefenen van geslachtsgemeenschap.

Art. 3 Niemand zal eene woning als publiek huis mogen openstellen, dan na vooraf daarvan kennis gegeven te hebben aan Burgemeester en Wethouders, die bevoegd zijn, die openstelling te verbieden.
Art. 4 De houders van publieke huizen zullen geene kamers of gedeelten der woningen mogen verhuren.
Art. 5 De houders van publieke huizen zullen eene vrouw, niet tot hun gezin behoorende, niet opnemen, zonder vooraf, op voor haar verstaanbare wijze, in tegenwoordigheid van den Burgemeester, of van een door dezen aangewezen ambtenaar, op diens bureau, te hebben bekendgemaakt, dat de woning, welke zij gaat betrekken, een publiek huis is. Op dat bureau zal haar een exemplaar dezer verordening worden ter hand gesteld.
Art. 6 In een publiek huis zal in iedere kamer, op eene voor ieder leesbare plaats aan den wand een door B. en W. geteekend geschrift ten allen tijde bevestigd moeten zijn, waarbij in de Hollandsche, Fransche, Engelsche en Duitsche talen aan de bij art. 5 bedoelde inwonende personen wordt bekend gemaakt: 1e. de bepaling van art. 5 dezer verordening; 2e. dat zij onafhankelijk van eenige geldelijke of andere schuld ten haren laste, ten allen tijde het huis kunnen verlaten, met medeneming van alle kleedingstukken en andere zaken, welke zij bij het betrekken van het huis in haar bezit hadden, en in elk geval met voldoende kleeding, om het huis te kunnen verlaten, 3e. dat zij, tot het verlaten van het huis, ten allen tijde op de medewerking der politie kan rekenen, als mede, dat iedere mishandeling haar aangedaan, en iedere poging, om haar het verlaten van het huis te beletten of te bemoeilijken, ten strengste zal worden vervolgd.
Art. 7 Ieder houder van een publiek huis is verplicht, zorg te dragen, dat de niet tot het gezin behoorende vrouwen, die bij hem inwonende of tijdelijk toegelaten zijn, zich niet voor opengeschoven ramen aan de straatzijde, in de deur of vúúr het huis op de straat ophouden.
Art. 8 Van des avonds elf uur tot Zonsopgang, gedurende de maanden April tot en met September, en gedurende de overige maanden tot des morgens 7 uur, moeten de publieke huizen gesloten zijn, en zal niemand meer daarbinnen gelaten worden, dan de bewoners van het huis en de personen, in art. 9 genoemd. Bovendien zal de gelag- of algemeene kamer des avonds ten elf ure door de niet tot het gezin behoorende vrouwen en de bezoekers moeten ontruimd en de lichten uitgedoofd worden en blijven, gedurende voormeld tijdsverloop. Behalve de personen, die hun voornemen te kennen geven, om te overnachten in het huis, waarvan de houder tevens logementhouder is, zal de houder van een publiek huis verplicht zijn alle niet inwonende personen, die zich des avonds ten elf uur in zijn huis bevinden, aan te manen zijn huis te verlaten. In geval zij weigeren daaraan te voldoen, zal hij onmiddellijk daarvan aan de politie doen kennis geven.
Art. 9 Ten allen tijde zullen de Burgemeester, de commissaris van politie en verdere ambtenaren van politie, de woningen van houders van publieke huizen, huns ondanks, kunnen binnentreden, met inachtneming der voorschriften van de wet van 31 Augustus 1853 (Stbl.No.83).
Art. 10 Voorzoover daartegen geen straf bedreigd is bij eene wet, wordt elke overtreding van de artikelen 3, 5, 6 en 7 gestraft met een geldboete van tien tot vijfentwintig gulden en gevangenisstraf van één tot drie dagen te zamen of afzonderlijk, en wordt iedere overtreding van een der andere artikelen gestraft met een geldboete van één tot vijfentwintig gulden.
Art. 11 Met de afkondiging dezer verordening is buiten werking gesteld de verordening op de huizen van ontucht en de publieke vrouwen, vastgesteld den 17 November 1856.

Bron: *Het Maandblad* 7, (1884-5) 33-36. Er zijn kleine verschillen met de handgeschreven versie die zich bevindt in het *DP*.

Tweede versie (24-1-1885)

Art. 1 Als publieke huizen worden ingeschreven alle woningen waarin geregeld door den houder van het huis op enigerlei wijze gelegenheid gegeven wordt tot het uitoefenen van buitenechtelijke geslachtsgemeenschap, met de bij hem inwonende vrouwen.
Art. 2 De commissaris van politie houdt een register van de huizen bedoeld in art. 1. Van de inschrijving op dat register zal aan den houder, door den commissaris van politie, worden kennis gegeven. Zij, die vermenen dat hun woning ten onrechte door den commissaris van politie op het register van publieke huizen is ingeschreven, kunnen zich daarover beklagen bij Burgemeester en Wethouders, die, na den commissaris van politie gehoord te hebben, de doorhaling kunnen gelasten.
Art. 3 Burgemeester en Wethouders zijn bevoegd het hebben van een publiek huis te verbieden op plaatsen waar hen zulks wenschelijk voorkomt.
Art. 4 De houders van publieke huizen zullen geene kamers of gedeelte der woningen mogen verhuren.
Art. 5 De houders van publieke huizen zullen eene vrouw, niet tot hun gezin behoorende, niet opnemen, zonder dat aan zulk eene vrouw vooraf, op voor haar verstaanbare wijze, door den Burgemeester of door een door dezen aangewezen ambtenaar, op diens bureau, is bekendgemaakt, dat de woning, welke zij gaat betrekken, een publiek huis is. Op dat bureau zal haar een exemplaar dezer verordening worden ter hand gesteld.
Art. 6 In een publiek huis, zal in iedere kamer, op een voor ieder leesbare plaats, door den Commissaris van politie aan te wijzen, aan den wand een door Burgemeester en Wethouders geteekend geschrift, ten allen tijde bevestigd moeten zijn, waarbij in de Hollandsche, Fransche, Engelsche en Duitsche talen aan de bij art. 5 bedoelde inwonende vrouwen wordt bekend gemaakt:

De tekst is verder identiek met de eerste versie.

Bron: Gedeeltelijk handgeschreven, gedeeltelijk gedrukt in *DP*.

Bijlage III

Verordening tegen de huizen van ontucht te Amersfoort (1893)

Art. 1 Het houden van een huis van ontucht is verboden op straffe van een hechtenis van ten hoogste zes dagen.
Art. 2 Onder houder van een huis van ontucht wordt verstaan hij, die daarin gelegenheid geeft ontucht te plegen.
Art. 3 Wie op eenige wijze tot de in het eerste artikel bedoelde strafbare handeling als mededader zijne medewerking verleent wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste zes dagen.
Art. 4 Met de opsporing der overtredingen van de bepalingen dezer verordening zijn belast alle beambten der politie. Aan hen wordt de bevoegdheid verleend om, wanneer zij dit tot handhavig van de bepalingen dezer verordening noodig achten, de woningen der ingezetenen, huns ondanks, ten allen tijde binnen te treden, met inachtneming van de bepalingen der wet van 31. Augustus 1853 (Staatsblad no. 83).
Art. 5 Deze verordening treedt in werking op den derden dag na afkondiging, op welk tijdstip buiten werking treedt de verordening op de huizen van ontucht en de publieke vrouwen te Amersfoort vastgesteld in de vergadering met gesloten deuren van de Raad der gemeente Amersfoort van den 2. April / 29. September 1856 en in de openbare vergadering van den Raad van 17. November 1856 en afgekondigd 11 December 1856.

Aldus vastgesteld door den Raad der gemeente Amersfoort in zijn openbare vergadering van den 21. Juli 1893.

Bron: Concept in *DP*, evenals een exemplaar van de gedrukte verordening.

Literatuur

Bakker, 1983 ▸ Nelleke Bakker, *Verzuiling en Verenigingsleven in Amersfoort 1850-1925*, doctoraalscriptie Historisch Seminarium UvA, Amsterdam, 1981.
Bergh, Van den, 1878 ▸ W. van den Bergh, *De strijd tegen de prostitutie in Nederland*, Den Haag, 1878.
Bossenbroek, 1992 ▸ M.P.Bossenbroek, *Volk van Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909*, Amsterdam, 1992.
Brusse, 1993 ▸ Paul Brusse, *Amersfoort 1850-1930. Economische bedrijvigheid en sociale verhoudingen*, Amersfoort, 1993.
Charité, 1979 ▸ J. Charité (red.), *Biografisch Woordenboek van Nederland*, I, 's-Gravenhage, 1979.
Dekker, 1989 ▸ R. Dekker, 'De Middernachtzending, een buitenparlementaire actiegroep' in: S.Faber e.a., *Criminaliteit in de negentiende eeuw*, 1989, 109-113.
Enk, Van ▸ E.M.C. van Enk, *C.V. Gerritsen, Gemeenteraadslid van Amersfoort 1881-1885*, GA Amersfoort, rubriek 34/35, hs. 929 nr. 22, doorslag.
't Hart, 1993 ▸ P.D.'t Hart, 'Het onbespreekbare besproken. Het Utrechtse gemeentebestuur en de prostitutiekwestie, 1850-1900', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1993, 148-180.
Hekma, 1987 ▸ G. Hekma, *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland*, Amsterdam, 1987.
Hurenkamp, 1985 ▸ G.B. Hurenkamp, *Kermis en verzuiling te Amersfoort 1890-1892*, doctoraalscriptie Vrije Universiteit, Amsterdam, 1985.
Jacobs, 1978 ▸ A. Jacobs, *Herinneringen*, Amsterdam, 1924; 2de druk Nijmegen, 1978.
Kam, 1983 ▸ B.J. Kam, *Meretrix en medicus. Een onderzoek naar de invloed van de geneeskundige visitatie op handel en wandel van Zwolse publieke vrouwen tussen 1876 en 1900*, Zwolle, 1983.
Koenders, 1996 ▸ P. Koenders, *Tussen Christelijk Réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid, met de nadruk op repressie van homoseksualiteit*, Amsterdam, 1996.
Lodewijks, 1987 ▸ J.H. Lodewijks, *Verkeer vervoer verandering? Ontsluiting van Amersfoort 1820-1890*, doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1987.
Mathijsen, 1990 ▸ Marita Mathijsen, *De geest van de dichter. Tien zogenaamde gesprekken met negentiende-eeuwse schrijvers*, Amsterdam, 1990.
Mooij, 1993 ▸ A. Mooij, *Geslachtsziekten en besmettingsangst. Een historisch-sociologische studie 1850-1990*, Amsterdam, 1993.
Mounier, 1889 ▸ G.J.D. Mounier, *Onderzoek naar de beteekenis van de statistiek der venerische en syphilitische ziekten bij de landmacht in het Koninkrijk der Nederlanden ...*, Den Haag, 1889.
Nabrink, 1978 ▸ G. Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland. Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), 1881-1971*, Nijmegen, 1978.
Noordam, 1992 ▸ D.J. Noordam, 'Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. I. 1811-1889', *Leids Jaarboekje*, 84 (1992) 150-181.
Noordam, 1994 ▸ D.J. Noordam, 'Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. II. 1889-1912', *Leids Jaarboekje*, 86 (1994) 149-168.
Noordam, 1996 ▸ D.J. Noordam, 'Getuigen, redden en bestrijden. De ontwikkeling van een ideologie op het terrein van de zedelijkheid, 1811-1911', *Theoretische geschiedenis* 23 (1996) 494-518.

Otgaar en Van Schaik, 1991 ▸ P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik, 'Bordeelhoud(st)ers in Leiden 1853-1875', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*, 3 (1991) 50-83.
Otgaar en Van Schaik, 1992 ▸ P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik, 'Illegale prostitutie in Leiden in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*, 4 (1992) 80-105.
Persoonlijkheden, 1937 ▸ *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld*, Amsterdam, 1937.
Peters, 1990 ▸ Karen Peters, 'Een schandelijk boek. Klaasje Zevenster en opvattingen over prostitutie in de negentiende eeuw', *In de ban van het verhaal. Elfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, Nijmegen, 1990, 26-54.
Schmitz, 1986 ▸ Lisenka Schmitz, *Amersfoort en de gemeentewet. Onderzoek naar twintig jaar stadsbestuur: 1840-1860*, Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1986.
Schram, 1968 ▸ P.L. Schram, *Hendrik Pierson. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de inwendige zending*, Kampen, 1968.
Sevenhuijsen, 1987 ▸ S.L. Sevenhuijsen, *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1900*, Amsterdam, 1987.
Stemvers, 1985 ▸ F.A. Stemvers, *Meisjes van plezier. De geschiedenis van de prostitutie in Nederland*, Weesp, 1985.
Sterk, 1983 ▸ H. Sterk, '"Rondom de Galekopsteeg" 1858-1885. Enige aspecten van de prostitutie in Utrecht', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 9 (1983) 79-107.
Thijssen, 1995 ▸ J. Thijssen, 'De Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging', *Spiegel Historiael*, 30 (1995) 152-156.
Vries, De, 1997 ▸ P. de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911*, Hilversum, 1997.
Wit, De, 1994 ▸ Onno de Wit, 'De drukker en uitgever A.W.Sijthoff te Leiden: een innovatief ondernemer in de tweede helft van de 19de eeuw', *Holland*, 26 (1994) 328-345.
Wurf-Bodt, Van der, 1988 ▸ Coby van der Wurf-Bodt, *'Van lichte wiven' tot gevallen vrouwen. Prostitutie in Utrecht vanaf de late middeleeuwen tot het eind van de negentiende eeuw*, Utrecht, 1988.

Noten

* Het onderzoek werd evenals het schrijven van een deel van de tekst door de eerste auteur verricht.

1 Noordam, 1992, 1994 beschreef dit voor Leiden.

2 't Hart, 1993 vormt hierop een uitzondering.

3 Het betreffende bestand van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amersfoort is geïnventariseerd, maar niet genummerd. Aan de hand van de omschrijving zijn de aangehaalde stukken met behulp van de getypte Plaatsingslijst van diverse gemeentelijke archieven, 1813-ca. 1940, moeiteloos te achterhalen. Alle stukken die betrekking hebben op prostitutie zijn in chronologische volgorde in een paar afdelingen bijeengebracht in een boek, genaamd *Dossier Prostitutie-Huizen van Ontucht 1850-1907*, hierna aangehaald als *DP*.

4 Veel gegevens over deze periode zijn afkomstig uit de doctoraalscriptie van Schmitz, 1986. De sociaal-economische geschiedenis van de stad geeft Brusse, 1993.

5 Jaarverslag, 1856.

6 Schmitz, 1986, 68; *Amersfoortsche Courant* (hierna: *AC*) 1857.

7 Schmitz, 1986, 37, 70. Vanaf 14-8-1857 verscheen er in de *AC* een vervolgverhaal getiteld: 'De verkiezing te Narrenstein', een sleutelverhaal dat nadere analyse verdient. Saai was het politieke leven in Amersfoort allerminst.

8 Dit blijkt bijvoorbeeld uit de lijst van raadsleden met geboortedatum, gezindte en beroep in 1881 bij Enk, Van, en een dergelijke bijlage voor 1890 bij Hurenkamp, 1985.

9 Schmitz, 1986, 37.

10 Schmitz, 1986, 35-36.

11 Schmitz, 1986, 45-46.

12 De hier beschreven gang van zaken is gebaseerd op gegevens uit de archiefstukken betreffende de reglementering.

13 De *AC* besteedde veel aandacht aan de politiek toen hij in bezit was van de liberaal mr.L.Zegers Veeckens; nadat A.H. van Cleeff de krant in oktober 1856 overnam, werd dat veel minder, volgens Schmitz, 1986, 70. Ook het *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad* maakte overzichten van de zittingen van de Amersfoortse gemeenteraad.

14 *DP*, Concept-verordeningen en Memorie van Toelichting. In Leiden, Den Helder en Nijmegen waren al eerder reglementen tot stand gekomen, volgens Bergh, Van den, 1878, 117-119.

15 Noordam, 1996, 496-497.

16 Geheime Notulen Raad, 2-4-1856.

17 Jaarverslag, 1856; Schmitz, 1986.

18 Het drietal bestond uit Van Beek, Scheerenberg en Van Bel, zie Schmitz, 1986, 39. De enige als liberaal beschreven Amersfoortse politicus mr.L.Zegers Veeckens zat op dat moment niet in de raad, volgens Schmitz, 1986, 37. Van den Bergh en Herschel waren weinig actief, zie Schmitz, 1986, 42; zij misten echter niet de vergadering waarop het grote debat over de verordening plaatsvond.

19 *DP*, Burgemeester en Wethouders van Amersfoort (hierna: B en W) aan Gedeputeerde Staten van Utrecht (hierna: GSU), 4-4-1856: betreft toezending Verordening; GSU aan B en W, 22-4-1856. Notulen Raad, 5-5-1856. *DP*, GSU aan B en W, 19-8-1856. Notulen Raad, 4-9-1856. Geheime Notulen Raad, 29-9-1856. *DP*, Rapport van de commissie tot herziening van de verordeningen tegen wier overtreding straf is bedreigd; B en W aan GSU, 1-10-1856; GSU aan B en W, 11-11-1856.

20 Notulen Raad, 17-11-1856. *DP*, B en W aan GSU, 19-11-1856; GSU aan B en W, 29-11-1856; B en W aan GSU, 12-12-1856 (toezending van de gedrukte verordening).

21 Notulen Raad, 9 en 16-12-1856.
22 In het Jaarverslag, 1870 klaagde de keuringsarts Morren over het ontbreken van een ziekenhuis, maar in het Jaarverslag, 1876 stelde hij tevreden vast dat het St.-Elisabeth-ziekenhuis aan zijn doel beantwoordde.
23 *DP*, Vrouw Troost aan B en W, 17-12-1856. Dat men deze brief in het *DP* opnam, wijst er ook op dat het om een bordeel ging, en niet om enkel een tapperij. Uit Notulen Raad, 30-12-1856 blijkt dat het verzoek niet werd behandeld omdat het ongezegeld was. Volgens Notulen Raad, 20-1-1857 werd een nieuw verzoek voorgelezen en doorgestuurd naar de Commissaris van Politie voor advies. De beslissing over het verzoek is niet te vinden in de notulen van de raad.
24 *DP*, Commissaris van politie (hierna: CP) aan B en W, 10-11-1850. Deze brief is een reactie op het verzoek van P. Driessen, een bordeelhouder uit Zwolle, om zich in Amersfoort te mogen vestigen. Voor het vestigen van een bordeel was toen, zoals bekend, formeel geen toestemming vereist.
25 *DP*, C.C.M. Wiggenraad aan B en W, 20-2-1861; CP aan B en W, 2-3-1861. In 1866 nam vrouw Overman-Fenners de zaak over, daarna probeerde de inmiddels hertrouwde weduwe De Goede, nu Monné-Wiggenraad geheten, haar vroegere loopbaan te hervatten in dit pand, zie *DP*, B en W aan P.C. Overman-Fenners; Adres van buurtbewoners aan B en W, 10-2-1867.
26 *DP*, A.G. Hertzberg aan B en W, 2-10-1866; besluit van B en W, 8-10-1866. Het betrof de toestemming voor het houden van een bordeel in het pand Lievevrouwenkerkhof wijk F nr. 120.
27 *DP*, CP aan B en W, 18-1-1867.
28 *DP*, C.C.M. Monné-Wiggenraad aan B en W, 18-2-1867, over het vestigen van een bordeel in het pand Muurhuizen Wijk F nr. 531; CP aan B en W 24-2-1867: negatief advies want er is bezwaar aangetekend door een commissaris van een sociëteit aan de Muurhuizen en door Versloot, hoofdonderwijzer van een school aan de Muurhuizen, 23-2-1867 die melding maakt van drie scholen in de naaste omgeving.
29 *DP*, Adres aan de Gemeenteraad, 4-8-186. Notulen Raad, 4-9-1866.
30 't Hart, 1993, 154-155; Sterk, 1983, 99-101, waar de kaartjes deze concentratie duidelijk aangeven.
31 Een dergelijke kleinschalige prostitutie kwam toen elders, bijvoorbeeld in Leiden, ook veel voor, zie Noordam, 1992, 159, 166-168.
32 *DP*, CP aan B en W 18-1-1867.
33 Stemvers, 1985, 68-72; Otgaar en Van Schaik, 1992, 80-105.
34 Otgaar en Van Schaik, 1991; Kam, 1983, 41-42.
35 *DP*, Vrouw Troost aan B en W, 17-12-1856; C.C.M. Wiggenraad aan B en W, 20-2-1861.
36 *DP*, P.Driessen aan B en W, 31-10-1850.
37 Kam, 1983, 192-193 geeft informatie over Wortmann.
38 *DP*, Inspecteur van politie namens CP aan B en W, 29-6-1886 met bijlagen: Staatsanwalt Bochum aan CP, 19-1-1884; CP aan Staatsanwalt, 23-1-1884.
39 *DP*, Wortmann aan B en W, 12-1-1881; CP aan B en W, 18-1-1881; B en W aan Wortmann, 24-1-1881.
40 Kam, 1983, 193.
41 Jaarverslag, 1880.
42 Bakker, 1981, 32, 71. Van de vier kiesverenigingen was Nederland en Oranje antirevolutionair en de Centrale Kiesvereniging conservatief.
43 Jaarverslagen, 1881-1885; Enk, Van. Hurenkamp, 1985.
44 *AC*, 13-7-1883 voor advertenties van kiesverenigingen.
45 Notulen Raad, 20-10-1881; *AC* extra uitgave, 22-10-1881.
46 Jaarverslag, 1881.
47 Als radicaal definieert Enk, Van, I, in navolging van Van der Goes, mensen die hervormingen wilden zonder revolutie. Behalve dit werk is voor Gerritsen van belang: Nabrink, 1978, 72-77.
48 Jacobs, 1978, 206-207.
49 Schram, 1968; Sevenhuijsen, 1987; Vries, De, 1997.
50 Vries, De, 1997, 87-88. Deze De Savornin Lohman (1842-1895) was niet de toekomstige leider van de CHU, maar lid van de NVP en kantonrechter te Groningen, zie Persoonlijkheden, 1937, 1289; Charité, 1979, 525.
51 Notulen Raad, 20-12-1881. *DP*, Brief van C.V. Gerritsen aan Raad, 22-10-1881. *Het Maandblad* 4, 1881-2, 24. De toelichting van Gerritsen ontbreekt in het *DP*; aan zijn brochure had Aletta Jacobs meegewerkt, zie Jacobs, 1978, 200, 207.
52 Notulen Raad, 10-1-1882; *AC* extra uitgave, 11-1-1882; *Het Maandblad*, 4 (1881-2) 35-37.
53 Harderwijk wordt vaak genoemd in verband met prostitutie, zie Bossenbroek, 1992.
54 Notulen Raad, 19-10-1882, 25-10-1883.
55 Notulen Raad, 23-10-1884.
56 Zie voor van Van Asch van Wijck (1849-1902) NNBW I, 1591. Hij was verscheidene malen lid van de Tweede Kamer, gouverneur van Suriname, nog een tweede keer burgemeester van Amersfoort en tenslotte minister van koloniën in het kabinet-Kuyper.
57 *DP*, Brief van Gerritsen aan Raad, 11-11-1884. Notulen Raad, 11-11-1884. De Memorie van Toelichting is niet in het *DP* te vinden maar *Het Maandblad*, 7 (1884-5) 33-36 geeft er citaten uit.
58 *Het Maandblad*, 7 (1884-5) 30-31.
59 *DP*, Brief van Verspijck aan B en W, 18-11-1884. Ook in Utrecht intervenieerde de inspecteur op deze wijze, volgens Wurf-Bodt, Van der, 1988, 90. In Amersfoort was men natuurlijk goed op de hoogte van de Utrechtse ontwikkelingen, al was het maar omdat het *Utrechtsch Dagblad* hier ook veel gelezen werd.
60 *DP*, Brief van B en W aan H.H.E. Morren, 20-1-1885; ongedateerd antwoord van Morren aan B en W.
61 *AC*, 8-1-1885; *Het Maandblad*, 7 (1884-5) 33-36; *ibidem*, 36-37 overgenomen uit het advertentieblad, de *Nieuwe Amersfoortsche Courant*, 17-1-1885.

62 De identiteit van deze arts is onbekend maar het was niet dr Groeneboom!
63 Mounier, 1889.
64 *DP*, Brief van Gerritsen aan B en W, 24-1-1885. Het eerste concept staat afgedrukt in *Het Maandblad*, 7 (1884-5) 33-36, maar in het verslag van de raadsvergadering wordt geen melding gemaakt van het feit dat Gerritsen een gewijzigd ontwerp had ingediend.
65 Notulen Raad, 28-1-1885; Bijvoegsel *Utrechtsch Dagblad*, 4-2-1885; *AC*, 29-1-1885.
66 De krant publiceerde vanaf 1884 de notulen van de gemeenteraad in een aparte bijlage. Deze zijn gebundeld als: Verslagen van het verhandelde in de zittingen van de gemeenteraad 1884-1951.
67 Ook *Het Maandblad* publiceerde dit verslag, zie *Het Maandblad*, 7 (1884-5) 46-47, 49-56.
68 Jaarverslag, 1885; Enk, Van, 2.
69 Volgens Aletta Jacobs had hij in Amersfoort een slechte naam vanwege zijn omgang met Multatuli, en door zijn brochures en artikelen, zie Jacobs, 1978, 34, 199.
70 Noordam, 1994, 175.
71 *DP*, CP aan B en W, 18-1-1881.
72 Uitspraak Hooge Raad 29-6-1885, *Weekblad van het Recht*, nr. 5184 (24-8-1885) en 18-1-1886, *Idem*, nr. 5268 (15-4-1886).
73 *DP*, Brief van Ambtenaar Openbaar Ministerie (hierna: OM) aan Burgemeester, 2-6-1886. De burgemeester moest voor 9 juni, de datum waarop de zaak Bieving zou dienen, antwoorden.
74 *DP*, Burgemeester aan OM, 7-6-1886 en 12-6-1886.
75 *DP*, 14 brieven tussen 21-6-1886 en 12-8-1886.
76 *DP*, Bewoners van het Havik, [4-7-1886]; C.J. v.d. Nagel aan B en W, 5-7-1886.
77 *DP*, G.J. Ribberink c.s. aan Dagelijks Bestuur, 12-7-1886; Bestuur Wijkvereeniging voor Inwendige Zending aan B en W, 14-7-1886; Bewoners Hellingstraat aan B en W, 14-7-1886; Kerkeraad Nederlandsch Hervormde Gemeente aan Dagelijks Bestuur, 15-7-1886.
78 Afgedrukt in *Het Maandblad*, 8, 1885-6, 109-110. Gerritsen richtte *Ons Blad* op en schreef meestal het hoofdartikel, zie Jacobs, 1978, 199.
79 D. Gerritsen was de aanvoerder van de bewoners van de Kampstraat bij hun strijd tegen het bordeel van Wortmann in hun straat, zoals hierna nog ter sprake zal komen. Zie Enk, Van, 1.
80 *DP*, Kantongerecht aan Burgemeester, 5-6-1890.
81 *DP*, Garnizoenscommandant aan Raad, 16-7-1890; Chef van het Militaire Hospitaal aan B en W, 15-7-1890.
82 Bakker, 1983, 26-27. Het garnizoen werd in 1890-91 uitgebreid tot ca. 2800 man, dat wil zeggen 30% van de mannelijke bevolking. Bedoeld moet zijn de totale mannelijke bevolking, die meer dan de helft van de totale populatie van ca. 17.000 zal hebben bedragen.
83 Notulen Raad, 30-7-1890. De commissie bestond uit Celosse (liberaal), Groeneboom, Kleber en Zandijk (protestant) en Van Zijst (oud-katholiek).
84 *DP*, Bewoners Kampstraat onder leiding van D. Gerritsen aan B en W, 23-2-1891; Bewoners Soesterstraatweg aan B en W, 1-4-1891.
85 *Het Maandblad*, 13 (1891) 19-22, 26-7 (verkort overgenomen uit de *Geneeskundige Courant*). Zie voor de 'bekering' van deze arts: Mooij, 1993, 51.
86 *DP*, Hoofdbestuur NVP aan de Raad, 24/25-3-1892. Notulen Raad, 3-5-1892.
87 Bossenbroek, 1992, 214-220.
88 *DP*, Afd. Amersfoort van de Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging aan Raad, 11-1-1893.
89 Dekker, 1989; Thijssen, 1995; Koenders, 1996.
90 *DP*, Advies Commissie ad hoc, 6-2-1893. Notulen Raad, 8-2-1893.
91 Jaarverslag, 1893. Drie van de raadsleden waren rooms-katholiek, namelijk Van Beek, Heyligers, De Jong; Van Zijst was oud-katholiek. Visser was joods en de overigen waren protestant. De beide wethouders waren protestant, evenals de burgemeester, het protestantse element was nog steeds duidelijk oververtegenwoordigd, zie Lodewijks, 1987.
92 Hurenkamp, 1985, bijlage met de raadsleden in 1890 met hun gezindte en politieke kleur. De liberalen waren Celosse, Hardenbroek, Van Lanschot, De Koningh en Van den Wall Bake.
93 Hekma, 1987, 162-163.
94 Noordam, 1992, 175.
95 *DP*, Afd. Amersfoort van het Nederlandsche Werkliedenverbond 'Patrimonium' aan Raad, 17-3-1893.
96 Notulen Raad, 23-3-1893.
97 Volgens H. Stap in *De Middernachtzendeling*, overgenomen in *Het Maandblad*, 15 (1893) 67-8. Hij was van mening dat het optreden van Wortmann de raad had aangezet tot de beslissing de bordelen te verbieden. Dat is betwistbaar omdat de procedure hiervoor al een tijd lang gaande was.
98 *DP*, Bewoners Kampstraat aan B en W, 5-5-1893.
99 *DP*, Brief van de vereeniging De Blijmaar in Woord en Werk aan de Raad, 23-5-1893. Zie voor deze vereniging ook Bakker, 1983, 58, die de oprichting tussen 1885 en 1895 plaatst; blijkens dit stuk kreeg de vereniging in 1887 koninklijke goedkeuring.
100 *DP*, Verslag van de 1e afdeeling, 10-5-1893; Verslag van de 2e afdeeling, 12-5-1893.
101 Notulen Raad, 30-5-1893.
102 *DP*, Brief van Burgemeester aan CP, [13]-5-1893 (de datum is af leiden uit het antwoord); Brief van CP aan Burgemeester, 29-5-1893 met 12 bijlagen (daarvan zijn er nog 2 in het dossier, te weten de brief uit Gouda met een toelichting van de Commissaris en het gedrukte reglement van Haarlem, de andere moesten terug naar de politie). De CP voerde de KB's van 26-9-1889 (Staatsblad 124) en 21-1-1893 (Staatsblad 22) voor zijn stellingname aan.

103 *DP*, Rapport van Burgemeester aan Raad, 3-6-1893. Hierop met potlood de aantekening: 'Dit stuk uitsluitend ter kennisneming door de leden van den Gem t Raad, zonder daaraan publiciteit te geven'.
104 Geheime Notulen Raad 20-6-1893. Notulen Raad, 20-6-1893 (Bijvoegsel *Utrechtsch Dagblad* 29-6-1893); de gedrukte notulen zijn veel uitvoeriger dan de officiële. Uit de laatste bleek niet dat een deel van de vergadering achter gesloten deuren was gehouden.
105 Behalve in de notulen (gedrukt en geschreven), is de motie ook te vinden in *Het Maandblad*, 15 (1893) 88-89, die het raadsverslag weer ontleent aan *De Standaard* van 22-6-1893.
106 *Het Maandblad*, 15 (1893) 89.
107 *DP*, Bewoners Kampstraat aan Raad, 19-7-1893.
108 Notulen Raad, 21-7-1893; Gedrukte Notulen, 21-7-1893 (Bijvoegsel *Utrechtsch Dagblad*, 27-7-1893); *Het Maandblad*, 15 (1893) 66-67, waar ook een samenvatting van de verordening te vinden is, ontleend aan de *AC* van 24-7-1893.
109 *DP*, B en W aan GSU, 22-7-1893; GSU aan B en W, 28-7-1893; brief B en W aan alle betrokkenen met een gedrukt exemplaar van de verordening, 2-8-1893.
110 *Het Maandblad*, 15 (1893) 66-67.
111 *DP*, Brief van bewoners Kampstraat aangevoerd door emeritus-predikant ds J.J.Bos aan Raad, 24-7-1893. Notulen Raad, 16-8-1893.
112 *DP*, Brief B en W aan Raad, 14-8-1893. Notulen Raad, 5-9-1893; Gedrukte Notulen Raad, 5-9-1893 (Bijvoegsel *Utrechtsch Dagblad*, 14-9-1893).
113 Notulen Raad, 28-9-1893; Gedrukte Notulen Raad, 28-9-1893 (Bijvoegsel *Utrechtsch Dagblad*, 6-10-1893).
114 Notulen Raad, 25-10-1893.
115 Notulen Raad, 3-12-1894. De benoeming was op 17-7-1894 ingegaan.
116 *DP*, B en W aan Raad, 22-9-1894; B en W aan H.H.E. Morren, 24-9-1894; Morren aan B en W, 25-9-1894; B en W aan Morren, 29-9-1894; Morren aan B en W, 1-10-1894. Notulen Raad, 24-10-1894. *DP*, B en W aan Morren, 25-10-1894.
117 *DP*, Afd. Amersfoort van de Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging aan B en W, 5-1-1895.
118 *DP*, Bewoners Kampstraat aan B en W, 30-5-1895 (64 handtekeningen); *Het Maandblad*, 17 (1895) 80-81.
119 *Het Maandblad*, 19 (1897) 8.
120 *DP*, GSU aan B en W (in opdracht van Binnenlandse Zaken), 5-2-1907; Jorissen aan B en W, 21-2-1907; CP aan B en W, 12-2-1907.
121 Koenders, 1996, 150-169.
122 Notulen Raad, 31-10-1911 (gedrukt).
123 *DP*, CP aan B en W, 2-3-1861. Zie ook Noordam, 1992, 154-155.
124 Peters, 1990, 41-2.
125 Voor de beweegredenen van Van Lennep is van belang: Mathijsen, 1990, 9-12. Peters, 1990, 27 noemt elf drukken, de laatste van 1903. Gegevens over de oplagen en de prijs van dit boek staan bij Wit, De, 1994, 340-342. De eerste oplage (1865/1866) bedroeg 1.525 exemplaren à *f* 17,50, de tweede oplage uit 1866 5.000 à *f* 9,50 en de derde oplage (1890) 12.000 à *f* 0,50.

Stijlkamers in Utrecht:

tussen oudheidkamer en kunstnijverheidsopstelling

Ontstaan en ontwikkeling van de stijlkamers in het Stedelijk Museum van Oudheden en het Centraal Museum

Jelmer Prins

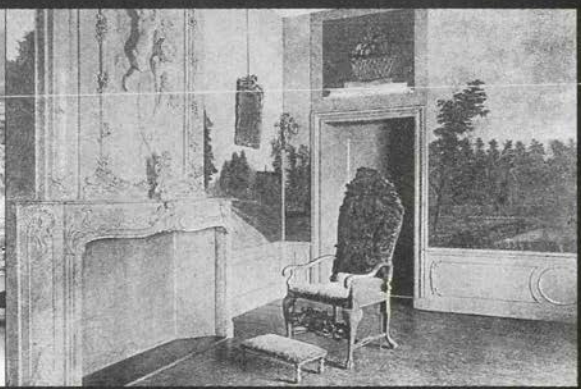

In 1891 richtte Samuel Muller in het Stedelijk Museum van Oudheden in Utrecht vijf stijlkamers in. Ze vormden de grootste en belangrijkste afdeling van het museum en oogsten veel succes. Inmiddels zijn de stijlkamers in veel musea weer verdwenen. Maar de Utrechtse stijlkamers zijn er nog steeds; na de huidige verbouwing van het Centraal Museum zullen het er zelfs meer zijn dan ooit.

Jelmer Prins (1965) studeerde rechten in Utrecht en kunst- en cultuurwetenschappen in Rotterdam. Hij is bureausecretaris van het Landelijk Contact van Museumconsulenten en werkte mee aan verschillende projecten van de Stichting Ondersteuning Musea in Utrecht, met name op het gebied van collectiebeheer.

Inleiding

Net als vele andere oudheidkundige musea begon het Utrechtse museum als een oudheidkamer: een willekeurig aandoende opeenstapeling van antiquiteiten, waarin alleen de kenner zijn weg wist te vinden. Tegen het einde van de negentiende eeuw veranderde dat: musea moesten ook aantrekkelijk en begrijpelijk zijn voor het grote publiek. Het Utrechtse Museum van Oudheden verhuisde naar een groter onderkomen en de voorwerpen werden gerangschikt naar periode van ontstaan en liefst zo geplaatst dat het oorspronkelijk gebruik ervan duidelijk werd. Stijlkamers werden algemeen gezien als het beste uitgangspunt van een historisch museum. In de stijlkamers wilde men een beeld geven van de woonomgeving van voorgaande generaties, als 'aanschouwelijk onderwijs in de beschavingsgeschiedenis'. De kunstwaarde en de authenticiteit van objecten waren niet van groot belang; de plaatselijke herkomst daarentegen was dat wel. In de praktijk stonden in de stijlkamers vaak nog allerlei detonerende voorwerpen; de sfeer van een oudheidkamer was niet zomaar verdreven.

In het begin van onze eeuw echter kwam de kunstwaarde van objecten steeds meer centraal te staan. Stijl werd vooral kunsthistorisch uitgelegd, en men streefde naar een duidelijke scheiding van kunstvoorwerpen en voorwerpen die voornamelijk historisch interessant waren. De Utrechtse stijlkamers verhuisden naar het Centraal Museum, waar ze aanvankelijk nog deel uitmaakten van de historische afdeling. Maar later werden ze ingelijfd door de afdeling kunstnijverheid, nadat de inrichting ervan in kunsthistorisch opzicht ingrijpend was verbeterd. Toch konden de stijlkamers met hun niet-authentieke elementen en hun soms onverantwoorde samenvoeging van architectuurelementen nooit helemaal de toets der kunsthistorische kritiek doorstaan. Alleen interieurs die als geheel waren ontworpen, liefst door een bij naam bekende kunstenaar, waren uiteindelijk nog acceptabel. Anders stelde men kunstnijverheid liever op in een rustige, neutrale omgeving. De laatste jaren werden de stijlkamers in het Centraal Museum dan ook voornamelijk gepresenteerd als 'museum van het museum'. Deze rigide benadering wordt nu echter weer verlaten.

De term stijlkamer is nog niet zolang ingeburgerd. Rond de eeuwwisseling sprak men in Utrecht van antieke kamers. Van de jaren twintig tot de jaren vijftig gebruikte men in de museumgidsen van het Centraal Museum de term 'kamer in historische stijl'. Het terminologisch onderscheid tussen een stijlkamer, een oudheidkamer en een kunstnijverheidsopstelling is niet altijd duidelijk te maken. Er is sprake van een ontwikkeling, waarin de opvattingen over stijl en museuminrichting veranderen, en waarin de stijlkamer evolueert van een opstelling van 'voorwerpen waaraan zich historische herinneringen hechten' naar historische woninginrichting en uiteindelijk naar kunstnijverheidsopstelling en zelfs totaalkunstwerk. Niet de kunsthistorische waarde van de stijlkamers op zich, maar de stijlkamer als vorm van museuminrichting staat in dit artikel centraal [1].

Het Stedelijk Museum van Oudheden in Utrecht

De oprichting van het Stedelijk Museum van Oudheden was een persoonlijk initiatief van de burgemeester, jhr mr H.M.A.J. van Asch van Wijk. Hij deed het voorstel om 'eene verzameling van boekwerken en van teekeningen, schilderijen, oudheden tot de stad betrekkelijk' aan te leggen [2]. Op 5 september 1838 werd het museum, dat was gevestigd op de bovenste verdieping van het stadhuis, opengesteld voor publiek [3]. Het was het eerste stedelijke museum van Nederland [4]. Het museum was een afdeling van het archief van de stad en richtte zich op een kleine groep serieuze, wetenschappelijk geïnteresseerde bezoekers [5]. Na de dood van Van Asch van Wijk in 1843 verwaterde de aandacht voor het museum. De enige aanwinsten bestonden uit schenkingen, en die werden noch omschreven noch behoorlijk geplaatst [6]. De situatie zou pas decennia later verbeteren, met de komst van Samuel Muller.

Een zaal in het Stedelijk Museum van Oudheden in het stadhuis. Aquarel door Anthony Grolman, 1889, GAU, TA, SA 15.4 (3).

Samuel Muller

Op 1 februari 1874 werd mr Samuel Muller Fz. aangesteld als archivaris van de stad Utrecht. Hij was toen 26 jaar oud. In 1869 had hij in Leiden zijn meestertitel behaald, en in 1872 was hij gepromoveerd. Muller trad in de voetsporen van zijn vader, Frederik Muller. Deze was boekhandelaar-antiquaar in Amsterdam en werd bekend door zijn verzamelingen van boeken en prenten (later aangekocht door het Rijksprentenkabinet) en zijn wetenschappelijke catalogi. Hij was mede-oprichter van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap [7]. Samuel Muller speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van het archiefwezen in Nederland. Hij was voorzitter van de Vereniging van Archivarissen en samen met anderen kreeg hij de speciale opleiding tot archivaris van de grond. Hij nam ook het initiatief tot het samenstellen van een *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven* die in 1898 verscheen en die internationaal de norm zou worden [8].

Direct na zijn aanstelling in Utrecht begon Muller met de inventarisatie van alle openbare verzamelingen. Daaronder vielen niet alleen de archieven en prentenverzamelingen, maar ook de bibliotheek over Utrecht en de collectie van het Museum

van Oudheden. Maar zijn bemoeienis met het museum ging verder dan dat. Toen Muller in dienst trad trof hij er een ordeloze chaos aan. Hij besloot om het museum op te laten knappen en opnieuw in te richten, waar mogelijk uitgaande van objectsoort en chronologie[9]. Op 18 januari 1875 werd het heropend. Daarna organiseerde hij nog een uitgebreide speurtocht door stadhuis, kerken, liefdadige instellingen en openbare gebouwen, op zoek naar voor het museum interessante objecten die hij vervolgens in bezit of in bruikleen probeerde te krijgen. Gedurende bijna vijftig volgende jaren zou Muller niet alleen zijn stempel drukken op het Stedelijk Museum in Utrecht, maar ook landelijk een belangrijke rol spelen in de museumwereld.

Het beschavingsoffensief; de verhuizing naar Het Hoogeland

In het hele land waren de musea tussen 1840 en 1870 verwaarloosd, het was een periode van stilstand. In de jaren zeventig werd echter het nationale beschavingsoffensief ingezet. Overheden en particuliere organisaties werden zich bewust van het grote belang van musea voor de culturele ontwikkeling van het volk. In musea werd men geconfronteerd met de grootheid van eigen kunst en nationaal verleden. De Jan-Salie-geest moest worden verdreven; Nederland moest weer trots zijn op zichzelf[10]. In de musea kreeg de publiekstaak een plaats naast de wetenschappelijke taak en de behoudstaak[11]. De gemeente Utrecht zette het beschavingsoffensief relatief vroeg in[12]. In 1873 drong een aantal raadsleden, uit onbehagen met de situatie in het Stedelijk Museum, aan op een nieuw reglement voor het beheer van de verzamelingen. Tevens werd een vaste raadscommissie van bijstand in het toezicht op het oud-archief ingesteld[13]. De hernieuwde aandacht voor het museum was dus geen initiatief van Muller zelf, maar werd gestuurd door de gemeente en paste in de landelijke trend.

Na verloop van tijd echter bleek ook het door Muller heringerichte museum in het stadhuis niet aan de verwachtingen te voldoen. Bezoekers van buiten de stad bezochten volgens hem in groten getale het museum, en waren enthousiast over het gebodene. 'Maar bij onze stadgenoten was het museum niet populair: het was niet wat het zijn kon en moest. De collectie was ongelukkig geplaatst en niet gemakkelijk toegankelijk, en bovendien noodzaakte de aard der localiteit tot eene rangschikking der voorwerpen, die meer aan een pakhuis dan aan eene behoorlijk geordende verzameling deed denken[14].'

De plaatselijke overheid nam vervolgens het initiatief tot uitbreiding en popularisering van het Stedelijk Museum. Toen het buitengoed Het Hoogeland in het voorjaar van 1888 door de gemeente was aangekocht, stelde de voorzitter van de vaste raadscommissie, jhr mr J.L.B. de Muralt, voor om het museum er in onder te brengen[15]. De raadscommissie achtte het van het hoogste belang dat ook de lagere klassen hun weg zouden vinden naar het museum: 'immers juist in deze kringen kan het

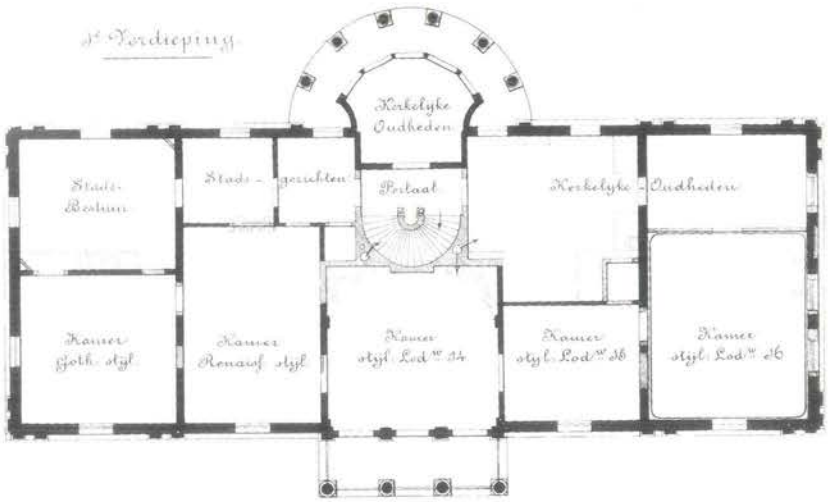

Plattegrond van de bel-etage van het Stedelijk Museum van Oudheden in Het Hoogeland, GAU, Collectie stedelijke bestektekeningen, Bestek nr 10 van 1890.

zien van schoone zaken het meeste nut doen'[16]. Aan Muller werd gevraagd of hij het huis geschikt achtte, en zo ja, of hij een indelingsplan wilde maken. Muller vond Het Hoogeland in eerste instantie te groot voor het Stedelijk Museum. Maar later kwam hij daar op terug; hij had bedacht dat hij er stijlkamers wilde inrichten. 'Er behoren vertrekken in stijl ingericht te worden: de elementen van kamers van omstreeks 1500, 1600 en 1800 zijn reeds allen bijeen, zoo uitnemend fraai en volledig dat zonder iets te koopen of bij te laten maken, alleen door betere expositie geen ander museum in Nederland daarvan de wedergade zal kunnen vertoonen'. Om een goed 'denkbeeld te geven van het huiselijk leven van onze voorouders, moeten de vertrekken niet meer gevuld zijn dan bij een welvoorzien woonvertrek het geval is. Het spreekt vanzelf, dat zulk eene wijze van expositie veel meer ruimte eischt, en Het Hoogeland is voor het Stedelijk museum, zoo tentoongesteld, geenszins te groot'[17]. De raadscommissie keurde het plan goed en legde het voor aan de gemeenteraad. Die ging ermee akkoord[18], en op 4 juni 1891 werd het museum geopend. De antieke kamers vormden de grootste en belangrijkste afdeling van het Stedelijk Museum van Oudheden in Het Hoogeland. De vijf stijlkamers namen ieder een zaal langs de voorzijde van het gebouw op de bel-etage in beslag. Achtereenvolgens waren er te zien een kamer uit de veertiende en de vijftiende eeuw (gotiek), een kamer uit het begin van de zeventiende eeuw (Hollandse Renaissance), een kamer uit het einde van de zeventiende eeuw (Louis XIV), een kamer uit het midden en een uit het einde van de achttiende eeuw (Louis XV respectievelijk Louis XVI). De verhuizing had het gewenste effect. Voor de verhuizing trok het museum ongeveer 2000 bezoekers per jaar, in 1891 waren het er 12.852 en in 1892 kwamen er 20.289 mensen[19].

De eerste stijlkamers in Nederland

Het Stedelijk Museum was niet het eerste en zeker niet het enige museum waar stijlkamers een belangrijke plaats in de opstelling kregen. In het laatste kwart van de vorige eeuw werden er op grote schaal stijlkamers ingericht op tentoonstellingen en in musea[20]. De eerste stijlkamers in Nederland waren te zien op de Historische Tentoonstelling van Amsterdam in 1876, georganiseerd ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van de stad. Pierre Cuypers, de latere architect van het Rijksmuseum, richtte de stijlkamers in. Er waren vier Amsterdamse kamers te zien: een kamer uit de achttiende eeuw, een zaal uit de zeventiende eeuw, een keuken uit de zeventiende eeuw en een slaapkamer uit de zeventiende eeuw. Frederik Muller had zitting in de commissie die deze tentoonstelling had bedacht en gerealiseerd; wellicht zag zijn zoon er voor het eerst stijlkamers[21].

De eerste permanente stijlkamers waren te zien in 1887 in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, dat deel uitmaakte van het Rijksmuseum. De tien interieurs bevonden zich in de oostelijke vleugel, in het historische gedeelte van het museum[22]. Een zaal was gewijd aan de gotiek, negen zalen toonden een interieur uit de zeventiende eeuw. Er werd onderscheid gemaakt tussen de verschillende kwarten of helften van de eeuw, maar er werden geen verschillende stijlperiodes benoemd. Het valt op dat de kamers op de Historische Tentoonstelling en in het Nederlandsch Museum echt als woonomgeving waren ingericht. De muren waren betimmerd, er waren schouwen ingemetseld en er hingen gordijnen. Op tafels lag soms een kleed met daarop een boek, een kantkussen of een citer; voor een stoel stond een stoof, in een slaapkamer stond een klerenknecht.

Ook op kunstnijverheidstentoonstellingen en in kunstnijverheidsmusea werden stijlkamers ingericht. De tentoonstellingen waren bedoeld om goede eigentijdse producten onder de aandacht te brengen van ambachtslieden en het algemene publiek. Maar aangezien men in die tijd vooral inspiratie zocht in het verleden was er ook oude kunstnijverheid te zien. Op de Nationale Tentoonstelling van Oude en Nieuwe Kunstnijverheid van 1888 in Den Haag waren acht stijlkamers ingericht, met voorwerpen uit de zestiende en de zeventiende eeuw[23]. Ook hier waren de kamers tot in detail ingericht als leefomgeving. Er stond een tafel gedekt, compleet met servies en bestek. De suppoosten in de kamers waren verkleed als monnik, dienstmaagd of soldenier[24]. Zo ver gingen de kunstnijverheidsmusea - vooral bedoeld als voorbeeldcollectie voor kunstnijveren, vaak verbonden aan een school - niet, maar ook daar suggereerde de inrichting van stijlkamers soms een daadwerkelijk gebruik, met een kleedje voor de haard en een kussen op de stoel[25]. Ambachtslieden en studenten moesten gevoel krijgen voor de sfeer en de stijl van een bepaalde plaats en periode[26]. In het Utrechtse Museum van Kunstnijverheid werd één (gebrekkige) stijlkamer ingericht, in de stijl van de Hollandse Renaissance, maar pas toen het museum in 1897 fors werd uitgebreid[27].

De stijlkamer als nieuwe vorm van museuminrichting

In tegenstelling tot eindeloze zalen en vitrines gevuld met voorwerpen, hoogstens geordend naar soort en materiaal, waren stijlkamers aantrekkelijk voor het grote publiek. Musea namen een voorbeeld aan dramatische en verleidelijke presentaties op (wereld)tentoonstellingen en in de nieuwe warenhuizen. Stijlkamers gaven een schijn van leven [28]. Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich rond 1880 voor in natuurhistorische musea, waar habitat-groepen en diorama's werden opgesteld, en in volkskundige musea, waar poppen in klederdracht geplaatst werden tegen de achtergrond van een nageschilderd interieur of waar zelfs een passend interieur werd nagebouwd [29].

Toch was het trekken van meer publiek niet de enige reden om stijlkamers in te richten, ook het nieuwe historisch bewustzijn speelde een rol. In museale opstellingen kwam de nadruk steeds meer te liggen op het tonen van een historische ontwikkeling, de opeenvolging van verschillende periodes en stijlen. In de negentiende eeuw legde men voor het eerst brede verbanden tussen kunst en samenleving. Kenmerken, opkomst, bloei en verval van een stijl werden verklaard vanuit maatschappelijke ontwikkelingen. De stijl van een bepaalde periode of samenleving manifesteerde zich in kunst en architectuur, maar ook in gebruiksvoorwerpen [30]. De historische ontwikkeling werd in musea getoond door middel van opeenvolgende cultuurhistorische 'Gesamtbilder' [31]. Een dergelijke opstelling kon een samenraapsel van objecten uit dezelfde periode zijn, een evocatie, bedoeld om de geest van een tijdperk of een cultuur te laten zien. Maar het kon ook een authentiek aandoend interieur zijn. De stijlkamer is dan ook te zien als een verbijzondering van de cultuurhistorische opstelling.

Het educatieve en cultuurhistorische uitgangspunt bracht in het Stedelijk Museum in Utrecht - net als in het Nederlandsch Museum - met zich mee dat de voorwerpen zoveel mogelijk zo werden opgesteld dat het gebruik en de oorspronkelijke functie duidelijk werden. 'Tot nog toe behielpen wij ons in eene gothieke kamer met een gewit plafond, terwijl de fraaie gebeeldhouwde balksleutels op den grond lagen, dergelijke zonderlingheden behooren nu te verdwijnen', aldus Muller [32]. De antieke kamers vormden de meest volmaakte manifestatie van deze manier van museuminrichting: gebruiksvoorwerpen werden getoond in hun oorspronkelijke context, een authentieke kamer, waarin ze op een logische plek stonden en werden omringd door voorwerpen in dezelfde stijl. Ook op de grote afdeling architectuur en beeldhouwkunst, gepresenteerd als pendant van de stijlkamers, waren de voorwerpen in dezelfde stijl bij elkaar geplaatst, werd een chronologische volgorde aangehouden en werden de architectuurfragmenten zoveel mogelijk ingemetseld op een plek die overeen kwam met hun oorspronkelijke bestemming. Maar van een passende omgeving kon daar geen sprake zijn, er waren bijvoorbeeld meerdere schoorsteenmantels naast elkaar te zien [33].

De inrichting van de antieke kamers in Het Hoogeland

Het museum bezat onvoldoende voorwerpen om de kamers in één keer in te richten. In de periode voor de opening was Muller druk op zoek naar ontbrekende elementen. In 1889 verwierf hij voor de Louis XVI-kamer een complete Franse kamerbetimmering met zijdebespanning uit 1791, afkomstig uit een te slopen huis aan het Janskerkhof. Voor de Louis XIV-kamer kreeg Muller van de Utrechtse notarissen een schoorsteenmantel uit het Notarishuis, en vond hij in het Agnietenklooster twee porseleinkasten. Modellen voor het nabootsen van ontbrekende interieurfragmenten werden in oude Utrechtse gebouwen opgespoord en afgetekend[34]. In 1890 werd de collectie verrijkt met een zeventiende-eeuws wollen behangsel uit kasteel IJsselstein, te plaatsen in de Renaissancekamer, en drie geschilderde plafondstukken uit een huis Achter St. Pieter voor de Louis XIV-kamer[35]. Maar toch waren de stijlkamers bij de opening van het museum in 1891 nog niet af. In de gids schreef Muller dat hier en daar nog een stuk ontbrak; soms stond er zolang een kopie[36].

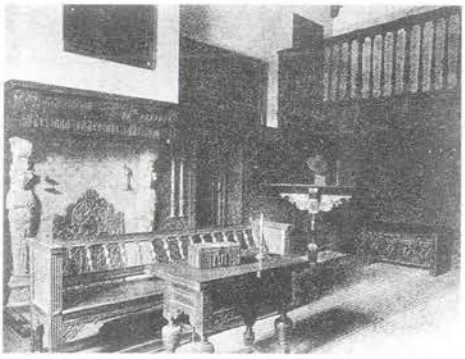

De Oudhollandse kamer in Het Hoogeland in 1892. Uit: S. Muller Fz., Gids door het Stedelijk Museum Van Oudheden te Utrecht, Utrecht, 1892, 28.

De eerste stijlkamer was gewijd aan de gotiek. Hier waren onder andere twee kopieën van muurschilderingen te zien, uit de Jacobikerk en de Weeskerk. Voor de vensters achtte Muller een gekleurd ornament nodig, en daartoe werden overblijfselen van geschilderd glas uit de koorramen van de Dom gebruikt. De toegangsdeur van dit vertrek was afkomstig uit de Paulusabdij. De omlijsting moest nieuw worden gemaakt. Rood was volgens Muller de geliefkoosde kleur van de Middeleeuwen, en deze kleur voerde in het gotische vertrek dan ook de boventoon.

De tweede antieke kamer in de rij was die van rond 1600, 'de rustige omgeving, waar het deftige eikenhout den toon aangeeft'. Muller noemde dit de Oudhollandse stijl. De rust werd echter verstoord door de oude orgelgalerij van de Buurkerk. Muller verdedigde deze als 'doorgang van eene bovenkamer naar eene andere', maar gaf toe dat deze 'iets te grote afmetingen' had. De schoorsteen in dit vertrek bestond uit delen van schoorstenen uit verschillende huizen: kap, karyatiden, tegels en haardplaat waren door Muller samengevoegd. Er stond een bank met beweegbare rug, afkomstig uit het politiehuis. Deze was 'zoo ingericht, dat men beurtelings aan de tafel zitten of zijne voeten voor den haard warmen kan. Een ingenieus idée, dat ik echter niemand aanraad zonder meer over te nemen, want op deze bank zit men in beide richtingen ongemakkelijk!' De linnenkist en de betimmering naast het raam waren negentiende-eeuws, en waren hier geplaatst als voorbeelden 'hoelang traditiën onder de boeren standhouden'.

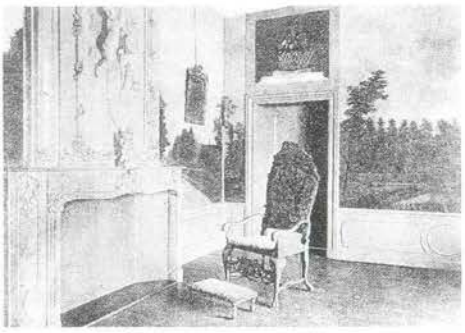

De Louis XV-kamer in Het Hoogeland in 1892. Uit: S. Muller Fz., Gids door het Stedelijk Museum Van Oudheden te Utrecht, Utrecht, 1892, 44.

De stijl van de derde kamer was niet helemaal zuiver: Muller had hem geheel Louis XIV willen hebben, maar de schoorsteenmantel was van later datum, in de régencestijl. Het hier opgestelde poppenhuis was eigenlijk te oud. Het beschilderde plafond was wel uit de juiste tijd, althans de drie grote doeken; de vijf kleinere waren nieuw. Verschillende stukken goudleerbehang, goudleerimitatie en laken - 'wel vreemd maar niet lelijk' - vulden samen de muren. Bij de opening van het museum was nog maar de helft van de kamer met behangsel bekleed. De Louis XIV-kamer maakte een onvoltooide indruk, ook omdat meubilair vrijwel ontbrak.

In de laatste twee kamers was minder te zien. Eerst was er de Louis XV-kamer van rond 1750, die 'door zijne elegantie sterk contrasteert met zijnen zwaarmoedigen voorganger'. Lambrizeringen en schoorsteenstuk waren groen geschilderd, dat was volgens Muller de modekleur van die tijd. Een plafond ontbrak nog, en de deuren waren nog niet in stijl. Ook stonden er te weinig meubels en was het vertrek nauwelijks aangekleed. Muller zocht onder andere nog 'eenige bibelots in Sèvres-porselein, zoals menige huisvrouw ze nog bezit'.

Het laatste vertrek was ingericht in Louis XVI-stijl. Muller had hier de recent verworven kamerbetimmering in zijn geheel geplaatst. Er stond nog maar één meubel, maar dat was dan ook een tafel uit het paleis van koning Lodewijk Napoleon aan de Drift. Er hingen bijzondere schilderijen in dit vertrek, onder andere van Frans van Mieris, maar op de schoorsteenmantel stond weer een inktkoker en die 'vertoont u in een sprekend voorbeeld, met hoe leelijke geschenken ons stedelijk bestuur nog in 1849 den ijver der geneesheren in de cholera-epidemie beloonde'. In het midden van de kamer waren twee toonkasten met Utrechtse munten en penningen opgesteld, die op geen enkele manier in verband stonden met deze omgeving.

Uit de gids van 1913 blijkt dat de stijlkamers tweeëntwintig jaar later aanzienlijk voller stonden[37]. De indruk van een authentieke leefomgeving was versterkt; de kamers maakten een meer aangeklede indruk. Op deurposten en schoorsteenmantels stonden borden, her en der ston-

De Louis XV-kamer in Het Hoogeland in 1905 (afgedrukt in de museumgidsen van 1906 en 1913). Foto A. Bratsch, GAU, TA, SA 16.16 (1).

den vazen en potten en er hingen meer schilderijen aan de muren. Op de tafel in de Louis XV-kamer lag achteloos een opengevouwen waaier, en op de tafel in de Louis XVI-kamer lag een opengeslagen boek. De inrichting van de Louis XV-kamer was aanzienlijk verbeterd. De deurlijst was inmiddels geheel in rococostijl, al had Muller zijn 'toevlucht moeten nemen tot een huis in de Barteljorisstraat te Haarlem'. Ook was het vertrek enigszins gemeubileerd. In 'eene wat opgeknapte oude keukenkast' werd een collectie kledingstukken uit de achttiende en het begin van de negentiende eeuw getoond. Voor de Louis XVI-kamer was nog geen passend meubilair gevonden. Muller had enkele 'gewone' meubels geplaatst, maar benadrukte dat deze mettertijd door betere vervangen moesten worden. Er stond zolang een vergulde arrenslee in de zaal. Verder was ook hier kleding te zien, een verzameling damesjaponnen uit het begin van de negentiende eeuw.

De Gouden Eeuw: Utrecht als uitzondering

De meeste stijlkamers op tentoonstellingen en in musea werden ingericht in de stijl van de Hollandse Renaissance en de Hollandse barok. De Gouden Eeuw was het belangrijkste wapen in het beschavingsoffensief. Gezien de associatie van een krachtige samenleving met een krachtige stijl en de wens de nationale identiteit te versterken lag deze keuze voor de hand. De Oudhollandse stijl werd vooral gepropageerd vanwege burgerlijke deugden als huiselijkheid, eenvoud en degelijkheid. Dit was niet zozeer een keuze tegen de gotiek, als wel een keuze tegen de heersende Franse neostijlen [38]. Een compleet ingerichte kamer was een goed middel om het nationale stijlgevoel uit te drukken [39]. Het publiek zou vol trots huiswaarts keren, alle Franse meubels de deur uit gooien en een geheel nieuw Oudhollands interieur aanschaffen.

De antieke kamers in het Stedelijk Museum van Utrecht vormden de grote uitzondering op deze eenzijdige aandacht voor de zeventiende eeuw. Van Muller kreeg elke Louis zijn eigen zaal. Bij hem stond het streven naar een objectieve weergave van het verleden voorop. Net als het archief bestond het museum uit een verzameling historische bronnen die samen een zo volledig mogelijk beeld van de geschiedenis moesten geven.

Toch was ook Muller niet ongevoelig voor de heersende mode [40]. Hij voelde persoonlijk veel voor Oudhollandse interieurs. Hoewel men bij de geschiedenis van Utrecht niet in eerste instantie aan de zeventiende eeuw denkt, wilde Muller eigenlijk nog een vertrek uit die periode inrichten: 'aan onze roemrijke 17e eeuw meende ik verschuldigd te zijn, twee vertrekken aan haar te wijden. Voor deze zaal had ik op de jaren 1660-1680 het oog (...). De stijl dezer periode is niet zeer populair en toch verkies ik hem boven dien der 18e eeuw' [41]. Verder had hij zoals gezegd de meeste zorg besteed aan de inrichting van de gotische en de Oudhollandse kamer.

De achttiende-eeuwse kamers bleven lange tijd onvoltooid. Ook lijkt het dat Muller zich bij de inrichting van de stijlkamers steeds meer vrijheid veroorloofde naarmate hij de betreffende periode minder belangrijk vond. Zo had het beschilderde behang van de Louis XV-kamer volgens hemzelf niet alleen geen kunstwaarde, maar was het ook te jong (op één van de stukken was het jaartal 1807 gevonden). Bovendien zouden tijdgenoten van Lodewijk XV waarschijnlijk de voorkeur hebben gegeven aan een afbeelding van een arcadisch landschap boven een Hollandse laan. Maar Muller achtte een Hollands landschap passender voor een Hollandse kamer, al gaf hij toe dat het niet echt typerend was.

Mullers stijlopvatting

Alle stijlkamers in het Utrechtse Museum van Oudheden waren zoveel mogelijk ingericht met meubels en architectuurfragmenten uit Utrechtse huizen en gebouwen; waar mogelijk noemde Muller de vindplaats en de ouderdom. Over een gobelin uit de achttiende eeuw in de Louis XV-kamer schreef Muller dat het jammer genoeg Duits fabrikaat was. Het plaatselijke historische uitgangspunt bracht ook mee dat Muller veel belang hechtte aan de gotische kamer, omdat deze 'eenig in zijn soort' was en herinnerde aan Utrechts glorietijd. Soms was er ook nog een bepaalde historische anekdote aan een object verbonden. Bij de middeleeuwse vloer meldde Muller dat deze nog betreden was door keizer Karel V en zijn zoon Philips II toen zij op bezoek waren bij de Domdeken[42].

De kunstwaarde van de objecten was in die tijd niet van doorslaggevend belang. Alle historische overblijfselen uit een bepaalde streek waren gelijkwaardige documenten[43]. De collectie van het museum vertoonde nog duidelijke trekken van een tijd dat objecten vooral om hun curiositeitswaarde werden verzameld. Zo lag in de Oudhollandse kamer 'den merkwaardigen hoed uit den tijd van prins Maurits, gevonden bij het afbreken van een muur in het Burgerweeshuis'. In een van de wandkasten in de Louis XIV-kamer was een collectie glaswerk te zien. Maar 'zeer oud is het niet, en dus meestal niet zeer fraai'. De stukken 'onderscheiden zich meest door zonderlinge voorstellingen en zotte inscripties'.

De gotische kamer in Het Hoogeland in 1905. Foto A. Bratsch, GAU, TA, SA 16.16 (2).

Ook de authenticiteit was niet van groot belang. De ouderdom van een voorwerp correspondeerde niet noodzakelijkerwijs met de periode die het geacht werd te representeren. Een aardglobe uit 1731, waarop een zeereis van Batavia naar Amsterdam stond aangetekend, stond in de

Oudhollandse kamer: de Gouden Eeuw werd geassocieerd met zeereizen, dus de globe hoorde daar. De negentiende-eeuwse meubels in zeventiende-eeuwse stijl werden in de Oudhollandse kamer geplaatst. Er bestonden ook geen zwaarwegende bezwaren tegen imitatie en replica's [44]. Dat bleek bijvoorbeeld uit de muurschilderingen die Muller liet aanbrengen in de gotische kamer. Verder deinsde Muller er niet voor terug om architectuurfragmenten te laten verven in een kleur die volgens hem typerend was voor een bepaalde periode. In de gotische kamer werd de zestiende-eeuwse schoorsteenmantel opnieuw gepolychromeerd, volgens de aangetroffen verfresten. Het middeleeuwse dessus-de-porte, dat oorspronkelijk niet gekleurd was, kreeg dezelfde behandeling: 'de omgeving in dit vertrek eischte eene kleurversiering' [45]. Dezelfde ideeën over stijl leidden ertoe dat de buitenkant van Het Hoogeland, een Grieks classicistisch gebouw, op initiatief van Muller beschilderd werd naar antieke voorbeelden. Het scheppen van een totaalbeeld stond voorop.

De stijlkamer als historische woninginrichting

In de begintijd hadden de Utrechtse stijlkamers dus nog veel kenmerken van een oudheidkamer: de indeling naar periode was niet strikt doorgevoerd, curiositeiten maakten nog steeds deel uit van de inrichting en bovendien riepen de kamers niet consequent een authentieke leefomgeving op. De inrichting was niet compleet en er stonden teveel detonerende (vitrines met) voorwerpen. Een smaakvolle inrichting ging in die tijd niet boven volledigheid: de gehele collectie moest worden getoond. Zolang het museum nog niet voldoende voorwerpen bezat om de stijlkamers geheel in te richten stond er zolang iets anders [46].

Toch streefde Muller wel degelijk naar een authentieke weergave van de leefomgeving van onze voorouders. Bij de inrichting van de stijlkamers baseerde hij zich onder andere op inventarissen van woonhuizen en afbeeldingen van interieurs op schilderijen en in boeken. Ook keek hij goed naar bestaande gebouwen en inrichtingen. In de gids verwees hij bij de Oudhollandse kamer naar de eenvoud van dergelijke vertrekken

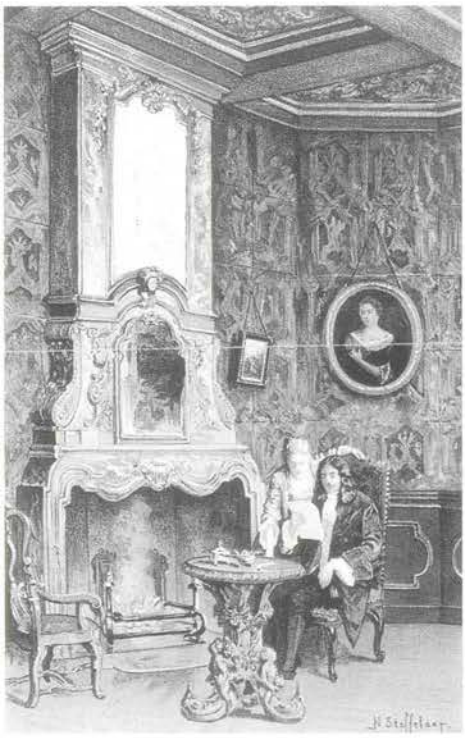

De Louis XIV-kamer in Het Hoogeland. Chromolitho Tresling & co. naar N. Steffelaar, 1902, GAU, TA, SA 16.14.

zoals we die kennen van de schilderijen van Pieter de Hoogh en anderen[47].

In de 'Handleiding voor het beheer onzer plaatselijke historische musea', het door Muller geschreven tweede deel van de in 1918 verschenen publicatie *Over hervorming en beheer onzer musea* van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, was Muller zeer expliciet in zijn uitleg van de stijlkamers en stelde hij zijn eigen museuminrichting aan het land ten voorbeeld[48]. Plaatselijke musea werden volgens Muller bepaald door geografische en cultuurhistorische overwegingen en moesten dus worden ingericht volgens het historisch principe. Een historisch museum behoorde de nadruk te leggen op de beschavingsgeschiedenis, en de ontwikkeling van Hollandse binnenhuizen speelde daarin een belangrijke rol. Stijlkamers vormden dus een ideaal uitgangspunt van een historisch museum. 'Ten einde de geleidelijke beschavingsontwikkeling het best te kunnen typeren, verdient het overweging, daar die zich natuurlijk het sterkst heeft uitgesproken in de woning en de woninginrichting, te trachten voor deze in voldoende mate gegevens bijeen te brengen: betimmeringen, schoorsteenmantels, geschilderde zolderingen en plafonds in pleister, wand- en vloerbekleedingen, meubels en huisraad. Is het mogelijk, binnen het resort voldoende stof te vinden, dat men er (...) modelvertrekken mede inrichten kan, zooals bijv. het Utrechtsch museum er verschillende heeft en zooals er elders hier en daar enkele zijn, dan heeft men daardoor een opzet, welke de verdere inrichting van het museum zeer vergemakkelijkt. Maar meestal is men zoo gelukkig niet'[49].

De wetenschappelijke en de artistieke eis

Ondanks de verschillen in doelstelling bestond er geen verschil in uitvoering tussen een stijlkamer in een historisch museum en een stijlkamer in een kunstnijverheidsopstelling. Men zou verwachten dat de laatste wat minder aangekleed zou zijn, en dat de authenticiteit en de kunstwaarde van objecten belangrijker zouden zijn, maar dat was niet het geval.

Na verloop van tijd echter speelde bij de opstelling van objecten in musea en bij de ordening van collectiecatalogi steeds meer de vraag wat het uitgangspunt moest zijn: de kunstwaarde of de historische waarde. Moesten musea niet duidelijker kiezen voor een van beide? In 1918 sprak de Nederlandsche Oudheidkundige Bond zich expliciet uit voor een scheiding van historische en kunstmusea. Een kunstmuseum was bedoeld om de smaak van het publiek te vormen en had een voorbeeldfunctie voor jonge kunstenaars. Het moest ingedeeld worden naar de afdelingen der kunsthistorie, en complete series van originele voorwerpen tonen. Een kunstwerk was pas geheel te begrijpen als men het zag in historisch en internationaal perspectief. Een historisch museum daarentegen diende zorg te dragen voor aanschouwelijk onderwijs in de beschavingsgeschiedenis. Het museum zou ook voorwerpen uit artistiek laagstaande tijdperken moeten opnemen. Er bestond geen prin-

cipieel bezwaar tegen reproducties. De historische ontwikkeling van het gebied diende het verzamelbeleid van het museum te bepalen. Men moest liefst voorwerpen verzamelen die plaatselijk gemaakt en gebruikt waren [50].

Muller onderscheidde de 'artistieke eisch', waaraan een kunstmuseum moest voldoen, en de 'wetenschappelijke eisch' die gesteld moest worden aan een historisch museum [51]. Zelf had hij bij de inrichting van het Stedelijk Museum van Oudheden - de naam zegt het al - voor het historische uitgangspunt gekozen. Ook zijn eerste catalogus (1878) was in hoofdzaak ingedeeld in historisch geformuleerde rubrieken. Maar de druk om de kunstwaarde van objecten centraal te stellen werd steeds sterker. In de tweede druk van de catalogus (1904) gaf Muller daaraan toe. Als reden voerde hij aan dat Adriaan Pit, directeur van het Nederlandsch Museum, kritiek had geleverd op de oude indeling: '(...) dit is de grootste grief welke ik tegen uw catalogus heb. Sapristi, u heeft een van de rijkste verzamelingen Noord-Nederlandsche beeldhouwwerken onder uw beheer en u laat die niet dreunen, door haar als een aparte, als een eerste afdeeling te behandelen' [52]. In het museum bleven de voorwerpen vooralsnog gerangschikt volgens het historisch uitgangspunt.

Het Centraal Museum

Op 20 januari 1916 besloot het gemeentebestuur tot de oprichting van het Centraal Museum in het voormalige Agnietenklooster. Muller had al langer plannen in die richting, omdat alle Utrechtse musea volgens hem onbevredigend waren gehuisvest. Het Stedelijk Museum van Oudheden, het Aartsbisschoppelijk Museum en het Museum Kunstliefde vonden er een onderkomen [53]. Na moeizame onderhandelingen met de betrokken musea en de gemeente [54], en na een langdurige bouwperiode (veroorzaakt door de oorlog en de hoge inflatie) kon het nieuwe museum in 1921 worden geopend. Muller was sinds 1 januari 1919 geen archivaris meer. Hij was opgevolgd door dr W.C. Schuylenburg, die dus ook directeur van het museum was geworden. Maar Muller was verantwoordelijk gebleven voor de inrichting [55].

In het licht van het streven naar een scheiding van kunstmusea en historische musea was Mullers idee van een centraal museum nogal vreemd. Echter toen het plan voor het eerst bij Muller opkwam dacht hij alleen aan de slechte huisvesting van de Utrechtse musea, en was hij zich - naar eigen zeggen - nog niet bewust van de onverenigbaarheid van kunstmusea en historische musea. Later heeft hij zich wel afgevraagd of het mogelijk zou zijn de scheiding alsnog door te voeren, maar gezien de beperkte financiën van de gemeente Utrecht achtte hij dat niet uitvoerbaar.

Muller zag het Stedelijk Museum - dat ook als onderdeel van het Centraal Museum de eigen naam behield - niet langer als een plaatselijk museum dat volgens het historisch uitgangspunt moest worden ingericht; hij herschiep een groot deel ervan in een kunstmuseum, en liet de toevoeging 'van Oudheden' in de naam van het muse-

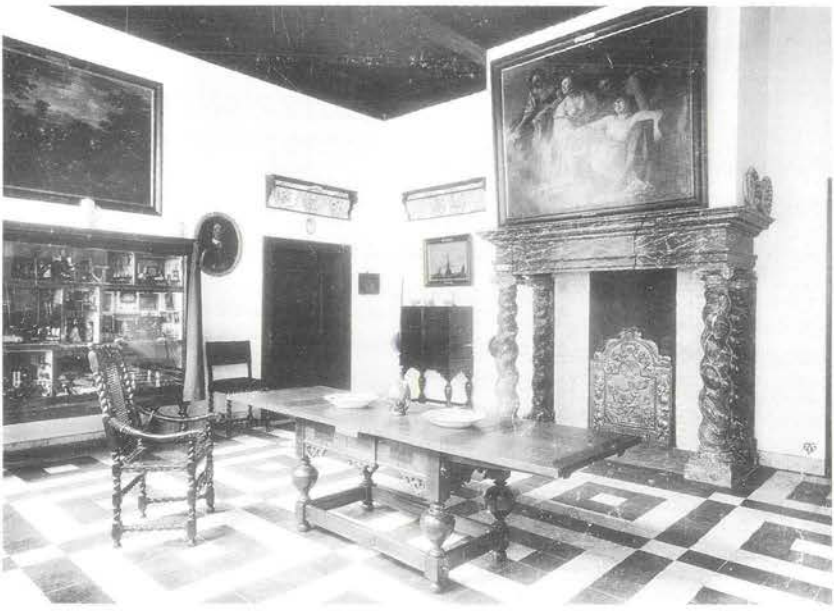

De barokkamer in het Centraal Museum in 1923. Foto E.A. van Blitz & zn, GAU, TA, SA 3.20.

um vallen. Hij heeft getracht de historische afdeling strikt te scheiden van de kunstafdeling. De historische afdeling bestond uit de archeologische verzameling, enige algemene zalen en de stijlkamers. Voor het overige was zijn inrichting gebaseerd op indeling naar kunstdiscipline. Het Stedelijk Museum kreeg een grote afdeling beeldhouwkunst en een grote afdeling schilderkunst [56]. Muller werd daarin niet alleen beïnvloed door Pit en de Oudheidkundige Bond, maar ook door Vogelsang en De Jonge. Willem Vogelsang was de eerste hoogleraar kunstgeschiedenis van Nederland [57]. Hij was in eerste instantie als adviseur betrokken bij de inrichting van het Centraal Museum, maar had zich terug getrokken. Jkvr. dr Caroline Henriëtte de Jonge behoorde tot de eerste lichting afgestudeerden van Vogelsang en was sinds 1917 betrokken bij de inrichting van het museum. Met hen had de kunstgeschiedenis als professie zijn intrede gedaan in het museum.

Muller was nog steeds trots op zijn antieke kamers, samen met de oude beeldhouwwerken het hoogtepunt van het museum en '(althans buiten het Rijksmuseum) ten onzent niet geëvenaard' [58]. De antieke kamers kwamen in een dubbele rij op de begane grond in de nieuwe vleugel langs het Nicolaaskerkhof te liggen. De zalen werden gebouwd volgens de maten van de bestaande vertrekken [59]. Maar toen de inrichting al in volle gang was ontdekte men dat de kamerbetimmering van de Louis XVI-kamer niet aansloot op de ramen in de gevel. De burgemeester weigerde echter in te gaan op Mullers verzoek tot aanpassing, omdat er al zoveel financiële grenzen overschreden waren. Een ander meningsverschil liep hoger op. Muller wilde een verbindingsgalerij tussen de antieke kamers en de rest van het Stedelijk Mu-

seum, omdat ze anders zo geïsoleerd zouden liggen. Hij weigerde zelfs verder in te richten als die galerij er niet zou komen. Tevergeefs, want ook hier hield de burgemeester, om dezelfde reden, voet bij stuk. Omdat de galerij er niet kwam werden bezoekers eerst naar boven geleid, opdat ze de stijlkamers toch op de juiste plaats - in de gotische kamer - zouden betreden.

In het Centraal Museum ging een wens van Muller in vervulling: er kon een zesde stijlkamer worden ingericht, in de stijl van de Hollandse barok. De inrichting ervan was, op initiatief van De Jonge, onder meer gebaseerd op het poppenhuis [60]. Pas toen de stijlkamers waren verhuisd naar het Centraal Museum kwam Mullers ideaal in zicht. De extra kamer, het minder opgepropte aanzien en de betere meubilering waren zaken die hij in Het Hoogeland ook al wilde, maar eenvoudigweg niet kon verwezenlijken wegens ruimtegebrek en lacunes in de collectie. Hij had er naar gestreefd 'door verwijdering van de vele langzamerhand in de antieke kamers bijeengebrachte heterogene voorwerpen, aan die vertrekken een nog behaaglijker aanzien te geven, ook door het aanbrengen van eenvoudige tapijten en het aanschaffen van meubelen, die thans nog te veel ontbreken.' De penningkasten en andere misplaatste voorwerpen waren verdwenen [61].

In zijn rede bij de opening van het Centraal Museum op 1 augustus 1921 verkondigde Muller trots dat 'thans het museum aan de nieuwe eischen, die aan musea gesteld worden, schitterend voldoet' [62]. Muller dacht met zijn inrichting helemaal bij de tijd te zijn. Maar de kritiek oordeelde anders; de inrichting van het Centraal Museum werd genadeloos neergesabeld. De aparte afdelingen voor beeldhouwkunst en schilderkunst stonden niet ter discussie. Ook met de stijlkamers had men geen onoverkomelijke problemen, noch met de feitelijke inrichting, noch met het idee. Maar het algemene gevoel was dat het Centraal Museum zeer onoverzichtelijk was en veel te vol stond [63]. De meest vergaande kritiek was afkomstig van A. Hoynck van Papendrecht: 'Op mijne wandeling door het Centrale Museum heb ik eene ontgoocheling ondervonden, zooals ik nog nimmer in eenig museum in binnen- of buitenland gewaar werd. Een museum is toch geen kijkspel in den vorm van een oudhollandschen doolhof of dwaaltuin! (...). Steeds gaat men treedje op, treedje af, gangetje door wenteltrap op, wenteltrap af (...). Maar heel wat erger acht ik het, dat hier blijkbaar alle goede smaak heeft ontbroken. (...) Mijn hemel, men denkt hier en daar op den kijkdag van den uitverkoop van een antiekhandel te zijn!' [64] Vogelsang schaarde zich aan de zijde van Hoynck, wat algemene verwondering wekte omdat men ervan uitging dat Vogelsang zelf betrokken was geweest bij de inrichting [65]. Muller heeft zich de kritiek zo sterk aangetrokken dat hij nooit meer een voet in het museum heeft gezet [66]. Op 5 december 1922 is hij overleden.

De esthetische museuminrichting

Vogelsang was een bewonderaar van Wilhelm von Bode, de gezaghebbende directeur van de keizerlijke musea in Berlijn. Bode presenteerde niet teveel stukken, smaakvol gearrangeerd, in een verder neutraal museum[67].

Muller toonde de gehele collectie - er was niet eens een depotruimte - in didactisch verantwoorde series. Zijn opvatting van een kunstmuseum was nog gebaseerd op de positivistische, wetenschappelijke negentiende-eeuwse methode. De tijdgeest vroeg echter om iets anders. Bodes artistieke of esthetische inrichtingsprincipes waren ook in Nederland doorgedrongen. In deze visie mochten alleen de beste stukken worden getoond, op een esthetische manier: in geometrische patronen, met veel tussenruimte en goed belicht. Bode hield niet vast aan de strikte materiaalscheiding: hij koos voor een gemengde opstelling waarin de schilderijenzalen centraal stonden en werden aangekleed met tapijten, meubels en beeldhouwwerken uit dezelfde tijd. Hij wilde de cultuurhistorische eenheid van een periode laten zien[68]. Het was een opstelling die enerzijds de samenhang wilde laten zien tussen verschillende kunstdisciplines, en anderzijds de kunstwaarde van de afzonderlijke objecten benadrukte. Maar reconstructies van een authentieke leefomgeving waren niet toegestaan, Bode was een verklaard tegenstander van stijlkamers: 'Wir gedachten durch solche monumentalen Ausstattungsstücke die Kunstwerke in eine zeitgemässe Umgebung zu stellen, die ihre Wirkung erhöhen und der ursprunglichen Absicht möglichst entsprechen sollte. Wäre man bis zur Nachahmung von alten Zimmern gegangen, so würde man die monumentale Wirkung der Kunstwerke beeintrachtigt, Charakter und Bedeutung der Museen geschädigt haben'[69].

De nieuwe ideeën over museuminrichting werden overgenomen door de 'Rijkscommissie van advies inzake reorganisatie van het museumwezen hier te lande', die in 1919 was ingesteld door de regering[70]. Ook Muller maakte deel uit van deze commissie. De door de Oudheidkundige Bond bepleitte scheiding tussen kunst en geschiedenis werd bevestigd. Maar binnen de kunst onderscheidde de Rijkscommissie kunstvoorwerpen, de top die in een apart museum moest worden getoond, en kunsthistorische voorwerpen, die samen de ontwikkeling van de kunst lieten zien. In de historische musea mocht de chronologische opstelling en het tonen van een ontwikkeling centraal blijven staan. Maar in het kunstmuseum moest de beste kunst op esthetische wijze worden getoond; niet in series maar in aantrekkelijke ensembles van kunstvoorwerpen uit verschillende disciplines. Goede kunst werd geacht voor zichzelf te spreken. Anders dan de Bond zag men het museum niet als leermiddel en encyclopedie, maar als genotmiddel, van het soort dat verheft. Daar komt bij dat er steeds minder behoefte was aan didactische opstellingen voor studenten aan kunstnijverheidsscholen: men richtte zich niet langer op het verleden voor inspiratie, maar zocht en vond vernieuwing[71].

Een belangrijke plaats in de Rijkscommissie werd ingenomen door F. Schmidt-Degener. Hij drukte zijn stempel op het rapport [72]. In 1922 werd hij directeur van het Rijksmuseum, waar hij de bovengenoemde ideeën in de praktijk bracht [73]. Op de historische afdeling verdwenen de stijlkamers. Bij elkaar behorende fragmenten keerden terug op de kunstnijverheidsafdeling. Een kamer uit het huis van Huygens werd in zijn geheel getoond, en heette nu een kamer in Louis XIV-stijl. De verhuizing van deze voorwerpen was veelzeggend. Ze werden nu beoordeeld op hun kunsthistorische merites, en niet meer als onderdelen van de huizen van onze voorvaderen.

In het Centraal Museum werd Mullers strikte materiaalscheiding reeds in 1925 weer verlaten [74]. De aparte afdeling beeldhouwkunst verdween; het grootste gedeelte van de collectie kwam weer op de historische afdeling terecht. De nadruk kwam te liggen op de schilderijenverzameling, die werd ingericht volgens esthetische principes. De kwalitatief beste stukken uit de andere collecties kwamen in de schilderijenzalen te staan. Er werd ook een afdeling moderne schilderijen en beeldhouwkunst geopend. De meeste gipsafgietsels verdwenen uit het museum.

En toch: de stijlkamer als kunstnijverheidsopstelling

Niemand had fundamentele kritiek op het feit dat de kamers waren meeverhuisd van Het Hoogeland naar het Centraal Museum. Muller bedoelde zijn stijlkamers dan ook als historische afdeling, en de bezwaren betroffen stijlkamers in kunstmusea. Maar was het nog wel vol te houden dat de stijlkamers historische interieurs representeerden?

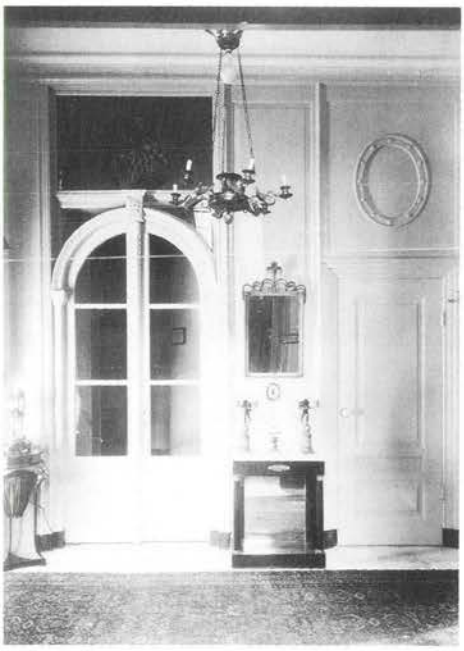

Empirehal in het Centraal Museum in 1943, GAU, TA, SA 3.34a.

Na Mullers dood transformeerde De Jonge de stijlkamers tot een serie vertrekken die de kunsthistorische stijlontwikkeling toonden, en daarmee veranderden de stijlkamers in een kunstnijverheidsopstelling. In de wegwijzer van 1925 maakten de stijlkamers al geen deel meer uit van de historische afdeling, maar werden ze als aparte afdeling genoemd. Op de historische afdeling stonden de beschavingsgeschiedenis en de woninginrichting niet langer centraal [75]. In de stijlkamers werd bijna nergens meer gesproken over de Utrechtse herkomst van de objecten [76]. De Jonge bracht verschillende meubels van de afdeling kunstnijverheid over naar de stijlkamers [77].

Niet-authentieke objecten verdwenen uit het museum, en de achttiende-eeuwse kamers kregen eindelijk een behoorlijk aanzien [78]. In de oorlog kwamen er twee stijlkamers bij: in 1941 een kamer in 'stijl 1840' [79] en in 1942 een hal in empirestijl, met originele betimmeringen [80]. In 1949 werden de stijlkamers ook officieel onder één noemer gebracht met kunstnijverheid, als afdeling 'Oude kunstnijverheid en serie kamers in historische stijl, 15de-19de eeuw'. Bij steeds meer voorwerpen in de stijlkamers werd het jaartal en de plaats van ontstaan vermeld [81].

In de kunstgeschiedenis (zoals die onder andere door Willem Vogelsang werd gedoceerd) nam de kunstnijverheid inmiddels een plaats in die vrijwel gelijkwaardig was aan die van de beeldende kunst [82]. De kunstwaarde van kunstnijverheidsproducten kwam steeds meer centraal te staan, en vormde het belangrijkste selectiecriterium. Stijl werd niet meer algemeen historisch, maar zuiver kunsthistorisch opgevat. De kunst had zich geëmancipeerd van de geschiedenis. Stijlkamers illustreerden niet langer de zeden en gewoonten van onze voorouders, maar toonden de kunsthistorische stijlontwikkeling.

Deze benadering stond de blijvende aandacht voor de stijlkamers in Utrecht niet in de weg, anders dan men naar aanleiding van de ideeën van Bode en de ontwikkelingen in het Rijksmuseum zou verwachten. De Jonge zette de inrichting van de stijlkamers juist met groot enthousiasme voort. Zij zag de stijlkamers toch als een goede, smaakvolle manier om een deel van de kunstnijverheidscollectie te tonen [83].

De stijlkamer als kunstwerk

Pas in de jaren zeventig daalde in Utrecht de populariteit van de stijlkamers. Bij een herinrichting in 1973 verdwenen de twee meest recente stijlkamers ten behoeve van algemene publieksvoorzieningen. De '1840'-kamer - die inmiddels biedermeier werd genoemd - werd ontmanteld en maakte plaats voor een verkoopafdeling. De empirehal 'belemmerde het circuit ernstig' en werd deels doorgang, deels toilettenblok [84]. Met de overige stijlkamers gebeurde weinig in deze periode [85].

In de loop der tijd werden de kunstwaarde en daarmee de authenticiteit van een stijlkamer zo belangrijk dat eigenlijk alleen een in zijn geheel overgeleverd interieur nog acceptabel werd geacht, liefst van een bij naam bekend kunstenaar. In het Rijksmuseum zijn nog twee stijlkamers te zien: een compleet interieur ontworpen door Th.W. Nieuwenhuis en een in zijn geheel naar het museum overgeplaatst Louis XVI-vertrek [86]. Het Centraal Museum toonde van 1960 tot 1985 ook een totaalkunstwerk: een kamer ontworpen en ingericht door C.A. Lion Cachet [87]. Een dergelijke kamer was als geheel een kunstwerk.

In de jaren tachtig voelde men de behoefte om de lijn van de stijlkamers door te trekken en moderne gebruiksvoorwerpen te tonen in de context van een interieur. Maar men wilde zich niet wagen aan de 'eeuwige fixatie' van een bestaande inrich-

De Lion Cachet-kamer in het Centraal Museum (Fentener van Vlissingenhuis) in 1959. Foto Centraal Museum.

ting. Daarom werd een kunstenaar-ontwerper uitgenodigd om een kamer in te richten, die dan een paar jaar te zien zou zijn. In 1982 kreeg Manfred Kausen de opdracht, en in 1984 Ed Annink [88]. Ook deze benadering resulteerde in een totaalkunstwerk.

De heersende gedachte was dat men in alle overige gevallen kunstnijverheid beter neutraal kon tonen: het publiek kon de afzonderlijke objecten dan beter bekijken, en bovendien kon het museum veel meer voorwerpen laten zien en werd de structuur van het gebouw niet doorbroken [89]. Het Centraal Museum ontmantelde de overgebleven stijlkamers echter niet, maar presenteerde ze als relict uit het verleden, als museum van het museum [90].

Een toekomst voor de Utrechtse stijlkamers

In historische en volkskundige musea zijn stijlkamers als vorm van museuminrichting nooit weg geweest, en onverminderd populair. Wie geïnteresseerd is in het leven en wonen van gewone mensen in Nederland in pakweg de afgelopen tweehonderd jaar kan terecht in tal van musea. Bijvoorbeeld in Museum Catharijneconvent, waar in één kamer een typisch katholiek en een typisch protestants interieur naast elkaar zijn ingericht. Men krijgt zo een beeld van de invloed van het geloof op de woonomgeving in de tijd van de verzuiling. Zouden we na de verbouwing van het Centraal Museum voor een vergelijkbare verrassing komen te staan? Geblindeerde ramen, spotlicht, acteurs of poppen in kleding uit de tijd, bijbehorende

muziek, gedekte tafels met namaakvoedsel: een unieke ervaring van het verleden, die recht doet aan het ontstaan van en de gedachte achter Mullers antieke kamers. Het zit er niet in. Maar ook in kunstmusea lijkt het tij te zijn gekeerd. Men komt terug van de gedachte dat kunstnijverheid altijd neutraal moet worden gepresenteerd. De educatieve waarde van stijlkamers wordt weer erkend. En bovendien: het publiek vindt het prachtig, een argument dat tegenwoordig zwaar weegt. De stijlkamers in het Haags Gemeentemuseum zijn recent grondig gerestaureerd en geven 'op natuurlijke wijze de context aan van de voorwerpen die in de vitrineopstelling te zien zijn'[91]. Ook in het Centraal Museum zullen de stijlkamers weer een belangrijke plaats krijgen in de opstelling. Ze zullen niet meer naast elkaar te zien zijn, maar verspreid over het gebouw, in samenhang met de collectie kunst en kunstnijverheid uit dezelfde periode. In totaal zullen er circa twintig stijlkamers worden ingericht. De Lion Cachet-kamer komt terug, maar er komen ook nieuwe kamers bij, waaronder een Rietveld-kamer en een hedendaagse kamer[92]. Stijlkamers worden weer gewaardeerd als aantrekkelijke vorm van museuminrichting.

Bronnen

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht (GAU)

Archief van de gemeentelijke archief- en fotodienst

- inv.nr. 27: Notulen van het archief.
- inv.nr. 654: Stukken betreffende de oprichting, de huisvesting en de inrichting van een nieuw centraal museum, 1909-1921.
- inv.nr. 676: Notulen van de vaste raadscommissie van bijstand in het toezicht op het oud-archief.

Archief van het Centraal Museum (niet geïnventariseerd)

- Correspondentie over de inrichting van het Centraal Museum, 1916-1922.

Archief van de gemeente Utrecht, ca. 1915 - ca. 1965

- voorl.inv.nr. VI 5080: Stukken betreffende de oprichting van het Centraal Museum, 1909-1930.

Literatuur

Bann, 1984 ▸ Stepen Bann, *The Clothing of Clio. A study in the representation of history in nineteenth-century Britain and France*, Cambridge, 1984.

Bergvelt e.a., 1981 ▸ Ellinoor Bergvelt e.a., *80 jaar wonen in het Stedelijk* (tentoonstellingscatalogus), Amsterdam, 1981.

Blotkamp, 1987 ▸ C. Blotkamp, *Collectiecatalogus Centraal Museum*, Utrecht, 1987.

Bode, 1930 ▸ Wilhelm von Bode, *Mein Leben*, Berlijn, 1930.

Charité, 1979 ▸ J. Charité (red.), *Biografisch Woordenboek van Nederland*, 's-Gravenhage, 1979.

Dirven, 1995 ▸ Monique Dirven, 'Het gemeentelijk cultuurbeleid in de negentiende eeuw', in: *Jaarboek Oud Utrecht*, Utrecht, 1995, 95-118.

Duparc, 1975 ▸ F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, Den Haag, 1975.

Eliëns, 1990 ▸ T.M. Eliëns, *Kunst nijverheid kunstnijverheid. De nationale nijverheidstentoonstellingen als spiegel van de Nederlandse kunstnijverheid in de negentiende eeuw*, Zutphen, 1990.

Eliëns, 1995 ▸ Titus M. Eliëns, Nieuwe opstelling oude kunstnijverheid (folder Haags Gemeentemuseum), 1995.

Eliëns, 1996 ▸ Titus M. Eliëns, 'De oorsprong van de stijlkamer', *Kunstschrift*, 40 (1996, nr. 1) 39-41.

Halbertsma, 1993 ▸ Marlite Halbertsma, 'Het bezoek aan Boymans. Is het groter te maken? Plek, gebouw en beleid van het museum Boymans in de periode 1900-1945' in: Ton Bevers, Antoon van den Braembussche en Berend Jan Langenberg (red.), *De Kunstwereld. Productie, distributie en receptie in de wereld van kunst en cultuur*, Hilversum, 1993.

Haskell, 1993 ▸ Francis Haskell, *History and its images. Art and the interpretation of the past*, New Haven & London, 1993.

Hilkhuysen, 1995 ▸ Jos Hilkhuijsen, 'Ideaal en werkelijkheid. Het mislukte streven naar een museaal onderkomen van twee kunstcollecties' (I en II), *Antiek*, 30 (1995) 26-35, 69-80.

Hoogenboom, 1993 ▸ Annemieke Hoogenboom, 'De introductie van kunstgeschiedenis aan de Nederlandse universiteiten: de voorgeschiedenis van de leerstoel van Willem Vogelsang' in: Ton Bevers, Antoon van den Braembussche en Berend Jan Langenberg (red.), *De Kunstwereld. Productie, distributie en receptie in de wereld van kunst en cultuur*, Hilversum, 1993.
Houtzager, 1964 ▸ Maria Elisabeth Houtzager, *125 jaar Centraal Museum Utrecht*, Utrecht, 1964.
Janssens, 1983 ▸ Adeline M. Janssens, *Centraal Museum Utrecht. Overzicht 1972-1981*, Utrecht, 1983.
Jong, De, en Skougaard, 1992 ▸ A.A.M. de Jong en M. Skougaard, 'De Hindeloper en de Amager kamer. Twee voorbeelden van een historisch museumfenomeen', *De Vrije Fries*, 72 (1992) 88-108.
Kalff en Calisch, 1876 ▸ Martin Kalff en S.M.N. Calisch, *In 't Oumanhuis. Kijkjes op de tentoonstelling*, Amsterdam, 1876.
Kellen, Van der, z.j. ▸ David van der Kellen Jr, *Gids voor de bezoekers van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst*, Amsterdam, z.j.
Meijers, 1977 ▸ Debora J. Meijers, 'De democratisering van schoonheid. Plannen voor museumvernieuwingen in Nederland 1918-1921', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 28, Haarlem, 1977, 55-104.
Meulen, Van der, 1993 ▸ J.N. van der Meulen, 'Museum en school van kunstnijverheid te Utrecht', *Maandblad Oud-Utrecht*, 66 (1993) 94-100.
Meyere, De, 1985 ▸ J.A.L. de Meyere, 'Het Centraal Museum te Utrecht: het oudste stedelijk museum van Nederland', *Tableau*, 5 (1985) 38-43.
Molhuysen en Blok, 1912 ▸ P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, Leiden, 1912.
Muller, 1878 en 1904 ▸ S. Muller Fz., *Openbare verzamelingen der gemeente Utrecht. Catalogus van het Museum van Oudheden*, Utrecht, 1878 en 1904.
Muller, 1892, 1906, 1913 ▸ S. Muller Fz., *Gids door het Stedelijk Museum van Oudheden te Utrecht*, Utrecht, 1892, 1906 en 1913.
Muller, 1916 ▸ S. Muller Fz., 'Het nieuwe centrale museum te Utrecht', *Bulletin van den Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, 9 (1916) 94-106.
Muller, 1921 ▸ S. Muller Fzn., 'Ons Centraal-Museum', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* (15 augustus 1921).
Mundt, 1977 ▸ Barbara Mundt, 'Über einige Gemeinsamkeiten und Underschiede von kunstgewerblichen und kulturgeschichtlichen Museen' in: Bernward Deneke, Rainer Kahsnitz (red.), *Das kunst- und kulturgeschichtliche Museum im 19. Jahrhundert. Vorträge des Symposions im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg*, München, 1977.
Obreen, 1893 ▸ F.D.O. Obreen, *Wegwijzer door 's Rijks Museum Amsterdam*, Amsterdam, 1893.
Pijzel-Dommisse, 1989 ▸ H.H. Pijzel-Dommisse, 'Het museum en de school voor kunstnijverheid in de periode 1877-1926' in: *Paviljoen Welgelegen 1789-1989. Van buitenplaats van de bankier Hope tot zetel van de provincie Noord-Holland*, Haarlem, 1989, 150-172.
Pijzel-Dommisse, 1993 ▸ Jet Pijzel-Dommisse, 'Kunstnijverheidsmusea' in: Ellinoor Bergvelt, Debora J. Meijers, Mieke Rijnders (red.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum*, Heerlen, 1993, 355-376.
Pit en Muller, 1899-1900 ▸ A. Pit en S. Muller Fz., 'Over Museum-catalogussen', *Bulletin van den Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, 1 (1899/1900) 98-115.
Saumarez Smith, 1989 ▸ Charles Saumarez Smith, 'Museums, artefacts and meanings' in: Peter Vergo (red.), *The new museology*, Londen, 1989, 7-21.
Sluyterman, 1917 ▸ K. Sluyterman, *Het huis van ouds genaamd Portugal te Delft ingericht voor het onderwijs in de decoratieve kunst aan de Technische Hoogeschool. Openingsrede gehouden op 17 november 1917*, 's-Gravenhage, 1917.
Spies, 1977 ▸ Gerd Spies, 'Die kunst- und kulturgeschichtlichen Lokal- und Regionalmuseen. Zeiten, auslösende Faktoren, Initiatoren der Gründungen' in: B. Deneke, R. Kahnsnitz (red.), *Das kunst- und kulturgeschichtliche Museum im 19. Jahrhundert. Vorträge des Symposions im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg*, München, 1977.
Struick, 1974 ▸ J.E.A.L. Struick, 'Levensloop' in: *Catalogus van de tentoonstelling Samuel Muller gemeentearchivaris van Utrecht 1974-1918*, Utrecht, 1974, 5-12.
Stuers, De, 1975 ▸ Victor de Stuers, 'Holland op zijn smalst', *De Gids* (november 1873), heruitgegeven en toegelicht door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut der Universiteit van Amsterdam, Bussum, 1975.
Verslag ▸ *Verslag van den toestand der gemeente Utrecht*. Verslag over het voorgevallene in de gemeente-verzamelingen door de vaste raadscommissie van bijstand in het toezicht op het oud-archief, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892.
Visser, 1993 ▸ R.W.P. Visser, 'De ontwikkeling van het natuurhistorisch museum sedert 1750' in: Ellinoor Bergvelt, Debora J. Meijers, Mieke Rijnders (red.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum*, Heerlen, 1993, 261-278.
Vogelsang, 1909 ▸ W. Vogelsang, 'Musea en Kunstgenot', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* (9 november 1909).
Vogelsang, 1923 ▸ W. Vogelsang, 'In Memoriam mr. S. Muller Fzn.', *Oudheidkundig Jaarboek/Bulletin van den Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, 3 (1923) 1-5.
Vries, De, 1896 ▸ J. de Vries, 'Het Stedelijk Museum van Oudheden te Utrecht', *Eigen Haard* (7 maart 1896) 155-159.
Wegwijzer ▸ *Wegwijzer door het Centraal Museum te Utrecht*
Wilmer, 1988 ▸ C.C.S. Wilmer, C.C.S. *Museum op zolder. Het oudste stedelijk museum van Nederland in 1889 door Anthony Grolman in 24 aquarellen uitgebeeld*, Utrecht, 1988.

Noten

1 Dit artikel is gebaseerd op de gelijknamige scriptie, geschreven ter afronding van de studie kunst- en cultuurwetenschappen aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam.

2 Muller, 1878, iv.
3 Aanvankelijk beschikte het museum over vier kamers en een portaal. Twee kleine kamers waren gevuld met beeldhouwwerk, de derde werd door tekeningen ingenomen. In het vierde, grotere vertrek vond men modellen en kaarten. De schilderijen hingen in het portaal dat toegang gaf tot de verschillende zalen. Muller, 1878, vii.
4 Meyere, De, 1985, 38.
5 Dit blijkt uit het feit dat er in eerste instantie maar vijfhonderd exemplaren van de catalogus werden gedrukt, terwijl elke mannelijke bezoeker verplicht was voor vijfentwintig cent een exemplaar te kopen. Bovendien was het museum alleen op woensdagmiddagen van half een tot twee uur geopend. Houtzager, 1964, 11.
6 Muller, 1878, vii-x.
7 Molhuysen en Blok, 1912, 957.
8 Charité, 1979, 414-416.
9 Er waren drie zalen met sculptuur, geordend naar periode: een zaal met romaans en gotisch, een zaal met gotisch en een zaal met renaissance-beeldhouwwerk. Verder waren er nog twee zalen met modellen, tekeningen en munten en was er een zaal met varia. Wilmer, 1988, 30 en 41-64 (afbeeldingen).
10 Victor de Stuers word beschouwd als de initiator van het nationale beschavingsoffensief. In zijn artikel 'Holland op zijn smalst' hekelde hij de toestand van de musea en het ontbreken van overheidsbemoeienis. Stuers, De, 1975 (heruitgave), 13-20, 337.
11 Duparc, 1975, 66-67.
12 Het artikel van De Stuers verscheen pas in november 1873 en de nationale overheid ging zich pas in 1875 intensief met de sociale spreiding van kunst en cultuur bezig houden. Dirven, 1995, 95-118.
13 *Verslagen van de zittingen van de gemeenteraad*, 1873. De directe aanleiding was het overlijden van de stadsarchivaris in 1873.
14 Muller, 1892, 3.
15 Verslag, 1888.
16 Verslag, 1891.
17 GAU, Archief Gemeentelijke Archief- en Fotodienst, 676 (notulen raadscommissie, 15 april 1889).
18 Verslag, 1889.
19 Verslag, 1891 en 1892.
20 Het volgende summiere overzicht betreft alleen Nederland. De allereerste stijlkamer werd waarschijnlijk ingericht door Alexandre du Sommerard, in het Musée de Cluny in 1832: de 'Chambre de François Ier'. Deze was ingericht als een interieur, met meubels uit de zestiende eeuw. Du Sommerard was een voorloper; pas vijftig jaar later volgde de massa. Bann, 1984, 77-92.
21 Van de stijlkamers zijn gelithografeerde afbeeldingen bewaard gebleven in een gids voor de tentoonstelling. Kalff en Calisch, 1876.
22 Kellen, Van der, zonder jaartal; Obreen, 1893, 186-201.
23 Eliëns, 1990, 122-128.
24 Eliëns, 1996, 39-41.
25 Pijzel-Dommisse, 1989, 156-158.
26 Sluyterman, 1917, 20 en 40.
27 Meulen, Van der, 1993, 97-98.
28 Pijzel-Dommisse, 1993, 369 en 374.
29 Visser, 1993, 276; Jong, De, en Skougaard, 1992, 99.
30 Haskell, 1993, 234-235 en 304-364.
31 Mundt, 1977, 143-144.
32 GAU, Archief Gemeentelijke Archief- en Fotodienst, 27 (Inrichtingsplan voor Het Hoogeland, 10 juli 1889).
33 In de drie zalen gewijd aan het kerkelijk leven streefde Muller in een zaal naar de inrichting van een kapel, de andere twee waren slechts naar periode ingedeeld. Voor een aantal collecties was Mullers inrichtingsprincipe niet bruikbaar. Zo lag de grote collectie gevelstenen in de kelder. De modellen van Utrechtse bouwwerken stonden op zolder, en de collectie afbeeldingen van Utrecht was te zien in twee kabinetten.
34 Verslag, 1889.
35 Verslag, 1890. Wat intrigeert bij het inrichten van stijlkamers in een bestaand gebouw is: hoe kregen ze de betimmeringen en architectonische fragmenten passend? Wonderlijk genoeg bleek het verschil in afmetingen meer dan eens onbeduidend te zijn. Herhaaldelijk kon het gebouw zonder grote moeite worden aangepast, en slechts een enkele maal was aan een voorwerp zelf een kleine verandering nodig.
36 Na de opening verscheen in 1892 de *Gids door het Stedelijk Museum van Oudheden*, met een volledige beschrijving van de inhoud der zalen en foto's van alle antieke kamers. De volgende beschrijving van de kamers is daarop gebaseerd. Muller, 1892, 23-52.
37 Muller, 1913, 31-61.
38 Katholieken als Victor de Stuers, Pierre Cuypers en Joseph Alberdingk Thijm maakten zich sterk voor de stijl van de gotiek, vanwege de associatie met het zuivere geloof van de Middeleeuwen. In de stijlkamers van het Rijksmuseum was die voorkeur echter niet terug te zien, waarschijnlijk mede omdat er niet veel gotisch meubilair is overgeleverd.
39 Eliëns, 1996, 40-41.
40 Zelf schreef hij: 'Dit schijnt tegenwoordig de historische kamer bij uitstek te zijn'. De raadscommissie verwoordde het zo: 'Dan de kamer van omstreeks 1600, het mode-artikel van de dag, bij ons niet minder fraai dan elders, (...)'. Verslag van den toestand der gemeente Utrecht 1890, Verslag over het voorgevallene in de gemeente-verzamelingen.
41 Muller, 1892, 34. Er was echter een belangrijke praktische reden om deze periode over te slaan: de kolossale schoorsteenmantel die Muller had gekregen van de Utrechtse notarissen kon vanwege zijn afmetingen alleen in de op het Oudhollandse vertrek volgende kamer geplaatst worden.

42 Muller, 1892, 23, 38, 46; Muller, 1913, 31, 47, 55.

43 Spies, 1977, 77-81.

44 Het was in die tijd in musea heel gewoon om gipsafgietsels van kunstnijverheid en beeldhouwkunst te tonen. Dus specifiek over stijlkamers zegt het niet zoveel. Pijzel-Dommisse, 1993, 371-373. Bij de bespreking van de verschillende objecten in de gids gaf Muller overigens wel keurig aan waar het een replica betrof en waar een origineel.

45 Muller, 1892, 25.

46 De Vries stoorde zich in de Louis XVI-kamer dan ook aan de vitrine, die 'den indruk van het geheel moet verbreken en de plaats moet innemen van de ronde tafel van dien tijd'. Vries, De, 1896, 157.

47 Muller 1892, 29-30; Muller, 1913, 37. Men kan zich vervolgens wel afvragen of afbeeldingen en inventarissen een betrouwbaar beeld gaven van de stijl en de inrichting van een bepaalde periode. Dat probleem speelt nog steeds. Mullers weergave van de zeventiende eeuw vinden wij goed, want ons beeld van die tijd is nu nog gebaseerd op dezelfde afbeeldingen. Maar Mullers beeld van de Middeleeuwen vinden wij nu typerend voor het eind van de negentiende eeuw. In nog sterkere mate geldt dit voor de interieurs in het Nederlandsch Museum en op de Historische Tentoonstelling van Amsterdam, die een overvolle en gezellig negentiende-eeuwse indruk maakten.

48 Muller was voorzitter van de commissie die deze publicatie had voorbereid. In het voorwoord werd gesteld dat het boek in samenwerking was geschreven, maar dat de handleiding voor de plaatselijke musea voornamelijk van de hand van een persoon was. Het was te verwachten, en uit een later door medecommissielid W. Vogelsang geschreven 'In Memoriam' blijkt inderdaad dat Muller de schrijver was van dat stuk, al was het in overleg met anderen bewerkt. De Nederlandsche Oudheidkundige Bond, 1918, viii; Vogelsang, 1923, 4.

49 De Nederlandsche Oudheidkundige Bond, 1918, 72.

50 Idem, 8, 18, 25-30.

51 Muller, 1904, xvi-xvii.

52 Pit en Muller, 1899-1900, 107.

53 Muller betrok in eerste instantie ook het Museum van Kunstnijverheid bij het nieuwe museum, maar de onderhandelingen liepen stuk. Ook de collectie van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen vond onderdak in het Centraal Museum. Maar deze voornamelijk archeologische collectie werd - met een zelfstandige status - al sinds 1847 getoond in het gebouw van het Stedelijk Museum van Oudheden. Muller, 1916, 94-106.

54 Muller wilde graag het gehele klooster behouden, inclusief de begijnhuizen uit de vijftiende eeuw, die hij als historisch document van belang achtte. Juist daarin wilde hij de stijlkamers plaatsten. De raadscommissie was het echter niet met hem eens en drong aan op nieuwbouw. De gemeente volgde uiteindelijk het advies van de commissie. Muller, 1916, 94-106.

55 Binnen het Centraal Museum bleven de collecties van het Aartsbisschoppelijk Museum, het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en het Stedelijk Museum van Oudheden strikt gescheiden. De schilderijencollecties van de stad en van het Genootschap Kunstliefde ging op in het Stedelijk Museum. Het is lastig om te achterhalen hoe Muller het Centraal Museum precies had ingericht. In het eerste jaar na de opening gebeurde er zoveel dat de eerste *Wegwijzer door het Centraal Museum* (1922) al een andere situatie schetst. De voornaamste bronnen zijn hier dan ook Mullers plannen zoals ze blijken uit: Muller 1916, 94-106; GAU, Archief Gemeentelijke Archief- en Fotodienst, 654.

56 De collectie beeldhouwwerken werd in zijn geheel chronologisch opgesteld. De schilderijen werden niet volgens een vast principe opgehangen. Er waren aparte zalen voor de Scorels, de Utrechtse School, de legaten Ram en Van Haagen, en de 'overigen'. Het Aartsbisschoppelijk Museum zag Muller in zijn geheel als kunstmuseum. Muller, 1921.

57 In 1907 was hij in Utrecht als zodanig aangesteld. Vogelsang was ook onderdirecteur van het Nederlandsch Museum. Hoogenboom, 1993, 78 en 91.

58 Muller, 1916, 94.

59 GAU, Archief gemeente Utrecht, voorl. VI 5080 60 (Afwerking Centraal Museum)

60 Dit blijkt uit een brief van museumbouwmeester Rosenburg aan Muller, gedateerd 15-6-1920. GAU, Archief Centraal Museum.

61 GAU, Archief Gemeentelijke Archief- en Fotodienst, 654.

62 'Opening Centraal Museum', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* (1 augustus 192!).

63 De discussie werd voornamelijk gevoerd in de N.R.C., maar het Utrechtsch Nieuwsblad nam de belangrijkste artikelen over of gaf de verschillende meningen weer. GAU, Archief gemeente Utrecht, voorl. VI 5080 (krantenknipsels).

64 'Ons Centraal Museum', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* (8 augustus 1921).

65 'Een kruipdoor sluipdoorspel', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* (12 augustus 1921, bespreking van de reacties van Muller en Vogelsang op Hoynck van Papendrecht).

66 'En deze mislukking heeft zijn levenseinde overschaduwd', aldus Struick, 1974, 12. 'En wie hem van dichtbij kenden, weten dat dit zijn dood heeft verhaast', aldus Houtzager, 1964, 25

67 Vogelsang, 1909.

68 Halbertsma, 1993, 208.

69 Bode, Von, 1930, 149.

70 Meijers, 1977, 55-104.

71 De aan het onderwijs verbonden kunstnijverheidsmusea verloren hun belangrijkste functie, en verdwenen. Hilkhuijsen, 1995, 31-33. Ook de antieke stijlkamer als voorbeeld van woninginrichting voor het grote publiek had, met de afgenomen populariteit van de neostijlen, haar functie verloren. Enkele kunstenaarsverenigingen namen deze voorbeeldfunctie over en richtten in het Stedelijk Museum in Amsterdam stijlkamers met eigentijdse kunstnijverheid in, al dan niet in contrast met 'foute' interieurs. Bergvelt e.a., 1981, 4-13.

72 Ten tijde van het commissiewerk was Schmidt-Degener directeur van Museum Boymans. Hij voerde daar, voor het eerst in

Nederland, de moderne inrichtingsprincipes door. Halbertsma, 1993, 205.

73 Meyers, 1977, 82-89; *Honderd jaar Rijksmuseum 1885-1985*, Weesp, 1985, 76-79 en 94-95.

74 Houtzager, 1964, 25-26; Wegwijzer, 1925.

75 Met de reorganisatie won de historische afdeling wel weer aan belang, onder invloed van Schuylenburg. De geschiedenis werd echter thematisch en chronologisch gepresenteerd, met een nadruk op de architectuur van Utrechtse gebouwen. De woninginrichting viel daar niet meer onder.

76 Wegwijzer, 1925.

77 De afdeling kunstnijverheid was opgericht in 1922, naar aanleiding van de overname van honderdvijftig voorwerpen van het Museum van Kunstnijverheid en een belangrijke gift van jkvr. A. de Stuers. De belangrijkste aanwinst voor de stijlkamers was de bedstee uit het Museum van Kunstnijverheid, die de galerij uit de Buurkerk verving. Meulen, Van der, 1993, 99; Houtzager, 1964, 25.

78 Wegwijzer, 1938.

79 Het museum bezat reeds voldoende voorwerpen om de kamer in te richten, alleen het laten maken van behang in stijl kostte geld. *Verslag van het Centraal Museum over 1941*.

80 Het betrof hier de hal tussen de gotische kamer en de kamer in 'stijl 1840'. *Verslag van het Centraal Museum over 1942*.

81 Wegwijzer, 1949.

82 Hoogenboom, 1993, 93-94.

83 Zij was niet de enige. In het nieuwe Haags Gemeentemuseum werden in de jaren dertig nog stijlkamers ingericht. Drie zalen waren elk, afgezien van het meubilair, afkomstig uit één huis. De overige kamers werden samengesteld uit onderdelen van verschillende huizen uit dezelfde stijlperiode. Eliëns, 1995.

84 Janssens, 1983, 9-11.

85 In het activiteitenblad *Mededelingen*, later *Per Kwartaal*, kwamen de stijlkamers tussen 1973 (begin van het blad) tot 1988 niet als zodanig ter sprake. In de ringbandcatalogus die in die tijd in fases werd uitgegeven is wel een tabblad stijlkamers opgenomen, maar het betreffende gedeelte is nooit verschenen (geverifieerd in de bibliotheek van het Centraal Museum).

86 *Honderd jaar Rijksmuseum*, 1985, 126-127 en 144-145.

87 Deze was te zien op de afdeling moderne kunst, in het Fentener van Vlissingen-huis aan de Maliebaan, dat sinds 1952 in gebruik was als dependance van het Centraal Museum. Houtzager, 1964, 33. In 1985 deed het museum afstand van deze dependance.

88 De voorwerpen die ze toonden waren meestal niet door henzelf ontworpen. De kamer van Kausen had een klassiek modern karakter, met onder andere een zigzagstoel van Rietveld. De kamer van Annink was meer postmodern, met een kastensysteem in tijgerprint. Blotkamp, 1987, 188.

89 Saumarez Smith, 1989, 15-18.

90 'Stijlkamers zijn in de loop der tijd een zeldzaam museaal object geworden. (...) Na de tweede wereldoorlog is de nadruk (...) steeds meer komen te liggen op de individuele waarde van voorwerpen, ook gebruiksvoorwerpen. Stijl en artistieke kwaliteit werden belangrijke criteria om te selecteren: voorwerpen worden niet meer in een kunstmatig gecreëerde omgeving geplaatst maar op zichzelf staand gepresenteerd. Gevolg daarvan is, dat de stijlkamer als fenomeen een relikwie uit het verleden is geworden.' Aldus de tekst die men tot voor kort kon pakken bij het betreden van de stijlkamers van het Centraal Museum.

91 Eliëns, 1995.

92 'Centraal Museum krijgt stijlkamers uit diverse tijden', *Utrechts Nieuwsblad* (11 juni 1997).

Kroniek over het jaar 1996

Samengesteld door mw C.A.C. Geijskes

JANUARI

1 ▶ Yvonne Keijser wordt benoemd als directeur van Artibus, het Utrechtse Centrum voor Beeldende Vorming. Zij volgt Dieter Ludwig op.

1 ▶ Na zeven jaar onder curatele te hebben gestaan van rijk en provincie (vanwege een schuld van 200 miljoen), is de stad Utrecht weer baas over eigen portemonnee. Utrecht houdt de artikel-12 status, maar hoeft niet meer vooraf verantwoording af te leggen.

3 ▶ De bibliotheek van IJsselstein krijgt, als eerste bibliotheek in Nederland, een Anova-infozuil. Anova-verzekerden uit IJsselstein kunnen met behulp van een speciale zorgpas eigen gegevens opvragen en wijzigen. Het gaat om een proef van een jaar.

3 ▶ Tijdens zijn traditionele nieuwjaarstoespraak roept burgemeester mr I.W. Opstelten van Utrecht de burgers op, te werken aan een goed samengaan van autochtone en allochtone burgers.

4 ▶ Tijdens de nieuwjaarsbijeenkomst van de Utrechtse Kamer van Koophandel wordt de uitkomst bekend van de enquête Regionale Bedrijfsontwikkeling. De groei van de Utrechtse economie blijft voor het eerst sinds begin jaren '80 achter bij het landelijk gemiddelde.

5 ▶ Gedeputeerde mr D.H. Kok van de provincie Utrecht kondigt aan dat er de komende jaren in totaal 1030 hectare bos, recreatie- en natuurgebieden in vier grote, groene zones rondom de stad Utrecht zullen worden aangelegd.

6 ▶ Op een groot feest in de Wijkse veilinghal wordt gevierd dat Cothen, Langbroek en Wijk bij Duurstede vanaf 1 januari één gemeente vormen, onder de naam Wijk bij Duurstede.

8 ▶ Tijdens de ochtendspits wordt op de snelweg Utrecht-Amersfoort met succes voor het eerst de vluchtstrook gebruikt als extra rijstrook.

8 ▶ Vanaf vandaag kunnen Utrechtenaars gebruikmaken van carsharing ofwel autodelen. Deelnemers kunnen met een speciaal pasje een auto uit een vaste parkeergarage halen en die tegen betaling gebruiken.

10 ▶ Op De Uithof in Utrecht wordt de eerste paal geslagen voor het nieuwe Wilhelmina Kinderziekenhuis.

15 ▶ Het Bestuur Regio Utrecht heeft vanaf vandaag een centraal informatiepunt waar bedrijven terechtkunnen met vragen over de beschikbaarheid van bedrijventerreinen in alle 26 aangesloten gemeenten.

16 ▶ In Bilthoven nemen de ministeries van Milieubeheer en Binnenlandse Zaken het nieuwe Nationale Meetnet voor Radio-activiteit in gebruik. Het vervangt de twee huidige meetnetten.

20 ▶ Op de 'Vechtsebanen' in Utrecht vindt de Jeugdelfstedentocht plaats: een tocht van anderhalf uur, langs elf nagebouwde steden. Er zijn zo'n drieduizend deelnemers tot en met 14 jaar.

21 ▶ Burgemeester A.C. Houtsma van Wijk bij Duurstede onthult een in steen uitgehouwen gedicht in de walmuur, het begin van de poëzie-wandelroute door de stad.

21 ▶ De 'Kunst-Kijkroute', waarbij de Amersfoortse Galerieën elke derde zondag van de maand hun deuren voor het publiek openen, bestaat één jaar.

24 ▶ In het stadhuis van Vianen wordt een elektronisch beveiligingssysteem van woonhuizen in gebruik genomen, dat via de televisiekabel werkt. Het systeem is uitgedacht door het bureau Mertens, Rooijmans en partners uit Vianen en is een primeur voor Nederland.

27 ▶ De eerste, door het Utrechts Nieuwsblad beschikbaar gestelde Publieksprijs Architectuur Utrecht wordt uitgereikt aan Karin Daan voor haar landschapsarchitectuurproject 'Het verzonken schip van Rijnsweerd (Canopus)'.

FEBRUARI

3 ▶ In Woerden wordt het Nederlands kampioenschap Karaoke 1995 gehouden.

6 ▶ Het hoofdpostkantoor van Utrecht heropent na een ingrijpende verbouwing. De grote hal is 'gevitaliseerd': de atmosfeer is opener geworden, onder andere door gebruik van de felle Postbankkleuren rood en blauw en door modern ogend meubilair.

9 ▶ In het St Antoniusziekenhuis in Nieuwegein wordt voor het eerst een operatie 'op afstand' uitgevoerd: vanuit Brugge bedient een chirurg per computer een robotarm in de operatiekamer van Nieuwegein bij een kijkoperatie in de buik.

10 ▶ Tweehonderd Nieuwegeinse huurders nemen deel aan de landelijke actiedag van de Nederlandse Woonbond in Den Haag om meer aandacht te krijgen voor de nood die zal ontstaan door te hoge huren. Vergeleken met het landelijk gemiddelde liggen de Nieuwegeinse huren al gemiddeld *f* 200 hoger, zodat verdere stijging veel mensen in de problemen zal brengen.

17 ▶ De Stichting Vrienden van de Domkerk organiseert in de kerk een symposium onder het motto: 'De Domkerk tussen het jaar 1000 en 2000'.

20 ▶ De gemeente IJsselstein mag van de fracties in de gemeenteraad een half miljoen gulden uittrekken voor het restaureren van de historische stadsmuur aan de oostzijde van de binnenstad. Het Rijk legt daar nog eens driekwart miljoen bij.

22 ▶ Tijdens een buitengewone vergadering in Amersfoort van de 36 Nederlandse voetbal-profclubs wordt met een meerderheid van 32 stemmen besloten de KNVB groen licht te geven voor de oprichting van een nieuwe sportzender op televisie.

24 ▶ In Nieuwegein worden de beste plaatselijke sportman, -vrouw en -ploeg van het jaar gekozen. Deze titels gaan naar de windsurfer René Dannenburg, schoonspringster Linda Prins (14 jaar) en het eerste voetbalelftal van SV Geinoord.

27 ▶ In Utrecht wordt op last van de politie het Chinese Medical Center gesloten. Het Center is al jarenlang het middelpunt in West-Europa van een omvangrijke verboden

handel in pillen, poeders en smeersels, waarvoor onder andere lichaamsdelen van uitheemse beschermde diersoorten worden gebruikt.

28 ▶ In de Utrechtse Minrebroederstraat wordt de restauratie voltooid van de monumentale middeleeuwse panden 3 en 5. De totale kosten bedragen 5,5 ton.

28 ▶ Het nieuwe Utrechtse Provinciehuis aan de Pythagoraslaan in Utrecht wordt voorzien van zijn logo: 'Provinciehuis', het woord in manshoge losse neonletters.

28 februari

28 ▶ De Koninklijke Jaarbeurs Utrecht/Holland heet vanaf vandaag Jaarbeurs Utrecht. Ook het logo is veranderd. Beide vernieuwingen horen bij een campagne die de omzet moet vergroten en het imago moet verbeteren.

29 ▶ Vanwege de schrikkeldag kan men in Woerden één dag gratis parkeren: de datum is niet in de betaalautomaten ingeprogrammeerd.

MAART

1 ▶ Bij het kanton Stichtse Duinen van Provinciale Waterstaat in Soesterberg presenteert gedeputeerde Kok nieuwe dienstfietsen. Ze zullen gebruikt worden bij onderhoudscontroles van de provinciale Utrechtse rijwielpaden. Utrecht is de eerste provincie die fietsen inzet in plaats van dienstauto's.

1 ▶ De 22-jarige Utrechtse Caroline Stelma wordt als eerste Nederlandse vrouw geselecteerd voor de Camel Trophy.

7 ▶ De Utrechtse studentenvereniging Unitas maakt het motto bekend voor het 17e lustrum: 'Op de barricade: hoog zullen we stijgen en laag zullen we gaan'. Tijdens het lustrum zal de Franse Revolutie centraal staan, als reactie op de politiek van minister J. Ritzen van Onderwijs, die de studenten op de barricades drijft.

9 ▶ De afdeling Vianen en omstreken van Het Rode Kruis viert zijn 50-jarig bestaan met een jubileumconcert.

13 ▶ Het Komité Utrecht tegen Racisme en Fascisme (KURF) stuurt een brief aan de gemeente, waarin het B. en W. oproept John van P. geen fractiemedewerker van de CD in de gemeenteraad te laten worden. John van P. heeft regelmatig terechtgestaan onder meer wegens geweldpleging en het verspreiden van racistische propaganda.

14 ▶ De gemeenteraad IJsselstein wijst het voorstel af een half miljoen gulden voor een elektronisch parkeerverwijzingssysteem in de binnenstad te reserveren. Het systeem zou aangeven welke parkeergelegenheden vol of vrij zijn, daarmee voorkomend dat automobilisten nodeloos rondrijden.

14 ▶ CDA-raadslid Trudi de Vries uit De Ronde Venen haalt zich het ongenoegen van haar partijgenoten op de hals door te poseren voor een paginagrote advertentie van de Vinkeveense modezaak Lutz in het huis-aan-huis blad van De Ronde Venen.

18 ▶ De politie houdt een fietsen-opruimactie op het Utrechtse Jaarbeursplein en Stationsplein. Ze haalt 231 fietsen weg die niet zijn vastgezet in een fietsklem.

18 ▶ Het Utrechtse bedrijf Wienese bv wint de NietDom Trofee, de jaarlijkse prijs van het InnovatieCentrum Midden-Nederland voor een midden- of kleinbedrijf dat door middel van innovatie zijn concurrentiepositie heeft verbeterd. Wienese heeft een lichte ladder van kunststof ontwikkeld voor het werk aan de bovenleidingen voor de NS.

21 ▶ De lezers van het Utrechts Nieuwsblad kiezen de Utrechtse huisarts drs. Fons Mathot tot 'Arts van '95'. Doel van deze verkiezing is het stimuleren van de discussie over de verbetering van de relatie arts-patiënt.

21 ▶ Paul Dillen, eigenaar van een speciaalzaak in huishoudelijke artikelen op het Vredenburg, ontvangt als eerste winkelier uit handen van wethouder J.H. Zwart een gemeentelijke stimuleringspremie van *f* 1000, omdat hij het ijzeren rolluik voor zijn etalage heeft vervangen door een doorzichtig exemplaar.

22 ▶ Inwoners van Utrecht en Woerden kunnen vanaf vandaag via één telefoontje naar het Informatie- en Klachtenbureau Gezondheidszorg Utrecht (IKG) informatie krijgen over de huisartsen in hun wijk. Deze in Nederland unieke info-lijn is een initiatief van het Provinciaal Patiënten/Consumenten Platform Utrecht (PP/CP) en de Districts Huisartsen Vereniging (DHV).

25 ▶ Presentatie van de bouwplannen voor de Vinexlocaties in het stadsgewest Amersfoort. In het gewest komen 12.700 woningen, waarvan ruim 6700 in de nieuwe wijk Vathorst.

26 ▶ In de Kadernota 1997 van het college van Gedeputeerde Staten staat dat de provincie Utrecht meer reclameborden wil plaatsen langs de provinciale wegen, waar dat kan zonder schade toe te brengen aan het landschapsschoon. De nieuwe borden moeten jaarlijks ongeveer twee ton aan inkomsten opleveren. Er wordt ook een bedrag gereserveerd voor de aanleg van natuurvriendelijke oevers langs de Vecht.

29 ▶ Vluchtelingenwerk Nieuwegein wint de elfde Superpit, de vrijwilligersprijs die daar jaarlijks wordt uitgereikt. De organisatie krijgt de prijs voor het vaak emotioneel zware werk dat haar vrijwilligers verrichten.

30 ▶ De Universiteit Utrecht viert haar 360ste verjaardag.

APRIL

1 ▶ De Amerongse Bovenpolder, een natuurreservaat van bijna 100 hectare langs de Rijn, wordt opengesteld voor publiek.

3 ▶ Bij de presentatie van het jaarverslag van de politie Regio Utrecht verklaart burgemeester Opstelten de politie te willen uitbreiden met 'heel veel' extra agenten.

4 ▶ Koningin Beatrix opent officieel de nieuwe 'bestuurstoren' van het Utrechtse provinciehuis in de wijk Rijnsweerd.

4 ▶ De Utrechtse Jeanne van Hoof wint de 'Wilgenknotter 1996', de prijs die jaarlijks door het Landschapsbeheer Utrecht uitgereikt wordt als waardering voor de inzet voor landschapsbeheer.

10 ▶ De provinciale voorleeskampioenschappen voor leerlingen van basisscholen worden gewonnen door de twaalfjarige Anne Oldeman uit Nieuwegein.

11 ▶ Aan de gevel van het pand Mariaplaats 17 in Utrecht wordt een geschilderde kopie bevestigd van het schilderij van de 17e eeuwse schilder Pieter Jansz. Saenredam waarop de Mariakerk en de Mariaplaats zijn afgebeeld.

12 ▶ Het Soesterbergse 298 squadron viert zijn 50-jarig bestaan.

12 ▶ In de Utrechtse wijk Oog in Al wordt het eerste milieuparkje in gebruik genomen. Bewoners kunnen er glas, papier, textiel en blik kwijt.

14 ▶ Het Utrechtse architectuurcentrum Aorta wordt geopend. Het centrum wil het middelpunt zijn in de uitwisseling van kennis, ervaring en informatie tussen architecten, stedebouwers en eenieder die belangstelling heeft voor architectuur en stedebouw.

19-21 ▶ Het Utrechts Blues Festival en de Blues Route 1996 worden voor de 12e keer georganiseerd.

22 ▶ De gemeente Nieuwegein maakt vier nieuwe verkeersmodellen bekend, waarin wijkwegen geen doorgaande routes meer vormen voor automobilisten. De gemeente wil het autoverkeer uit de wijk terugleiden naar de brede stadsautowegen.

26 ▶ De Utrechtse wethouder mr H.W. Kernkamp opent in Domplein 9 het bezoekerscentrum voor cultuurhistorie Utrecht, 'ronDom'. Hij doet dit samen met drs. J.G.F. Veldhuis, voorzitter van het college van bestuur van de Universiteit Utrecht en voorzitter van 'ronDom'.

30 ▶ De Stichting Waterlijn start, met subsidie van gemeente en provincie, rondvaarten door de Amersfoortse grachten.

2 ▶ Utrecht breidt de 'drooglegging' verder uit. Vanaf vandaag is openbaar alcoholgebruik verboden op het Lepelenburg, rond de Catharijnesteeg, rond het Moreelsepark en in grootwinkelcentrum Overvecht. Reden is de overlast die veroorzaakt wordt door alcoholverslaafden.

4 ▶ De nachtelijke borrelbus van en naar de IJsselsteinse horeca wordt wegens gebrek aan belangstelling opgeheven.

6 ▶ De cafés en restaurants aan de werven in de Utrechtse binnenstad worden vanaf vandaag van drank bevoorraad door een bierboot in plaats van door vrachtwagens, die veel schade toebrengen aan de Utrechtse werven. De bierboot heet Havendienst 1 en is een schoongespoten baggerschuit. Hij vertrekt twee keer per dag en neemt per keer zo'n 400 liter drank mee.

7 ▶ In Utrecht stelt burgemeester Opstelten het gerestaureerde, automatische speelwerk van het carillon van de Domtoren in gebruik.

8 ▶ De Utrechtse Landinrichtingscommissie Noorderpark keurt het ontwerpplan goed voor het 'Gagelbos', een gebied van 55 hectare dat wordt ingericht als (recreatie)bosgebied.

9-11 ▶ De Utrechtse Faculteit der Diergeneeskunde viert haar 175-jarig bestaan.

15 ▶ Burgemeester Opstelten maakt bekend dat de rijksweg A2 dwars door de nieuwbouwlocatie Leidsche Rijn zal gaan lopen, maar dan wel 'weggewerkt' door middel van verdiepte aanleg, geluidsschermen en overkappingen. De kosten zullen 830 miljoen gulden bedragen.

6 mei

16 ▶ Vanwege hun respectievelijk 360- en 180-jarig bestaan organiseren de Universiteit Utrecht en het Utrechtsch Studenten Corps een groot stadsfeest voor alle Utrechtenaars.

20 ▶ In het Utrechtse museum Van Speelklok tot Pierement wordt voor de derde keer het Jeugdsmartlappenfestival gehouden.

23 ▶ Burgemeester Opstelten doopt 'Ivo het paard', door een fles bier over hem leeg te gooien. Ivo is een 6000 kilo wegend gietijzeren kunstwerk van kunstenaar Tom Claassen. Hij graast op het grote buitenterrein van woonproject De Plantage op het voormalige slachthuisterrein aan de Amsterdamsestraatweg in Utrecht.

23 ▶ De voorzitter van de Utrechtse rechtbank, mr Th. Clarenbeek, zegt genoeg te hebben van het buitensporig lang wachten op het verschijnen van verdachten. Het op tijd aanvoeren van verdachten blijkt een groot probleem te zijn: in zes zittingsdagen heeft hij daardoor vier uur en tien minuten in ledigheid doorgebracht.

28 ▶ Door een teruglopend aantal leerlingen moet de laatste basisschool in de binnenstad van Wijk bij Duurstede haar deuren sluiten.

JUNI

1 ▶ In sporthal Lunetten in Utrecht wordt het Utrechtse paar Mark van Steen en Alies Bartels Nederlands kampioen tijdens de Open Nederlandse Kampioenschappen Acrobatische Rock 'n Roll.

1/2 ▶ In De Bilt worden de jaarlijkse Nationale Vaardigheidsproeven voor politieruiters en hun paarden gehouden.

18 juni

25 juni

6 ▶ In Vleuten introduceert de Industrievereniging Lage Weide de industrieschout: een inspecteur die twee maal per jaar de problemen op het industrieterrein Lage Weide zal gaan inventariseren.

7 ▶ Op kasteel Sandenburg in Langbroek wordt het Utrechts Particulier Grondbezit (UPG) opgericht door de particuliere grondeigenaren in Utrecht.

7 ▶ Burgemeester Opstelten opent de zestiende Utrechtse moskee. Het geld is bijeengebracht door de islamitische gemeenschap in Kanaleneiland.

14 ▶ In Utrecht wordt een voor Nederland uniek verwijssysteem in gebruik genomen met 'dynamische tekstborden', die automobilisten informeren over de verkeerssituatie in de binnenstad.

14 ▶ In IJsselstein wordt het Vierde Oude Stijl Jazz Festival gehouden.

15 ▶ In IJsselstein opent staatssecretaris van Cultuur, A. Nuis, het nieuwe stadsmuseum.

18 ▶ Premier W. Kok brengt, mede ter ere van het 25-jarig bestaan van de gemeente, een werkbezoek aan Nieuwegein.

19 ▶ Vanaf vandaag is ter verbetering van de veiligheid in de wijk Kanaleneiland in Utrecht een speciaal toezichtsteam actief.

23 ▶ In IJsselstein wordt de processie ter ere van Onze Lieve Vrouwe van Eiteren gehouden. In deze processie loopt weer voor het eerst een gezelschap 'melaatsen' mee.

25 ▶ De stad Utrecht neemt een nieuw parkeerverwijssysteem in gebruik: het Parkeer Route Informatie Systeem (PRIS).

29 ▶ Minister A.M. Jorritsma van Verkeer en Waterstaat opent het nieuwe verkeersplein Oudenrijn.

JULI

1 ▶ Guy Gypens wordt benoemd tot de nieuwe algemeen directeur van het Utrechtse Springdance Festival.

3 ▶ Aan de Utrechtse wethouder Kernkamp wordt een rapport aangeboden, waarin aanbevelingen staan voor de aanleg van een jachthaventje bij het Smakkelaarsveld te Utrecht.

6 ▶ Voor de derde keer wordt het Utrechtse Straattheaterfestival gehouden.

6 ▶ Bij de opening van de Milieumarkt op het Neude, zegt wethouder mevrouw drs. M.J. Rijckenberg dat de gemeente Utrecht noodgedwongen opnieuw campagne gaat voeren om het gescheiden aanleveren van gft-afval te stimuleren: er is nu nog onvoldoende animo voor.

8 ▶ Het Utrechtse openbaarvervoerbedrijf GVU gaat vanaf vandaag gedurende een maand proefrijden met een nieuw type lagevloerbus, de Q 96 Citybus.

9 ▶ B.en W. van Utrecht besluiten de Oudegracht, Nieuwegracht, Drift en Plompetorengracht opnieuw te laten bestraten met de paarse drieling, een eeuwenoude baksteenklinker, om het historische karakter van de binnenstad te vergroten.

12-17 ▶ Voor de negende keer wordt langs de Utrechtse Maliebaan de 'piekenkermis' gehouden.

14 ▶ In Nieuwegein wordt voor de tweede keer het Geinbeat Festival georganiseerd.

15 ▶ De IJsselsteinse stichting Mens en Milieu overhandigt een zwartboek aan gedeputeerde P.R. Smink over de omstreden Nedereindse Plas. Het zwartboek bevat een opsomming van 30 jaar milieu-ellende in en rond deze voormalige stortput.

16 ▶ Het Utrechtse college van B. en W. besluit de winkelexpres, de bus waarmee op koopavonden en zaterdagen publiek vanaf Galgenwaard naar het centrum wordt vervoerd, voort te zetten en bovendien twee extra haltes aan het traject toe te voegen. Vanaf 1 oktober zal een kaartje *f* 2,50 kosten.

17 ▶ Ter gelegenheid van de opening van haar 130ste Nederlandse warenhuis, trakteert Ikea burgemeester Opstelten en een aantal genodigden op een Zweeds ontbijt.

18 ▶ De Stichting Computer Forum IJsselstein (CFIJ) start met speciale Internetpagina's over IJsselstein onder de titel Digitale Stad IJsselstein.

22 ▶ Uit protest tegen negatieve publiciteit over hun wijk, bezetten verontwaardigde bewoners van de Utrechtse Sterrenwijk het kruispunt Venuslaan-Albatrosbrug.

AUGUSTUS

1 ▶ Vanwege de te grote vraag voert de Thuiszorg Stad Utrecht (TSU) een cliëntenstop en een wachtlijst in.

2 ▶ In de Utrechtse wijk Pijlsweerd slopen buurtbewoners een complete woning aan de Zilvergeldstraat om te voorkomen dat het Woningbedrijf Utrecht er een zigeunergezin in huisvest.

30 augustus

5 ▶ Onverwacht harde windstoten trekken een spoor van vernieling door het centrum van Utrecht.

5 ▶ In Warm Springs, Atlanta, VS, wordt een beeld van een rolstoelbasketballer onthult, dat door de Biltse kunstenaar Jits Bakker gemaakt is.

7 ▶ De Utrechtse aartsbisschop kardinaal A. Simonis opent aan de Markt in Wijk bij Duurstede restaurant 'De Bisschop', dat genoemd is naar bisschop David van Bourgondië, die 500 jaar geleden in Wijk bij Duurstede overleed.

8 ▶ De stad Utrecht voert een nieuwe slogan: 'Utrecht, de stad'. De stad wil haar imago veranderen en meer bekend raken als cultureel centrum van Nederland.

15 ▶ In De Bilt herdenken tientallen mensen tijdens een sobere plechtigheid, die georganiseerd is door de Werkgroep Herdenking 15 augustus De Bilt/Bilthoven, de capitulatie van Japan.

19 ▶ In Nieuwegein geeft wethouder M. Steenhuisen het startsein voor het twee weken durende vakantie-sport-spektakel. De gemeente wil op deze manier zoveel mogelijk middelbare scholieren met zoveel mogelijk sporten laten kennismaken.

24 ▶ Meer dan 350 vissers kiezen om vier uur 's ochtends het ruime sop op de Vinkeveense plassen, in het kader van het Vinkeveense Visfestijn, de viswedstrijd met het hoogste prijzengeld in West-Europa.

30 ▶ Mr Pieter van Vollenhoven, voorzitter van de Stichting Nationaal Restauratiefonds, verricht de opening van de gerestaureerde Zeven Steegjes in Utrecht.

30 ▶ In Utrecht wordt het nieuwe 'cultuurpaleis' de Winkel van Sinkel geopend, waar de organisatie van festivals zoals Springdance, het Nederlands Film Festival en het Holland Festival Oude Muziek ondergebracht zullen worden. Op de benedenverdieping is een Grand Café, waar ook verschillende culturele activiteiten zullen plaatsvinden.

SEPTEMBER

2 ▶ Burgemeester drs. Th.E.M. Wijte van IJsselstein zet een hijskraan in beweging die het hoogste dakdeel op de eerste vrije sectorwoning in de wijk Zenderpark takelt.

2 ▶ Verkeerswethouder H.J. van der Steenhoven van Utrecht en NS-stationmanager M. Vermeul openen de nieuwe fietsenstalling met 1500 plaatsen bij de Van Sijpesteijntunnel.

4 ▶ In Utrecht wordt de vijfhonderdste Melkertbaner in het zonnetje gezet.

6 ▶ Gedeputeerde mevrouw Th. Poortenaar start de informatieverstrekking over de provincie Utrecht via Internet.

7 ▶ Nautilus, Utrechts oudste duikvereniging, viert haar 35-jarig bestaan.

7 ▶ Staatssecretaris Tommel onthult in de Amersfoortse Onze Lieve Vrouwetoren een kunstwerk dat het oorspronkelijke kadastrale nulpunt symboliseert dat zich op die plaats bevindt.

11 ▶ De Vakgroep Organische Synthese van de Universiteit Utrecht en Elf Atochem Vlissingen BV ondertekenen een uniek samenwerkingscontract voor organisch-chemisch onderzoek.

12 ▶ De Utrechtse wethouder Van der Steenhoven vindt dat de Utrechtse buurgemeenten, net als de stad, het aantal parkeerplaatsen moeten beperken en het parkeren duurder moeten maken. Zo wil hij voorkomen dat consumenten uitwijken naar andere gemeenten en de Utrechtse winkels links laten liggen.

14 ▶ In het Utrechtse Waterleidingmuseum wordt een expositie geopend over de historie van het voormalige Predikherenklooster in Utrecht.

14 ▶ De Utrechtse roeivereniging Viking viert haar 90-jarig bestaan.

16 ▶ De Utrechtse politie voert tussen 08.00 uur en 14.00 uur 248 foutgeparkeerde fietsen af naar het depot aan de Schaverijstraat.

20 september

17 ▶ Burgemeester Opstelten laat officieel weten niet weg te willen uit Utrecht. Hij hoopt zo een einde te maken aan de voortdurende stroom geruchten dat hij in de markt is voor een functie elders.

20 ▶ De commissaris van de Koningin jhr. drs. P.A.C. Beelaerts van Blokland en restauratie-architect ir T. van de Hoogevest nemen de nieuwe, bronzen deuren van de Domkerk in gebruik, die gemaakt zijn naar een ontwerp van de Utrechtse beeldhouwer Theo van der Vathorst.

21 ▶ De Utrechtse burgemeester Opstelten opent de manifestatie 'Utrecht eet eko' van de stichting Biologica, die als doel heeft het biologische eten nog meer te bevorderen.

23 ▶ In het Utrechtse winkelcentrum Hoog Catharijne wordt het eerste Nederlandse Bizboard, een levensgroot reclamescherm, in gebruik genomen.

24 ▶ De ontruiming van een kraakpand aan de Utrechtse Springweg loopt uit op een spontaan volksfeest van zingende buurtbewoners, jolige sympathisanten van de krakers die koffie, thee en krakelingen serveren en dralende politieagenten.

25 ▶ Wethouder Zwart, de eerste 'virtuele' burgemeester van Utrecht, start het Internetproject 'City OnLine', waar men informatie kan vinden over bijvoorbeeld culturele zaken en bus- en treindienstregelingen.

28 ▶ Op de manifestatie 'Domstad Poepvrij' reikt wethouder Van der Steenhoven de eerste hondenpoepschep uit. Overvecht is de eerste wijk waar de gemeente haar antihondenpoepbeleid wil invoeren, onder andere door het verstrekken van dit schepje en door het plaatsen van hondentoiletten. Overvecht kent 1100 geregistreerde hondenbezitters.

OKTOBER

1 ▶ Burgemeester Opstelten maakt bekend dat hoofdcommissaris mr J. Wiarda Utrecht gaat verlaten als korpschef. De Utrechtse PvdA-fractieleider A. Najib pleit voor een vrouwelijke opvolger van Wiarda.

1 ▶ Het Wijkse gemeentebestuur verbiedt het gebruik van alcohol op de openbare weg.

3 ▶ In het Bestuursgebouw van de Utrechtse Universiteit onthult mevrouw B.E. van Vucht Tijssen, lid van het College van Bestuur, een energiespiegel, die per uur aangeeft hoeveel warmte en energie de medewerkers gebruiken. De spiegel maakt deel uit van een milieuproject dat bezuiniging en doelmatig gebruik van materialen tot doel heeft.

4 ▶ In het Utrechtse café Dikke Dries wordt voor de eerste keer in Nederland het spel Date Game gespeeld, een liefdesspel waar mensen elkaar vinden via geschreven briefjes.

7 ▶ De stoombierbrouwerij van stadskasteel Oudaen presenteert het nieuwe 'Utrechtse drie granen bockbier' ter gelegenheid van het nieuwe bokbierseizoen, dat traditiegetrouw start op de eerste maandag van oktober.

7 ▶ Wethouder Van der Steenhoven houdt de actie 'Flits' ten doop. Het doel van deze actie is het aanpakken van rijders door rood licht en snelheidsovertreders in Utrecht.

8 ▶ Tijdens de vergadering van de Utrechtse raadscommissie voor ruimtelijke ordening blijkt dat de Utrechtse politieke partijen zoveel mogelijk van de 29 kastanjebomen op het Neude onaangetast willen laten, als volgend jaar het Neude tot evenementenplein wordt heringericht.

10 ▶ Wethouder mevrouw P.M. van der Linden-de Feijter stelt de blauwe infozuil van Sociale Zaken in Utrecht in werking.

11 ▶ Het nieuwe Universiteitsmuseum en de Oude Hortus openen, die zich uitstrekken tussen de Lange Nieuwsstraat 106 en de Nieuwegracht in Utrecht.

14 ▶ Wethouder Van der Linden maakt kenbaar dat Het Catharijnehuis, een dagopvang voor dak- en thuislozen aan de Catharijnesteeg, niet past in het Museumkwartier en dat het in de toekomst zal moeten verhuizen. Er wordt gedacht aan een speciaal dienstencentrum voor dak- en thuislozen, waarin Het Catharijnehuis zal worden opgenomen.

17 ▶ Het Gemeentelijk Vervoerbedrijf Utrecht (GVU) besluit vijftien nieuwe gelede lagevloerbussen te nemen.

20 ▶ In RASA wordt de finale van het internationale levensliederenspektakel gewonnen door de Somalische zanggroep Farhan en Fartuun.

22 ▶ De Nieuwegeinse raadscommissie voor milieuzaken stemt in met het nemen van energiebesparende maatregelen, die staan omschreven in het Energiebeleidsplan Nieuwegein 1996-2000 en het bijbehorende Uitvoeringsplan Energiebeleid 1997 en 1998.

29 ▶ Tijdens de eerste ronde van de Nieuwegeinse gemeenteraadsvergadering over de begroting van 1997, blijkt dat de gemeente na 25 jaar haar meest zorgeloze tijd definitief ontgroeid is. Er beginnen zich grootstedelijke problemen zoals leefbaarheid en armoede af te tekenen.

30 ▶ In de Utrechtse Zadelstraat wordt het oude asfalt vervangen door een 'nepbestrating' van asfalt waarin het profiel van straatklinkers met een laagje zand erover wordt geperst. Deze Canadese vorm van wegbedekking wordt voor het eerst in Nederland toegepast.

NOVEMBER

1 ▶ Vanaf vandaag is het verkeerscirculatieplan voor de binnenstad van Utrecht in werking getreden. Grote delen van de binnenstad zijn daardoor afgesloten voor doorgaand autoverkeer. Het doel van het plan is de binnestad 'autoluw' te maken.

4 ▶ In de Nieuwegeinse bibliotheek kunnen jongeren voortaan hun milieugedrag testen met behulp van het computerprogramma 'de persoonlijke milieutest'.

5 ▶ De Koninklijke Utrechtsche Studenten Weerbaarheid viert haar 130-jarig bestaan.

7 ▶ Aan de Utrechtse Woonboulevard wordt, in het kader van de herinrichting van dit gebied, de eerste reclamelichtzuil van tien meter hoog geplaatst.

8 ▶ Vanaf vandaag hebben de verkopers van het Utrechtse 'Straatnieuws' de beschikking over een vast tenue, bestaande uit een felrood windjack en een stevige kunststof tas.

9 ▶ In Wijk bij Duurstede wordt Cabaronde gehouden, het eerste Wijkse cabaretfestival.

12 ▶ De pas opgerichte stichting Utrecht Gala brengt *f* 92.000 bijeen voor uitbreiding van de sportfaciliteiten van revalidatiecentrum De Hoogstraat.

14 ▶ Burgemeester Opstelten verricht de opening van het nieuwe auditorium van museum Het Catharijneconvent in Utrecht.

15 ▶ De Politie Regio Utrecht neemt een nieuw computersysteem in gebruik, Polaris. Hiermee kunnen criminelen sneller en effectiever worden herkend door getuigen of slachtoffers van misdrijven.

21 ▶ In Houten wordt bij het Utrechts Nieuwsblad/Dagblad Rivierenland de 175ste editie van de almanak van het Utrechtsch Studenten Corps ten doop gehouden.

21 ▶ De IJsselsteinse gemeenteraad neemt een serie maatregelen die de overlast van hondenpoep moet beteugelen. Er wordt onder andere een hondencontroleur aangesteld, die erop toeziet dat honden alleen poepen op de daarvoor nieuw aangewezen plekken.

26 ▶ Op de eerste dag van intensieve controles in de autoluwe Utrechtse binnenstad slingert de politie tientallen overtreders op de bon.

27 ▶ De nestor van de Utrechtse gemeenteraad, mevrouw M. Th. Snel, neemt het eerste exemplaar van het Businessgame Utrecht in ontvangst. Utrecht is de veertigste Nederlandse stad die in de Businessgame-serie is opgenomen.

28 ▶ Start van de restauratie van de Amersfoortse Koppelpoort.

27 november

DECEMBER

1 ▶ Sociaal-economisch historicus dr. P.D. 't Hart wordt benoemd als bijzonder hoogleraar 'Utrecht-studies' aan de Universiteit Utrecht.

2 ▶ De Nieuwegeinse raadscommissie Welzijn besluit dat Nieuwegeiners met een inkomen tot 10% boven het minimumloon met een stadspas korting kunnen krijgen op voorzieningen voor sport, cultuur en recreatie en in sommige winkels.

4 ▶ In Utrecht opent burgemeester Opstelten de zogenaamde 'sociaal veilige fietsroute' tussen Hoograven en Lunetten: de route is goed verlicht en zal regelmatig bewaakt worden door toezichthouders.

5 ▶ Start van de cascorestauratie van het middeleeuwse hoofdgebouw van het Duitse Huis in de Utrechtse binnenstad.

5 ▶ De Utrechtse kantonrechter wijst het verzoek van het bestuur van Museum Dorestad af om de arbeidsovereenkomst met de conservator te ontbinden. Het Wijkse gemeentebestuur treedt daarop collectief af.

11 ▶ De eerste paal wordt geslagen voor de vier verdiepingen tellende nieuwe aanbouw van het Ziekenhuis Oudenrijn in Utrecht.

12 ▶ De Utrechtse gemeenteraad, Nederlands oudste raad, viert haar 800-jarig bestaan.

13 ▶ In IJsselstein ontsteekt staatssecretaris Nuis de grootste 'kerstboom' van het halfrond, namelijk de verlichting aan de tuidraden van de 375 meter hoge zendmast.

18 ▶ Er wordt bekendgemaakt dat de kunstenaar Armando zijn werk aan de stad Amersfoort zal overdragen.

19 ▶ Houten start met de bouw van 6000 woningen in Houten-zuid. De nieuwe woonlocatie maakt, evenals Leidsche Rijn, deel uit van de uitvoering van de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (Vinex).

20 ▶ PTT-Telecom Netwerkdiensten maakt bekend dat zij van Utrecht naar Amersfoort gaat verhuizen.

23 ▶ Burgemeester Opstelten krijgt het eerste exemplaar uitgereikt van het boekje *Utrecht in de 21ste eeuw*. In het boekje wordt gefilosofeerd over de positie van de stad in de volgende eeuw.

vereniging
Oud Utrecht

Over de opgravingen op het Domplein en de vraag of Utrecht wel een Romeins verleden heeft, zijn in de loop van de tijd de meningen ernstig verdeeld geweest. Meer zekerheid bestaat over het graanschip uit het begin van de derde eeuw dat in 1979 bij Woerden is ontdekt. Het was ingezet voor de bevoorrading van het garnizoen dat daar lag, aan de Noordgrens van het Romeinse rijk – de zogenaamde *limes*. Wie meer wil weten over deze grens en over landschap, bevolking en bestuur van onze provincie in die vroege tijden, komt in dit Jaarboek aan zijn trekken.

Ook latere tijden krijgen aandacht. Is de plaats van het Utrechtse St. Servaasklooster in Utrecht door de heilige zelf aangewezen, zoals de legende wil? Wat valt er te zeggen over de stijlkamers die in 1891 zijn ingericht in het Stedelijk Museum voor Oudheden in Utrecht? Of over het dagelijks leven van Britse studenten die omstreeks 1700 in Utrecht studeerden? Ter afsluiting is er de bijdrage over de veranderingen in het standpunt tegenover de prostitutie in Amersfoort in de tweede helft van de negentiende eeuw.